

19	Art	4071
----	-----	------

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XL

1986

GENT 1986

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS

DER MIDDELEEUWEN

Blondifaberg 2 - 9000 GENT

INHOUD

R. C. VAN CAENEGEM, <i>In memoriam Dr. H. Nowé</i>	5
E. WARMENBOL, <i>Hoe romeins zijn de oudere Antwerpse vondsten wel?</i>	7
K. G. VAN ACKER, <i>Neen toch, opnieuw Walewein van Melle?</i>	41
M. P. J. MARTENS, <i>Enkele middeleeuwse muurschilderingen te Gent. II: Gegevens op basis van documenten</i>	47
P. DONCHE, <i>Enkele aanvullingen bij de levensbeschrijving van Jacob Donche, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen († Dendermonde 1492)</i>	77
W. L. BRAEKMAN, <i>Joos Balbiaen, dokter, alchemist en legerkapitein tijdens de Gentse Calvinistische Republiek (1576-84)</i>	85
H. DE RIDDER-SYMOENS, <i>Enkele gegevens over Joos Balbiaens universitaire studies</i>	97
J. BUNTINX, <i>Het archief van de Spinessen te Gent</i>	101
G. ELEWAUT, <i>Herberg en Overheid. Politionele en fiskale aspecten van het overheidsoptreden betreffende herbergen in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 17e-18e eeuw</i>	111
P. LENDERS, <i>De Gentse voorschepen J.J.P. Vilain XIII (1755-1777). Enkele trekken van zijn persoonlijkheid</i>	159
M. VELDEMAN, <i>François Laurent en het schoolsparen in het Belgisch Volksonderwijs in de tweede helft van de 19de eeuw</i>	179
J.H.A. DE RIDDER, <i>Wisselwerking Geschiedenis en Kunstgeschiedenis</i>	217
R. DE HERDT en J. VANNIEUWENHUYSE, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1985-1986</i>	221

Adressen van de medewerkers aan dit nummer:

W. BRAEKMAN, Eeklostraat 69, 9910 Mariakerke
 J. BUNTINX, Heiveldstraat 130, 9110 St.-Amandsberg
 R. DE HERDT, Gewad 13, 9000 Gent
 J. DE RIDDER, Burggravenlaan 238, 9000 Gent
 H. DE RIDDER - SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent
 P. DONCHE, Britse Lei 4/16, 2000 Antwerpen
 G. ELEWAUT, De Meuleneerstraat 39, 2700 St.-Niklaas
 P. LENDERS, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
 M. MARTENS, Hiko - St.-Hubertusstraat 2, 9000 Gent
 K. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, 9220 Merelbeke
 R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9821 Afsnee-Gent
 J. VANNIEUWENHUYSE, Abrahamstraat 13, 9000 Gent
 M. VELDEMAN, Kruisabeelstraat 35, 9390 Moorsel-Aalst
 E. WARMENBOL, Venusstraat 19, 2000 Antwerpen

IN MEMORIAM DR. H. NOWÉ

door

R. C. VAN CAENEGEM

ondervoorzitter

Op 15 maart 1986 is Dr. Henri Nowé, ondervoorzitter van onze Maatschappij, te Gent in zijn 92e jaar overleden. Met hem is een geleerd mediëvist heengegaan die tot de schitterende generatie jonge geleerden behoorde die kort na de Eerste Wereldoorlog te Gent onder Pirenne doctorerden (we herinneren hier aan namen als Ganshof, Quicke en Van Werveke). Ons overleden bestuurslid was Archivaris en Conservator van de Musea van onze stad (waar hij ook lesgever was aan de Ecole des Hautes Etudes). Velen zullen zich de minzame, ietwat ironische man herinneren, die geen moeite spaarde om de onmetelijke schatten van „zijn” stadsarchief beter bekend en toegankelijk te maken. Ondergetekende herinnert zich in elk geval nog zeer goed welke kostbare inzichten en gegevens hij van de stadsarchivaris in de late veertiger-jaren heeft ontvangen i.v.m. zijn onderzoekingen over het oud-Vlaamse strafrecht.

Dr. Nowé was niet alleen een gecultiveerd man en, door zijn ambt, een administrator, hij was ook een voortreffelijk geleerde. Zijn klassiek werk over de Vlaamse baljuwen — *Les baillis comtaux de Flandre. Des origines à la fin du XIV siècle*, Brussel, 1929 (Académie royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Mémoires. Coll. in-8°, t. XXV) — legt daarvan getuigenis af, want het munt uit door juiste probleemstelling, accurate en heldere behandeling van complexe fenomenen en vertrouwdheid met overvloedig, grotendeels onuitgegeven bronnenmateriaal. De beslommeringen van zijn bestuurstaken hebben Dr. Nowé verhinderd verder te gaan op de weg van het zuiver wetenschappelijk onderzoek. Toch heeft hij, ook na de publikatie van zijn *magnum opus*, in kleinere gelegenheidsschriften getoond wat een grondige kenner hij was van het Vlaamse en het Gentse verleden. We herinneren hier aan zijn *Bataille des éperons d'or*, Brussel, 1945 (Coll. 'Notre Passé'), *Het Belfort van Gent, de Lakenhalle, De Mammelokker*, Gent, 1949 en *Het Stadbnis van Gent*, Gent, 1949.

Dr. Nowé was gedurende vele decennien nauw verbonden met het wel en het wee van onze Maatschappij: van 1944 tot 1953 was hij haar Penningmeester, om vanaf 1954 de functie van Ondervoorzitter (samen met Prof. J. Duverger en Kan. De Keyzer) op zich te nemen. Hij heeft ze tot aan zijn dood bekleed, al verhinderde zijn hoge leeftijd een actieve participatie aan onze werkzaamheden. De leden van de Maatschappij die hem nog persoonlijk gekend hebben — en hun aantal moet thans eerder gering zijn — zullen zijn herinnering in ere houden en allen zullen dank weten aan het bestuurslid dat thans van ons is heengegaan en onze Maatschappij vele jaren lang *consilio et auxilio* heeft gesteund.

HOE ROMEINS ZIJN DE OUDERE ANTWERPSE VONDSTEN WEL ?

door

Eugène WARMENBOL

Gallo-Romeins Antwerpen : Verhulst's stelling

„Uitgaande van het feit dat men op de plaats van de stadsparking wellicht het industrieel kwartier van (de Gallo-Romeinse) nederzetting heeft aangetroffen en dat verder in de oude binnenstad *op diverse plaatsen*, nml. in de omgeving van de Sint-Michielsabdij, *tijdens de vorige eeuw losse Romeinse vondsten werden gedaan* (wij cursiveren), kan in het licht van hetgeen men weet over de losse, uit verspreide kernen bestaande structuur van de Romeinse vici in ons land, de veronderstelling gemaakt worden dat de Romeinse nederzetting te Antwerpen uit meerdere kernen bestond en zich over een wijder gebied uitstrekte...”. Zo schreef Verhulst in 1978¹ over de Gallo-Romeinse nederzetting onder Antwerpen, voornamelijk bekend dankzij de opgravingen van A. Van de Walle en T. Oost².

„Indien een of andere kern van de Romeinse nederzetting heeft voortbestaan na de vernietigende Germaanse invallen van de late 3de eeuw, voegt hij eraan toe, waarbij uiteraard wordt gedacht aan een versterking (castellum)..., en aldus een factor van topografische continuïteit kan gevormd hebben en een aantrekkingspunt voor een merovingische vestiging... (dan moet) dit laat-romeinse - merovingische element ... gezocht worden op een zekere, zij het niet al te grote afstand van de tot nu toe opgegraven vindplaatsen. Om redenen die ... uitsluitend steunen op schriftelijke bronnen en dus nog niet archeologisch werden getoetst, denken wij hierbij aan de plaats van de latere Sint-Michielsabdij...”.

Gallo-Romeins Antwerpen : Oost's stelling

„Archeologisch is noch voor (een) ook na de invallen van 250/270 voortbestaande bewoning noch voor de lokalisatie ervan op de (door

(1) A. VERHULST, Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen, van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw, in L. VOET et alii, *De Stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw*, Borgerhout, 1978, p. 17.

(2) A.J.L. VAN DE WALLE, De archeologische opgravingen in het oud stadscentrum te Antwerpen, *Antwerpen, Tijdschrift der Stad Antwerpen*, VI, 1960, pp. 1-16; ID., Excavations in the ancient centre of Antwerp, *Medieval Archaeology*, V, 1961, pp. 123-136; T. OOST, De opgravingen „Stadsparking” te Antwerpen. Voorlopig verslag (december 1974 - maart 1976), *Antwerpen, Tijdschrift der Stad Antwerpen*, XXII, 1976, pp. 68-76; ID., Opgravingen „Stadsparking” te Antwerpen. Voorlopig verslag over de Gallo-Romeinse vondsten, *Annalen van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, XLIV, 1976, pp. 60-66.

Verhulst) opgegeven plaats een bewijs. Alhoewel de vondsten van 1608 wijzen op een bewoning uit de 2de-3de eeuw, is de Gallo-Romeinse bodem ontdekt zowel ten westen van de abdij (Afdak 17/18) als ten oosten ervan (Prekersstraat) opvallend minder ontwikkeld terwijl ook de erin gedane vondsten als minimaal beschouwd dienen te worden. Terzelfdertijd schijnt een andere bewering evenmin op te gaan, nml. dat de Gallo-Romeinse bewoning van Antwerpen zoals op andere plaatsen, uit meerdere kernen zou bestaan hebben. Het huidige beeld toont eerder een enkelvoudige kern te situeren op het site 'Stadsparking'".

Zo schrijft Oost in 1982³, en zijn schrijven is grotendeels een antwoord op hetgeen we hoger van Verhulst overnamen.

„Bekijkt men ... een verspreidingskaart met de vindplaatsen van Gallo-Romeins materiaal, zegt hij nog, dan bemerkt men dat ze voorkomen in een brede strook vanaf de straat Guldenberg in het noorden tot de Kronenburgstraat in het zuiden en in oostelijke richting tot aan de Everdijstraat ... een indrukwekkende oppervlakte.

(Maar) er kon nog niet gecontroleerd worden wat de oudere in de literatuur vermelde vondsten in werkelijkheid betekenen. Gaat het in deze gevallen wel degelijk om Gallo-Romeinse voorwerpen? En in welke context werden ze gevonden?".

Wat met de oudere vondsten?

Oost's vragen lijken ons fundamenteel. Ze moeten alleszins beantwoord worden voor er op een zinnige manier gebruik kan worden gemaakt van de oudere vondsten. Verhulst's stelling rust er volledig op.

Ze rust, beter gezegd, op die vondsten en vondstmeldingen aangehaald in het *Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige vondsten in de provincie Antwerpen*⁴. Van deze opsomming zullen we dan ook vertrekken om de oudere vondsten te toetsen. Alleen die stukken die Bauwens-Lesenne zonder uitgesproken voorbehoud opneemt zullen we hier behandelen; we komen op diegene die zij als twijfelachtig bestempelt niet terug.

A. „Diverse oudheden, w.o. Romeins en inheems aardewerk, gevonden op verschillende plaatsen, nl. de „Vischberg", „Koraalberg", „Bloedberg", „Guldenberg", in de „Steenbergstraat" en in de „Bergstraat"⁵.

Op Verhulst's verspreidingskaart van de Gallo-Romeinse vondsten te Antwerpen⁶ is dit alles goed voor niet minder dan zes stippen.

(3) T. OOST, Antwerpen: historisch-archeologisch. 1: De Gallo-Romeinse periode (ca. 150 - ca. 250/270), in T. OOST (red.), *Van Nederzetting tot Metropool. Archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad*, Antwerpen, 1982 (tentoonstellingscatalogus), p. 17.

(4) M. BAUWENS-LESENNE, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in de provincie Antwerpen (Vanaf de vroegste tijden tot de Noormannen)*, Brussel, 1965 (Oudheidkundige Repertoria, A, VI), pp. 1-15. VERHULST, *loc. cit.*, en J. VAN ACKER, *Antwerpen. Van Romeins veer tot wereldhaven*, Antwerpen, 1975, p. 28, gebruiken dit repertorium als een inventaris.

(5) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12.

(6) VERHULST, *op. cit.*, p. 16, afb. 4.

De hoofdbron aangaande deze vindplaatsen is een werk van Colonel P.J. Van den Bogaert: zijn *Fragments de l'histoire primitive des Belges*⁷, een vreemd boekje waarin toponymie en mythologie een grote rol spelen. Hij schrijft het volgende: „Lors du redressement de l'Escaut en 1878, le tertre du Bourg a été recoupé... ; on n'a trouvé, dans les déblais, que de la terre d'alluvion sortie du fleuve, mêlée à des débris et des vestiges de constructions à différents niveaux, qui ne laissent aucun doute sur sa fonction artificielle. L'ensemble du tertre, en dehors du Bourg proprement dit, présentait des parties qui ont conservé jusqu'aujourd'hui, le nom de berg, telles sont le Guldenberg, le Koraalberg, le Bloedberg, outre le Vischberg...

Un tertre moins étendu que ceux (hij heeft het ook over de „Stuyvenberg” gehad) que nous venons de citer a existé près de l'Escaut, en amont du Bourg, à hauteur de l'ancien couvent de St. Michel ... Dans l'étendue de cet ancien tertre se rencontrent les noms significatifs de Bergstraat, Steenbergstraat, indices certains d'une antique surélévation du terrain. Là se trouve un point des plus élevés de la ville. Nous citons *ce tertre* (wij cursiveren) parce qu'on y a découvert des antiquités romaines, prouvant matériellement que *les tertres* (wij cursiveren) et leurs communications existaient au temps des Romains”⁸.

Het lijkt ons niet geoorloofd uit deze tekst af te leiden dat op de Visberg, de Bloedberg, de Koraalberg, de Guldenberg of in de Steenbergstraat of Bergstraat, overblijfselen uit de Gallo-Romeinse periode zouden gevonden zijn. Het lijkt ons duidelijk dat er van Gallo-Romeinse vondsten op een andere plaats aan het licht gebracht dan bij de St.-Michielsabdij in Van den Bogaert's werk sprake is, en dat hij slechts *veronderstelt*, uitgaande van deze vondsten, dat op alle hoogtes in het Antwerpse stadsgebied Gallo-Romeinse vondsten zouden *kunnen* aangetroffen worden.

Hij heeft het trouwens verder in zijn boekje nog over „*le tertre* (wij cursiveren) où on a recueilli ces antiquités (romaines)” en dat is dan zeer duidelijk „celui qui fut occupé, dans la suite, par l'Abbaye St. Michel, en amont du Bourg”⁹.

De voorwerpen in kwestie zijn degene die in 1608 zouden ontdekt zijn (zie ook verder) bij het funderen van het St.-Michielsbolwerk, Van den Bogaert bekend langs de afbeelding ervan in Génard's *Anvers à travers les âges*, waarnaar hij verwijst.

(7) Colonel VAN DEN BOGAERT, *Fragments de l'histoire primitive des Belges*. 3. *Anvers*, Antwerpen, 1905. Volgens BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12, zou ook G. HASSE, Les vestiges de la période franque à Anvers, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles*, XXVII, 1908, p. CCXLIX, er vermelding van maken. Dit is niet het geval.

(8) VAN DEN BOGAERT, *op. cit.*, pp. 16-17.

(9) VAN DEN BOGAERT, *op. cit.*, p. 24. Uit het onderschrift van zijn kaart, afgedrukt op p. 14, valt ook niets af te leiden wat eventuele vondsten op andere Antwerpse „bergen” betreft. Het luidt als volgt: „A. Tertre du Bourg, Vischberg, Koraalberg, Bloedberg, Guldenberg. Antiquités, poteries indigènes. B. Tertre St Michel, Steenbergstraat, Bergstraat. Antiquités romaines, poteries indigènes”.

De „bergen” mogen dus niet als Gallo-Romeinse vindplaatsen gekarteerd worden. Ze kunnen zelfs niet alle met een hoogte in verband gebracht worden. De Steenbergstraat werd zo genoemd naar het *buis* „Steenbergen”, de Bergstraat naar het *buis* „Berg van Calvariën”¹⁰.

B. Een tweede groep vondsten vormen het „stuk metselwerk en Romeinse (?) overblijfselen, gevonden in 1925 op de hoek van de „Rempart des Lombards”, waarvan enkel sprake is in een artikel van Georges Hasse¹¹, en de „pot uit gebakken aarde, gevonden samen met een herteschedel in de „Nationale Straat” ... uit de Romeinse tijd”, alleen vermeld in overigens ongepubliceerd werk van Olga Vandeborn¹², samen goed voor twee punten op Verhulst's kaart.

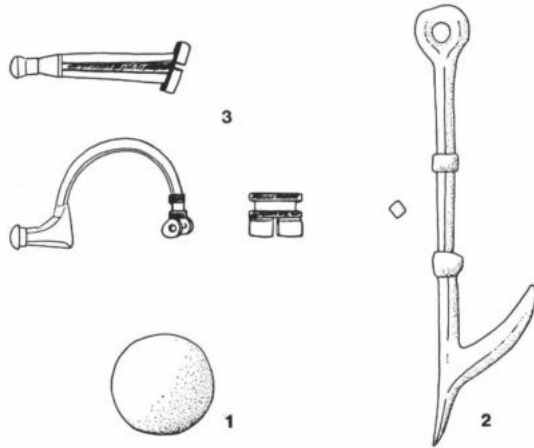

Fig. 1 : Aarden bol gevonden op de hoek van de Nationalestraat en de Lombaardvest (1) ; bronzen haak voor het ophangen van een lamp (2) ; en bronzen fibula van het Aucissa-type (3) ; (2) en (3) ontdekt bij de rechttekening van de Schelde. (Schaal 1/2)

Hasse heeft het over de „travaux et ... déblais exécutés pour les nouvelles fondations des magasins Vaxelaire, au coin du rempart des Tailleurs de Pierre (Steenhouwersvest) et de la rue Nationale (Nationale straat)”¹³, en vermeldt de ontdekking van „un bloc de maçonnerie allant jusqu'à 7 m de profondeur...”. „La base du mur qui nous semble avoir

(10) R. VANDE WEGHE, *Geschiedenis van de Antwerpse Straatnamen*, Antwerpen, 1977, p. 103 en pp. 450-451.

(11) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13 ; G. HASSE, Note sur des vestiges de la seconde enceinte d'Anvers, *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 1925, II, pp. 207-208.

(12) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13 ; O. VANDENBORN, *De Gallo-Romeinse vondsten te Antwerpen*, Gent, 1962 (onuitgegeven dissertatie), pp. 5-6.

(13) Het betreft de bouwgronden gelegen tussen de Nationale Straat, de Lombaardvest, de Pandstraat en de Groenplaats.

fait partie de *l'enceinte du 13ème siècle* (wij cursiveren), schrijft hij, *était dans du sable quaternaire non remanié*". Van Romeins metselwerk is er dus geen sprake.

„Près de la base, gaat Hasse verder, fut trouvé un crâne de jeune cerf et une *balle de fronde romaine* (wij cursiveren) en terre cuite rouge claire”.

We vonden deze terra-cotta knikker terug in de verzamelingen van het Museum Vleeshuis¹⁴. Het lijkt ons onmogelijk dit voorwerp (fig. 1,1) te dateren. Van Gallo-Romeinse overblijfselen mag er dan ook geen sprake zijn.

Nu is het deze zelfde „*bol* (wij cursiveren) in gebakken aarde”¹⁵, die bij Vandeborn, zoals opgegeven in Bauwens-Lesenne¹⁶, een *pot* uit gebakken aarde wordt, gevonden samen met een herteschedel waarvan de aanhaling trouwens duidelijk maakt dat het hier inderdaad over het *zelfde* voorwerp gaat. Misschien hebben we hier te maken met een merkwaardige verwarring tussen *een* bol en *un* bol, maar we hebben in elk geval niet te maken met Gallo-Romeins aardewerk. Hier vallen dus nog twee punten op Verhulst's kaart weg.

C. De volgende groep wordt uitgemaakt door het bekende ensemble dat in 1608 tijdens funderingswerken voor het St.-Michielsbolwerk zou ontdekt zijn, nogal verward beschreven bij Bauwens-Lesenne¹⁷, en bestaande uit een marmeren asurn met inscriptie, twee borstbeeldjes, negen lampen, waarvan acht in aardewerk en één in brons of koper, vijf stukken aardewerk en twee albasten flesjes, aangevuld door een tweede ensemble bestaande uit „Romeins vaatwerk, nl. vier potten, gevonden in het begin van de XIXe eeuw, nabij de voormalige Sint-Michielsabdij”¹⁸.

Dit alles staat voor één punt op Verhulst's kaart.

C.1. Wat de vondsten betreft die in 1608 zouden gedaan zijn (fig. 2), dat zijn zeker de meest besproken, de meest gebruikte en/of misbruikte „Gallo-Romeinse” voorwerpen uit het Antwerpse, vroeger om het bestaan van Gallo-Romeinse bewoning te Antwerpen te bewijzen, en nu om bijzonderheden in verband met de Gallo-Romeinse nederzetting te staven¹⁹.

(14) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 56.35.1870. Zijn doorsnede bedraagt 27 mm, zijn gewicht is 23 g. De fiche van het voorwerp vermeldt „Gevoonden te Antwerpen, Nationalestraat, Vaxelaire, Juli 1925. Samen met een herteschedel gevonden op 7 m diepte”. Er is geen vergissing mogelijk.

(15) Zoals beschreven op de in de vorige voetnoot aangehaalde fiche.

(16) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13. De dissertatie van O. Vandeborn hebben we zelf niet in handen gehad.

(17) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12.

(18) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12.

(19) Zeer kenmerkend is de passage in VAN ACKER, *op. cit.*, p. 28: „Misschien kan (de Merovingische nederzetting) gezocht worden in het stadsdeelte gelegen tussen de burcht en de vroegere St.-Michielskerk. Het feit immers dat de meeste vindplaatsen van Romeinse voorwerpen aangetroffen werden nabij de oude Sint-Michielsabdij, in de Kronenburgstraat, Nationale straat, Lombaardvest, Gildekamerstraat, Bergstraat en Steenbergstraat, laat vermoeden dat in die buurt de Romeinse nederzetting moet gezocht worden”. We merken hierbij op dat Van Acker blijkbaar de „vondst” bij St.-Michiels te verdacht bevonden heeft om ze nog te ver-

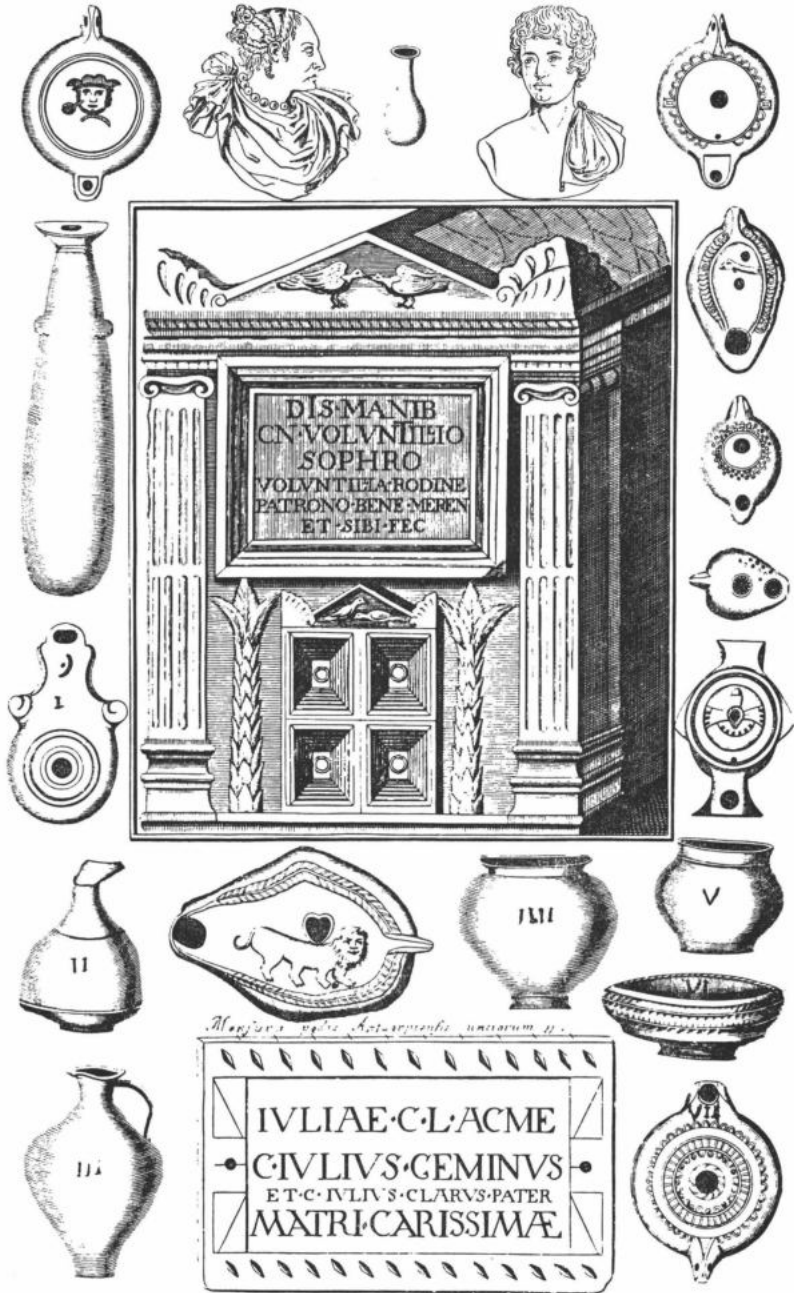

Fig. 2: Kopergravure naar Van Caukercken's pentekeningen van de voorwerpen die zagezegd in 1608 bij de St.-Michielsabdij zouden gevonden zijn.

De vondst is, uiteraard, als geheel uitermate verdacht, en Berthe Rantz heeft in een goed gedocumenteerd artikel aangetoond, daarbij min of meer gefundeerde vermoedens van voorgaande auteurs bevestigend, dat het grotere deel van de stukken niet uit Antwerpen *kan* afkomstig zijn²⁰. Om het hier bij het kroonstuk te houden: de asurn met opschrift DIS.MANIB(US) / CN(AEO) / VOLUNTILLIO / SOPHRO / VOLUNTILLIA RODINE / PATRONO BENE MEREN(TI) / ET SIBI FECIT, is zonder twijfel uit Rome afkomstig, waar ze in 1618 nog te zien was²¹ ...

Maar Rantz concludeert desalniettemin dat „de twee kruiken (II, III) en de twee vazen (III, V) ... onmiskenbaar inheems (zijn)“.

„Hun datering uit de tweede en de derde eeuw, zegt ze nog, stemt genoeg overeen met die van de recente vondsten bij het Steen en bij het Vleeshuis. Het is dus niet uitgesloten dat deze kruiken en vazen in 1608 op het Kiel aan het licht kwamen ...“.

Het is alleszins weinig waarschijnlijk dat ze ontdekt werden op de datum opgegeven door de enige bron die melding maakt van de vondst op grond van originele gegevens, namelijk Van Caukercken's manuscript van de jaren 1688-1693²². Volgens Van Caukercken werden de voorwerpen gevonden „alhier tot Antwerpen ter plaetse daer het bolwerck van St Michiels staet / hetwelck is gefondeert int jaer 1608 en tselve jaer volmaect int het / fonderen van het selve sijn gevonde daer men de fondamenten soude legghen / dese urn en de lampen en grafschriften...“²³.

Nu had reeds in 1549 abt de Hagus van de St.-Michielsabdij met de Stad „geaccordeerd“ omtrent de schikking van de stedelijke verdedigingswerken in de onmiddellijke buurt van de abdij, en waren in 1559-1560 de „platteforme ende straete dienende tot de fortificatie“, met andere woorden, ook het St.-Michielsbolwerk, *afgewerkt*²⁴.

melden, maar dat deze dan toch duidelijk in zijn geest is blijven spoken, waarbij hij dan terugvalt op een reeks „vindplaatsen“ waarvan vele zelfs bij oppervlakkige controle geen Gallo-Romeins materiaal bleken gegeven te hebben. *Geen enkele* van de door hem aangehaalde plaatsen heeft Gallo-Romeins materiaal opgeleverd.

(20) B. RANTZ, Romeinse vondsten te Antwerpen in 1608, *Antwerpen, Tijdschrift der Stad Antwerpen*, XXIII, 1977, pp. 37-50.

(21) *C.I.L.*, VI, pars IV, fasc. prior, nr. 29507, met verwijzing naar Codex 6 van Leiden, f° 97 r°. Het opschrift wordt, terecht, niet opgenomen in A. DEMANM.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, *Les inscriptions latines de Belgique (I.L.B.)*, Bruxelles, 1985. Zie ook B. RANTZ, Objets romains trouvés à Anvers en 1608, *L'Antiquité Classique*, XLVIII, 1979, pp. 30-66. Aangezien dit artikel wat de hier behandelde stukken betreft niets nieuws aanbrengt, refereren we verder enkel nog naar het artikel in de vorige voetnoot aangehaald.

(22) L. VAN CAUKERCKEN, *Chronycke van Antwerpen, deel I*, Antwerpen, 1688-1693 (Stadsarchief Antwerpen, hs. PK 115), f° 34 r° - f° 36 r°.

(23) VAN CAUKERCKEN, *op. cit.*, f° 36 r°, 5-7, zoals gelezen door B. Rantz en W. Couvreur.

(24) F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen, deel VIB*, Brussel, 1982², pp. 522-523. Omtrent de bouw van de XVIde-eeuwse fortificaties, zie H. SOLY, Fortificaties, belastingen en corruptie te Antwerpen in het midden der 16de eeuw, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 53, 1970, pp. 191-210; en ID., *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw*, s.l., 1977, pp. 195-230. Het bolwerk is zichtbaar op verschillende XVIde-eeuwse stadsplannen, o.a. deze van Hiëronymus Cock (1557), Virgilius Bononiensis (1565) en Pauwels van Overbeke (1566).

Het is dus zeker niet in 1608 dat de grondvesten van dit bolwerk aangelegd werden. De vondst in haar geheel wordt er nog meer verdacht door.

Van Caukercken zelf lijkt trouwens ook niet zo goed te weten wanneer de ontdekkingen gebeurden. Iets hoger dan de reeds aangehaalde passage zegt hij dat de stukken die hij publiceert „aen alle oude / schrijvers en nieuwe is onbekent geweest want deselve inde *leste eeuwte te | weeten de voorgaende* (wij cursiveren) eerst zijn gevonden hier tot Antwerpe ter plaetse daer / nu het bolwerck van St Michiels abdije staet in het fondeere vant selve”²⁵.

Het is alsof Van Caukercken beïnvloed werd door Sanderus' *Chronographia sacra*, verschenen in 1659, en waarin deze het heeft over „antiqua aliqua monumenta” — duidelijker is hij niet, maar blijkbaar gaat het over architectuurresten (!) — zogezegd ontdekt *bij de aanleg van het St.-Michielsbolwerk in 1608*²⁶. Deze lectuur kan hem aangezet hebben, tijdens het schrijven zelf van zijn *Chronycke*, zijn datering te wijzigen, zoals blijkt uit het doorschrappen van een passage waarin Van Caukercken de aanleg van het bolwerk wél juist dateert. De allereerste verwijzing naar de vondst die ons hier bezighoudt luidde inderdaad oorspronkelijk als volgt: „Als tot oprechte pruve dat de roomeyne hier tot Antwerpe hebbe gewoont en de voors. / Seremonien hebben gepleegt dit is geschiet ten tijde als de nieuwe *fortificatie aen | onse Stadt Antwerpe is gemaekt te weeten int jaer 1543 begost en bij nae vol | maeckt omtrent het jaer 1560 binnen welke tijt het*²⁷ bolwerck van St Michiels / dat men nog hedendaeghs siet wiert gefondeert ter Schelde waerts inne / in welke fundament legginghe men heeft gevonden een urn...” enzv... In de marge, naast het doorschrapte (hier gecursiveerde) gedeelte leest men „nota / St Michiels / A° / 1608”²⁸.

Het staat dus nagenoeg vast dat van de stukken die aan Van Caukercken voorgelegd werden, verondersteld werd dat ze reeds in de jaren 1550-1560 bij St.-Michiels ontdekt waren.

De stukken worden er zeer zeker minder betrouwbaar door, het betekent immers dat de vondst, in zoverre er een geweest is, wanneer Van Caukercken erover schrijft, meer dan een eeuw en een kwart oud was. Dat zijn vijf generaties...

Die vondst, dat zouden dan, volgens Rantz, alleen de vier reeds hoger aangehaalde potten, en misschien nog een vijfde stuk (fig. 2, VI), kunnen zijn²⁹.

(25) VAN CAUKERCKEN, *op. cit.*, f° 34 r°, 57-60, zoals gelezen door B. Rantz en W. Couvreur.

(26) A. SANDERUS, *Chronographia sacra*, Brussel, 1659. Sanderus' opzet bestaat erin aan te tonen dat de St.-Michielsabdij op gewijde grond zou opgericht zijn, door te „bewijzen” dat er binnen de omheining ervan een Marstempel zou bestaan hebben door Hubertus, metgezel van Amandus, tot St.-Michielskerk omgevormd (!).

(27) Het gecursiveerde werd geschrapt maar is op het origineel nog duidelijk leesbaar. RANTZ, *op. cit.*, p. 38 geeft deze passage niet weer.

(28) VAN CAUKERCKEN, *op. cit.*, f° 34 v°, 29-34.

(29) *Kunnen* zijn. Rantz is minder uitgesproken dan OOST, *op. cit.*, p. 14 het laat horen.

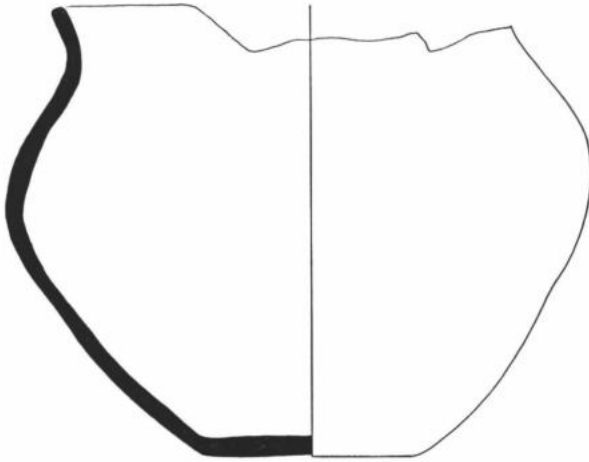

Fig. 3 : Aardewerk uit de Vroege IJzertijd gevonden te Lillo (?) (Antwerpen), vergelijkbaar met hetgeen hier afgebeeld als fig. 2, V (Schaal $\frac{1}{3}$)

De andere stukken komen zeker niet in aanmerking, maar of zelfs deze vijf potten overgehouden kunnen worden, lijkt ons niet evident.

Het wil ons voorkomen dat de flauwe omtrekken en de donkerbruine inkleuring³⁰ van de vazen III en V op Van Caukercken's originele pentekening ervan — niet zo heel nauw gevolgd bij de opmaak van de gravure — wel van betekenis zouden kunnen zijn. Naar vorm en baksel, zoals uit die tekening af te leiden, lijkt pot V (cfr. fig. 3) inderdaad veel dichter te staan bij het IJzertijd aardewerk dan wel bij het Gallo-Romeinse aardewerk uit onze streken³¹. We denken hier in het bijzonder aan het aardewerk uit de Vroege IJzertijd zoals bekend uit vele „urnenvelden” o.a. uit het Antwerpse en het Limburgse, en daar vonden we ook vergelijkingsmateriaal voor pot III (cfr. fig. 4), weliswaar op het eerste gezicht moeilijker in te passen in het vormenbestand van de Vroege IJzertijd

(30) RANTZ, *op. cit.*, p. 49, spreekt van een bruin *vernis*, wat dan meteen aan Gallo-Romeins aardewerk doet denken, maar VAN CAUKERCKEN, *op. cit.*, p. 37 v° stelt het wel anders. Hij heeft het eenvoudigweg over „bruyne teyle en pottekens”.

(31) De vorm is alleszins typisch voor de Vroege IJzertijd; zie, bv., E. WARMBOL, Vaatwerk uit de Vroege IJzertijd gevonden bij Lillo-fort?, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grottonderzoek*, 1985, nr. 3, pp. 7-9; ID., Een urnenveld in 1872-1873 opgegraven op grondgebied van Hove, *id.*, pp. 11-14; H. ROOSENS - G. BEEEX - P.P. BONENFANT, Een urnenveld te Grote Brogel, *Limburg*, XLII, 1963, afb. 7,5 en afb. 9,4; H. ROOSENS - G. BEEEX, De opgravingen in het urnenveld „De Roosen” te Neerpelt in 1960, *Het Oude Land van Loon*, XVI, 1961, Afb. IV, 2; L. VAN IMPE, *Graven uit de Urnenveldenperiode op het Hangveld te Rekem. I: Inventaris*, Brussel, 1980 (*Archaeologia Belgica*, 227), pl. VIII, 2. Het lijkt ons niet oninteressant op te merken dat de stukken uit Lillo en Hove, beide oudere vondsten, tot voor kort als Gallo-Romeinse potten beschreven stonden.

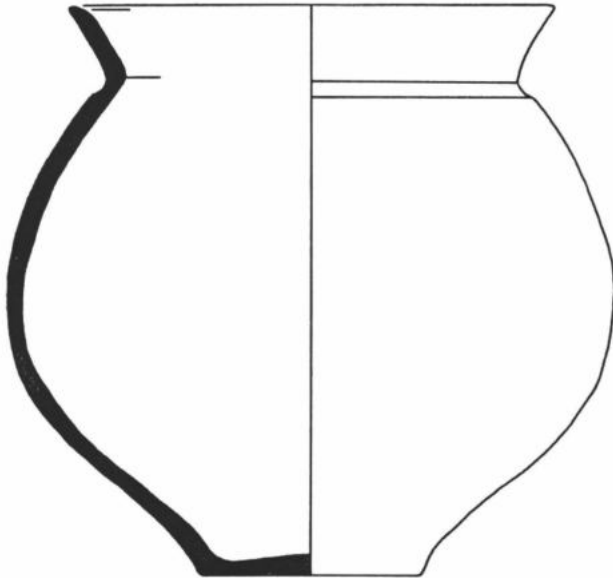

Fig. 4 : Aardewerk uit de Vroege IJzertijd gevonden te Rekem (Limburg) (naar L. VAN IMPE), vergelijkbaar met hetgeen hier afgebeeld als fig. 2, IIII (Schaal $\frac{1}{3}$)

maar desondanks ook niet zonder meer tot het Gallo-Romeinse vormenbestand toe te kennen ³².

Alleen de twee kruiken (fig. 2, II en III) lijken zonder voorbehoud als Gallo-Romeins te kunnen bestempeld worden, hoewel voor één van beide (fig. 2, II) dan toch praktisch geen vergelijkingsmateriaal lijkt voorhanden te zijn ³³.

Wat verder nog opvalt is dat naar Van Caukercken's beschrijving deze kruiken assen zouden bevat hebben ³⁴, hetgeen tegenstrijdig is met wat

(32) Vergelijkingsmateriaal uit de Vroege IJzertijd vinden we, bv., te Rekem : VAN IMPE, *op. cit.*, pl. VI, 7. Gallo-Romeinse potten die qua vorm, maar niet noodzakelijk qua baksel, vergelijkbaar zijn met het stuk dat ons hier bezighoudt, zijn o.a. op de „Stadsparking” aangetroffen : L. DE POOTER, De vondsten uit de Gallo-Romeinse periode, in T. OOST (red.), *Van Nederzetting tot Metropool*, Antwerpen, 1982 (tentoonstellingscatalogus), Afb. 4, 61 ; ID., *Het Gallo-Romeinse aardewerk van de opgraving „Stadsparking” te Antwerpen*, Gent, 1981 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), pl. LII-LVI.

(33) RANTZ, *op. cit.*, p. 49, noot 38. Zij vertoont een vorm die eerder aan metalen vaatwerk doet denken. We vonden geen enkel vergelijkbaar stuk uit onze streken afkomstig.

(34) Niet, zoals RANTZ, *op. cit.*, p. 49, de twee bovenvermelde potten, zoals ook blijkt uit een door haarzelf afgedrukte passage uit Van Caukercke, (*op. cit.*, f° 34 v°, 44-45) en uit diens onderschrift bij de pentekening van de kruiken (*op. cit.*, tussen f° 37 en 38) : „Dese bovenstaende pottekens was deen de oore afgebroken en was oock gebrande assche in als inde urna”.

gebruikelijk is in de Gallo-Romeinse begraafplaatsen van onze streken, waar de daartoe zeer weinig geschikte want hoogst onpraktische kruiken nooit de rol van urn meekrijgen.

Van een ensemble dat voor het grootste gedeelte uit XVIIIe-eeuwse import bestaat, en waarvan het weinige dat overblijft voor meerdere interpretaties vatbaar lijkt, wordt duidelijk best geen gebruik gemaakt om wat dan ook in verband met Gallo-Romeinse Antwerpen te staven.

Het betreft hier een vergissing of zelfs een vervalsing. Het zou niet oninteressant zijn na te gaan wat men op het einde van de 17de eeuw aan de hand van deze „uitermate” Romeinse voorwerpen allemaal dacht te kunnen bewijzen³⁵.

C.2. De „vier potten gevonden in het begin van de XIXe eeuw, nabij de voormalige St.-Michielsabdij”³⁶ vindt men terug in Génard's *Anvers à travers les âges* als „poteries romaines découvertes au commencement du XIXème siècle par M. J.B. Van Stralen près de l'abbaye Saint-Michel”³⁷.

Het gaat over vier kruiken (fig. 5), waarvan we spijtig genoeg de huidige verblijfplaats niet kennen, maar die met hun ingeknepen voet moeilijk of zelfs onmogelijk aan de Gallo-Romeinse periode toegekend kunnen worden. Het lijkt ons zeer waarschijnlijk dat het hier in feite om XIVde- of XVde-eeuws blauwgrijs aardewerk gaat, overigens overvloedig vertegenwoordigd te Antwerpen³⁸.

Génard heeft het trouwens dikwijls over blauw-grijs aardewerk wanneer hij schrijft over „des poteries romaines”³⁹ (zie ook verder).

(35) Papebrochius' opmerking, bv., lijkt ons verdacht: „Dubitat interim nonnemo de Templo ..., scrijft hij, sed si argumentum istud cultae istic Gentilitatis vacillat; eidem irrefragabile testimonium dant Ossuaria, sive Urnae, Romano more D.M. id est Deis Manibus inscriptae, cum suis titulis lampadibusque funebribus ...”. (D. VAN PAPENBROEK, *Acta Sanctorum, XX, Junii, I*, Paris - Roma, 1695 (*Corollarium Norbertinum de abbatis S. Michaëlis Antuerpiensis*), p. 941 et sqq.): „Twijfelt men soms over de tempel (de Mars-tempel onder St.-Michiels waar Sanderus het over heeft) ... maar zo dat argument voor een heidense cultus wankelbaar is; hiervoor geven de knekelhuizen of urnen (gevonden bij de aanleg van het St.-Michielsbolwerk) volgens Romeinse zeden gemerkt met D.M., dat is aan de goddelijke Manen, met hun opschriften en graflampen een onweerlegbare getuigenis”. Zie ook noot 26.

(36) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12.

(37) P. GENARD, *Anvers à travers les âges*, Bruxelles, 1888, p. 12. Bauwens-Lesenne (zie vorige voetnoot) verwijst eveneens naar p. 9 van Génard's werk, maar daar is er enkel sprake van „les innombrables poteries romaines recueillies à Anvers, depuis le commencement de ce siècle (*sic*)”.

(38) Zie D. DE METS, Het grijze aardewerk, in T. OOST (red.), *Van Nederzetting tot Metropool*, Antwerpen, 1982 (tentoonstellingscatalogus), pp. 60-64. Zie afb. 11, 175, in het bijzonder. Zie ook, algemeen, D. DE METS, *Het middeleeuwse aardewerk van het site „Stadspark” te Antwerpen*, Leuven, 1982 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), pp. 74-100.

(39) Over het aardewerk dat in 1774 gevonden werd in de tuin van de St.-Michielsabdij valt bij gebrek aan een beschrijving of afbeelding niet veel te vertellen. OOST, *op. cit.*, p. 14 beschrijft ze als „Gallo-Romeinse aarden potten”. Onze bron is P.J. HEYLEN, *Dissertatio: De Antiquis Romanorum Monumentis in Austriaco Belgico superstibus*, *Mémoires de l'Académie Impériale et Royale des Sciences et*

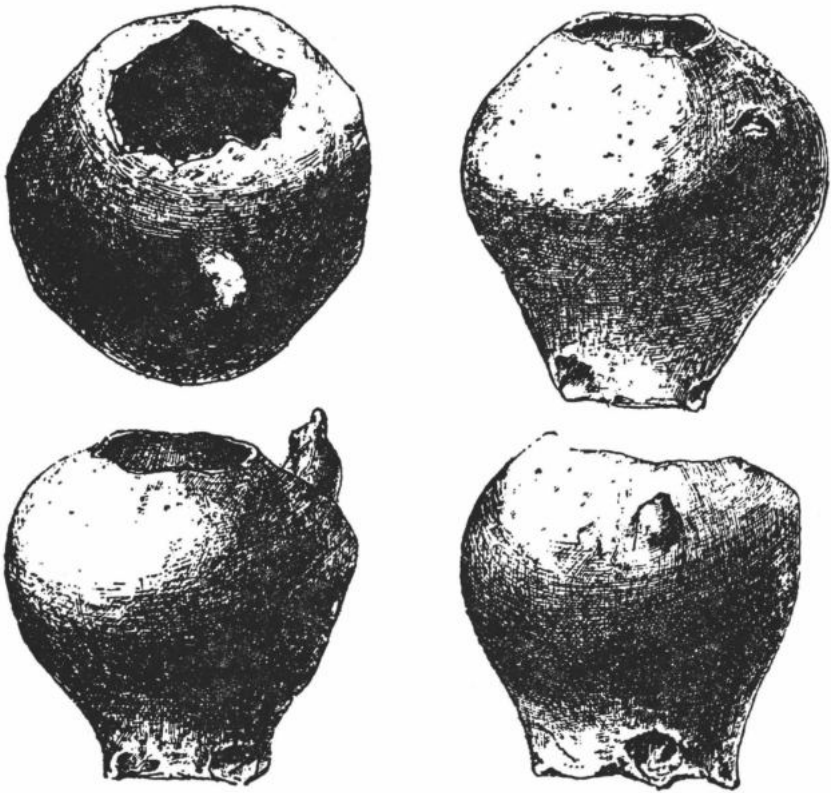

Fig. 5 : Laat-middeleeuws aardewerk uit de nabijheid van de St.-Michielsabdij
(naar P. GENARD))

D. Een ander punt op Verhulst's kaart dat we hier moeten behandelen, is het meest zuidelijke. Het staat voor „stukken van Romeins aardewerk, gevonden in 1877 nabij de Kronenburg Poort”⁴⁰.

De enige auteur die erover schreef is Génard in zijn *Catalogue du Musée d'Antiquités*, waarin hij melding maakt van „fragments de poterie romaine, découverts le 18 février 1887, près de l'ancienne porte de Kronembourg”⁴¹.

Belles-Lettres de Bruxelles, IV, 1783, p. 457. Heylen heeft het over „urnae” maar geeft geen verdere details. Dat hij ze in zijn werk opneemt betekent nog niet dat ze inderdaad van Gallo-Romeinse datum waren. Heylen heeft ze bovendien nooit gezien, vermits ze onmiddellijk „in pulverem religuntur”. BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 14, zet, terecht, een vraagteken bij de datering.

(40) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(41) P. GENARD, *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*, Antwerpen, 1894⁴, p. 72, B 563.

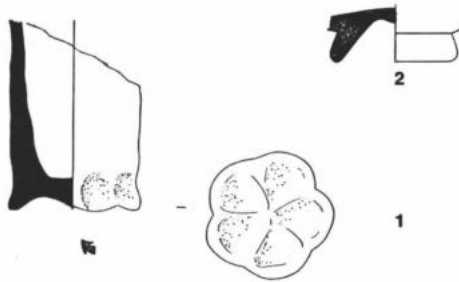

Fig. 6: Laat-middeleeuws aardewerk uit de Kronenburgstraat (1) en Gallo-Romeins aardewerk gevonden tijdens de havenwerken (2) (Schaal $\frac{1}{3}$)

Het enige stuk pot dat hiervan is overgebleven, een bodemfragment, is zeker geen Gallo-Romeins aardewerk (fig. 6.1)⁴², maar wel degelijk XIVde-eeuws of misschien nog begin XVde-eeuws blauw-grijs aardewerk⁴³. Het laatste punt buiten de Burcht op Verhulst's kaart valt dus ook weg.

We keren ons nu tot de zone waarbinnen of waarbij in recente jaren Gallo-Romeinse bewoningssporen in situ werden aangetroffen.

E. Het eerste ensemble dat hier in aanmerking komt, wordt gevormd door de „talrijke fragmenten van diverse potten uit zwarte, rode en bruine gebakken aarde uit de Romeinse tijd en niet te dateren vaatwerk, gevonden samen met verschillende bewerkte dierenbeenderen in 1881 tijdens het boren van een put in de „Rue des Serments”⁴⁴, m.a.w. de Gildekamersstraat. Deze vondst wordt door Verhulst niet gekarteerd⁴⁵.

Ter gelegenheid van de boringen zouden eveneens „drie urnen van zwarte aarde en een kruik uit bruine aarde” gevonden zijn, „uit de Franse tijd”⁴⁶. We beschikken over twee bronnen in verband met deze ontdekking, beide van de hand van Génard.

In zijn *Anvers à travers les âges* schrijft hij het volgende: „les antiquités découvertes par nous, le 14 novembre 1881, à une profondeur de 8 m, 50 cm, par suite du forage d'un puits dans la rue des Serments, se composent de trois charmantes urnes, terre noire; d'une canette, terre brune lustrée; d'un fragment de cruche à anse, terre brune; de deux

(42) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. VH 699. Buiten- en binnenwand blauw-grijs. Klei lichtgrijs gebakken, lichtjes poreus. Gemagerd door middel van kleine, zwarte, niet-geïdentificeerde korreltjes (≤ 1 mm, een enkele korrel ≤ 6 mm). Roestvlekjes op de buitenwand.

(43) T. Oost signaleerde ons niet gepubliceerd vergelijkingsmateriaal in rood aardewerk, waarvoor dank.

(44) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(45) De Engelse vertaling van Génard's catalogus laat daar geen twijfel over. De nummers B 267 tot B 286 werden volgens deze uitgave gevonden „at Antwerp ... whilst digging a well in the Gildekamersstraat”: P. GENARD, *Catalogue of the Museum of Antiquities at Antwerp*, Antwerpen, 1892, p. 53.

(46) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, pp. 13-14.

fragments d'urnes ; d'un fragment de cruche à ornements ; de trois fonds d'urnes ; de deux os, dont l'un percé ; de plusieurs autres ossements, parmi lesquels des mâchoires de cheval et une tête de brebis. N° 267 à 286 de la série B du musée d'antiquités d'Anvers" ⁴⁷.

Dit lijstje komt weliswaar voor als voetnoot bij een opsomming van „Romeinse" vondsten, maar of Génard van oordeel was dat ook deze stukken uit de Gildekamersstraat daar bij hoorden, is allesbehalve duidelijk. In zijn *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*, waar we onder de hoger aangehaalde nummers de potten terugvinden is er van Romeins materiaal alleszins geen sprake. Nr. 282 is een „Fragment de cruche ; grès dont il est difficile de déterminer l'époque mais qu'on retrouve dès l'époque romaine", nr. 283, en ook nr. 284 en nr. 285, is een „Urne faite au tour" ⁴⁸ ; terre noire. Epoque franque", nr. 286, tenslotte, een „Cruche brisée ; terre brune lustrée à ornements. Transition de l'époque franque à celle des Othons" ⁴⁹.

Fig. 7 : Laat-middeleeuws aardewerk ontdekt bij het boren van een put in de Gildekamersstraat (naar P. GENARD)

In de Gildekamersstraat werd dus volgens Bauwens-Lesenne én Romeins én Frankisch aardewerk gevonden, volgens Génard geen Romeins, maar wel Frankisch materiaal, en volgens ons noch Romeins noch Frankisch aarde-

(47) P. GENARD, *Anvers à travers les âges*, Bruxelles, 1888, p. 9, noot 1.

(48) In GENARD, *op. cit.* (noot 45), p. 53 wordt dat, merkwaardig genoeg, „Urn, made in the tower"!

(49) GENARD, *op. cit.* (noot 41), pp. 54-55, B 267 - B 286.

werk, maar wel materiaal dat vermoedelijk niet vroeger dan de XIVde eeuw kan gedateerd worden.

We bezitten een tekening van de meest relevante stukken (fig. 7) en konden langs die tekening om vier van de in de Gildekamersstraat gevonden potten terugvinden (fig. 8), alle vier onmiskenbaar in de XIIIde of XIVde eeuw te plaatsen⁵⁰, meer dan waarschijnlijk een terminus post-quem voor heel het ensemble.

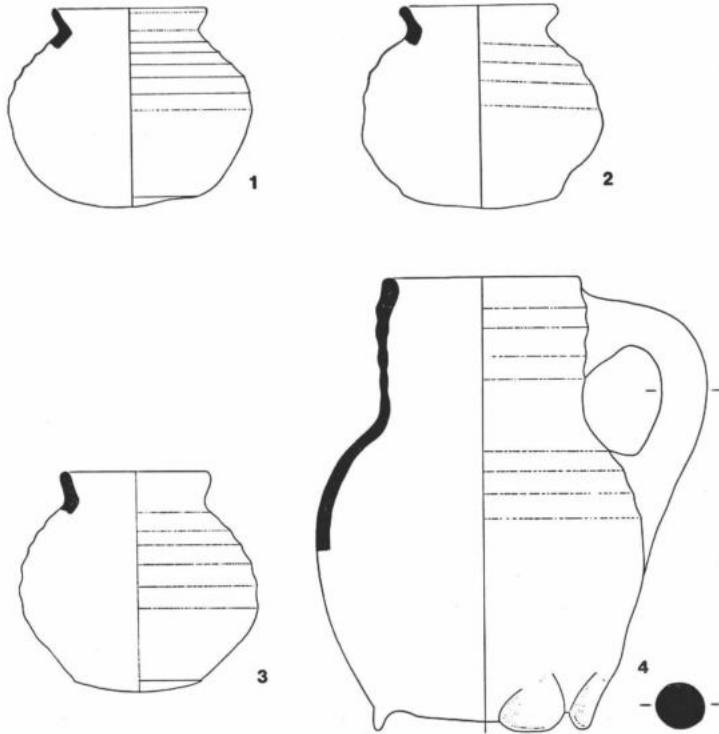

Fig. 8 : Laat-middeleeuws aardewerk ontdekt bij het boren van een put in de Gildekamersstraat (cfr. fig. 7) (Schaal $\frac{1}{3}$)

Bijzondere aandacht verdienen de drie „urnes” die tot de Frankische periode toegekend werden, o.a. omdat we ze verder in dit artikel nog eens zullen tegenkomen, maar dan als Gallo-Romeins aardewerk. Het betreft

(50) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nrs. 419, 420, 421 en 478. — 419: Binnen- en buitenwand blauw-grijs. Klei bruinig rood tot donkergrijs gebakken, verschaald met vergruisde kiezelsteentjes (?) (≤ 3 mm, een enkele korrel ≤ 7 mm). Bodem apart en met de hand vervaardigd. — 420: Buiten- en binnenwand blauw-grijs. Klei: ? Bodem apart en met de hand vervaardigd. — 421: Buiten- en binnenwand blauw-grijs. Klei lichtgrijs gebakken. Magering: ? Bodem apart en met de hand vervaardigd. — 478: Buiten- en binnenwand blauw-grijs tot zwart. Klein lichtgrijs tot beige gebakken. Magering: ?

drie zeer typische kogelpotjes in grijs aardewerk⁵¹ alleszins niet veel vroeger dan de XIVde eeuw te dateren (fig. 8, 1-3).

De kruik die we terugvonden is ook zeer typisch voor het grijze aardewerk uit de Late Middeleeuwen (fig. 8, 4)⁵².

Van Gallo-Romeins aardewerk is hier weerom geen sprake, van Fransisch of Merovingisch evenmin. We hebben hier, nog eens, te maken met ongeglazuurd middeleeuws aardewerk, in de XIXde eeuw blijkbaar nog niet zo gemakkelijk te identificeren.

F. Uit de werken voor de rechtekking van de Schelde zouden ook verscheidene „Gallo-Romeinse” voorwerpen te voorschijn gekomen zijn.

F.1. „Talrijke Romeinse voorwerpen (w.o. vaatwerk, fibulae, een lamp, sleutels, ijzeren voorwerpen, enz...)”⁵³.

Dat zijn voorwerpen die Frans en Vincent Claes zouden ontdekt hebben tijdens de werken aan de Scheldekaaien⁵⁴. Omtrent de vindplaats van deze stukken, waarvan vele zo niet alle, zowel in het *Gedenboek* als in de catalogus van de openbare verkoop van de verzameling F. Claes vermeld worden, bestaat wel enige verwarring. In het *Gedenboek* schrijft Dursin het volgende over de Gallo-Romeinse stukken in de verzameling Claes: „Overigens werd op den Antwerpschen bodem talrijk Romeinsch aardewerk gedolven, waarvan de verzameling Claes een gedeelte bezit. De bedding der Schelde leverde ook aan de verzameling talrijke (*sic*) bronzen fibulen en verschillende versiersels waaronder een hypocampe-hoofd, zonder twijfel een voorwerp van Romeinsche invoer, een fragment van een Romeinsche lamp, Romeinsche mondijzers, een bronzen Romeinsche spoor, een hoeveelheid Romeinsche sleutels alsook een Romeinsch hangslot „SERA” voor kleine kistjes gebruikt”⁵⁵.

Hij illustreert o.a. het lampfragment „gevonden in de bedding der Schelde voor Antwerpen” (fig. 9)⁵⁶.

In de verkoopscatalogus vinden we onder nr. 1819 „11 fibules et un pendentif en bronze gallo-romains. Anvers, Wichelen, Schellebelle, Termonde”; onder nr. 1820 een „épingle romaine en bronze en forme de cheval, Anvers”, met verwijzing naar haar illustratie, waarvan het onder-

(51) DE METS, *op. cit.*, pl. XIX, 781 : ID., Het grijze aardewerk, in T. OOST (red.), *Van Nederzetting tot Metropool*, Antwerpen, 1982 (tentoonstellingscatalogus), afb. 11, 173.

(52) DE METS, *op. cit.*, afb. 11, 178.

(53) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12.

(54) F. & V. CLAES, Les découvertes archéologiques à Anvers, pendant les travaux de rectification des quais en 1883, C.-R. des travaux du Congrès de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique, tenu à Anvers les 28-30 septembre 1885, Antwerpen, 1885, pp. 153-157; F. CLAES, Archeologische Scheldevondsten, *Jaarboek van Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, IV, 1914-1920, pp. 28-30. Zie ook E. WARMENBOL, Brons- en IJzertijd te Antwerpen. I: De bronzen voorwerpen uit de verzameling Hasse (Oudheidkundige Musea - Vleeshuis), *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grottonderzoek*, 1983, nr. 4, pp. 108-133.

(55) L. DURSIN, Antwerpse Voorhistorische Oudheden, in *Gedenboek Frans Claes. Museum „De Gulden Spoor” te Antwerpen*, Antwerpen, 1932, pp. 25-26.

(56) DURSIN, *op. cit.*, fig. 12.

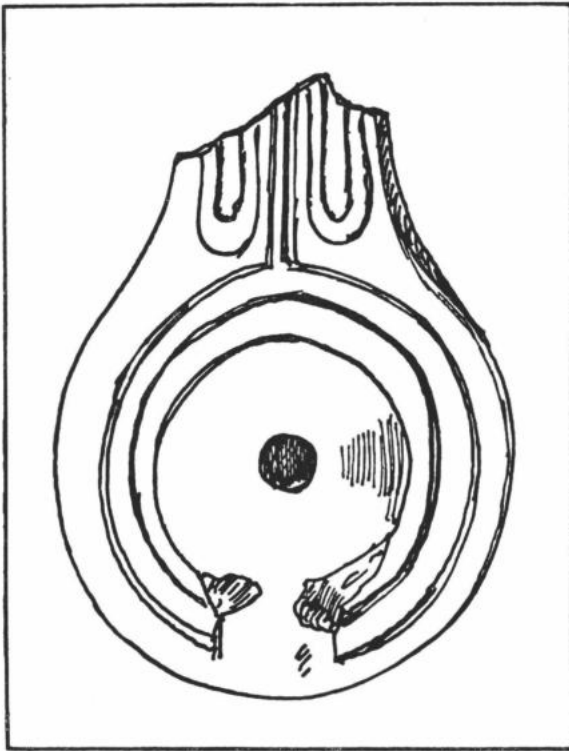

Fig. 9 : Gallo-Romeinse lamp zogezeegd gevonden tijdens de werken voor de rechtstrekking van de Schelde (naar L. DURSIN)

schrift de vindplaats niet vernoemt, afgedrukt in het hogervermelde werk van Dursin⁵⁷. Onder het nummer 1047 wordt vermelding gemaakt van „3 bagues-clefs romaines en bronze. Fouilles Anvers”, met verwijzing naar een plaat met sleutels gepubliceerd door Dursin⁵⁸, onder de nummers 1048, 1049 en 1050, tenslotte, respectievelijk 7, 4 en nog eens 4 „clefs romaines en bronze. Fouilles Anvers”.

Van de door Dursin opgesomde stukken zouden er dus een aantal niet te Antwerpen gevonden zijn, en de meeste stukken die we mogen overhouden zijn niet Romeins...

Dursin lijkt alleszins voorwerpen die niets met Antwerpen te maken hebben bij vergissing beschreven te hebben als daar gevonden⁵⁹. Dat lijkt onder andere het geval te zijn wat de hoger vernoemde lamp betreft :

(57) *Musée Frans Claes. „De Gulden Spoor”. Deuxième partie : Vente des lundi 11 Décembre et 4 jours suivants*, Antwerpen, 1933, nrs. 1819-1820 ; DURSIN, *op. cit.*, fig. 16, 1.

(58) *Musée Frans Claes...*, nrs. 1048-1050 ; DURSIN, *op. cit.*, fig. 13.

(59) Daar Dursin's tekst in een Gedenkboek verscheen opgedragen aan Frans Claes, werd deze, vermoedelijk, door die zelfde Frans Claes niet doorgenomen.

we vinden in de verkoopcatalogus het stuk dat hij bedoelt vermoedelijk terug onder het nr. 1826, een „lampe et 2 petits vases en bronze. Ep. romaine”, zonder vindplaats; dat is zeker het geval wat het prachtige La Tène-zwaard uit de verzameling aangaat⁶⁰.

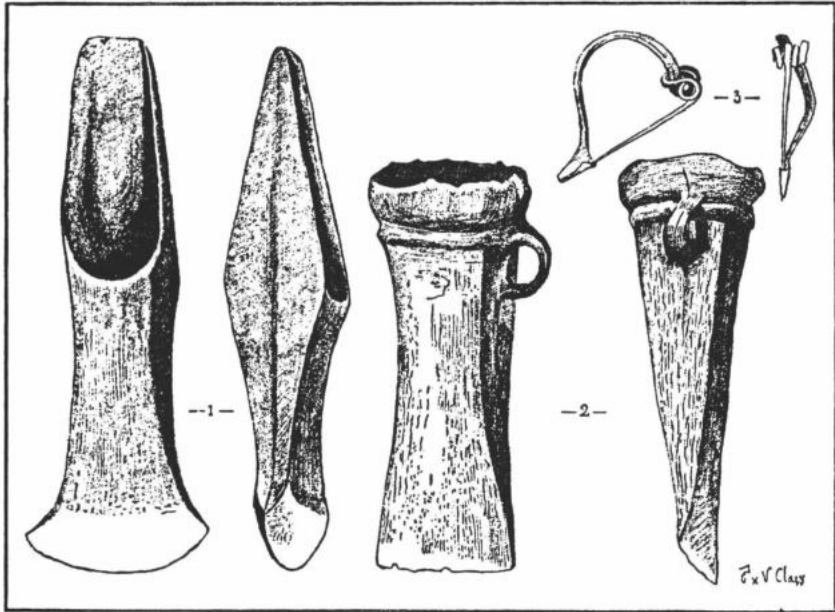

Fig. 10 : Bronzen hielbijl (1); bronzen kokerbijl (2); en bronzen „Soldatenfibel” (3) gevonden tijdens de rechttrekking van de Schelde (naar P. GENARD)

Het enige stuk door Dursin beschreven dat zeker Gallo-Romeins is, aangezien het slotenmakerswerk duidelijk eerder tot de Middeleeuwen of zelfs de Moderne Tijden behoort⁶¹, en het bronzen „spoor” in feite een XVIde- of XVIIde-eeuwse haak is voor het ophangen van een olielamp (zie ook verder), is een bronzen fibula⁶², door Bauwens-Lesenne trouwens ook apart beschreven als „niet-versierde, bronzen fibula uit de Romeinse tijd, gevonden in de Schelde in 1885”⁶³ (fig. 10, 3 en fig. 12, 32).

(60) Het werd in feite te Schoonaarde of te Appels gevonden : E. WARMENBOL, Brons- en IJzertijd te Antwerpen. VI : Het ijzeren zwaard ter hoogte van Hemiksem uit de Schelde gevist, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1986, nr. 1, p. 8, noot 17.

(61) Zie C. CURTIL-BOYER, *L'histoire de la clef de l'époque romaine au XVIIIème siècle*, Paris, 1969. — De ijzeren voorwerpen uit recentere opgravingen te Antwerpen werden nog niet gepubliceerd.

(62) DURSIN, *op. cit.*, fig. 16, 2. Zie ook noot (57).

(63) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13. Ze wordt op p. 8 nog eens vermeld : „... een Romeinse bronzen fibula... gevonden samen met middeleeuwse voorwerpen in 1883 tijdens het rechttrekken van de Scheldekaaien tussen het „Steen” en het

Het betreft een zogenaamde „Soldatenfibel”, goed vertegenwoordigd van de tweede helft van de Iste tot het begin van de IIIde eeuw ⁶⁴.

De bronzen speld door Dursin afgebeeld en door hem beschreven als afbeelding van een „hippocampe” zou nog Gallo-Romeins kunnen zijn, maar het lijkt ons niet erg waarschijnlijk ; uitsluitsel kunnen we echter niet geven, bij gebrek aan (ons bekend) vergelijkingsmateriaal (fig. 11). De enige auteur die er, naast L. Dursin, over spreekt, namelijk L. Kesteloot, weerhoudt zijn datering niet ⁶⁵.

Fig. 11 : Bronzen speld met kop in de vorm van een paard, opgegraven bij de rechtstreek van de Schelde (naar een foto gepubliceerd door L. DURSIN)

F.2. Eveneens opgegeven als afkomstig uit de werken voor de rechtstreek van de Schelde, zijn „drie reeksen Romeinse potten uit grijze aarde” ⁶⁶. Bedoeld worden de potten afgebeeld door Hasse in zijn *Anvers pendant la période romaine* : „trois séries de vases, en terre grise, gallo-romains et faisant partie des collections du Musée du Steen”, en zodanig slecht getekend ⁶⁷ (fig. 12) dat er verder niet veel over te vertellen zou zijn moesten we niet de foto's teruggevonden hebben die Hasse gebruikte bij het opmaken van zijn schetsjes ⁶⁸.

„Kooldok”. — Zie ook GENARD, *op. cit.* (noot 47), p. XXV, fig. 3 en p. XXVI. De tekening maakt duidelijk dat het hier om hetzelfde voorwerp gaat. Het stuk wordt trouwens beschreven als deel uitmakend van de verzameling Claes. Dezelfde fibula werd ook geïllustreerd door G. Hasse, maar zijn tekening is wel uitermate slecht : zie G. HASSE, *Anvers pendant la période romaine*, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles*, XXVIII, 1909, fig. 32. Waar deze fibula terecht kwam na de verkoop van de verzameling Claes is ons niet bekend.

(64) A. BÖHME, *Die Fibeln des Kastelle Saalburg und Zugmantel*, *Saalburg-Jahrbuch*, 29, 1972, p. 5 en sqq., Typ 14 ; E. ETTLINGER, *Die römische Fibeln in der Schweiz*, Bern, 1973, Typ 4 ; E. RIHA, *Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979 (Forschungen in Augst, 3), Taf. 3, 92-130 (zie vooral Taf. 3, 125) en pp. 59-61.

(65) Het stuk werd aangekocht door Frans Engels, naast Frans Claes zelf, Georges Hasse en Edouard Bernays, één van de grote Antwerpse verzamelaars : zie L. KESTELOOT, *De verzameling Frans Engels, Jaarboek van Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, IX, 1933, pp. 41-42. Kesteloot beschrijft het stuk als „eene bronzen speld een zeer gestyleerd paard figureerend met zigzagvormige versieringen”. Hij beweert dat het „wellicht teruggebracht kan worden tot de Vikingcultuur”. De speld bevond zich blijkbaar niet op de openbare verkoop van de verzameling Engels (*Openbare veiling van bodenvondsten en oudheden... op dinsdag 21 en woensdag 22 december 1965*, Antwerpen, 1965).

(66) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(67) HASSE, *op. cit.*, figg. 19-31.

(68) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, dossier nr. 56.37.66.

Fig. 12: Het „Gallo-Romeins materiaal” te Antwerpen gevonden...
zoals G. Hasse het zag (naar G. HASSE)

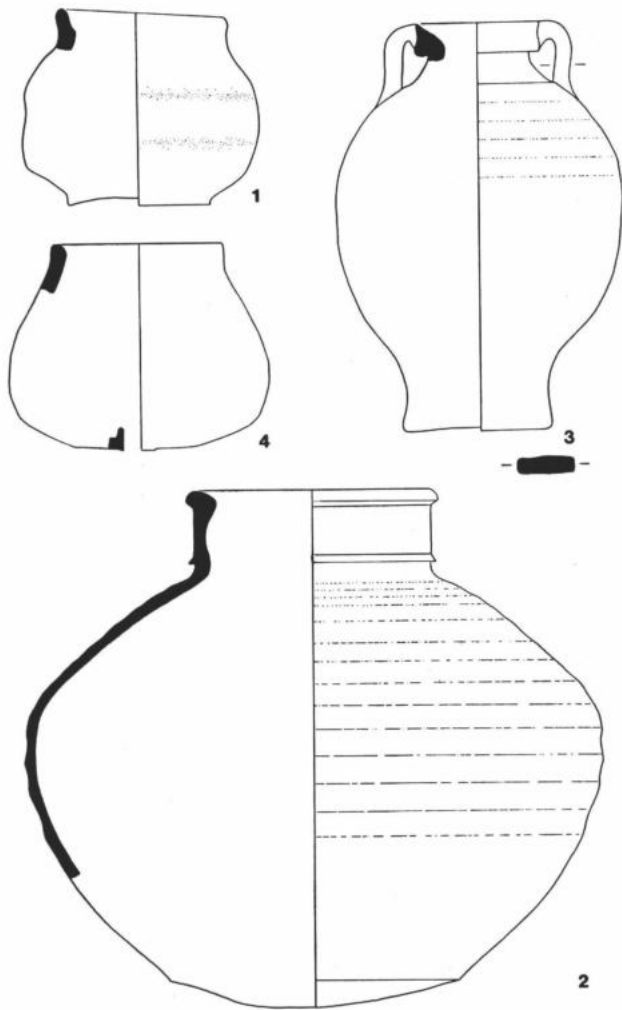

Fig. 13 : Laat-middeleeuws aardewerk gevonden bij de rechtekking van de Schelde
(cfr. Fig. 12, 25 (2); Fig. 12, 26 (3); Fig. 12, 23 (4), (Schaal $\frac{1}{3}$)

We konden dankzij die foto's alle veertien afgebeelde potten⁶⁹ terugvinden in het Museum Vleeshuis, waar de stukken vroeger in het Museum Steen ondergebracht nu te zoeken zijn.

De potten behoren niet alle tot de Gallo-Romeinse periode en zij werden niet alle ontdekt bij de rechttrekking van de Schelde.

Zo zijn de nrs. 19, 20 en 21 van Hasse's afbeelding (fig. 12) zelfs noch Gallo-Romeins, noch afkomstig uit de werken voor de rechttrekking van de Schelde. Ze zijn te identificeren met de reeds hoger vermelde vermoedelijk XIVde-eeuwse kogelpotjes (fig. 8) gevonden in de Gildekamersstraat.

Het potje dat Hasse niet van de foto overtekende werd wél bij de rechtmaking van de Schelde gevonden, maar is ook te identificeren als een vermoedelijk XIVde-eeuws kogelpotje⁷⁰ (fig. 13,1) maar dan wel een exemplaar in rood aardewerk.

Zo zijn de nrs. 25, 26 en 23 van zijn afbeelding evenmin als Gallo-Romeins te bestempelen, maar wel bij de werken op de Schelde-oever ontdekt.

Het eerst vermelde stuk⁷¹ is een bolle kookpot met zogenaamde manchetvormige rand in Andenne-aardewerk, te dateren tussen het einde van de XIde en het einde van de XIIde- eeuw⁷² (fig. 13,2), het tweede⁷³ is een tweerige fles (Fußflasche) in proto-steengoed (mogelijk Paffrath-aardewerk) meer dan waarschijnlijk ook in de XIIde eeuw te dateren⁷⁴ (fig.

(69) Van de veertien potten die Hasse fotografeerde, schetste hij er slechts dertien.

(70) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 760. Buitenwand rozig tot geel met een rood-bruine vlek, binnenwand rozig tot geel wat de hals betreft, verder lichtgrijs. Klei ? Bodem apart en met de hand vervaardigd. Pot gedeukt. Het potje wordt vermeld in *Oudheidkundige Musea. Vleeshuis. Catalogus IV. Glas - Keramiek*, Antwerpen, s.d., p. 165 (23.A.89). Waarschijnlijk is het te identificeren met het kogelpotje geïllustreerd door GENARD, *op. cit.*, p. 15 : „poteries anciennes découvertes en 1882-1884 pendant les travaux de rectification des quais”.

(71) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 559. Buitenwand gelig tot oker, binnenwand grijzig geel. Vier zeer kleine vlekjes bruin-geel glazuur. Klei rozig gebakken, verschaald met deeltjes vergruisde kalksteen (?) (≤ 8 mm). Vermeld door GENARD, *op. cit.*, (noot 41), p. 63, B 423, als „urne cinéraire ; terre jaunâtre”.

(72) R. BORREMANS - W. LASSANCE, *Recherches archéologiques sur la céramique d'Andenne au Moyen-Age*, Andenne, 1956, Pl. VI g; R. BORREMANS-R. WARGINAIRE, *La céramique d'Andenne*, Rotterdam, 1966, fig. 22,19 + fig. 36,6. — Zie ook D. DE METS, *Het middeleeuwse aardewerk van het site „Stads-parking” te Antwerpen*, Leuven, 1982 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), pp. 48-50 en pl. 1.

(73) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 797. Buitenwand lichtgrijs tot licht blauw-grijs, binnenwand : ? Klei waarschijnlijk wit tot zeer lichtgrijs gebakken. Verschillende grote korrels (≤ 5 mm) magering (niet geïdentificeerd) aan de oppervlakte. Etiket : „Ontdekt bij de rechtmaking van de Scheldekaaien (Gift van het Stadsbestuur)”. Het stuk wordt vermeld in *Oudheidkundige Musea...*, p. 165 (23.A.87). Volgens deze catalogus is de pot een gift van L. de Burbure.

(74) Zie W. LUNG, Die Ausgrabung nachkarolingischer Töpferöfen in Paffrath, Gemeinde Bergisch Gladbach, *Bonner Jahrbücher*, 155/156, 1955/1956, afb. 4, 1b en afb. 8, 4. Vormelijk is deze pot zeer nauw verwant met stukken te Siegburg gefabriceerd : B. BECKMANN, *Die Scherbenbügel in der Siegburger Aulgasse*, 1, Bonn, 1975, p. 51, Taf. 10, 5 en Taf. 11, 2 (Periode 1).

13,3), het derde ⁷⁵ een buidelpot met perforatie in de bodem in grijs aardewerk, hoogst waarschijnlijk in de XIIIde of XIVde eeuw te dateren ⁷⁶ (fig. 13,4).

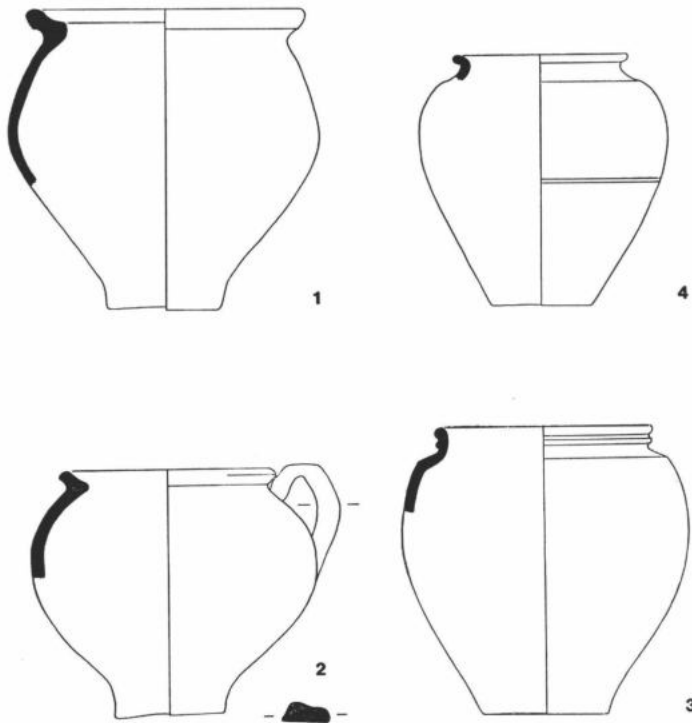

Fig. 14: Gallo-Romeins aardewerk van onbekende herkomst (Belgisch Limburg ?) (cfr. Fig. 12, 21 (1) ; Fig. 12, 24 (2) ; Fig. 12, 27 (3) ; Fig. 12, 28 (4)) (Schaal $\frac{1}{3}$)

Zo zijn de nummers 21, 24 en 27 tot 31 wel Gallo-Romeins, maar niet gevonden bij de werken aan de Scheldekaaien. De vier eerste nummers ⁷⁷ zijn alle potten (fig. 14, 1-4) *zonder vindplaats*, geschonken door de weduwe de Burbure aan de Oudheidkundige Musea. Ze hebben niets te maken met het vaatwerk door haar echtgenoot gevonden te Antwerpen, waarvan er inderdaad veel in de Musea terechtwam.

(75) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 493. Buiten- en binnenwand blauw-grijs. Klei ? — Het stuk wordt vermeld door GENARD, *op. cit.*, p. 6, B 357. Het zou meer bepaald afkomstig zijn van het zgn. „Kranenhoofd”.

(76) Cfr. D. DE METS, Het grijze aardewerk, in T. OOST (red.), *Van Nederzetting tot Metropool*, Antwerpen, 1982 (tentoonstellingscatalogus), afb. 12, 193.

(77) Mogelijk werden ze in Belgisch Limburg ontdekt: Stadsarchief Antwerpen, Modern archief, 240 3/a (gegevens verstrekt door het Museum Vleeshuis, we hebben deze archiefstukken niet zelf doorgenomen).

Het eerste stuk is een kleine kookpot met dekselgeul (fig. 14,1), van een vorm die vanaf de 2de helft van de IIde eeuw voorkomt en tot de Vde eeuw voortduurt, maar van een ander baksel dan de latere exemplaren, wat ons tot een datering vóór de IVde eeuw uitnodigt⁷⁸. Dat baksel, met de zeer typische vulkanische korrels als magering, vertoont de tweede pot, *grosso-modo* van dezelfde vorm als de vorige, maar voorzien van een oor (fig. 14,2). Hij kan aan de IVde of misschien zelfs het begin van de Vde eeuw toegekend worden⁷⁹. Het derde stuk, een beker met een vuil-witte deklaag (fig. 14,3) is van een minder frequent voorkomende vorm, maar kan, ook op grond van het baksel, eveneens aan de IVde of het begin van de Vde eeuw toegewezen worden⁸⁰. Het vierde stuk, ten-slotte, sluit bij de vorige aan qua datering. Het betreft een bekertje in zogenaamde laat-romeinse terra-nigra, met blauw-grijze tot zwarte deklaag (fig. 14,4). Deze behoort tot de IIIde en IVde eeuw⁸¹.

De vier potten vormen dus een vrij homogene reeks, laat in datum, waarschijnlijk afkomstig uit een (Limburgs?) grafveld uit het late Keizerrijk.

De nrs. 29, 30 en 31⁸² (fig. 15, 1-3) ten slotte, zijn ook Gallo-Romeins en mogelijk uit Antwerpen afkomstig. Maar dat is wel alles behalve zeker. Alleen uit Hasse's artikel zou men dit kunnen afleiden, aangezien deze drie stukken hun oorspronkelijk etiket kwijt zijn. Daar hij zich wat de herkomst van de vorige vier potten kennelijk vergist heeft blijven we uiterst skeptisch, des te meer daar bovendien deze drie potten daar bij aansluiten. We denken dan ook dat ze eerder, zoals de vorigen, tot de schenking van de douairière de Burbure behoorden⁸³. Zo kunnen we hun aanwezigheid in Hasse's artikel gemakkelijk verklaren : hij heeft een

(78) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 693. Buitenwand bruin-grijs, met een paar lichtgele vlekken, binnenwand meer uitgesproken grijs. Klei? Ter vergelijking, zie W. VANVINCKENROYE, *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren, 1967, Type 114 a; ID., *De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren (Opgravingen 1972-1981)*, Tongeren, 1984, afb. 14, 7; etc...

(79) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 689. Buitenwand lichtgeel tot bruin-paars, binnenwand bruin-paars. Lichtjes ruw oppervlak. Typische vertegenwoordiger van de zgn. „Mayener-waar”. — Ter vergelijking, zie VANVINCKENROYE, *op. cit.*, p. 169 en afb. 11, 12; R. PIRLING, *Das römisch-frankische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*, Berlin, 1966 (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, 2), Typentafel 9, 106 en Taf. 21, 11a.

(80) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 692, Buitenwand vuilwit tot lichtgrijs tot blauwig grijs, binnenwand grijs. Lichtjes ruw oppervlak. Klei? Het potje moet in verband gebracht worden met het zgn. „craquelé-bleuté” aardewerk. Voor een gelijkaardige vorm in dit type baksel: A. ROBER, *Le sanctuaire gallo-romain de Matagne-la-Grande*, Bruxelles, 1983 (Archaeologia Belgica, 252), fig. 12, 18. Voor een verwante, en meer voorkomende vorm, zie W. VANVINCKENROYE, *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren, 1967, Type 19 c.

(81) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 691. Voorzien van een donkerblauwe tot zwarte sliblaag. Baksel beige. Niet geïdentificeerde kleine mageringskorrels (≤ 1 mm). — Cfr. VANVINCKENROYE, *op. cit.*, Type 23.

(82) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nrs. 6210, 6594 en 6610, respectievelijk.

(83) Inv. nrs. 689, 691, 692 en 693 zijn te identificeren met de nummers B 553, 555, 556 en 557 uit Génard's catalogus (P. GENARD, *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*, Antwerpen, 1984⁴, p. 72).

hele reeks potten uit *die* schenking de Burbure verkeerdelijk een Antwerpse herkomst meegegeven, eigen aan het vaatwerk uit een *andere* schenking de Burbure ⁸⁴.

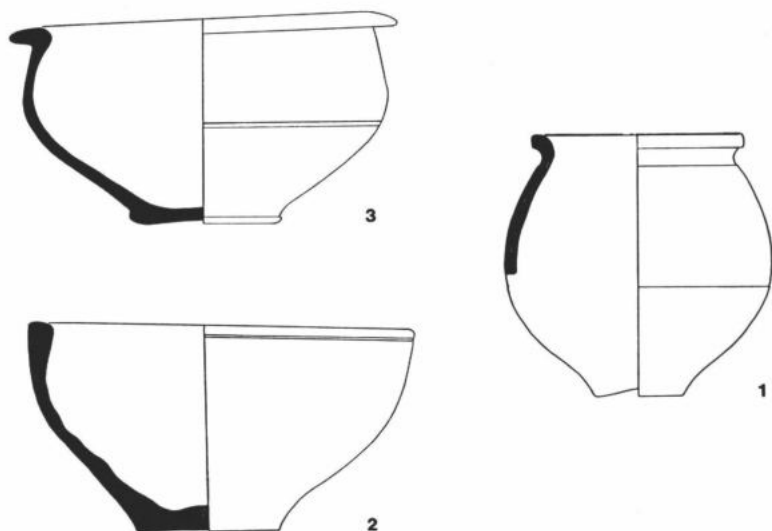

Fig. 15 : Gallo-Romeins aardewerk van onbekende herkomst (Belgisch Limburg?) (cfr. Fig. 12, 29 (1) ; Fig. 12, 30 (2) ; Fig. 12, 31 (3)) (Schaal $\frac{1}{3}$)

Het eerste stuk is een bekertje in zorgvuldig geglad grijs aardewerk (fig. 15,1), waarvoor vergelijkingsmateriaal te vinden is onder het aardewerk uit het late Keizerrijk ⁸⁵. Het tweede is een licht ruwwandige kom (fig. 15,2), vermoedelijk afkomstig uit het Eifel-gebied, van een vorm die zowel gedurende de IIIde als gedurende de IVde eeuw voorkomt ⁸⁶.

(84) De voorwerpen door Ridder Leo de Burbure aan het Museum geschonken vindt men in GENARD, *op. cit.*, onder de nummers B 338 tot B 535 en B 541 tot B544.

(85) Zie noot (82). Buitenwand lichtgrijs tot grijs, binnenwand idem met uitgesproken blauwige schijn. Klei ? Een grote mageringskorrel (≤ 3 mm) zichtbaar (verbrande silex?). — Ter vergelijking, zie R. BRULET - G. COULON, *La nécropole gallo-romaine de la rue Perdue à Tournai*, Louvain, 1977, pl. 15, tombe 59, 2.

(86) Zie noot (82). Bedekt met een beige-rose slijp, plaatselijk erg gecraqueleerd. Klei ? Magering : chamotte en quartzkorrels (≤ 1 mm). — PIRLING, *op. cit.*, Typentafel 10, 120 en Taf. 40, 3 ; VANVINCKENROYE, *op. cit.* (noot 79), afb. 14, 9a ; S. J. DE LAET - A. VAN DOORSELAER - M. DESITTERE - H. THOEN, *Het massagraf G.x uit de Gallo-Romeinse begraafplaats te Destelbergen, Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen*, V, 1969 (1970), fig. 107, 5. — De meeste van deze kommen hebben een naar binnen toe verdikte rand.

Het derde, tenslotte, is een ruwwandige kom in grijs aardewerk (fig. 15,3), eveneens thuis in de IIIde en IVde eeuw⁸⁷.

Geen enkele van de potten uit de „trois séries de vases... gallo-romains” is dus met zekerheid én Gallo-Romeins én gevonden bij de rechttrekking van de Schelde. We denken dan ook dat het beter is er van uit te gaan dat er bij de rechttrekking van de Scheldekaaien *geen* Gallo-Romeins aardewerk gevonden werd, of tenminste als er dergelijk aardewerk gevonden werd, dat het dan niet bewaard werd.

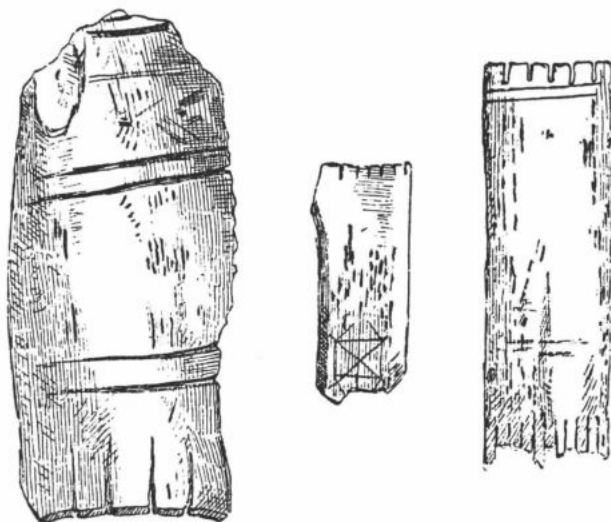

Fig. 16: Benen weef- of kaardekammen, mogelijk uit de Late Middeleeuwen (naar P. GENARD)

F.3. „Bij het rechttrekken van de Scheldekaaien” zouden verder ook nog een „kam uit rundsbeen, een bronzen haak voor een lamp en een stuk van een versierde bronzen fibula ... uit de Romeinse tijd”⁸⁸ gevonden zijn. Wat de kam betreft, dat is een voorwerp uit een reeks van drie dat in de literatuur ook voorkomt als „voorromeinse” en als „Frankische

(87) Zie noot (82). Buiten- en binnenwand grijs tot lichtgrijs. Lichtjes ruw oppervlak. Klei lichtgeel gebakken, magering overvloedig aanwezig (niet geïdentificeerd, ≤ 1 mm). — Zie, ter vergelijking, VANVINCKENROYE, *op. cit.* p. 174 en afb. 13, 5 c; J. MERTENS-L. VAN IMPE, *Het Laat-Romeins grafveld van Oudenburg*, Brussel, 1974 (Archaeologia Belgica, 135), pl. XXXIII, Graf 102.

(88) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

kam" ⁸⁹. Hij wordt vermeld en geïllustreerd door Génard, Hasse en Dursin (fig 16, links), en kan in feite moeilijk gedateerd worden. Maar de kans is groot dat het hier om een laat-middeleeuws voorwerp gaat. Het is verwant aan de weef- en kaardekammen ⁹⁰, weliswaar ook vertegenwoordigd in de Gallo-Romeinse periode, maar even goed vertegenwoordigd in, bijvoorbeeld, de XIVde en de XVde eeuw.

De „bronzen haak" is vermoedelijk identisch aan het voorwerp door Dursin als „bronzen spoor" beschreven in het *Gedenkboek Frans Claes*. Het voorwerp zelf vonden we niet terug, maar wel een kopie ervan, bewaard in het Museum Vleeshuis ⁹¹. Het kan onder verschillende benamingen teruggevonden worden : Van Dessel beschrijft het als een „espèce d'éperon de l'âge de bronze", Hasse als een „hameçon en bronze de forme très raffinée, avec un chas fermé" die hij dateert uit de Bronstijd. Claes tenslotte, en in navolging ook Vandeborn, als een „crochet en bronze pour lampe" ⁹² (fig. 1,2), door Vandeborn aan de Gallo-Romeinse periode toegekend.

De laatste interpretatie is de juiste, maar de datering is fout. Het voorwerp in kwestie draagt wel de naam van „vishaak", maar diende wel degelijk om een olielamp op te hangen, waarbij de weerhaak los over de balk of uitstekende rand gehangen werd. Maar aangezien dergelijke stukken zeker nog in de XVIde en XVIIde eeuw voorkomen ⁹³ lijkt het ons misplaatst het Antwerpse exemplaar aan de Gallo-Romeinse periode toe te kennen.

De fibula, vroeger in de verzameling Donnet en dan in de verzameling Hasse, is te identificeren als een fibula van het vooral tijdens de Iste eeuw zeer verspreide Aucissa-type ⁹⁴ (fig. 1,3).

(89) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12 („drie benen kammen gebruikt voor het versieren van potten en bewerkte dierenbeenderen uit de voorromeinse tijd"), en p. 14 („voorwerpen uit de Frankische tijd, w.o. visgerief, verschillende kammen, w.o. versierde enz."). — Zie P. GENARD, *Anvers à travers les âges*, Bruxelles, 1888, p. XXXIV (ill.); G. HASSE, Les vestiges de la période franque à Anvers, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles*, XXVII, 1908, fig. 7, 1; DURSIN, *op. cit.*, fig. 17 (links); *Musée Frans Claes...*, nr. 2041; G. HASSE, Outils de potiers pré- et protohistoriques trouvés en Belgique, *Bulletin de la Société Royale Belge d'Anthropologie et de Préhistoire*, LX-LXI, 1949-1950, p. 295, fig. 17. Het stuk dat ons bezighoudt vindt men in de Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, onder het inv. nr. 56.35.1274. Een afgietsel wordt bewaard onder het nr. 56.35.1275.

(90) Cfr. R. VAN DE WALLE, Bewerkt been, gewei, hoorn en ivoor, *Stadsarcheologie*, 6, 1982, p. 10 en fig. 19; D. DE METS, De voorwerpen uit been, in T. OOST (red.), *Van Nederzetting tot Metropool*, Antwerpen, 1982 (tentoonstellingscatalogus), p. 129 en fig. 518.

(91) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 56.35.1817.

(92) Deze interpretatie vindt men neergeschreven op het stukje karton waarop het voorwerp vastgemaakt werd. — Bibliografie : C. VAN DESSEL, *La Belgique et les Pays-Bas avant et pendant la domination romaine*, IV, Bruxelles, 1877, p. 35; G. HASSE, La pêche dans la région d'Anvers de la période Robenhausienne au Moyen Age, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles*, XXVII, 1908 (Mémoires, VII), p. 7, fig. 3; VANDENBORN, *op. cit.*, pp. 5-6.

(93) J. BAART et alii, *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskern-onderzoek*, Amsterdam, 1977, p. 360 en afb. 674-675.

(94) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 56.35.1824. — Zie BÖHME, *op. cit.*, Typ 8; ETTLINGER, *op. cit.*, Typ 29; RIHA, *op. cit.*, Typ 5.2, Variante 5.2.1.

Het is het enige ontegensprekelijk Gallo-Romeinse voorwerp van deze reeks. De vindplaats, zoals opgegeven op het karton waarop het voorwerp bevestigd is, luidt „Anvers - rectification des quais”.

G. Ook is er sprake van een „versierde bronzen fibula uit de Romeinse tijd, gevonden in 1908 tijdens baggerwerken”⁹⁵. Alleen G. Hasse vermeldt ze, als „fibule en bronze, un peu ornée, trouvée par moi-même dans des dragages de l'Escaut, en 1908, et faisant partie des collections de M. Ed. Bernays, avocat, à Anvers”.

De verzameling Bernays werd in 1930 geschonken aan de Belgische staat, en kwam bij de dood van de verzamelaar, in 1940, in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis terecht⁹⁶. We weten niet of deze fibula met de rest van de verzameling in de Musea kwam⁹⁷. De tekening van deze fibula in Hasse's artikel (fig. 12,33) is spijtig genoeg te slecht om er het type van te herkennen. We nemen wel aan dat het voorwerp inderdaad Gallo-Romeins was.

H. De „hoefijzers uit de Romeinse(?) tijd, gevonden in de bedding van een beekje uit de XVIde eeuw”⁹⁸ bestaan niet. Het gaat hier om hoefijzers die door Hasse beschreven worden als „trouvées à Contich sur la route romaine, à Anvers dans les bassins intercalaires dans un ruisseau du XVIème siècle, (identifiables) pour l'époque romaine et pour le XVIème siècle”⁹⁹. Respectievelijk, wel te verstaan, en Hasse's verwijzing naar een vorige studie over hoefijzers — *Les fers à cheval de la fin du XVIème siècle trouvés à Anvers* — maakt dat overduidelijk.

I. De „bodem van een kommetje uit terra sigillata gevonden in 1924”¹⁰⁰, werd, naar hetgeen op het voorwerp geschreven staat, ontdekt bij het uitgraven van de zgn. „Verbindingsgeul”¹⁰¹, tussen het Leopolddok en het Albertdok, naar hetgeen Hasse erover schreef echter daar waar Hansadok en Leopolddok elkaar ontmoeten¹⁰².

(95) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(96) Baron A. DE LOË, Donation Edouard Bernays, *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, 3ème série, 3ème année, 1931, pp. 2-9.

(97) We verwachten nog bijkomende informatie over dit stuk.

(98) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(99) G. HASSE, Notes sur les fers à chevaux de la plaine maritime, *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 1923, II, p. 157. Deze stukken worden meer in detail beschreven in G. HASSE, Les fers à cheval de la fin du XVIème siècle, trouvés à Anvers, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles*, XXVIII, 1909, pp. 1-5 van de overdruk.

(100) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.* p. 13.

(101) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 56.35.2135. Op het stuk zelf staat „Anvers goulet 1924” geschreven.

(102) G. HASSE, Hydrographie primitive au Nord d'Anvers, *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers*, LIV, 1934, p. 9 van de overdruk, heeft het over de „coude du bassin canal”. Hij beschrijft het stuk als „une petite tasse romaine”. Op de fiche van het voorwerp in het Vleeshuis, opgemaakt naar gegevens verschaft door de verzamelaar, staat het als „klein schaalpje” beschreven. Het gaat duidelijk over hetzelfde stuk, maar het betreft zeker een bodemfragment van een vaasje met standring.

Het fragment werd door stromend water „gerold” en afgesleten ; volgens Hasse is het inderdaad afkomstig uit „dépôts fluviatiles, blancs ou noirs, sableux ou tourbeux feuilletés...” afkomstig van de Schijn.

Het betreft hier mogelijk de bodem van een kopje van het type Dr. 33, waarschijnlijk te dateren ergens in de IIde of de IIIde eeuw. Volgens Hasse werden de „dépôts fluviatiles” waarin het gevonden werd gedeponeerd tussen de IIIde en de XIde eeuw (fig. 6,2).

Het voorwerp is ontegensprekelijk Gallo-Romeins, maar met het Antwerpse stadsgebied heeft het niet veel te maken.

J. De „wrijfschaal uit de Romeinse tijd, gevonden in de omgeving van Antwerpen”¹⁰³ wordt enkel en alleen vermeld door Génard in zijn *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*¹⁰⁴. We vonden het stuk niet terug, en het valt, volgens ons, niet uit te maken of het inderdaad tot de Gallo-Romeinse periode toebehoorde. Aangezien het duidelijk uit de omgeving van Antwerpen kwam, heeft het overigens geen rol te spelen bij een evaluatie van Gallo-Romeins Antwerpen.

K. De „twee Romeinse potten uit zwarte aarde, gevonden in 1863 in de nieuwe omheining van Antwerpen”, alleen vermeld door Théodore Juste in diens catalogus van de Musée Royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie, nu de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, zijn daar niet meer te vinden¹⁰⁵.

Dat ze inderdaad van Romeinse datum waren lijkt ons hoegenaamd niet zeker, dat ze niets met de Antwerpse stadskern te maken hadden is daarentegen zeker.

De nieuwe omheining waarvan sprake, was inderdaad de zogenaamde Brialmont-vesting, die liep van het vroegere Zuidkasteel, over Berchem en Borgerhout, tot het voormalige Noordkasteel¹⁰⁶.

Over het Gallo-Romeinse Antwerpen brachten deze potten dan ook niets bij.

L. Het „glazen flesje uit de Romeinse tijd, gevonden op de „Meir” tijdens funderingswerken samen met vaat-, glas- en glazuurwerk uit de Middeleeuwen”¹⁰⁷, kan volgens ons niets anders zijn dan een flesje uit de

(103) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(104) Zijn nummer A 4. Naar de reeks waartoe het behoorde, was het een steen voorwerp.

(105) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12 ; T. JUSTE, *Catalogue des collections composant le Musée Royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie*, Bruxelles, 1864, FF 138. J.-Ch. Balty, afdelingshoofd van de Musea, signaleerde ons hun verdwijning, waarvoor dank.

(106) Het lijkt ons niet onmogelijk dat het hier om potten zou gaan, gevonden in de onmiddellijke nabijheid van diegene beschreven door Capitaine DUWELZ, Note au sujet de quelques objets d'antiquités découverts à Deurne, pendant la construction de l'enceinte d'Anvers, *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, XXXIX, 3de reeks, IX, 1883, pp. 39-40. De potten die Duwelz vermeldt zijn afkomstig uit Borgerhout.

(107) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

Middeleeuwen of, nog meer waarschijnlijk, uit de Moderne Tijden ¹⁰⁸, aansluitend bij de „poteries du XVIème siècle, grès, fragments de verre et de faïence, etc.” die er volgens Donnet ¹⁰⁹ samen mee gevonden werden. We vonden deze stukken niet terug.

M. De „munt van Hadrianus, gevonden op de weg naar Mechelen” ¹¹⁰ bestaat niet. De munt gevonden op de weg naar Mechelen is de „médaille romaine représentant Hercule” gevonden „en l’an 9 (= 1801), sur la route de Malines”, vermeld door Stroobant ¹¹¹, waarvan hoegenaamd niet duidelijk is of het wel degelijk een Romeinse munt betreft, en nog minder of hij inderdaad te Antwerpen gevonden werd (waarom niet te Kontich, dat is ook „sur la route de Malines”?); de munt van Hadrianus is een stuk uit de verzameling Hasse waarvan de juiste vindplaats niet bekend is, en behorend tot een reeks van 16 munten, waaronder ook munten uit Battel, Dendermonde en Schoonaarde, en waarvan er vier, in feite niet meer te onderscheiden, onder Hadrianus geslagen werden ¹¹².

De Antwerpse munt is waarschijnlijk een sestercius geslagen tussen 125 en 128 of een dupondius (of as) geslagen tussen 134 en 138 ¹¹³.

(108) Gallo-Romeins glas was zeer zeldzaam in de opgravingen op het site „Stadsparking”: cfr. L. DE POOTER, *Het Gallo-Romeinse aardewerk van de opgraving „Stadsparking” te Antwerpen*, Gent, 1981 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), p. 9. Voor het glas uit de Moderne Tijden, zie bv. S. DENISSEN, *De glasvondsten uit de afvalputten van Huis „Halmale”, Venusstraat 18 a te Antwerpen*, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grottonderzoek*, 1985, nr. 6, fig. 5, 598-599, twee flesjes die inderdaad voor „lacrymatoire romain” zouden kunnen doorgaan.

(109) F. DONNET, Séance ordinaire du 23 août 1896, *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 1896, III, 2 (4ème série des Annales, 2ème partie), p. 995.

(110) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 12.

(111) L. STROOBANT, *Le Brabant protohistorique et légendaire. II, Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, LXXII, 7de reeks, II, 1924, p. 35. Stroobant geeft spijtig genoeg zijn bron niet op.

(112) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 56.35.1869¹⁻¹⁶. De munten zijn afkomstig uit de verzameling Hasse. Het lijkt ons niet uitgesloten dat hij ze aankocht op de veiling van de verzameling Claes (cfr. *Musée Frans Claes...*, nr. 2952). In dat geval bestaat de mogelijkheid dat onder de „rars monnaies romaines” vermeld door F. & V. CLAES, *Les découvertes archéologiques à Anvers, pendant les travaux de rectification des quais en 1883, C.-R. des travaux du Congrès de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique, tenu à Anvers les 28-30 septembre 1885*, Antwerpen, 1885, p. 155, zich de hier bestudeerde munt van Hadrianus bevond. Ze worden vermeld door BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 8 („... een Romeinse bronzen fibula en enkele Romeinse munten, gevonden samen met middel-eeuwse voorwerpen in 1883 tijdens het rechtekken van de Scheldekaaien...”), maar door niemand anders, wat ons enigszins tegenstrijdig met het belang van een dergelijke vondst overkomt. Wat de fibula betreft, zie ook noot (63).

(113) De beschrijving van deze twee munten luidt als volgt (ze werden geïdentificeerd door Jean-Marc Doyen, waarvoor dank):

1. HADRIANUS / AUGUSTUS

Tête aurée à dr., un pan de draperie sur l'épaule g.

COS / III |

SC

Rome casquée assise à g. sur une cuirasse, tenant une Victoire et une corne d'abondance, le pied droit posé sur un casque. Derrière elle: un bouclier.

Sesterce: 28, 07 g; 6. RIC 636.

N. Tenslotte is er dan nog het beeldhouwwerk.

a. Het „borstbeeld van een krijger” gevonden met „albasten en marmeren potten” in de oude bedding van de Schijn en gedateerd „uit de Romeinse tijd”¹¹⁴, met andere woorden de „buste du guerrier portant des balles de fronde à la main” ... vases d'eau lustrales (*sic*) en marbre et en albâtre” uit een „ancien lit du Schijn”, enkel en alleen vermeld door compilerator J.B. Van Mol¹¹⁵ lijkt ons een uitermate verdachte en alleszins onbruikbare melding. We konden niet achterhalen waar hij op doelde.

b. Het „Romeins(?) beeld, gevonden in 1702 nabij de Roode Poort”¹¹⁶ enkel en alleen vermeld door Stroobant, in een artikel dat wemelt van de fouten¹¹⁷ lijkt ons al even twijfelachtig. We vrezen dat het hier een uitvindsel van Stroobant betreft.

c. De „kleine bronzen leeuw”, gevonden samen met potten, ivoren spelden en beenderen in 1812 in de nabijheid van de St.-Florinuskkerk, op de plaats genaamd „Dam”¹¹⁸, uit de verzameling De Renesse, werd niet, zoals Stroobant als eerste beweerde, te Antwerpen gevonden, maar trouwens nooit een St.-Florinuskkerk bestaan heeft, maar wel, zoals uit een aandachtige lectuur van de verkoopscatalogus van de verzameling De Renesse blijkt, te Koblenz, in West-Duitsland¹¹⁹.

d. Het „bronzen beeld uit de Romeinse tijd met afbeelding van een naakte jongeling”, waarschijnlijk gevonden in het begin van de XIXde eeuw „près d'Anvers”¹²⁰, wordt weliswaar zonder voorbehoud door G.

2. HADRIANUS / AUGCOSIIPP

Tête nue, à dr.

FEL / IC []G S|C.

Felicitas debout, à g., tenant un rameau abaissé et un caducée long vertical.
Dupondius ou as : 11, 88 g ; 6. RIC 803.

(114) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(115) J. B. VAN MOL, *Les débuts d'une grande ville. Etude historique et archéologique sur les origines de la ville d'Anvers*, Antwerpen, 1882, p. 7.

(116) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(117) STROOBANT, *op. cit.*, p. 33. — Misschien betreft het hier een verkeerde verwijzing naar het bekende „Isis”-beeld dat te Antwerpen zou gevonden zijn. Zie, in het bijzonder, C. DE WIT, A propos de l'„Isis” du Musée d'Anvers, *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, LVIII, 1959, pp. 87-96.

(118) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(119) *Catalogue du magnifique cabinet délaissé par feu M. le Comte Clemens-Wenceslas De Renesse-Breidbach, N° 4: Antiquités Grecques, Romaines, Celtes, Germaines, Gauloises, etc.*, Anvers, 1836, p. 9, nr. 126 en p. 17, nrs. 228-229. Op p. 27 wordt er van nr. 402 gezegd dat het een stuk is „trouvée dans les fouilles faites dans l'église de St.-Florin à Coblenz” (wij cursiveren). Waarom STROOBANT, *op. cit.*, pp. 34-35 de stukken aan Antwerpen toekende is ons niet duidelijk. Alle voorwerpen uit die zelfde verzameling De Renesse, zögezegd gevonden te Antwerpen, worden door BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, pp. 14-15, terecht, als importstukken bestempeld. Zie ook de door haar aangehaalde literatuur.

(120) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

Faider-Feytmans in haar repertorium van het Gallo-Romeinse bronzen figuratief beeldhouwwerk opgenomen, en stamt ontegensprekelijk uit de Gallo-Romeinse periode, maar kan dan toch maar alleen „d'après une tradition qui lui est restée attachée”¹²¹ aan het Antwerpse toegekend worden.

Aangezien het inderdaad „près d'Anvers” zou gevonden zijn, heeft het trouwens hoe dan ook niet veel met Gallo-Romeins Antwerpen te maken.

e. Het laatste stuk, tenslotte, „een bronzen beeldje op een marmeren sokkel”, gevonden in 1884 voor het „Steen”, gedateerd „uit de Romeinse(?) tijd”¹²², dateert volgens zijn fiche, opgesteld door G. Faider-Feytmans, niet uit de Gallo-Romeinse periode, maar wel uit de 13de of 14de eeuw¹²³. We willen haar daar niet in tegenspreken. Wat niet belet dat ze in haar *Bronzes romains* zichzelf tegenspreekt. Volgens hetgeen zij daarin schrijft zou het stuk, in 1884 voor het Steen gevonden, wél Gallo-Romeins zijn¹²⁴. Dat is misschien inderdaad de juiste datering voor het stuk dat ze verkeerdelijk in de plaats van hetgeen daadwerkelijk voor het Steen opgedolven werd illustreert, maar niet voor dit laatste, waarvoor we een datering in de 14de eeuw of later zullen behouden.

Wat blijft er over?

Gallo-Romeinse voorwerpen, voor zover we konden nagaan, werden buiten de opgravingen van A.J. Van de Walle en van T. Oost en J. Ackermans te Antwerpen uiterst zelden aangetroffen.

Vóór de werken voor de rechttrekking van de Schelde werden er zo goed als zeker *nooit* Gallo-Romeinse voorwerpen gevonden én als dusdanig geïdentificeerd. Tijdens de werken aan de Scheldekaaien werden een drietal fibulae ontdekt, maar blijkbaar helemaal geen aardewerk, niets anders. Het bleef alleszins niet bewaard.

Na die werken en vóór de opgravingen van Van de Walle werden er zo goed als zeker ook *geen* Gallo-Romeinse voorwerpen meer gevonden, behalve dan buiten het gebied dat door de XVIde-eeuwse wallen omringd was, maar ook daar blijft het Gallo-Romeins materiaal — we spreken over één bodempje in terra sigillata — zeer uitzonderlijk.

Van de enige Romeinse munt die we vóór de na-oorlogse opgravingen hadden, kennen we de juiste vindplaats niet.

(121) G. FAIDER-FEYTMANS, *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz a/ Rhein, 1979, p. 73, nr. 56 en pl. 33. Onze bron is L. RENARD, A propos d'un Apollon en bronze découvert aux environs d'Anvers, *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 1903, III, p. 188. Het zou, volgens Renard, in het begin van de XIXde eeuw gevonden zijn, niet, zoals Faider-Feytmans schrijft, in het begin van de XVIIIde eeuw.

(122) BAUWENS-LESENNE, *op. cit.*, p. 13.

(123) Oudheidkundige Musea - Vleeshuis, inv. nr. 56.35.1819. De gegevens die we hier opnemen zijn afkomstig van de fiche van het voorwerp.

(124) FAIDER-FEYTMANS, *op. cit.*, p. 61, nr. 34 en pl. 17.

Niets laat ons dus toe, want de recentere vondsten liggen erg geconcentreerd ¹²⁵, te veronderstellen dat „Antwerpen” in de Gallo-Romeinse periode meerdere, uiteenliggende kernen had. Het heeft dus ook geen zin, want dat steunt op niets concreets, voorop te stellen dat bij de toekomstige St.-Michielsabdij uit één van die kernen een laat-romeins castrum zou gegroeid zijn waaruit dan het Merovingisch „Antwerpen” zou ontstaan zijn.

Zoals het er nu naar uit ziet kan alleen de nederzetting met haar kern op de plaats waar de stadsparking uitgegraven werd die ontwikkeling door-gemaakt hebben, en daar is niet de minste aanwijzing voor.

Er kan dus ook niet gesteld worden dat Antwerpen een doorlopende evolutie gekend heeft vanaf de Gallo-Romeinse periode ¹²⁶.

De tekeningen Fig. 1, Fig. 3, Fig. 6, Fig. 8, Fig. 11, Fig. 13, Fig. 14 en Fig. 15 zijn van de auteur. Aardewerk op schaal $\frac{1}{3}$, voorwerpen op schaal $\frac{1}{2}$ (behalve fig. 11 : schaal onbekend).

(125) Zie noot (2), alsook T. OOST - D. DE METS, De opgravingen „Vee-markt” te Antwerpen, *Chronycken*, jg. 2, 1983, nr. 4, pp. 9-10.

(126) Onze hartelijke dank gaat uit naar Mevr. J. Lambrechts-Douillez, adjunct-conservator van de Oudheidkundige Musea van Antwerpen, voor haar toelating de hier bestudeerde voorwerpen uit het Vleeshuis te publiceren.

NEEN TOCH, OPNIEUW WALEWEIN VAN MELLE ?

door

K. G. VAN ACKER

In een recente studie heeft de heer W.P. Gerritsen op boeiende wijze de betekenis belicht van het verschijnen van een Walewein van Melle in de 12de-eeuwse oorkonden van de Sint-Pietersabdij te Gent. Hij leidde er de mogelijkheid van het bestaan vóór 1100 van een ongekende Middelnederlandse Arthurliteratuur uit af, waaruit de naam Walewein door de tijdgenoten gelicht werd om er hun kinderen mede te benoemen, net zoals ten onzen dage namen van filmsterren doorgegeven worden aan kinderen van nu¹.

Dit artikel zal, geloof ik, niets wijzigen aan de gevolgtrekkingen van de heer Gerritsen. Als historicus kan ik echter aan sommige vaststellingen die hij gemaakt heeft, niet zo maar voorbij gaan.

Het toeval wil dat ik een kleine studie klaar had over de heren van Munte toen ik — wel met grote vertraging — kennis kreeg van zijn studie. Zo was ik, net als hij, geïntregeerd door de bij Van Lokeren dooreen gehaalde getuigenlijst van de nu wel overbekende oorkonde van 1118². Nu was collega W. Prevenier zo vriendelijk mij een fotocopy te bezorgen van het origineel van deze oorkonde. Hieruit bleek inderdaad dat, zoals de heer Gerritsen stelde, Van Lokeren in horizontale volgorde had overgeschreven wat in verticale orde, in kolommen, was geschreven.

Voor de heer Gerritsen was de eerste kolom voldoende om te constateren dat Walewein een „van Melle” was en dat hij vermoedelijk de jongste was van de vier broeders die een schenking deden aan de Sint-Pietersabdij. De overige getuigen lieten hem, begrijpelijkerwijze, onberoerd.

Toch is de volledige weergave van deze lijst, welke ik hieronder laat volgen, niet zonder belang, zelfs niet in verband met sommige gevolgtrekkingen door hem gemaakt (De bovenste regel bevat ook het eind van de datering).

(1) W.P. GERRITSEN, *Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Artur-litteratuur* (sic). In: *Feestbundel voor Maurits Gysseling*, Leuven, 1984, blz. 115-134; alsook in: *Naamkunde*, 16, 1984, en 17, 1985.

(2) A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand*, I, Gent, 1868, nr 194. (Verdere citering onder VL). — Onvolledig facsimile bij O. OPPERMANN, *Die älteren Urkunden des Klosters Blandinium und die Anfänge der Stadt Gent*, Utrecht, 1928, 2 dln (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, XI en XII), deel 2, facs. 25, gemaakt naar het origineel op het Rijksarchief te Gent, fonds St-Pieters, oorkonde op datum 1118.

Arnoldo abbate hoc cenobium regulariter gubernante		S. Balduini fr. eius	S. Arnoldi fr. eius
S. Vuenemari castellani S. Arnoldi fratris sui		S. Danielis fr. eius	S. Sigeri de Heruuetengem
S. ipsius Rodulfi de Melle	S. Ascrici de Munte	S. Vuillelmi fr. eius	S. Henrici Uulpis
S. Eggeberti fratris sui	S. Vuillelmi fr. eius	S. Sigeri de de Rothen	S. Vualberti de Durle
S. Razonis fratris sui	S. Vuuiiani fr. eius	S. Brin de Seurengem	S. Balduini & Godefridi fr. eius
S. Vualauuayni fratris sui	S. Jonathe fr. eius	S. Balduini de Landes- coutere	S. Euerardi de Gant
S. Henrici de Husdine	S. Reyneri de Suinard	S. Gerardi de de Sottengem	S. Balduini Cunsel fr. eius
S. Vuicmanni & Franconis fratris eius		S. Henrici & Rotberti filii eius	

(Zoals men zal bemerken heb ik afgekort tot S(ignum), fr(atris).
Door het aanbrengen van volle lijnen, toon ik aan hoe men moet lezen.)

Wat kunnen we uit deze opstelling afleiden ?

Als men na lezing van de 2de kolom overgaat naar het begin van de 3de, zoals het hoort, dan krijgt Reynerus van Zwijnaarde drie broeders. Dat dit correct is wordt bewezen door andere oorkonden waarin we zien dat hij als broeders had : Boudewijn, Daniel en Willem³.

Hieruit vloeit voort dat Daniel geen broeder was van burggraaf Wenemar, en dat alleen diens broeder Arnold mede aanwezig was.

Inderdaad de twee naast elkaar staande namen Wenemar en Arnold dienen horizontaal gelezen. Het is duidelijk dat de eronder staande kolommen, houdend de eerste de familie van Melle, de tweede de familie van Munte, de horizontale lezing van de namen Wenemar en Arnold aan de lezer opdringen.

Dit heeft enig belang voor de genealogie van de Gentse burggravenfamilie. Die steunde tot nog toe juist op de hier gebruikte oorkonde om te besluiten dat Wenemar I een broeder Daniel had, wat dus onjuist is⁴.

(3) VL nr 187 (1115), 119 (1123), 202 (1124).

(4) E. WARLOP, *The flemish nobility before 1300*, Kortrijk, 1976, 4 bdn. — Part. II, vol. I, blz. 821. — Ook de namen van Ascric, Boudewijn en Willem, door Warlop als broeders van Wenemar I aangegeven mogen geschrapt worden voor zover die teruggaan op VL 187 (1115) waar alleen zijn twee zonen Zeger en Wenemar vermeld werden. De naam Ascric komt uit A. DUCHESNE, *Histoire généal. ... Guines ...*, *Preuves*, blz. 67. Deze auteur heeft echter de namen van de getuigen tussen Wenemar en 'Ascric fratris eius' weggelaten met het bekende gevolg.

Maar gaat het hierbij wel om Wenemar I?

Het antwoord op deze vraag ligt in de oplossing van de vraag: wie was de getuige Ascric van Munte?

Deze ondertekende samen met zijn broeders Willem, Vivian en Jonas. Waar bleef hun vader, eveneens Ascric geheten, met wie zij in 1115 een schenking aan dezelfde abdij deden? ⁵

Er zijn redenen om te stellen dat deze inmiddels overleden was. De bijzonderste is dat de oorkonde van „1118” een testamentuitvoering bevat: „... si quis... hoc testamentum infringere voluerit...”! Dit overlijden wordt verder bevestigd door nog twee andere oorkonden. In 1123 schonk een nog niet genoemde zoon Zeger van Munte aan de abdij: „portionem hereditatis meae” ⁶, en in 1124 schonk Uutberga van Zwijnaarde, zuster van abt Arnold, „omnem hereditatem meam” ⁷, en uit de reeds aangehaalde oorkonde van 1115 weten we dat abt Arnold eveneens een zoon was van Ascric van Munte.

De oorkonde van „1118” werd opgesteld tijdens de regering van graaf Karel de Goede: „Carolo quoque monarchyam Flandriae regente”, doch deze graaf begon slechts te regeren in 1119! Indien we aannemen dat het Wenemar II was die samen met zijn broeder Arnold, latere graaf van Guines, de oorkonde ondertekende, dan wordt alles eenvoudig. De oorkonde kan dan slechts in of na 1122 opgesteld zijn ⁸. Doch als we even bedenken dat Zeger van Munte en Uutberga van Zwijnaarde respectievelijk in 1123 en 1124 uit hun erfdeel een schenking deden, dan rijst de vraag: zou 1118 = MCXVIII niet moeten gelezen worden als MCXXIII = 1123? Maar dan rijst ook de bijkomende vraag of Oppermann soms niet gelijk had waar hij stelde dat deze oorkonde een schijnbaar origineel was dat evenwel op een echt origineel terugging ⁹. Een verkeerde lezing door de maker van een schijnbaar origineel, die dan een X voor een V aanzag is niet ondenkbaar. Blijft de vraag: de indictio XIa voor 1118 is toch correct? Ja, maar het volstaat om een X te plaatsen voor de indictio Ia van 1123 om de juiste indictio voor het jaar 1118 te bekomen.

Waarvoor die ogenschijnlijk onbelangrijke dateringswijziging gemaakt werd, als zij niet het gevolg was van een gewone verschrijving, is een raadsel. Doch komen wij terug bij de studie van de Heer Geritsen.

Daar 1118 nu 1123 geworden is, is de geboorte van Walewein, de jongste van de broeders van Melle (dit nemen we met hem aan), ten laatste te plaatsen in 1109. Dit maakt niet zo erg veel verschil uit met

(5) VL nr 187.

(6) VL nr 199.

(7) VL nr 202.

(8) 1122 is immers het eerste ambtsjaar van Wenemar II. Zie W. BLOMMAERT, *Les châtelains de Flandre. Etude d'histoire constitutionnelle*. Gent, 1915 (Recueil de travaux publiés par la Faculté de Philosophie et de Lettres de l'Université de Gand, fasc. 46), blz. 46. — Zie ook E. WARLOP, *op. cit.*, blz. 216.

(9) OPPERMAN, *op. cit.*, blz. 253 e.v.

de door hem gestelde datum „ante quem” van 1104¹⁰. Maar Walewein leefde alleszins nog in 1163! Dit is een zekerheid. In dit jaar schonken de ridders Hendrik en Renier van Heusden aan de abdij „uit hun moederlijk erfdeel: „terram ex materna haereditate ad se pertinentem pro eiusdem matris suae anima et sua... in villa Munte...”¹¹. En wie is hierbij als familie en als getuigen tegenwoordig?: hun ooms Walewein van Gentbrugge en Raas, alsook de zoon van Walewein, eveneens Raas genoemd¹².

Duidelijker kan het niet. Hendrik en Renier zijn de kinderen van de Hendrik van Heusden die in 1123 betrokken was bij de testamentuitvoering van Ascric van Munte. Die Hendrik was gehuwd met een zuster van de broeders van Melle en was bijgevolg hun schoonbroeder. Vandaar dat hij bij dit testament betrokken was als een der handelende personen, weze het dan in naam van zijn vrouw. Vandaar ook dat Raas en Walewein in 1163 als ooms van de toen handelende Hendrik en Renier van Heusden optraden.

Maar, zal de geduldige lezer opmerken, hier hapert iets: in 1163 gaat het om een Walewein van Gentbrugge en niet van Melle!

Aangezien we nu weten dat hij een oom was van Hendrik en Renier van Heusden, als schoonbroeder van Hendrik van Heusden van 1123, is er niet de minste twijfel dat hij inderdaad een van Melle was. Dat hij nu echter van Gentbrugge genoemd wordt is op twee manieren verklaarbaar. Ofwel was hij gehuwd met een enige dochter van de familie van Gentbrugge, ofwel — en dit is een nog eenvoudiger verklaring — had hij zich te Gentbrugge gevestigd. Zijn broeder Raas was vermoedelijk in 1163 het hoofd van het familiaal huis der van Melle's.

Om het laatste restje van twijfel weg te nemen herlezen we de passus uit de oorkonde van 1163. Deze vertaal ik als volgt: „Ridders Hendrik en Renier van Heusden schonken een grond gelegen te Munte, uit het erfdeel van hun moeder, dat haar toebehoorde, voor de zielernst van haar moeder en van haarzelf”¹³. Het was dus een schenking welke, 40 jaren nadien, nog aansluit bij die van 1123: een schenking uit de nalatenschap van Ascric van Munte¹⁴. Was hun moeder een van Melle, hun grootmoeder langs moederszijde was een van Munte! Vandaar dat die grond te Munte lag.

(10) Aannemend dat Walewein in 1118 minstens 14 jaar oud moest zijn om als getuige te kunnen tekenen, stelde W.P. Gerritsen dat hij dus ten laatste in 1104 geboren moest zijn. Daar de datum 1118 dient gewijzigd te worden in 1123, dient 1104 gewijzigd in 1109 volgens dezelfde redenering.

(11) VL nr 282: A. FAYEN, *Liber traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, nr. 171. (Verdere citering onder LT).

(12) LT nr 171 is vollediger dan VL nr 282: „... testibus: Walwain de Gentbrugge avunculus eorum, Razo avunculus ipsorum, Razo filius Walwain...”.

(13) „Pro eiusdem matris suae anima et sua” kan onmogelijk anders vertaald. Moest bedoeld zijn: voor de zielernst van hun moeder en van hen, dan zou er gestaan hebben: „Pro eorum matris et ipsorum anima”.

Van deze grootmoeder weten we alleen dat zij het leven schonk aan Rodulf, Egbert, Raas en Walewein van Melle, alsook aan een dochter welke in 1123 gehuwd was met Hendrik van Heusden.

Zo komen we als van zelf tot de vraag: met welke van Melle was deze grootmoeder gehuwd? Was dit Raas van Melle die in de bronnen verschijnt van 1035 tot 1090?¹⁵

Daar minstens twee van de in 1123 genoemde kinderen nog leefden in 1163, en vermoedelijk de dochter die met Hendrik van Heusden was gehuwd toen pas was overleden, mag aangenomen worden dat zij niet zolang voor 1100 geboren zijn. Als we de berekening van de Heer Gerritsen toepassen dan moet Walewein ten laatste in 1109 geboren zijn.

Laat ons daarom eerst nagaan of we Waleweins leeftijdsgrens niet beter kunnen bepalen. Wij mogen ons hierbij beperken tot de periode na 1163: alle vroegere vermeldingen van een Walewein (1130¹⁶, 1124/1131¹⁷, 1154¹⁸) die naar mijn mening wel op hem betrekking hebben, zijn voor ons onderzoek van geen belang. Na 1163 komt Walewein nergens meer voor in de bronnen, noch onder zijn geslachtsnaam, noch onder die van Gentbrugge. Dit is geen sluitend argument om te stellen dat hij vrij vlug na die datum zou overleden zijn. Dit negatieve gegeven wordt echter aangevuld door een positieve vaststelling: toen in 1169 de belangrijke figuur van Rothardus van Welden aan de Sint-Pietersabdij een schenking deed van 10 bunders grond verspreid over Rozebeke, Vrijsbeke, Wijlegem en Lierde, was zowat de hele elite van het Land van Aalst hierbij tegenwoordig. „Vele edele mannen” staat er in de oorkonde: er waren er inderdaad niet minder dan 34: van Aalst, Zwijnaarde, Semmerzake, Schelderode, Windeke, Munte, Wijlegem, Schellebelle, enz. Wie was er van Gentbrugge? Niet Walewein maar zijn zoon Raas¹⁹. In 1170 opnieuw, toen Willem van Schellebelle en zijn vrouw Bela hun grond, te Zaamslacht en te Vroondijke gelegen, schonken, was er weer een hele schare vooraanstaanden als getuigen, waaronder Raas van Gentbrugge²⁰.

Ik geloof dat we gerust mogen aannemen dat Walewein toen al overleden was. Zo kan men dus stellen dat hij leefde van ca. 1100 tot ca. 1169. Een mooie leeftijd voor een middeleeuwer waarvan bekend is dat die geen hoge ouderdom haalde. Het zou kunnen dat hij voor 1100 geboren was, wat zou toelaten een link te leggen met Raas van Melle. Mij lijkt het echter dat deze op zo hoge leeftijd — in

(14) Blijkbaar was de abdij er toen op uit haar bezit te Munte te vergroten; in 1162 kocht zij van een ridder Jonas (een der zonen van Ascric van Munte) 3 bunders grond aldaar.

(15) WARLOP, *op. cit.*, part II, vol. I, blz. 980, met verwijzing naar LT nr 131 en VL nr 162.

(16) VL nr 208.

(17) Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Eename*, Brugge, 1881, nr 26.

(18) C.P. SERRURE, *Cartulaire de Saint-Bavon à Gand*, Gent, 1840, nr 35.

(19) LT nr 187: „... in testimonium plures viri nobiles ...”.

(20) LT nr 188.

1090 was hij minstens 69 jaar oud — wel een erg late Indian Summer zou moeten gekend hebben. Er is wel een Limburgs gezegde dat een man gevaarlijk is zolang hij maar rond een put kan kruipen, maar toch!

Er is een eenvoudiger oplossing. Tot nog toe heb ik verzwegen dat in 1123 nog een van Melle van zich liet horen: namelijk de Boudewijn waarvan de Heer Gerritsen aanstipte dat hij aangeduid werd als „vir illuster”, terwijl de broeders Rodulf, Egbert, Raas en Walewein slechts als „ingenuitatis viri” betekend werden²¹. Hij getuigde bij de schenkingen van Zeger van Munte²².

Waarom was deze niet aanwezig bij de testament-uitvoering van Ascric van Munte? Is de verklaring niet dat hij zelf er niet rechtstreeks bij betrokken was: het ging immers om erfgoed dat via zijn (overleden?) vrouw aan haar kinderen toekwam. Zijn vrouw? Waarom niet? Dan is hij de vader van Walewein, en degene die kennis had van de literaire figuur uit de Arthurliteratuur.

Over die Boudewijn is verder niets bekend. Wij mogen alleen aannemen dat hij leefde in de tweede helft van de 11e eeuw en de eerste helft van de 12e. Ergens lijkt mij dit beter te passen in de stelling van de Heer Gerritsen in verband met een Normandische bewerking van de Arthurlegende. Ik kan me voorstellen hoe geboeid de jonge Boudewijn van Melle moet geluisterd hebben naar dat heldenverhaal. Dat hij dit zo vlug heeft gekend is niet verwonderlijk: had de Gentse Sint-Pietersabdij geen bezittingen in Engeland, en dus regelmatige betrekkingen met haar zaakvoerders aldaar?²³.

(21) GERRITSEN, *op. cit.*, blz. 118, noot 15.

(22) Zie hoger noot 6.

(23) In 1081 tekende een Walterus de Gant de oorkonde waarbij Willem de Veroveraar de goederen van de Sint-Pietersabdij bevestigde, (VL nr 156), en in 1087-1100 tekende Reingot van Oudenaarde deze van koning Willem II (VL nr 159). Deze laatste, Reingot van Oudenaarde, trad op als getuige bij een schenking aan Sint-Salvator te Harelbeke in 1080 als *Reingotus castellanus de Oldenarde*, en in 1087 tekende hij als *Reingotus castellanus de te Rijsel* uitgevaardigde oorkonde van graaf Robrecht II voor de abdij te Drongen. — Zie M. GYSSELING & A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum Millesimum Centesimum scripta, I Teksten* (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, bd I), blz. 261 (1080). — F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938 (Kon. Commissie voor geschiedenis, Verzameling van de akten der Belgische vorsten), blz. 19, nr 7 (1087).

ENKELE MIDDELEEUWSE MUURSCHILDINGEN TE GENT

II : GEGEVENS OP BASIS VAN DOCUMENTEN

door

Maximiliaan P. J. MARTENS

In deze tweede bijdrage over de middeleeuwse muurschilderkunst te Gent, wil ik vooral ingaan op de gegevens die ons bekend zijn door documenten¹. Deze leveren ca. 15 % van de gekende Gentse productie op. Het gaat hierbij voornamelijk om rekeningen en contracten. In beide gevallen wordt men meestal met onvolledigheid en dubbelzinnigheid geconfronteerd. Zelden levert een dergelijke bron gegevens over zowel de naam van de kunstenaar, als de locatie, de techniek, de afmetingen en de iconografie van het werk. Daarom is het in de meeste gevallen vrij moeilijk zich een beeld van de schildering te vormen. Bovendien blijkt niet steeds uit het document of het wel degelijk om een muurschildering gaat. Sommige bronnen bevatten concreet feitenmateriaal; andere kunnen slechts de basis vormen voor een voorlopige hypothese.

In deze bijdrage zullen de muurschilderingen in de H.-Kerstkerk van het St.-Baafsdorp, de kapel van de Schippers, de vroegere Schepenuizen en het huidig Stadhuis, het Belfort, het Prinsenhof en de Refuge van de bisschop van Kamerijk aan bod komen. In bijlage worden naast enkele documenten ook de respectievelijke catalogi van de werken opgenomen.

1. HEILIGE KERSTKERK

Op 19 april 1425 (n.s.) sloot de Gentse schilder Jan de Stoevere een contract af met Jhoennen vanden Roden, waarin gestipuleerd werd dat hij de O.-L.-Vrouwkapel van de H.-Kerstkerk in het St.-Baafsdorp zou ... *stoffeerne... metten storyen van Onser Vrouwen...* (cat. nr. 1.A.)². De woordkeuze van enkele zinsneden in het document is nogal dubbelzinnig en laat meer dan één interpretatie toe. ... *Stoffeerne...* en vooral ... *Onser Vrouwen diere in staet met meer anderen beelden...* laat immers vermoeden dat het hier om het polychromeren van de beelden van een retabel gaat³. *Stofferen* heeft echter naast de betekenis van polychro-

(1) In een eerste bijdrage in het vorig deel van onderhavig tijdschrift (dl. XXXIX, 1985, pp. 85-121) werden enkele Gentse muurschilderingen behandeld waarvan enkel kopieën tot ons zijn gekomen.

(2) Cf. Bijlage I, doc. 2.

(3) E. Vandamme wees er in zijn verhandeling *De polychromie van gotische houtsculptuur in de Zuidelijke Nederlanden. Materialen en technieken*, in *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (K.A.W.L.S.K.), Klasse der Schone Kunsten*, jg. XLIV (1982), nr. 35, p. 11, op dat polychromeren in Zuidnederlandse bronnen aangeduid wordt

meren ook de veel ruimere betekenis van *opmaken*, *opsieren*, *versieren*, *decoreren*⁴. Anderzijds kan ... *diere in staet...* naar een retabel verwijzen, doch het lijkt in de context hier eerder aannemelijk dat men gewoon refereert naar de Maagd, *wier beeltenis in de aan Haar gewijde kapel staat*. De Busscher interpreteerde ... *tverbemelte boven...* als een soort baldakijn⁵. De term betekent echter veeleer *plafond*, *zoldering*⁶. De Stoevere verbindt er zich bij gevolg toe om op de wanden van de kapel de legende van O.L.Vrouw te schilderen en de zoldering (of het gewelf?) van de kapel met bloemen te decoreren (cat. nr. 1.C.)⁷. Het document is verder weer niet geheel ondubbelzinnig. Op de gewelfgaten zou de kunstenaar rozen vergulden en loofwerk aanbrengen. Het traliewerk — of zo men wil het hekken — van de kapel, moet hij in vermiljoenrood schilderen⁸. Aan de andere zijde van die muur (... *buten der capellen anden bogbe...*), m.a.w. op het tympanon boven de ingang van de kapel zou Jan de Stoevere een Laatste Avondmaal schilderen (cat. nr. 1.B.).

De hypothese dat het document zinspeelt op gepolychromeerde beelden heeft bijgevolg haar geloofwaardigheid verloren. Sommige zinsneden zouden immers misplaatst of zelfs totaal onbegrijpelijk zijn... *Te stoffeerne... metten storyen...* impliceert dat hier nieuwe creaties moesten komen. De aanduidingen ... *anden muer...* en ... *buten der capelle...* zijn niet te begrijpen in de context van een gepolychromeerd retabel⁹.

met *stofferen* en dat men degene die dit werk uitvoert *stoffeerder* noemt. Volgens E. De Busscher (*Recherches sur les peintres gantois des XIVe et XVe siècles*, Gent, 1859, pp. 144-145) en A. Van Werveke (*Over het beschilderen van standbeelden in Vlaanderen*, in *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeeldkunde te Gent (B.M.G.O.Gent)*, Gent, 1897, jg. V, p. 218) handelt het document over de polychromie van beelden. V. Van der Haeghen (*Un élève de Robert Campin à Gand*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1913, jg. XXI, p. 128) meent echter dat het over muurschilderingen gaat. V. Fris (*Physionomie de l'art pictural à Gand avant et pendant le siècle des Van Eyck*, in *Gand Artistique*, Gent, 1922, jg. I, p. 38) spreekt van *peintures* doch weerhoudt er zich van ondubbelzinnig *peintures murales* te schrijven.

(4) E. VERWIJS, J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, dl. VIII, Den Haag, 1916, kol. 2173-2175, i.v. *stofferen*.

(5) E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, p. 144-145.

(6) E. VERWIJS, J. VERDAM, *o.c.*, dl. VIII, kol. 1825, i.v. *verbemelte*.

(7) Dergelijke plafond- of gewelfschilderingen treft men in Gent aan in o.m. het voormalig Predikherenpand en de Metselaarskapel in de St.-Niklaaskerk. Cf. M.P.J. MARTENS, *De Muurschilderkunst te Gent - XIIe tot XVe eeuw* (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, promotor Prof. Dr. Ir. R.-A. d'Hulst), Rijksuniversiteit Gent, 1983, pp. 80-104, 162-186.

(8) Bij de interpretatie van deze passage waren de aanwijzingen van Prof. Dr. A. De Schrijver en Dr. R.H. Marijnissen bijzonder verhelderend, waarvoor mijn oprechte dank.

(9) Bovendien is het opvallend dat gelijktijdige documenten die wel handelen over polychromie van houtsculptuur blijkbaar veel minder dubbelzinnig zijn. Zo laat het contract van 5 augustus 1430 tussen de Gentse schilders Jan Van Coudenberghen en Marcus Van Gistel enerzijds en de kerkraad van Ruislede anderzijds, eveneens opgemaakt door de Gentse schepenen van de Keure (cf. Stadsarchief Gent (S.A.G.), *Jaerregister van de Keure*, 1428-1430, f° 107 v°, gepubliceerd door E. VANDAMME, *o.c.*, p. 198, bijlage XVIII) er geen twijfel over bestaan dat het om polychromie gaat. Hetzelfde geldt voor een contract van 14 oktober 1434 tussen de schilder Saladijn de Stoevere (neef van Jan de Stoevere, cf. V. VAN DER HAE-

Het document bevat enkele zeer interessante technische specificaties : ... *van olieverve...* en ... *met loveren van tentvelde...* Hoewel het gebruik van olieverf op de muur vrij ongewoon is, kan men Gent als een centrum van deze techniek beschouwen. In de stedelijke archiefdocumenten treft men het gebruik van olieverf voor het eerst aan in een rekening vn 1328, waarin Jacob Compere betaald wordt voor het beschilderen van appelen aan de masten van tenten met olieverf¹⁰. Eén van de vroegst gekende voorbeelden van het gebruik van olieverf op de muur in onze gewesten zijn de muurschilderingen die door Pieter de Broiselles (Van Brussel?) gemaakt werden in het kasteel van Conflans in opdracht van Mahaut d'Artois¹¹. Documenten waarin de nadruk wordt gelegd op het gebruik van olieverf, zoals het contract waarbij Willem van Axpoele en Jan Martins zich verbinden de gravenportretten in de schepenkamer van de Keure te herschilderen met *goeder olieverwen*¹², tonen aan dat men vanaf het begin van de 15de eeuw de olieverftechniek als superieur aan alle andere technieken beschouwde. Uiteraard was dit een gevolg van de grote opgang die deze techniek in de paneelschilderkunst kende, doch hieruit blijkt dat de kennis van de technische verwezenlijking van muurschilderingen in vergetelheid geraakte. Het gebruik van olieverf op de muur heeft enkele belangrijke beperkingen en nadelen. Men moet immers het kleurengamma beperken en dun schilderen, anders verkrijgt men een sauserige verfbrei. Een goed voorbeeld hiervan zijn de gerestaureerde partijen van De Vigne op de schildering in het Vleeshuis te Gent¹³. Een wezenlijk nadeel van olieverf is het feit dat bij een overvloedig gebruik van olie de schildering snel vergeelt. Het blinkend uitzicht van olieverf staat bovendien een goede integratie van de schildering in de architectuur in de weg.

De tweede technische aanduiding, ... *met loveren van tentvelde...* werd tot nog toe door geen van de auteurs juist begrepen. *Tentvelde* is een Gentse vorm van *tintvellen*. Dit is een mengsel van lijnolie, aloë (het sap van een Afrikaanse boom) en saffraan, dat gekookt wordt en zo een kleurstof vormt dat aan metalen folies een gouden uitzicht verleent¹⁴. Dit materiaal werd dan ook meestal gebruikt om goud te imiteren. Daar dit al te dikwijls op frauduleuze wijze gebeurde, verboden de meeste St.-Lucasgilden het gebruik ervan.

In het document wordt ook het loon van Jan de Stoevere bepaald. Hij zou voor deze werken 6 lb. 10 s. gr. krijgen. De betaling zou geschie-

GHEN, *o.c.*, 1913, p. 130) en Willem van Busoen, lid van het hof van Filips de Goede (cf. S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, 1434-1435, f° 22 v°. Gepubliceerd door E. VANDAMME, *o.c.*, pp. 199-200, bijlage XX).

(10) Cf. S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-2, f° 242 v°. Gepubliceerd door E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, p. 125.

(11) Cf. o.m. H.E. VAN GELDER, J. DUVERGER, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, Antwerpen, 1954, vol. I, p. 176; J. PHILIPPE, *La peinture murale du XIVe siècle en Belgique*, in *Annales du XXXVIe congrès de la fédération historique et archéologique de Belgique*, Kortrijk, 1956, p. 343.

(12) Cf. *infra*.

(13) M.P.J. MARTENS, *o.c.*, 1983, pp. 235-258.

(14) E. VANDAMME, *o.c.*, pp. 125, 130-131, 151-157.

den in vier schijven : om te kunnen beginnen en het nodige materiaal aan te schaffen, kreeg hij 2 lb. gr.; een maand na St.-Jansmis zou hij 30 s. gr. krijgen en op kerstavond 20 s. gr.; een laatste som van 2 lb. 10 s. gr. zou hij op St.-Jansmis 1426 ontvangen. De eenvoudige som van deze bedragen toont aan dat hij 10 s. gr. meer dan de bedongen prijs kreeg. De kunstenaar beloofde klaar te zijn met het werk tegen Pasen 1426.

De muurschilderingen gingen verloren toen de kerk, zoals de abdij ernaast, in 1540 bij de Carolijnse Concessie werd gesloopt.

Het is te betreuren dat dit werk, zoals het gehele oeuvre van Jan de Stoevere, niet tot ons is gekomen. Temeer daar men weet dat hij een leerling was van de beroemde Doornikse meester Robert Campin¹⁵. Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij in dit atelier ook met Rogier Van der Weyden contact zou hebben gehad, daar hij reeds zeven jaar vrijmeester was toen Rogier zijn *leertijd de jure*¹⁶ begon. Jan de Stoevere heeft daarentegen hoogstwaarschijnlijk wel contact gehad met Hubrecht Van Van Eyck. Op het ogenblik dat De Stoevere bovengenoemde schilderingen vervaardigde in het H.-Kerst, werkte Hubrecht immers in opdracht van Robrecht Poortier aan een altaarstuk voor dezelfde kerk¹⁷. De Stoevere zou enige jaren later, in 1438, de functie van deken van het schildersambacht waarnemen¹⁸. Enkele zonen en ook kleinzonen van hem zouden later op hun beurt die functie uitoefenen¹⁹.

Uit de contacten met enkele van de grootste meesters der eerste generatie van de Vlaamse Primitieven, volgt dat Jan de Stoevere werkzaam was in de belangrijkste artistieke invloedsfeer in de Nederlanden gedurende de eerste helft van de 15de eeuw. Het is zo goed als zeker dat de vertrouwdheid met het werk en de techniek van deze grootmeesters vruchtbaar inwerkte op zijn eigen creaties en hij bijgevolg ook uitgroeide tot één van de belangrijkste, maar vergeten meesters te Gent in deze periode.

2. KAPEL VAN DE SCHIPPERS

Een gelijkaardig document is het contract d.d. 12 augustus 1441 tussen de Gentse schilder Joos Kerre enerzijds en de deken van de schippersnering anderzijds²⁰. Hierin belooft de kunstenaar om in de kapel van de

(15) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1913, pp. 128-130.

(16) Term ontleend aan E. PANOFSKY, *Early Netherlandish Painting*, Cambridge (Mass.), 1953, vol. I, p. 155.

(17) Dit feit werd vroeger in verband gebracht met het paneeltje *Knielende schenker met St.-Antonius* (Kopenhagen, Statens Museum for Kunst, inv. nr. 113; paneel, 59 x 31,5 cm) (cf. W.H.J. WEALE, M. BROCKWELL, *The Van Eycks and Their Art*, Londen, 1912, pp. 67-69). Dit werk wordt echter tegenwoordig vrijwel algemeen toegeschreven aan Petrus Christus (cf. P.H. SCHABACKER, *Petrus Christus*, Utrecht, 1974, pp. 108-109). Op deze problematiek hoop ik terug te komen in de doctoraatscriptie die ik over P. Christus voorbereid.

(18) V. VAN DER HAEGHEN, *Mémoire sur des documents faux relatifs aux peintres, sculpteurs et graveurs flamands*, Gent, 1899, p. 41.

(19) Idem, pp. 42-44.

(20) Cf. Bijlage I, doc. 3.

schippers ... *te weerckene van pourtraitueren...* (cat. nr. 2), de boorden van dit werk te vergulden en ... *buten de selve duere te weerkene met oliverwen van pourtraitueren...* Omwille van deze dubbelzinnige formulering wordt men geconfronteerd met een problematiek die grotendeels analoog is aan degene die hierboven werd besproken. Men kan weer de bedenking maken dat het hier zou kunnen gaan over de polychromie van een retabel. De term ... *duere...* wordt immers dikwijls in documenten gehanteerd als aanduiding van een retabelluik²¹. Bovendien wordt de kunstenaar verder in het document gevraagd om ... *drie beelden staende in de capelle in den ocsael...* (te) *stofferen...*, hetgeen ontgensprekelijk op polychromie van sculptuur slaat²².

Het document bestaat uit twee delen : eerst en vooral ... *te weerkene van pourtraitueren...* en verder ... *stofferen drie beelden...* Tussenin — en om een mij niet duidelijke reden — wordt het loon van Joos Kerre bepaald, namelijk vier lb. gr. Deze twee delen zijn gekenmerkt door een opvallend verschillende formulering. Het gaat hier bijgevolg duidelijk om twee verschillende soorten werken. De term *pourtraitueren* heeft als substantief enkel de betekenis van schilderstukken²³. Het woord *duere*, dat hier aanleiding geeft tot enige verwarring, moet m.i. geïnterpreteerd worden als een toegang tot de kapel. Joos Kerre zou dus de beide muurvlakken van een ingang van de kapel met schilderwerk verfraaid hebben.

Op een grondplan van het gebouw — weliswaar van veel latere datum, doch waarvan de vroegere bouwfasen makkelijk zijn af te lezen²⁴ — kan men zien dat de kapel drie ingangen had. Het is onwaarschijnlijk dat het document zinspeelt op de westelijke hoofdingang, noch op de kleinere ingang aan de oostzijde van het gebouw, die uitgaaf op een binnenkoer. De formulering ... *buten de selve duere...* zou immers in beide gevallen impliceren dat de kunstenaar ook schilderijen aanbracht aan het

(21) Cf. het reeds vermelde contract d.d. 5 augustus 1430 (cf. noot 9).

(22) C.L. Dierix (*Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1815, vol. II, p. 262) dacht dat het document over beschilderde panelen handelde. Om deze hypothese enige kracht bij te zetten, laste hij in zijn transcriptie van het document hier en daar het woord *tafele* in! De Busscher kon blijkbaar moeilijk zijn fantasie betugelen toen hij het document parafraseerde als „...une composition épisodique et à l'extérieur des volets de figures peints à l'huile...” (o.c., 1859, pp. 91-92). De Potter (*Gent van de oudste tijden tot heden*, Gent, 1886-1887, vol. IV, p. 221) sprak van schilderijen „...aan het altaar onder den doksaal...”, waaruit blijkt dat ook hij problemen had met de interpretatie van het document. Van der Haeghen (*Encore quelques notes sur la peinture de l'ancienne Chapelle des Bouchers*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1900, jg. VIII, p. 103) hield zich tamelijk op de vlakke en schreef: „...la riche corporation des bateliers...avait fait peindre à l'huile des 'pourtraitures'...”, waarmee hij zich niet uitsprak over het feit of het hier al dan niet over muurschilderingen ging. Opvallend is wel dat hij het document opnam in een bijdrage over de muurschildering in het Gents Vleeshuis en hij bovendien de woorden ...*à l'huile...* cursief liet plaatsen. Hij hechte bijgevolg belang aan deze aanduiding of vond ze op zijn minst merkwaardig, hetgeen onwaarschijnlijk ware geweest indien hij beschilderde panelen voor de geest had.

(23) E. VERWIJS, J. VERDAM, o.c., dl. VI, kol. 603-604, i.v. *portraiture*.

(24) Cf. S.A.G., *Atlas Goetghebuer*, L. 117/10-12: *Schipperskapel*. Het *Gezicht op Gent van 1532* (Gent, Bijlokemuseum, inv. nr. 474) toont aan dat de kapel naar het oosten was georiënteerd, wat niet blijkt uit genoemd grondplan.

exterieur van het gebouw ; iets wat omwille van klimatologische omstandigheden zelden voorkwam in onze gewesten²⁵. De toegang waarop in het document wordt gealludeerd is deze aan de noordzijde van het gebouw, die uitgaf op de gang en die zo de kapel met de andere delen van het Schippershuis verbond. Men denke hierbij aan de analogie met sommige schilderingen in de kloostergang van het Dominicanenpand te Gent²⁶ en nog meer aan de 15de-eeuwse schildering boven een deur in de kloostergang van de Parkabdij bij Leuven.

Men kan dus stellen dat Joos Kerre er zich toe verbond de beide zijden van de noordelijke toegang tot de Schipperskapel in olieverf te beschilderen, deze schilderingen af te boorden met goud en drie beelden en de gesimuleerde architectuur waarin ze stonden (... *metsseleren* (sic) *ende cresten*...) te polychromeren. Voor deze werken zou hij 4 lb. gr. betaald worden op de naamdag van St.-Martinus (11 november).

Een jaar later, in 1442, werd Gheerolf van der Haghe gevraagd om de zoldering van de kapel en het houtwerk van de voorgevel van het aanpalend huis, genaamd *De Bonte Coe*, te herstellen²⁷. Het lijkt geen twijfel dat zowel deze opdracht als de werken die Joos Kerre moest uitvoeren kaderden in eenzelfde renovatie van de kapel en de andere delen van het Schippershuis.

Over deze locatie is men verder weinig ingelicht. Innocentius VII en de bisschop van Doornik gaven bij een acte van 2 december 1359 toestemming tot het instellen van een kapelanij²⁸. Het gebouw behield zijn functie tot aan de Franse Revolutie, toen het door de bezetter werd aangslagen en openbaar verkocht. In 1838 brak men de kapel af om op deze plaats de Schouwburgstraat aan te leggen die het Justitiepaleis met de Kouter moest verbinden.

Over Joos Kerre weet men niet veel meer dan dat hij in 1447-1448 gezworene van de schildersgilde was²⁹. Hij heeft het waarschijnlijk nooit tot deken gebracht. Zekerheid heeft men hierover echter niet, daar de naam van de kunstenaar menigmaal foutief werd gelezen en hij mogelijk op deze wijze aan de aandacht van de kunsthistorici ontsnapte. Diericx las zijn naam als *Joos Vore*³⁰ ; De Busscher dacht *Vorre* te kunnen

(25) Een uitzondering hierop is de 16de-eeuwse schildering op het tympanon van het zuidelijke zijportaal van de crypte van de St.-Baafskathedraal (cf. M.P.J. MARTENS, *o.c.*, 1983, pp. 134, 149).

(26) *Idem*, pp. 84, 94.

(27) Cf. S.A.G., *Jaerregister van de Keure, 1442-1443*, f° 14 r°. Diericx (*o.c.*, vol. II, p. 262) en De Potter (*o.c.*, vol. IV, p. 221) meenden dat de voorgevel van de kapel werd hersteld. In het document staat echter *...te leverne ende te makene verhemelte van haerlieder* (= schiplieden) *capelle*... (Voor de betekenis van *verhemelte* cf. noot 6). Beide auteurs werden waarschijnlijk in verwarring gebracht door het tweede deel van het document : *...Item sal bij voort maken int huus daer naest, ghebeten de Bonte Coe, alle de dueren ende vensteren, die behooren in den ghevele vooren...xviii augusti xlii*. Hieruit blijkt nochtans dat *...verhemelte*... en *...den ghevele vooren*... twee verschillende delen van het gebouw zijn.

(28) F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, pp. 218-222.

(29) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, p. 46.

(30) C.L. DIERICX, *o.c.*, vol. II ,p. 262.

lezen³¹ en De Potter tartte de verbeelding door er *Van Bevre* van te *maken*³². Van der Haeghen had het hoogstwaarschijnlijk bij het rechte eind toen hij de naam als *Joes Kerre* transcribeerde³³.

Verdere gegevens over de kunstenaar die onder meer door De Busscher werden vermeld³⁴ zijn onjuist, daar hij zich baseerde op de vervalste ledenlijsten van de schildersgilde³⁵.

3. SCHEPENHUIZEN

Het documentair onderzoek betreffende de verdwenen Gentse schepenhuisen en het huidige stadhuis werd gepubliceerd door F. Van Tyghem in haar studie *Het stadhuis van Gent. Voorgeschiedenis - Bouwgeschiedenis - Veranderingswerken - Restauraties - Beschrijving - Stijlanalyse*³⁶. Ook de documenten betreffende de decoraties zoals onder meer de muurschilderingen werden hierin behandeld. Ik wil hier enkele beschouwingen van schildertechnische aard aan toevoegen en de gegevens plaatsen in het kader van de evolutie van de muurschilderkunst te Gent.

Men stelt vast dat een aantal rekeningen weinig concrete informatie leveren en/of polyinterpreteerbaar zijn. Daarom werden hieronder alle documenten m.b.t. het stadhuis, waarvan men het vermoeden kan hebben dat er sprake is van muurschilderingen aan een kritische analyse onderworpen.

VERDWENEN SCHEPENHUIZEN

Het schepenhuis van de Keure

In de bouwonkosten van het schepenhuis van de Keure vindt men reeds in de rekeningen van 12-18 juni 1322 een eerste melding van de aankoop van ... *blausele, scepen Camere mede te scrivene*...³⁷. Een week later koopt men ... *blausele ende swartsele*...³⁸. De betekenis van het woord *scriven* is hierbij van essentieel belang: naast schrijven, betekende het ook schilderen, in kleuren voorstellen van decoraties en taferelen, en ook het schilderen van sierletters en dergelijke³⁹. Men kan echter op basis van deze vage gegevens zich hiervan geen duidelijk beeld vormen. Het is immers mogelijk dat sommige wanden van de schepenkamer egaal blauw werden geschilderd. Een analoge bemerking geldt voor een betalings-

(31) E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 91-92.

(32) F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, p. 221.

(33) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1900, p. 103.

(34) E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 91-92.

(35) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899.

(36) *Verhandeling K.A.W.L.S.K., Klasse der Schone Kunsten*, Brussel, 1978, 2 vol., jg. XL, nr. 17.

(37) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 17.

(38) *Idem*.

(39) E. VERWIJS, J. VERDAM, *o.c.*, dl. VII, kol. 774.

document dat in de stadsrekeningen van 1322-1323 voorkomt⁴⁰. Hier wordt Jan de Scriverere betaald voor ... *scrivene upten zolre xj s...* Wat hij precies schilderde op de *zolre* is niet duidelijk en over de plaatsaanduiding zouden twijfels kunnen rijzen, ware het niet dat de betaling ook voorkomt in de specifieke rekeningen van hetzelfde jaar van de werken aan het stadhuis (cat. nr. 3.A.)⁴¹.

In dit laatste document is men nauwkeuriger: *Jan de Scriverere van dat hi scrief in scepenhuus boven der zale daer de raed pleght tesittene iij lb.* De *raed* is meer dan waarschijnlijk de collatie of *grote raed*. Hun vergaderplaats, de collatiezolder, bevond zich boven de schepenkamer van de Keure⁴² en werd gebouwd ca. 1320-1322. Het blijkt dus dat de bovengenoemde schilderijen waarvoor Jan de Scriverere instond, tot de oorspronkelijke decoratie van de collatiezolder behoorden. Hij werd hiervoor achtereenvolgens 40 s. en 4 lb. betaald. De rekenmunt werd hierbij niet vermeld, doch daar men in de 14de eeuw in Gent meestal *ponden payment* gebruikte, ligt het voor de hand dat deze munt bedoeld werd⁴³.

In een document van het rekenjaar 1417-1418 is sprake van ... *colommen te versiene an den colacsoldere...*⁴⁴. Deze zinsnede is dubbelzinnig, daar er niet uit blijkt welke betekenis men moet geven aan *versiene*. Indien men dit als een vorm van het werkwoord *versien* beschouwt, kan men stellen dat men toen kolommen in de collatiezolder voorzag. Van Tyghem treedt deze interpretatie bij⁴⁵. Indien men echter *versiene* als een vorm van *versienen* interpreteert, dan wordt de betekenis versieren, toeien⁴⁶. Hieruit zou men kunnen besluiten dat men decoraties op de kolommen aanbracht. Dit zou immers geen alleenstaand geval zijn van dergelijke wandschilderingen. Men denke hierbij aan de pijlerbeschilderingen in de St.-Jacobskerk⁴⁷, de St.-Elisabeth-begijnhofkerk⁴⁸ en in de St.-Niklaaskerk⁴⁹.

Het betalingsdocument opgemaakt kort na 15 augustus 1480, waarbij Lieven vanden Bossche 12 s. gr. ontvangt ... *vanden hoofde te stoffeerne van schildrien up den colacsoldere...*⁵⁰ handelt niet — zoals men nochtans zou kunnen vermoeden — over muurschilderingen. Van Tyghem merkte terecht op dat het hier gaat over de beschildering van een kop⁵¹, m.a.w. een gerechtsvoorwerp, waarvan in het stadhuis te Veurne nog een

(40) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 22.

(41) Idem, pp. 21-22.

(42) Idem, vol. I, p. 43.

(43) Idem, vol. II, p. 8.

(44) Idem, vol. II, p. 52.

(45) Idem, vol. I, p. 42. De auteur meent dat hier sprake is van ijzeren kolommen.

(46) Voor de betekenis van *versieren* en *versien* cf. E. VERWIJS, J. VERDAM, *o.c.*, dl. VIII, kol. 2416-2427.

(47) M.P.J. MARTENS, *o.c.*, 1983, p. 191.

(48) Idem, p. 190.

(49) Idem, p. 173.

(50) Over Lieven van den Bossche cf. E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 92-101; V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, p. 42.

(51) F. VAN TYGHEM, *o.c.* vol. I, pp. 60-61.

laat-15de eeuws exemplaar bewaard bleef⁵². Het lijkt echter minder waarschijnlijk dat men een dergelijk metalen voorwerp zou beschilderd hebben. Of men hier te doen heeft met een aanduiding van een muurschildering is evenmin duidelijk. Eens te meer laat de formulering van het document geen ondubbelzinnige interpretatie toe.

In 1410-1411 werd Pieter van Beerevelt 24 s. gr. betaald voor het beschilderen van de zgn. *middelcamere* (cat. nr. 3.B.)⁵³. Waarschijnlijk bedoelde men met *middelcamere* de raadkamer, m.a.w. het lokaal naast de schepenkamer van de Keure, waar de schepenen zich ter beraadslaging terugtrokken⁵⁴. Het klein bedrag dat de kunstenaar voor zijn geleverde prestatie uitbetaald kreeg, doet vermoeden dat het hier om een kleine schildering, zoals een wapenschild, een tekst of een decoratieve lijst moet gaan. Pieter van Beerevelt bekleedde nochtans een respectabele functie in de schildersgilde. Hij was immers deken in 1401-1402, 1408-1409 en 1409-1410⁵⁵.

Het belangrijkste document waarover men beschikt met betrekking tot de muurschilderingen in het schepenhuis van de Keure is een contract opgemaakt op 3 juni 1419 tussen enerzijds Jan Sersymoens, Jan Willaert en Pieter Weytier, ontvangers van de stad, en anderzijds Willem van Axpoele en Jan Martins, vrije schilders in Gent (cat. nr. 3.C.)⁵⁶. De schilders verplichtten er zich toe ... *te vermakene van schilderijen de ghefigurerde graven voeren int scepenhuus...* Hieruit blijkt vooreerst dat de kunstenaars oudere schilderijen moesten herwerken. Wanneer deze oudere schilderingen tot stand kwamen, is niet geweten, doch daar het schepenhuis van de Keure tussen 1320-1323 gebouwd werd⁵⁷, waren ze logischerwijs gelijktijdig of later tot stand gekomen. Men verneemt eveneens de precieze locatie van de werken: ... *voeren int scepenhuus...*, wat meer dan waarschijnlijk op de schepenkamer als de plaats die als vierschaar werd gebruikt slaat. Deze was volgens Van Tyghem gelegen aan de hoek van de Hoogpoort en de Botermarkt⁵⁸. Deze veronderstelling wordt enerzijds gestaafd door de vermelding, verder in het document, van... *trucifix boven de vierscaren...*, en anderzijds door een rekening waarin sprake is van stellingen in het schepenhuis⁵⁹. Deze stellingen werden meer dan waarschijnlijk aangebracht bij de voorbereiding van de schilderwerken.

Het document vervolgt ... *voeren de weeghe daer zij werken sullen de vorn. graven, verplaestert ende wel bereet sinde tharen wercke sonder baren cost...*, waaruit blijkt dat de *weeghe* of het muurvlak zal bezet

(52) L. DEVLIEGHER, *Beeld van het Kunstbezit in West-Vlaanderen*, Tielt, 1965, vol. I, p. 103, nr. 199.

(53) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 46.

(54) Idem, vol. I, p. 46.

(55) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, pp. 36, 40. Hij werd ook Pieter Poele van Beerevelt genoemd. Daar men geen gegevens heeft over de dekens van de schildersgilde tussen de jaren 1402-1403 en 1407-1408 is het mogelijk, doch niet zeker, dat hij ook in deze periode één of meerdere malen dit ambt waarnam.

(56) Cf. Bijlage I, doc. 1.

(57) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. I, p. 61.

(58) Idem, p. 50.

(59) Idem, vol. II, p. 52.

worden met kalkmortel door de opdrachtgever, met name het stadsbestuur, zelf. *Voeren* is dus een bijwoord bij *verplaestert*⁶⁰, en geen voorzetsel zoals Van Werveke stelde⁶¹ toen hij ten onrechte meende dat ... *voeren de weeghe*... een verdere specificatie van de locatie was. Het woord *verplaestert* is hier te verstaan als met kalkmortel bezetten. De verder in het document opgesomde technische gegevens en bepalingen waaraan de schilders zich moesten houden, doen immers vermoeden dat de opdrachtgevers op de hoogte waren van de schildertechniek. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat ze met *verplaestert* geen bewerking met plaaster [calciumsulfaat] bedoelden — wat hevige zoutmigratie stimuleert en daarom te weren is — maar wel kalkmortel [zand en calciumhydroxide]. De schilders moesten zelf de imprimatuur leggen met loodwit (... *purmueren van loetwite*...); ze moesten olieverf van een goede kwaliteit gebruiken en mochten hun verf niet aanmaken met bijtende stoffen (... *sonder faentelike corrosive der in te doene*...).

De graven moesten afgebeeld worden in een geschilderde nis (*metselrie*)⁶². Er zijn meer voorbeelden gekend van dergelijke geschilderde nissen, zoals bij de *H.-Cornelius* in de kapel van het St.-Jacobsgodshuis⁶³. Het volgende tekstgedeelte gaf aanleiding tot een dispuut tussen Van Werveke⁶⁴ en De Pauw⁶⁵ ... *de parketten vanden battaelgen also zij daer ghefigureert staen de gbelike te makene, te wetene de figure vanden grave Karele, alsoet staet in gbeliken ende sosij de poerteren met haren wapenen, also sij daer verwaepent staen, ende alle andre achtervolghende also zij daer ghefigureert staen, ende daer sullen zij scriven elcx carnacion boe langhe zij regneerden, ghelyc dat te Curtricke staet ... en verder ... emmer wel verstaende dat elke battaelge ende elke vrouwe met haren grave, Boudin Hapkins justicie, sgraven Karels figuren, elc gherekent es voer eenen grave besloten in sijn parket, de stede daer af betalende zes s. gr. alsoe vors., van elken parcke vornoemt...*

Van Werveke meende op basis van die gegevens dat er naast de alleenstaande graven, ook portretten van graven met hun echtgenotes, afbeeldingen van gewapende gildemilities (*battaelgen*) en een gerechtigheid van Boudewijn Hapken geschilderd werden⁶⁶. Voor dit laatste tafereel stelde hij drie mogelijkheden voor: ofwel werd het verhaal van de edellieden die verdacht waren van struikroverij en door de graaf eigenhandig wer-

(60) J. VUYLSTEKE, *Communications*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1899, jg. VII, p. 108.

(61) A. VAN WERVEKE, *De muurschildering in het schepenhuis der XIVde eeuw. Antwoord aan de heer N. De Pauw*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1899, jg. VII, pp. 70.

(62) Voor de betekenis van *metselrie*, cf. E. VERWIJS, J. VERDAM, *o.c.*, dl. IV, kol. 1520.

(63) M.P.J. MARTENS, *o.c.*, 1985, cat. nr. 4.A., Afb. 12.

(64) A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1899, pp. 264-269.

(65) N. DE PAUW, *Les premiers peintres et sculpteurs gantois*, in *B.M.G.O. Gent*, Gent, 1899, vol. VII, p. 246; idem, *Antwoord aan het woordje van M. Van Werveke nopens de oude muurschilderingen van het stadhuis van Gent*, in *B.M.G.O. Gent*, 1900, vol. VIII, p. 7-15.

(66) A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1899, pp. 264-269.

den opgeknoopt, in beeld gebracht ; ofwel het tafereel van de edelman die, omdat hij een vrouw niet betaalde, in het bijzijn van de graaf in een verfketel werd gekookt ; een derde mogelijkheid was het verhaal van de ridder die, omdat hij zijn laten bestal, onthoofd werd en nadien aan een galg met een touw onder de oksels werd opgehangen. De Pauw merkte terecht op dat het enkel om nissen met graven ging, met die restrictie dat sommige onder hen met hun echtgenote waren afgebeeld⁶⁷. Het gerechtigheidstafereel van Boudewijn Hapken en de gewapende poorters stonden op de achtergrond van een schildering.

Dit was ook het geval met het portret van Karel de Goede. Deze stelling wordt bewezen door het feit dat het document expliciet vermeldt dat er voor elk tafereel (... *elken parcke*...) 6 s. gr. zou betaald worden. Nergens wordt melding gemaakt van een andere som behoudens in het tweede luik van het document dat handelt over het beschilderen van ... *trucifix boven der vierscaren*... waarvoor 12 s. tournois werd betaald. Hieruit volgt dat de taferelen allen gelijkaardig waren. Wanneer men bovendien rekening houdt met de twee betalingsdocumenten waarin de schilders de eerste maal 3 lb.⁶⁸ en de tweede maal 6 lb. 6 s. gr.⁶⁹ krijgen uitbetaald, ziet men dat ze in het totaal 9 lb. 6 s. gr. kregen. Een eenvoudige deling geeft als resultaat dat er 31 taferelen moeten geweest zijn. Wanneer men er van uitgaat dat naast de graven ook de legendarische voorafgaande forestiers werden voorgesteld en men bijgevolg begon met Liederic de Buc en eindigde met Filips de Stoute en Margaretha van Male, blijkt dat het er juist 31 waren⁷⁰. Jan Martins wordt immers pas in 1431-1432 5 lb. gr. betaald voor ... *schilderijen die hij gemaect heeft in scepenhuus vander kuere van den grave Janne ende datter an cleeft*...⁷¹.

In het document staat ook dat zoals in Kortrijk, onder de portretten van de graven telkens moest staan hoe lang ze hadden geregeerd. In de St.-Catharinakapel van de O.L.V.-kerk te Kortrijk bevindt zich immers een reeks 14de-eeuwse gravenportretten⁷². Ze werden geschilderd door de Gentse kunstenaar Jan van der Hasselt⁷³. Menig auteur, o.m. De Buscher⁷⁴ dacht dat de Gentse gravenreeks veel gelijkenissen vertoonde met die van Kortrijk. Van Werveke merkte terecht op dat de gelijkenis volgens het document enkel op *carnacion* slaat⁷⁵. Het document levert verder nog

(67) N. DE PAUW, *o.c.*, 1899, p. 246 ; idem, *o.c.*, 1900, pp. 7-15.

(68) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 53.

(69) Idem, p. 55.

(70) De lijst der graven van Vlaanderen vindt men terug in Jan Van Dixmude, *Ditsde cronike ende genealogie van de prinsen ende graven van den foreeste van Buc, dat heet Vlaenderlant van 863 tot 1436*, in *Manuscript van Ieper*, begin 15de eeuw (Ieper, uitgave Lambin, 1836, p. 335).

(71) F. VAN THYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 65.

(72) Cf. o.m. J. PHILIPPE, *o.c.*, 1956, pp. 366-367. De auteur geeft een uitvoerige bibliografie op m.b.t. de schilderingen in Kortrijk.

(73) Jan van der Hasselt, wiens naam refereert naar een gehucht in de buurt van Gent, maakte o.m. een O.-L.-Vrouwbeeld voor het Hof Ten Walle (het latere Prinsenhof) en in 1386 schilderde hij een altaartafel voor de kerk van de Franciscanen te Gent, cf. V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, pp. 37-38.

(74) E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 47-48.

(75) A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1899, pp. 309-311.

enige gegevens over het coloriet: ... *finer veerwen van goude ende goeden asuere ende alle andre verwen achtervolghende, alsoet behoert, ute ghedaen den maelge, arnassche ende anderen blickenden wapenen sullen sijn van witter foelgen...* Het blijkt bijgevolg dat de schilders naast blauw en andere kleuren, ook bladgoud en wellicht bladzilver gebruikten met de bedoeling de schilderijen een kostbaar uitzicht te geven. De stad belooft verder dat ze het bladgoud zouden leveren (... *de stede sal leveren... tghesleghene gout...*). Deze belofte werd nagekomen daar in de rekeningen van hetzelfde jaar vermeld staat dat Pieteren vander Paele 3 lb. 3 s. 4 d. gr. betaald wordt voor het leveren van bladgoud ... *daer de graven int scepenhuus mede verghult waren...*⁷⁶.

De schilderijen moesten afgewerkt zijn tegen St.-Baafsmis, m.a.w. tegen 10 oktober⁷⁷.

Zoals reeds werd vermeld vervulde Jan Martins pas 12 jaar later de gravenreeks met het portret van Jan zonder Vrees (cat. nr. 3.D.)⁷⁸, die vermoord was te Montereau in 1419, hetzelfde jaar als het ontstaan van de gravenreeks. Opvallend hierbij is dat hij hiervoor 5 lb. gr. krijgt i.p.v. 6 s. gr., wat neerkomt op ongeveer het 17-voudige. Hoogst waarschijnlijk heeft dit vooral te maken met het feit dat het hier niet ging om „vermaken” of herschilderen van bestaande werken zoals in het bovenstaande geval, maar dat de kunstenaar hier een nieuw werk creëerde.

Tot tweemaal toe werden de schilderijen in 1427-1428 gereinigd⁷⁹ en in 1445-1446 werd de kastelein van de Keure, Pieteren van der Straten 7 s. 10 d. betaald om o.m. hetzelfde werk te verrichten⁸⁰; ook in 1483 werden ze gereinigd door ... *Betkine, djoncwijf vander castelleyn vander kuere...*⁸¹. Waarom de schilderijen zo dikwijls moesten gereinigd worden is niet duidelijk.

De gravenreeks verdween toen het schepenhuis van de Keure in 1517 werd gesloopt⁸². J. Duverger wees op een tekst afkomstig van een handschrift van ca. 1560⁸³ gemaakt voor een lid van de Gentse De Gruterefamilie en gekend uit een 18de-eeuwse kopie die onder de naam *hs. Van Crombrugghe-Loovelde* in de Gentse Universiteitsbibliotheek wordt bewaard⁸⁴. Uit deze tekst blijkt dat het portret van Filips de Goede — een latere aanvulling van de gravenreeks waarvoor geen documentaire bronnen bekend zijn — bij afbraak van het oude schepenhuis van de

(76) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 55.

(77) E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, p. 46.

(78) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 65.

(79) Idem, pp. 74, 79.

(80) Idem, p. 79.

(81) Idem, p. 107.

(82) Idem, vol. I, p. 53.

(83) J. DUVERGER, *Het grafschrift van Hubert Van Eyck en het quatrain van het Gentse Lam Gods-retabel*, in *Verhandelingen K.A.W.L.S.K. Klasse der Schone Kunsten*, Brussel, 1945, jg. VII, nr. 4, pp. 42-43; Idem, *Verslag van de gewone vergadering van 17 januari 1976: Bijdragen tot de geschiedenis van de laatmiddeleeuwse schilderkunst te Gent*, in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, XLV (1976), Brussel, 1977, p. 100.

(84) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 53.

Keure uit de muur werden gekapt en in de verzameling van Filips de Grutere werd ondergebracht. Duverger maakte hierbij de bedenking: „Mischien is dat de vroegst gekende poging tot conservatie in onze gewesten”.

Volgens Van Acker⁸⁵ steunde de 16de-eeuwse Antwerpse graficus Pieter Baltens zich o.m. op de Gentse gravenreeks toen hij zelf een dergelijke reeks graveerde⁸⁶. Hij kon echter de gravenportretten enkel van kopieën kennen daar hij slechts zeventien jaar was toen de originelen verdwenen. De gravures tonen dat sommige graven ook met een tafereel uit hun leven op de achtergrond werden afgebeeld. Zo ziet men achter Boudewijn Hapken het reeds eerder vermelde tafereel van de door de graaf gehangen edellieden⁸⁷. Van Acker opperde de mogelijkheid dat de aquarel ... *vande haude graven van Vlaenderen, staende in bollaertscamer...* die in 1696 door Giles le Plat werden gerestaureerd⁸⁸, een kopie kon zijn van de oude gravenreeks. Dit wordt echter door geen enkel argument bevestigd.

In 1420-1421 werden Willem de Ritsere, Jan Bulteel en Jan van Bassevelde betaald ... *vanden sluetels, ogiven ende scilderie up de rekenkamer...* (cat. nr. 3.E.)⁸⁹. De rekenkamer, die gelegen was naast de schepenkamer van de Keure⁹⁰, werd gebouwd tussen 1341 en 1342⁹¹. Buiten de prijs van 4 lb. 16 s. gr. biedt het document geen verdere gegevens. Desondanks kan men vermoeden dat Willem de Ritsere instond voor de schildering. Hij was deken van het schilderambacht in 1420-1421, van 1422-1423 doorlopend tot 1426-1427, in 1429-1430 en in 1431-1432⁹². Jan Bulteel daarentegen was een houtsnijder die zich voornamelijk specialiseerde in koorgestoelten. Hij werkte o.m. in de Gentse St.-Pietersabdij en in de kerk van het klooster der Geschoeide Karmelieten⁹³. Het ligt voor de hand dat hij voor de zgn. *sluetels* — hoogstwaarschijnlijk balksleutels — instond. Over de derde kunstenaar Jan van Bassevelde, is weinig geweten.

Tussen 14 augustus en 12 september 1427 kregen Willem de Ritsere en Jan Martins 2 lb. gr. voor schilderwerk in de Kapel van de Keure

(85) K. VAN ACKER, *Iconografische beschouwingen i.v.m. de 16de eeuwse gegraveerde portretten der graven van Vlaenderen*, in *Oud-Holland*, 1968, jg. LXXXIII, pp. 95-116.

(86) *Généalogies des Forestiers et contes de Flandre avec brieve histoire de leurs vies recueillies de plus véritables et anciennes chroniques par Corneille Martin, ornées de vrais pourtraits et habits à la façon de leurs temps, tirés des anciens tableaux par Pierre Balthasar*, Antwerpen, Plantijn, 1612.

(87) K.G. VAN ACKER, *o.c.*, afb. 45.

(88) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 525.

(89) Idem, p. 56.

(90) Idem, vol. I, p. 46.

(91) Idem, p. 61.

(92) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, pp. 40-41; G. HULIN DE LOO, *Notes sur deux peintres gantois du XVe siècle: Liévin van den Bossche et Willem van Lombeke, alias de Ritsere*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1908, jg. XV, pp. 60-64. Willem de Ritsere werd ook Van Lombeke genoemd.

(93) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. I, p. 53, noot 182.

(cat. nr. 3.F.)⁹⁴. Deze kapel, die zeker aan de Hoogpoort gelegen was⁹⁵, werd gebouwd in 1341-1342⁹⁶.

Over een laatste muurschildering in het schepenhuis van de Keure is men ingelicht door een rekening van 1442-1443 (cat. nr. 3.I.)⁹⁷. Heinderic van Thorem wordt 12 lb. 20 d. betaald om ... *van der nieuwer camere int scepenhuus boven te scildene, mids XII dossijnen loveren van elc sticke III gro. ende LXX rooskine stic eenen gro. te verguldene...* In de prijs zitten eveneens andere werken die hij in de rekenkamer ondernomen had, begrepen. Hij wordt dus betaald voor het schilderen van loofwerk en gouden roosjes. De *nieuwer camere* was men een jaar voordien beginnen bouwen en lag aan de Botermarkt, tussen de zijkant van het schepenhuis van de Keure en de voorkant van het oude schepenhuis van Gedele⁹⁸.

Het schepenhuis van Gedele

Over het allereerste schepenhuis van Gedele is men slecht ingelicht. Men houdt er zelfs verschillende meningen op na over de juiste ligging⁹⁹. Vanaf 1343 begon men een tweede schepenhuis van Gedele te bouwen aan de Botermarkt¹⁰⁰. Dit gebouw deed dienst tot 1595, toen een derde en het huidige schepenhuis van Gedele werd opgetrokken in Vlaamse renaissancestijl¹⁰¹.

In de schepenkamer van het tweede schepenhuis van Gedele schilderde Jan Maelvoeye in 1370 een muurschildering (cat. nr. 3.G.)¹⁰². Hij werd hiervoor tussen 12 en 25 september van hetzelfde jaar 40 lb. betaald. De munteenheid is hier duidelijk, zoals meestal in de 14e eeuw te Gent, *pond payment*. Dit loon komt bijgevolg overeen met 1 lb. gr.

Nabur Martins kreeg achtereenvolgens voor schilderijen in de kapel van hetzelfde schepenhuis, in 1440 13 lb. 3 s. 4 d. gr.¹⁰³, in 1441-1442 2 lb. gr.¹⁰⁴ en in 1448-1449 21 lb. 10 s. gr. (cat. nr. 3.H.)¹⁰⁵. In deze laatste betalingschijf was eveneens de kostprijs van een kruis dat hij gemaakt had voor dezelfde kapel, begrepen. Het moet hier, gezien de prijs, om aanzienlijke schilderijen gegaan zijn, doch men weet, behoudens deze rekeningen, niets van dit werk. De kapel van Gedele lag naast hun schepenkamer en werd gebouwd in 1409-1410¹⁰⁶. In 1411-1412 en in 1412-1413 schonk de stad respectievelijk 3 lb. gr. en 40 s. gr. ... *ter*

(94) Idem, vol. II, p. 62.

(95) Idem, vol. I, p. 46.

(96) Idem, p. 61.

(97) Idem, vol. II, p. 76.

(98) Idem, vol. I, p. 56.

(99) Idem, p. 62-71. Alle meningen worden hier in extenso behandeld.

(100) Idem, p. 73.

(101) Idem, p. 154.

(102) Idem, vol. II, p. 38.

(103) Idem, p. 71.

(104) Idem, p. 72.

(105) Idem, p. 105.

(106) Idem, vol. I, p. 74.

*stofferinghen van scepenen capelle van ghedeele...*¹⁰⁷. Het is echter onwaarschijnlijk dat deze fondsen in verband te brengen zijn met bovengenoemde muurschilderingen. Anderzijds is het niet duidelijk of ze bedoeld waren voor andere schilderingen, dan wel voor decoraties van andere aard.

4. HUIDIG STADHUIS

Met de bouw van het huidig stadhuis werd gestart in 1482¹⁰⁸. Tijdens deze vroegste bouwfase kwam de collegekamer (de huidige gemeenteraadszaal) en de collatiezolder (nu arsenaalzaal) tot stand. Agnes vanden Bossche, één van de zeldzame schilderessen uit die tijd, tekende de patronen voor het steenhouwerswerk van de gevel; andere bouwmeesters van dit gedeelte zijn niet gekend.

Het houten spitstongewelf van de arsenaalzaal werd in 1485 door Gheerolf vanden Moortere voorzien van wapenschilden, decoratieve bloemmotiefjes en loofwerk (cat. nr. 3.J.)¹⁰⁹. Hij werd hiervoor de aanzienlijke som van 30 lb. gr. betaald. Het is eigenaardig dat dit document zich bevindt bij de rubriek ... *uutghegheven ter causen vander reperaturien vander nieuwe cameren ende colacie soldere...* alsof de nieuwbouw toen reeds aan herstellingen toe was. De Busscher maakte melding van dit document en wees erop dat Gheerolf vanden Moortere voornamelijk als schilder van religieuze taferelen bekend stond¹¹⁰. De auteur beging echter de toen veel voorkomende vergissing om de collatiezolder in Het Toreken aan de Vrijdagmarkt te situeren.

Een jaar later, op 3 november 1486, werd Augustijn de Brune 4 lb. 16 s. gr. betaald om aan bovenstaande schilderingen ... *zekere wapene... van den coninc vanden Romainen ende inghelycx vanden hertoghe Philips...* toe te voegen (cat. nr. 3.K.)¹¹¹. Dit werk wordt gekeurd door de deken en de gezworenen van de schildersnering. Hoewel dit gebruikelijk was, is het toch uitzonderlijk dat dit feit in de rekening wordt vermeld. De schilderingen van Gheerolf vanden Moortere en Augustijn de Brune werden in 1533-1534 door Jooris vander Riviere „*in oordene*” gesteld, wat waarschijnlijk wijst op een heraldische aanpassing¹¹².

In 1870 werd dit gewelf opnieuw grondig gerestaureerd¹¹³ en het is nu de vraag in hoeverre de beschildering nog origineel is. De metaalachtige omlijning van de bloem- en plantenmotieven verraden immers meer de 19de-eeuwse stijl van de restaurateur.

Een laatste document met betrekking tot de muurschilderingen in het Gents stadhuis is een rekening van 1582-1583, waarin Lieven van de

(107) Idem, vol. II, p. 209.

(108) Idem, vol. I, p. 78.

(109) Idem, vol. II, p. 141.

(110) E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 95, 168.

(111) F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, p. 142.

(112) Idem, p. 232. Prof. Dr. A. De Schrijver wees mij op de betekenis van *in oordene stellen* in deze context.

(113) Idem, vol. I, p. 273.

Schelde 15 lb. 5 s. gr. betaald wordt voor het schilderen van ... *diveerssche weercken in de camers van nyen stadthuus* (cat. nr. 3.L.)¹¹⁴. Met de *camers* is de Bollaertskamer bedoeld die toen net was afgewerkt. De Bollaertskamer, die gelegen is aan de Hoogpoort, werd ontworpen door Joos Roman en genoemd naar Jan Bollaert, stadsontvanger en één van de belangrijkste geldschietters van de stedewerken in die tijd¹¹⁵.

De documentaire bronnen die hierboven in extenso werden besproken, geven een beeld van de voortdurende bedrijvigheid en de grote zorg waarmee de Gentenaars hun schepenhuisen hebben gebouwd en versierd. De decoratieve pracht van de interieurs en meer in het bijzonder van de muurschilderingen, accentueerden het gezag van de schepenen die vanuit deze lokalen de stad bestuurden.

5. BELFORT

Over de bouwgeschiedenis van het Belfort is men, ondanks de grote leemten in de stadsrekeningen, tamelijk goed ingelicht. Het Gentse vrijheidssymbool komt voor de eerste maal voor in de rekeningen van 1314¹¹⁶. Sindsdien tot heden onderging het bouwwerk regelmatig veranderingen, onderhoudswerken en restauraties. Zo liet men ook verscheidene onderdelen beschilderen.

In 1458 - 1459 werd de schilder Claise Van der Meersch betaald om drie wapenschilden te schilderen op de hoeken van de wijzerplaat van het uurwerk (cat. nr. 4.A.) en verder om te ... *makene de schilderie vanden zelven wijzere metten iij ewangelisten...*¹¹⁷ (cat. nr. 4.B.). Hij werd hiervoor 6 lb. gr. betaald. Dit bedrag laat vermoeden dat het hier om aanzienlijke schilderingen ging. Het is niet bekend welke techniek de kunstenaar aanwendde om deze schilderingen te maken die gezien hun plaatsing, moesten kunnen weerstaan aan weer en wind. Men weet ook niet wanneer dit werk verdween.

Claise Van der Meersch was een respectabel lid van de schildersgilde. Hij nam immers tot twee maal toe, in 1447 - 1448 en in 1448 - 1449, het dekenambt waar¹¹⁸. Nog geen tien jaar na bovenvermelde werken, deed men weer beroep op zijn diensten. In 1467 - 1468 werd hij betaald om metalen staven van zes pinakels van de vier torentjes van goud te voorzien; de torentjes¹¹⁹ aan twee grote vensters met lelies te beschilderen en twaalf vensters te schilderen.

(114) Idem, vol. II, p. 283.

(115) Idem, vol. I, pp. 134-141.

(116) F. DE SMIDT, *Het verbondingsstelsel van „deweerp vanden beelfroete” van Gent*, in *Mededelingen K.A.W.L.S.K., Klasse der Schone Kunsten*, Brussel, 1975, jg. XXXVII, nr. 2, p. 5.

(117) Cf. Bijlage I, doc. 4.

(118) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, p. 41.

(119) In het document is sprake van ...*zesse buesen...* (cf. Bijlage I, doc. 6). Verwijs en Verdarm meenden dat men in Gent met *buesen* (heuse, hose) dakgoten of kegelvormige torentjes, pinakels bedoelde (cf. E. VERWIJS, J. VERDAM, *o.c.*, dl. III, kol. 610, i.v. *böse*). Deze laatste verklaring lijkt de meest voor de hand liggende.

In dezelfde rekening vindt men een betaling aan de schilderes Agnes Van den Bossche (cat. nr. 4.C.)¹²⁰. Ze ontving 26 s. gr. om onder andere ... *xvij vorsten van dacveynsteren...*¹²¹ te vergulden en te beschilderen en om de twaalf vensters van ... *aensichten...* te voorzien. De betekenis van *aensichten* is meer dan waarschijnlijk *aangezichten*¹²². Heeft Agnes Van den Bossche portretjes of gefantaseerde hoofden op de vensters geschilderd?

Iets verder op dezelfde folio van deze betalingreeks staat dat Giselbrechte Bloumaert niet alleen betaald werd voor het beschilderen van houtwerk aan het belfort, maar ook voor ... *schilderijen an... de groote stylen onder de groote meeste cappe ...* (cat. nr. 4.D.). Hoogstwaarschijnlijk bedoelde men met dat laatste dat hij kolommen die het dak steunden met schilderwerk versierde. Zoals reeds eerder gesteld, kan een document, en meer bepaald een rekening door het gebrek aan specificatie, vaag en dubbelzinnig zijn. Eens te meer moet men vaststellen dat bovenstaande rekeningen, op het gegeven na dat enkele onderdelen van het gebouw beschilderd waren, weinig of niets kenbaar maken betreffende het uitzicht, de iconografie, de stijl of de techniek van die beschilderingen.

In het Bijlokemuseum bewaart men het bekende 14de-eeuwse ontwerp van het belfort, *Dbeweerp vanden beelfroete*¹²³. Dit ontwerp werd volgens Van Werveke¹²⁴ gemaakt na 1314, daar drie van de vier vensters van de onderste geleding op de tekening dichtgemetseld staan afgebeeld, wat onlogisch zou zijn bij een ontwerp van een nog niet aangevat werk.

In het kader van onderhavige studie zijn voornamelijk de personages op de vierde geleding van het ontwerp van belang. Men bemerkt op de linker liseen een valkenier, gehuld in een lang kleed. Hij laat zijn bovenlichaam naar rechts overhellen. Op het linker muurvlak staat links een poorter in kleurrijke kledij en met een geldbeugel aan de gordel; naast hem staat een trompetist. Op het muurvlak rechts staat een poorter die een wijde kaproen draagt en naar zijn buurman kijkt die op een bazuin blaast. Op de liseen rechts staat een tweede valkenier.

De Smidt stelde terecht dat het hier zowel om ontwerpen voor wand-schilderingen, als om reliëfbeelden kan gaan¹²⁵. Er dient te worden vermeld dat het ontwerp bij de eigenlijke uitvoering niet gevolgd werd. Vooral de verschillende verhoudingen verschafte het uiteindelijke belfort

(120) Over Agnes Van den Bossche cf. ook cat. nr. 3; F. VAN TYGHEM, *Agnes Van den Bossche, een Gentse schilderes uit de late middeleeuwen*, in *Stads-archeologie, Bodem en Monument in Gent*, Gent, 1985, jg. IX, nr. 3, pp. 27-33.

(121) Met *vorsten* bedoelde men het voorste gedeelte of m.a.w. de exterieurzijde. Cf. E. VERWIJS, J. VERDAM, *o.c.*, dl. IX, kol. 1156-1163.

(122) E. VERWIJS, J. VERDAM, *o.c.*, dl. I, kol. 145-146. De andere betekenis van *aensicht* is voorkomen, uitzicht. Dit heeft echter geen betekenis in bovenstaand verband.

(123) Anoniem, *Dbeweerp vanden beelfroete*, 14de eeuw, Gent, Bijlokemuseum. Cf. F. DE SMIDT, *o.c.*, 1975.

(124) A. VAN WERVEKE, *Van wanneer dagteekent dbeweerp vanden beelfroete. Was het belfort oorspronkelijk bestemd om een uurwerk en een klokkespel te bevatten?*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1905, jg. XIII, pp. 135.

(125) F. DE SMIDT, *o.c.*, 1975, p. 17.

een ander uitzicht. Ook de hierboven beschreven personages werden waarschijnlijk nooit uitgevoerd.

De stadswachters en bazuïnspelers, die bovenaan het ontwerp achter de borstweringen van de klokketoren werden afgebeeld, zijn waarschijnlijk niet te interpreteren als ontwerpen voor beelden of schilderijen. Ze vervullen enkel een verlevendigende rol.

6. PRINSENHOF

Tot nog toe werd er, op enkele korte artikels na, geen grondige studie gewijd aan het voormalige Prinsenhof, het vorstelijk verblijf te Gent, waar op 24 februari 1500 Keizer Karel geboren werd. Dit kasteel werd opgericht vanaf het begin van de 13de eeuw¹²⁶; kwam in 1223 in bezit van Alexander Braems — naar wie het eerst *Sersanderswal*, en later *Hof ten Walle* werd genoemd — en werd door Lodewijk van Male verworven in 1349.

Onder de Bourgondiërs onderging het kasteel veel transformaties en werd het interieur voorzien van decoratieve versieringen. Zo leest men in een rekening die tussen 1424 en 1429 te dateren is, dat Willem De Ritsere, alias Van Lombeke, betaald werd voor het schilderen van gouden letters en wapenschilden van Bourgondië en Vlaanderen (cat. nr. 5.A.). Er wordt evenwel geen melding gemaakt van de precieze plaats in het gebouw waar de kunstenaar deze beschilderingen moest aanbrengen¹²⁷.

Willem de Ritsere kreeg samen met Claise Van der Meersch in 1444 opnieuw een opdracht in het Hof ten Walle (cat. nr. 5.B.). Ze moesten de wanden van twee kamers, badkamers, badstoven, persoonlijke vertrekken van de hertog en de overlopen van het ene vertrek naar het andere, met deviezen beschilderen. Hetzelfde devies — hoogstwaarschijnlijk de Bourgondische vuurslag — hadden de kunstenaars ook op het plafond en op de schoorsteenmantels van het persoonlijk vertrek van de hertog aangebracht; ook de schoorsteenmantel van de slaapkamer werd aldus versierd.

Vanaf het midden van de 17de eeuw brak het verval van het Prinsenhof aan. Grote gedeelten van het paleis werden verkocht aan de stad, andere kwamen in handen van de Paters Discalsen of de Ongeschoeide Karmelieten¹²⁸. In de loop van de 18de en de 19de eeuw zouden de gebouwen als paardenfokkerij, fabriek, suikerraffinaderij en kazerne gebruikt worden tot een grote brand in 1835 het gehele gebouwencomplex liet verdwijnen, op de buitenpoort na, die de Gentenaars nog steeds *de donkere puurte* noemen. Het is niet onwaarschijnlijk dat verscheidene van de driehonderd kamers van dit groots verblijf van de heren van Vlaanderen, met muur-

(126) R. d'EXSTEYL, *Waar Keizer Karel geboren werd: Het Prinsenhof in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1961, jg. X, nr. 2, pp. 38-40.

(127) Noch V. Van der Haeghen (*Ritsere, Guillaume de*, in *Biographie Nationale*, Brussel, 1907, vol. XIX, kol. 364-365), noch G. Hulin de Loo (*o.c.*, 1908, pp. 61-62) gaven, toen ze dit document vermeldden, enige aanduiding van het archieffonds waar het zich bevond.

(128) R. d'EXSTEYL, *o.c.*, p. 40.

schilderingen versierd waren, doch de hierboven besproken documenten zijn de enige waarover men beschikt. De weinige gegevens die ze leveren kunnen bijgevolg moeilijk exemplarisch te noemen zijn voor de stoffering van dit verdwenen Gents paleis.

7. REFUGE VAN DE BISSCHOP VAN KAMERIJK

Een laatste document dat onze aandacht vraagt is een acte van 17 juni 1466 waarin de Gentse schilder Daneel De Rijke aangemaand werd om zijn belofte om ... *sekeren weerke* ... te maken in de Refuge van de bisschop van Kamerijk, na te komen (Cat. nr. 5) ¹²⁹. Hij had zich hiertoe verbonden in een *cyrograaf* waarvan sprake is in bovengenoemd document, doch die niet bewaard is gebleven. Zegher van Apeltrin, procureur van Bisschop Jan van Bourgondië, dreigde ermee dat indien de schilder het werk niet voltooid binnen de komende zes weken hij moest ... *treckene in sammans in chasteledt...*, m.a.w. in de stedelijke gevangenis.

Over de locatie is niets bekend, zelfs niet waar ze gelegen was. Het is echter geweten dat verschillende vreemde notabelen en geestelijken in Gent een verblijfplaats hadden. Men denke hierbij aan de refuge van de abdijs van Cambron en de refuge van het klooster van Waarschoot.

Er rijzen enige twijfels omtrent het feit of het document wel alludeert op muurschilderingen, daar slechts melding wordt gemaakt van ... *sekeren weerke*... Het is echter duidelijk dat de kunstenaar zich moest verplaatsen om deze werken te vervaardigen, daar er sprake is van ... *in mijns beeren beerbeerghe*...

Daneel De Rijke was een belangrijk schilder, die o.m. in 1460 - 1461, 1462 - 1463 en 1463 - 1464 deken was van de schildersgilde ¹³⁰ en die De Schryver als de mogelijke auteur van de Gentse *Calvarietriptidek* aanzag ¹³¹.

Niet één van de schilderingen die hier werd besproken bleef bewaard. De documenten zijn daarom, ondanks hun onvolledigheid en hun dikwijls dubbelzinnige formulering, een primaire bron in het onderzoek van de Gentse muurschilderkunst. Ze lichten ons bovendien in over een deel van de activiteit van een aantal kunstenaars, die men slechts uit geschreven bronnen kent. Daarom vormen deze documenten ook een belangrijke bron in het onderzoek van de weinig bestudeerde Gentse school in de 15de eeuw. Het is niet uitgesloten dat het oeuvre van één of meerdere van deze, enkel uit documenten gekende kunstenaars, schuilgaat onder een noodnaam. Hopelijk zal men op basis van verder onderzoek nog verbanden kunnen leggen tussen deze kunstenaars en hun tot nog toe, anoniem gebleven werk.

(129) Cf. Bijlage I, doc. 5.

(130) V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, p. 42.

(131) *Calvarietriptidek*, ca. 1469, Gent, St.-Baafskathedraal. Cf. A. DE SCHRYVER, *De Gentse schilderkunst na de Van Eycks*, in *Catalogus Justus Van Gent, Berruguete en het Hof van Urbino*, Gent, 1957, p. 23.

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Blandinberg 2 - 9000 GENT

BIJLAGE I
DOCUMENTEN

Doc. 1 — 1419, 3 juni — *Contract tussen de schilders Willem van Axpoele en Jan Martins en de drie ontvangers van de stad betreffende het herschilderen van de gravengalerij in het schepenhuis van de keure.*

Kenlic etc. dat Jan Sersymoens, Jan Willaert ende Pieter Weytier, ontfanghers vander stede van Ghend in desen tyt hebben besproken ende ghemaect, inden name vander / stede van Ghend, in desen tyt, hebben besproken ende ghemaect inden name vander stede^(a) zeker voerwerde jeghen Willem van Axpoele ende Janne Martins, vrie scilderen / in de stede van Ghend, te vermakene van scilderien de ghefigurerde graven voeren int scepenhuus vander kuere, emmer voeren de weeghe daer zij werken sullen de / vorn. graven verplaestert ende wel bereet sinde tharen wercke sonder haren cost; ende daer naer tfelt daer de vors. graven ghefigureert sullen sijn, sal bereet werden / biden vornomde scilders met purmueren van loetwitte van goeder olievrwen naer den eesch vanden wercke sonder faeutelike corrosive der in te doene; ende sullen / voert de vornomde figuren vanden graven ende de metselrie der toe dienende, ende al dat den wercke ancleven mach, wercken met goeder olieverwen naer den eesch / vanden wercke eersamelic ende alsoet behoert ghewrocht te sinen ende de parketten vanden battaelgen, also zij daer ghefigureert staen de ghelike te makene, te wetene de / figure vanden grave Karele, alsoet staet in gheliken, ende sosy de poerteren met haren wapenen, also zij daer verwapent staen, ende alle andre achtervolghende / also zij daer ghefigureert staen; ende daer sullen zij scriven elcx carnacion, hoe langhe zij regneerden, ghelyc dat te Curtricke staet; emmer al tvornomde / weerc ghetrauwelic ende deughdelic te leverne naer den eesch vanden weercke ende alsoet behoert ghewrocht te sine. Dies sullen de vors. weercliede hebben van / elken grave in sine metselrie besloten ende verwapent van finer veerwen van gouden ende goeden asuere ende alle andre verwen achtervolghende, alsoet behoert, / ute ghedaen den maelge, arnassche ende anderen witten blickenden wapenen sullen sijn van witter foelgen, dicke ghescleghen naer den eesch vanden wercke, de somme van / zes s. gr. tornois: emmer wel verstaende dat elke battaelge ende elke vrouwe met haren grave, Boudin Hapkins justicie, sgraven Karels figuren, elc gherekent / es voer eenen grave besloten in sijn parket, de stede daer af betalende zes s.gr., alsoe vors., van elcken parcke vorn. Ende eist scepenen ghelieflic, tcrucifix / boven der vierscaren te doene vermakene, dat de weercliede dat sullen moeten doen naer tghelike weerc vanden crucifixe alsoet nu staet waer af de / stede ghelden sal de somme van twalef s. gr. tornois. Ende de stede sal leveren den vornomden wercklieden stallagen sonder haren cost, ende tgheslegene gout / datmen verhuerbueren sal an de

(a) De woorden *in desen tijt...vander stede* zijn overbodig herhaald.

beelden, an de graven ende eldre daert behoeren sal naer den eesch vanden weercke. Ende dit vors. weerc hebben Willem | ende Jan vorn. gheloofd te weerckene, wel ende deughdelic te doene sonder fraeude vulcommen te zine, onthier ende Sente Bamesse naestcommende. Actum iij^e die junij anno xix. //

S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301 - 25, f° 95 v°.

Gepubliceerd door: C.L. DIERICX, *o.c.*, vol. II, p. 75; E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 45-46; F. DE POTTER, *o.c.*, vol. I, p. 191; N. DE PAUW, *o.c.*, 1899, pp. 72-73; F. VAN TYGHEM, *o.c.*, vol. II, pp. 376-377.

Doc. 2. — 1425, 19 april — *Contract tussen Jan de Stoevere en Jhoenen van den Rode betreffende schilderijen in de O.-L.-Vrouwkapel van de H.-Kerstkerk in het St.-Baafsdorp.*

Kenlic zij etc. dat Jan de Stoevere commen es etc. kende ende liide dat hij heeft ghenomen ende ghevoerwaert jeghen Jhoenen vanden Rode, te stoffeerne de capelle voer Onser | Vrouwen shelichs Kersts van olivaerwe metten storyen van Onser Vrouwe diere in staet met meer anderen beelden, verhemelte boven met bloumen naer dat heescht, de iij rosen | boven van goude vergult, int verhemelte met loveren van tentvelde elke roese de tryge van vermelgoene anden muer ende buten der capellen anden boghe tavontmael. Dese | voerwaerde es ghemaect omme een somme van vj lb. x s. gr. te betaelne by paymenten, te wetene es ij lb. gr. ghereet omme hem mede te beghinnene ende stoffe mede te coepene, | xxx s. gr. een maend naer sente Jansmesse eerstcommende, ende ij lb. x s. gr. tsente Jansmesse anno xxvj, dan vul betaelt te zine. Verzekert | up hem ende up al tsine, ende Jan de Stoevere heeft beloofd tvorn. werc te veldoene onthier ende Paesschen eerstcommende. Actum xix dagb aprillis anno xxv. //

S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301 - 28, f° 65 r°.

Gepubliceerd door: E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 144-145 (1); A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 218.

(1) De transcriptie van De Busscher is niet betrouwbaar.

Doc. 3. — 1441, 12 augustus — *Contract tussen Joos Kerre ende schip-persgilde betreffende schilderwerk in hun kapel.*

Kenlic etc. dat Joos Kerre commen es etc. ende bekende ghenomen hebbende te weerkene van pourtraitueren ter binnenster zijde vander capelle boven gheuoemt (1), ende dat | verghult de canten ende boorden van gaude naer den heesch van den weerke ende buten de selve duere te weerkene met oliverwen van pourtraitueren naer den | heesch etc., omme de somme van iij pond gr. Dies sal de voors. Joos stofferen drie beelden staende in de capelle in den ocsael metter metsseleren (2) ende cresten daer | toe behoorende, naer de maniere etc. Te betaelne de voors. somme te

Sente Mertinsmesse, *ende* dat bij den deken vanden sciplieden die dan wesen sal, emmer wel / verstaende dat Roeger Temmerman *ende* zijne ghezwoorne ghezellen ongehouden zullen wesen anders eenighe betaelinghe te doene. Actum xij *dagb* augustij anno xlj. //

S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301 - 36, f° 127 r°.

Gepubliceerd door: C.L. DIERICX, *o.c.*, vol. II, p. 262; E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 91-92; F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, p. 221 (3); V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1900, p. 103.

(1) *Capelle van der sciplieden huus*, geciteerd in de acte die hieraan vooraf gaat.

(2) De tekst vermeldt *metsseleren* en niet zoals gebruikelijk *metselrien*.

(3) De transcripties van Diericx, De Busscher en De Potter zijn onbetrouwbaar en onvolledig.

Doc. 4. — 1458-1459 — *Claise Vander Meersch wordt betaald voor schilderwerk aan het Belfort.*

f° 136 r°

Uutgheven vanden taswercken *ende* leveringhen die binnen dezen jaere in den / orbuer van dezen vors. stede gewrocht zijn, overbracht bi Joos vander / Muelen als tresorier vander zelver stede. Der toe gheordineert metgaders / meesters Janne vanden Bindre *ende* Laureins vanden Berghhe, ghezwoorne / cesscheeders vander vorn. stede. Also hier naer verclaert staat. / (...)

f° 136 v°

Item Claise vander Meersch, schildere, van drien schilden van wapenen / te makene up tsaelge dac an tbeelfroyt boven den wijsere *ende* / vanden makene de schilderie vanden zelven wysere metten iiij / ewangelisten *ende* diesser ancleeft, int gheele vj lb. gr. //

S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400 - 19, f° 136 r°, v°.

Gepubliceerd door: A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 223.

Doc. 5. — 1466, 17 juni — *Daneel De Rijke wordt aangemaand schilderijen (?) af te werken in de refuge van de bisschop van Kamerijk.*

Scepenen etc. naer handelinghe dies voor hemlieden was ter causen vanden ansprake die Zegher Van Apeltrin / als procureur van mijnen heere den bisschop van Camerijke dede Daneele den Rijke, schildere, van sekeren werke / dat de selve Daneel ghevoorwaert *ende* ghenomen hadde te makene in mijns voors. heeren heerbeerge naer / den uutwijsene vander cyrographien, die hij over gaf te wette, dwelke hij in ghebreke was te vulcommene. / Wijden den voorn. Daneel niet jegenstaende ziere weere

te vulmakene tvoors. weerc, daer de questie / af es, ende naer dinhouden vander selver cyrographien, binnen vj weken eerstcommende, ofte te treckene in sammans / in chasteledt te Ghend etc. Actum xvij junij anno lxxvj. //

S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301-48, f° 122 v°.
Gepubliceerd door: E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 116-117; F. DE POTTER, *o.c.*, vol. V, p. 191.

Doc. 6. — 1467-1468 — *Claise Vander Meersch, Agnes Vanden Bossche en Ghiselbrecht Bloumaert worden betaald voor schilderwerk aan het Belfort.*

f° 314 r°

Uutgheven van den tasweercken ende leveringhe die binnen dezen jaere / in der orbuer vander vors. stede ghewrocht zijn, also die bi scepenen / ende den gecommiteerden ghevoorwaert ende besteedt hebben gheweest te /makene in der manieren naevolghende. /
(...)

f° 314 v°

Item Claise vander Meersch, schildere, vanden tasweercke van dat hij / ghemaect heeft ende gheleyt van goude de raeyen aen de / vors. viere torrekens vanden Beelfroyte; van zesse huesen / dienen vande veinsterkins van ij grooten huesen met / lelyen ende xij veinsterkins te schildene van al
ij lb. iij s. gr.

Item Agneeten vanden Bossche van xvj vorsten vanden dacveynsteren / te verguldene ende stoffeerne van xij veinstren te schildene met aensichten ende vij platen te verguldene. Al dienende ende behoerende / aende vors. torrekens
xxvj s. gr.
(...)

Item ghegheven Ghiselbrechte Bloumaert, schildere, van zinen / tasweercke van dat hij ghewrocht heeft van schilderien / an tvors. Beelfroyt boven an thoutweerc vanden iiiij / maelgen, de groote stylen onder de meeste cappe met / datter ancleeft naer tverclaert vander voorwaerde
ix lb. gr. //

S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-21, f° 314 r°, v°.
Gepubliceerd door: A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 223.

BIJLAGE II
CATALOGUS

CAT. NR. 1.

MUURSCILDERINGEN IN DE H.-KERSTKERK VAN HET
ST.-BAAFSDORP

Cat. nr. 1.A. *Legende van de H.-Maagd* (verdwenen)

door Jan DE STOEVERE

O.-L.-Vrouwkapel

Olieverf op kalkmortel

DATERING : 1425

VERDWENEN : 1540 (?)

DOC. : S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301-28, f° 65 r° (Bijlage I, doc. 2)

BIBL. : E. DE BUSSCHER, *Les peintres gantois*, in *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, Brussel, 1855, vol. XXII, deel I, p. 593 ; E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 144-146 ; A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 218 ; V. VAN DER HAEGEN, *o.c.*, 1913, pp. 126-130 ; V. FRIS, *o.c.*, 1922, p. 38.

Cat. nr. 1.B. *Laatste Avondmaal* (verdwenen)

door Jan DE STOEVERE

Muurvlak boven de ingang van de O.-L.-Vrouwkapel

Olieverf op kalkmortel

DATERING : 1425

VERDWENEN : 1540 (?)

DOC. : cfr. cat. nr. 1.A.

BIBL. : idem.

Cat. nr. 1.C. *Decoratieve bloemmotieven en loofwerk* (verdwenen)

door Jan DE STOEVERE

Plafond en gewelfgaten van de O.-L.-Vrouwkapel

Olieverf, tintvellen en bladgoud op kalkmortel

DATERING : 1425

VERDWENEN : 1450 (?)

DOC. : cfr. cat. nr. 1.A.

BIBL. : idem.

CAT, NR. 2.

MUURSCILDERINGEN IN DE KAPEL VAN DE SCHIPPERS

Cat. nr. 2. *Muurschilderingen* (verdwenen)

door Joos KERRE

Muurvlakken aan beide zijden van de noordelijke toegang (?)

Olieverf op kalkmortel

DATERING : 1441

VERDWENEN : ten laatste 1838, bij aanleg van de Schouwburgstraat.

DOC. : S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301-36, f° 127 r° (Bijlage I, doc. 3).

BIBL. : C.L. DIERICX, *o.c.*, 1815, vol. II, p. 262 ; E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 91-92 ; F. DE POTTER, *o.c.*, vol. IV, p. 221 ; V. VAN DER HAEGEN, *o.c.*, 1900, p. 103.

CAT. NR. 3.

MUURSCHILDINGEN IN DE VERDWENEN SCHEPEN-
HUIZEN EN HET STADHUIS

Cat. nr. 3.A. *Schildering* (verdwenen)

door Jan DE SCRIVERE

Verdwenen schepenhuis van de Keure, collatiezolder.

DATERING : 1322

VERDWENEN : 1517, bij afbraak van het oud schepenhuis van de Keure.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-1, f° 133 v°, 136 r°.

Cat. nr. 3.B. *Schildering* (verdwenen)

door Pieter VAN BEEREVELT

Verdwenen schepenhuis van de Keure, raadkamer.

DATERING : 1410-1411

VERDWENEN : 1517, bij afbraak van het oud schepenhuis van de Keure.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-11, f° 233 r°.

Cat. nr. 3.C. *Portretten van de graven van Vlaanderen* (verdwenen)

door Willem VAN AXPOELE en Jan MARTINS

Verdwenen schepenhuis van de keure, schepenkamer.

Olieverf, bladgoud en bladzilver op kalkmortel.

OPSCRIFTEN : naam en regeringsperiode onder elk portret.

DATERING : 1419

RESTAURATIES : 1427-1428 ; 1445-1446, door Pieteren vander Straten ; 1483, door Betkin, jonkvrouw van de kastelein van de Keure.

VERDWENEN : 1517, bij afbraak van het oud schepenhuis van de Keure.

DOC. : S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301-25, f° 95 v° (Bijlage I, doc. 1) ; *Stadsrekeningen*, reeks 400-12, f° 255 v° ; f° 292 r° ; reeks 400-14, f° 29 v° ; f° 64 r° ; reeks 400-16, f° 279 v° ; reeks 400-28, f° 144 r°.

Cat. nr. 3.D. *Portret van Jan zonder Vrees* (verdwenen)

door Jan MARTINS

Verdwenen schepenhuis van de Keure, schepenkamer.

Olieverf op kalkmortel.

OPSCRIFTEN : o.m. naam en regeringsperiode onder het portret.

DATERING : 1431-1432

RESTAURATIES : 1445-1446, door Pieteren vander Straten ; 1483, door Betkin, jonkvrouw van de kastelein van de Keure.

VERDWENEN : 1517, bij afbraak van het oud schepenhuis van de Keure.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-14, f° 281 v° ; reeks 400-16, f° 279 v° ; reeks 400-28, f° 144 r.°

Cat. nr. 3.E. *Schildering* (verdwenen)

door Willem DE RITSERE, Jan BULTEEL en Jan VAN BASSEVELDE
Verdwenen schepenhuis van de Keure, rekenkamer.

DATERING : 1420-1421

VERDWENEN : 1517, bij afbraak van het oud schepenhuis van de Keure.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-12, f° 320 v°.

Cat. nr. 3.F. *Schildering* (verdwenen)

door Jan MARTINS en Willem DE RITSERE

Verdwenen schepenhuis van de Keure, kapel.

DATERING : 1427

VERDWENEN : 1517, bij afbraak van het oud schepenhuis van de Keure.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-14, f° 31 r.°.

Cat. nr. 3.G. *Schildering* (verdwenen)

door Jan MAELVOYE

Verdwenen schepenhuis van Gedele, schepenkamer.

DATERING : 1370

VERDWENEN : na 1595, bij afbraak van het oud schepenhuis van Gedele.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-10, f° 23 v°.

Cat. nr. 3.H. *Schildering* (verdwenen)

door Nabur MARTINS

Verdwenen schepenhuis van Gedele, kapel.

DATERING : 1440

VERDWENEN : na 1595, bij afbraak van het oud schepenhuis van Gedele.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-15, f° 368 r° ; reeks 400-16, f° 51 r°, f° 453 v°.

Cat. nr. 3.I. *Schildering* (verdwenen)

door Heinderic VAN THOREM

Verdwenen schepenhuis van de Keure, zogenaamde 'nieu-camere'.

DATERING : 1442-1443

VERDWENEN : 1517, bij afbraak van het oud schepenhuis van de Keure.

DOC. S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-16, f° 117 r°.

Cat. nr. 3.J. *Wapenschilden en decoratieve plantmotieven*

door Gheerolf VANDEN MOORTELE

Stadhuis, Arsenaalzaal (voormalige collatiezolder).

DATERING : 1485

RESTAURATIES : 1533-1534, door Joris van de Riviere ; 1870.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-28, f° 412 r° ; reeks 400-46, f° 62 v°.

Cat. nr. 3.K. *Wapenschilden*

door Augustijn DE BRUNE

Stadhuis, Arsenaalzaal (voormalige collatiezolder).

DATERING : 1486

RESTAURATIES : 1533-1534, door Joris van de Riviere ; 1870.

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-29, f° 223 v° ; reeks 400-46, f° 62 v°.

Cat. nr. 3.L. *Schilderingen (verdwenen)*

door Lieven VANDE SCHELDE

Stadhuis, Bollaertskamer.

DATERING : 1582-1583

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-92, f° 370 r°.

BIBLIOGRAFIE : E. DE BUSSCHER, *Les Peintres Gantois*, in *Bulletin de l'Academie Royale de Belgique*, Brussel, 1855, vol. XXII, p. 593 ; E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859 ; V. VAN DER HAEGHEN, *Martins, Jan*, in *Biographie Nationale*, Brussel, 1894-1895, vol. XIII, kol. 906-908 ; Idem, *Martins, Nabur*, in *Biographie Nationale*, Brussel, 1894-1895, vol. XIII, kol. 909-913 ; A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, pp. 209-223 ; H. VAN DUYSE, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1898, jg. VI, p. 220 ; N. DE PAUW, O. PYFFEROEN, *Rapport de la section d'histoire sur le projet de peintures murales à l'Hôtel de Ville de Gand*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent 1898, jg. VI, pp. 264-260 ; A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1899, pp. 66-74, 246, 253, 309-311 ; J. VUYLSTEKE, *o.c.*, 1899, pp. 106-109 ; N. DE PAUW, *o.c.*, 1899, p. 246 ; V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1899, pp. 31, 36-42 ; N. DE PAUW, *o.c.*, 1900, pp. 7-15 ; P. BERGMANS, *Artistes gantois du moyen âge. Notes extraites de l'histoire de l'art dans la Flandre avant le XVIème siècle de Mgr. Debaisnes*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1900, jg. VIII, pp. 256-269 ; H. HYMANS, *Correspondance de Belgique*, in *Gazette des Beaux-Arts*, Parijs, 1 maart 1900, p. 248 ; V. VAN DER HAEGHEN, *Ritsere Guillaume de*, in *Biographie Nationale*, Brussel, 1907, vol. XIX, kol. 363-366 ; G. HULIN DE LOO, *o.c.*, 1908, pp. 52-64 ; V. VAN DER HAEGHEN, *Bassevelde*, in U. THIEME, F.

BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildende Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig, 1909, vol. III, pp. 12-13; L. MAETERLINCK, *l'Ecole primitive gantoise avant Van Eyck*, in *B.M.G.O.Gent*, Gent, 1913, jg. XXI, p. 97; Idem, *L'énigme des primitifs français*, Gent, s.d. (1921), pp. 173-174; V. FRIS, *o.c.*, 1922, p. 38; J. DUVERGER, *o.c.*, 1945, pp. 42-43; P. DE KEYSER, *Gent, Kunsthistorische Schets*, in S. LEURS, *Steden en Landschappen X: GENT*, Antwerpen, 1947, pp. 243-246; H.E. VAN GELDER, J. DUVERGER, *o.c.*, 1954, vol. I, p. 117; J. PHILIPPE, *o.c.*, 1956, p. 367; K.G. VAN ACKER, *o.c.*, 1968, pp. 95-116; J. DUVERGER, *Verslag van de gewone vergadering van 17 januari 1976: Bijdragen tot de geschiedenis van de laatmiddeleeuwse schilderkunst te Gent*, in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, XLV (1976), Brussel, 1977, p. 100; F. VAN TYGHEM, *o.c.*, 1978, 2 vol.

CAT. NR. 4.

MUURSCHILDINGEN IN HET BELFORT

Cat. nr. 4.A. *Wapenschilden* (verdwenen)

door Claise VANDER MEERSCH

Dak, boven wijzerplaat van het uurwerk.

DATERING: 1458-1459

DOC.: S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-19, f° 136 v° (Bijlage I, doc. 4)

BIBL.: A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 223.

Cat. nr. 4.B. *Vier Evangelisten* (verdwenen)

door Claise VANDER MEERSCH

Klokketoren, naast wijzerplaat van het uurwerk.

DATERING: 1458-1459

DOC.: S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-19, f° 136 v° (Bijlage I, doc. 4)

BIBL.: A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 223.

Cat. nr. 4.C. *Schilderingen* (verdwenen)

door Agnes VANDEN BOSSCHE

Vensters.

DATERING: 1467-1468

DOC.: S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-21, f° 314 v° (Bijlage I, doc. 6)

BIBL.: A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 223.

Cat. nr. 4.D. *Schildering* (verdwenen)

door Ghiselbrechte BLOUMAERT

Kolommen onder het dak.

DATERING : 1467-1468

DOC. : S.A.G., *Stadsrekeningen*, reeks 400-21, f° 314 v° (Bijlage I, doc. 6)

BIBL. : A. VAN WERVEKE, *o.c.*, 1897, p. 223.

CAT. NR. 5.

MUURSCHILDINGEN IN HET PRINSENHOF

(HOF TEN WALLE)

Cat. nr. 5.A. *Wapenschilden van Bourgondië en Vlaanderen en deviezen* (verdwenen)

door Willem DE RITSERE

Olieverf op kalkmortel (?)

DATERING : 1424-1429

BIBL. : V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1907, kol. 364-365 ; G. HULIN DE LOO, *o.c.*, 1908, pp. 61-62.

Cat. nr. 5.B. *Deviezen* (verdwenen)

door Willem DE RITSERE en Claise VANDER MEERSCH

Olieverf op kalkmortel (?)

Persoonlijke vertrekken van de hertog, wanden, plafonds en schoorsteenmantels

DATERING : 1444

DOC. : Rijsel, Archives départementales du Nord, *Fonds de la Chambres des Comptes de Lille, Registres relatifs à la Flandre*, nr. 1400-1

BIBL. : V. VAN DER HAEGHEN, *o.c.*, 1907, kol. 364-365 ; G. HULIN DE LOO, *o.c.*, 1908, pp. 61-62.

CAT. NR. 6

MUURSCHILDINGEN(?) IN DE REFUGE VAN DE BISSCHOP VAN KAMERIJK

Cat. nr. 6. *Muurschilderingen* (?) (verdwenen)

door Daneel DE RIJKE

DATERING : 1466

DOC. : S.A.G., *Jaerregister van de Keure*, reeks 301-48, f° 122 v° (Bijlage I, doc. 5)

BIBL. : E. DE BUSSCHER, *o.c.*, 1859, pp. 116-117 ; F. DE POTTER, *o.c.*, vol. V, p. 191.

SUMMARY

SOME MEDIEVAL WALL PAINTINGS IN GHENT
II : DATA BASED ON DOCUMENTS

In this second contribution to the study of medieval wall painting in Ghent, data based on documents are given. The methodological problems for the interpretation of these often incomplete and ambiguous sources are stressed.

Both the contract of April 19, 1425, between Robert Campin's pupil Jan de Stoevere and the officials of Our Saviour's in the village of St. Bavo, and the contract of August 12, 1441, between the painter Joos Kerre and the dean of the bargemen's guild prove that mural paintings were made in both buildings. Furthermore, these documents provide interesting information on the use of oil paint and so-called *tintvellen*, i.e. imitation gold, in wall painting.

The decoration of the former aldermen's houses (the chamber of the 'Keure' and the chamber of 'Gedele') is rather well documented. Besides some mainly decorative paintings, a series of portraits of the counts of Flanders is highly important. Some documents provide us also with information on decorative paintings in different parts of the present City Hall.

Through the city accounts we know that Claise Van der Meersch, Ghiselbrechte Bloumaert and Agnes Van den Bossche (one of the few known female painters in the middle ages in Flanders) decorated some parts of the Ghent Belfry with mural paintings.

In the 'Prinsenhof', the dwelling of the Burgundian dukes in Ghent, where in 1500 the Emperor Charles V was born, several rooms were painted with heraldic designs.

In a final document, the Ghent painter Daneel De Rijke is urged to start 'certain works' in the refuge of the bishop of Cambrai.

Since none of these paintings has been preserved, the documents analysed here should be considered as precious historical sources. They constitute ca. 15% of our knowledge of medieval wall painting in Ghent.

Enkele aanvullingen bij de levensbeschrijving van
JACOB DONCHE, RAADSHEER BIJ DE RAAD VAN
VLAANDEREN († Dendermonde 1492)

door

P. DONCHE

In deel XXXVI van dit tijdschrift verscheen in 1982, pp. 91-102 een levensbeschrijving van Jacob Donche, Raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, Baljuw van Dendermonde, van de hand van Dr. K.G. Van Acker. Sinds de publikatie van dit artikel zijn enkele nieuwe gegevens, betreffende Jacob Donche aan het licht gekomen, die voor de levensbeschrijving van deze Raadsheer niet onbelangrijk zijn, en die we daarom in dit tijdschrift willen mededelen.

Raadsheer Jacob Donche komt voor in de genealogie van onze familie, waarover wij sinds meerdere jaren talrijke opzoekingen hebben verricht¹. De nieuwe gegevens kwamen aan het licht tijdens dit onderzoek. Jacob Donche is in onze genealogie beslist de meest kleurrijke en meest gedocumenteerde figuur².

De nieuwe gegevens betreffen de grafschriften van Jacob Donche, te Gent en te Dendermonde, het jaar van zijn tweede huwelijk, het woonhuis van Jacob Donche te Gent en de kinderen van Jacob Donche.

Een belangrijk deel van het artikel van Dr. Van Acker betrof de grafschriften van deze Jacob Donche, die in de loop der eeuwen in zoveel beschrijvingen van diverse auteurs, in bijna evenveel afwijkende versies werden beschreven, welke uiteindelijk voor veel verwarring verantwoordelijk zijn geweest. Het feit dat er niet twee Jacob Donche, Raadsheer, geweest zijn (wat diverse auteurs vroeger beweerden), maar slechts één, evenwel met twee grafschriften staat sinds de publikatie in 1982 nu wel als een paal boven water.

Dr. Van Acker citeert in zijn artikel, als oudst bekende versie van Ja-

Gebruikte afkortingen :

ARA :	Algemeen Rijksarchief Brussel
RAB :	Rijksarchief Brugge
SAG :	Stadsarchief Gent
SBB :	Stadsbibliotheek Brugge
SBV :	Stadsbibliotheek Veurne
KBB :	Koninklijke Bibliotheek Brussel
U.B.Gent :	Universiteitsbibliotheek Gent
FM :	Fonds Merghelynck (KBB)
RK :	Rekenkamer

(1) RAB, SBB, SBV, Wettelijk Depot Brussel, P.A. DONCHE, *Resultaet der opsoeckingen voor een genealogie der familie Donche*, 1980.

(2) P.A. DONCHE, *De familie Donche in de kasselrij Veurne in de 15de en 16de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, jrg. 19 (1983), nrs. 10 pp. 453-463 en 11, pp. 495-505.

cobs eerste grafschrift, een afschrift uit een handschrift uit ca. 1600, bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent³.

Er bestaat evenwel een nog ouder afschrift. In het Fonds Merghelynck in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel wordt een handschrift⁴ bewaard, van de hand van Jacques Le Boucq, genealoog, wapenheraut van Karel V, en luitenant van het Gulden Vlies onder Filips II. Merghelynck vermeldt in zijn inventaris⁵ dat dit handschrift rond 1521 gemaakt werd. In dit handschrift vinden we de grafschriften van Jacob Donche te Gent en te Dendermonde terug.

Gent, kerk der Augustijnen :

„en la nef en lame de cuivre sont graves trois personnaiges morts,

hier lecht begraven Jacob Donche mins gheduchs heeren, hertoghe van bourgoigne en zijn watergraeve ende moermeestre van vlandren ende meestre van den camere van penninghen van minnen gheduchte vrouwe de hertoghe van bourgoigne, die overleet int jaer

hier leght begraven joncvrouwe marie boidins jacop donche wijf was die overleet deser weerelt int jaer duust cccc ende lxxix den 26sten dach van sporcle. bidt over de ziele. hier leeght begraven joncvrouwe philippe utenhove fi.a jans jacop donche wijf was die overleet deser weerelt int jaer”

De overlijdensjaren van Jacop Donche en zijn tweede vrouw zijn niet ingevuld. Jacob werd immers niet te Gent begraven en zijn tweede vrouw overleefde hem nog lange tijd. Dit werd reeds duidelijk in het artikel van Dr. Van Acker aangetoond. Jacob Donche overleed immers te Dendermonde, waar hij hoogbaljuw was en waar hij in de kerk begraven werd. Het grafschrift aldaar werd ook door Le Boucq gekopieerd :

„en une lame de cuivre est graves ung h...

hier leght begraven Jacop Donche Raed ordinaire mijns gheduchs heeren shertoghen van oostricke grave van vlandren en van zijnen camere vande Rade in vlandren dien overleet Int Jaer duust vierhondert 92 de 30 dach in boymaent.”

Ernaast tekende Le Boucq een wapenschild dat, op een veld van hermelijn, een roskam met drie sterren met 6 punten (2 boven, 1 onder de kam) voorstelt. Dit is het wapen der Donche en stemt geheel overeen met de tekening van Jacobs wapen in het getijdenboek bewaard in het Claremont

(3) U.B.Gent, Hs G 12925.

(4) KBB, FM 34, p. 128 (Augustijnen Gent), p. 58 (Dendermonde).

(5) A. MERGHELYNCK, *Cabinet des Titres de Généalogie et d'Histoire de la West-Flandre et des Régions Limitrophes, Vademecum pratique et utile de connaissances historiques*, Doornik 1896-97, p. 134.

Scripps College te Berkeley, Californië⁶. Jacob Donche's wapenschild vonden we ook 18 maal op zegel terug en deze stemmen hiermee ook volledig overeen⁷.

Vergelijken we de tekst van het eerste grafschrift met dit van het handschrift uit de U. B. Gent (artikel Van Acker, p. 94), dan is dit op enkele details na geheel gelijk. („*gheduchs*” i.p.v. „*ghenadichs*”, „*duust cccc ende lxxix*” i.p.v. „*anno 1479*” en de vermelding betreffende Jacob: „*die overleet int jaer*” (niet verder ingevuld), welke ontbreekt in het handschrift van de U.B. Gent, zijn de enige verschillen). Ook de inleidende zin uit het U. B. Gent handschrift „*En la nef en lame de cuivre sont graves trois personaiges morts avecq ceste epitaphe*” lijkt woordelijk ook erg goed op Le Boucq's inleidende zin. Dit zou kunnen laten vermoeden dat het afschrift van Jacobs' grafschrift in het U. B. Gent handschrift van Le Boucq gekopieerd werd.

Evenwel is er nog steeds een probleem met dit grafschrift! Als overlijdensdatum van Jacobs eerste vrouw Maria Boudins lezen we: 26 febr. 1479.

Anderzijds vonden we in de kasselrijrekeningen van Veurne en de stadsrekeningen van Ieper volgende feiten:

Kasselrijrekening Veurne (1.4.1473-16.2.1474): „*Den xviii dach vander voorn(oemde) maent* (d.i. =hoymaent, juli), *ghesonden ter brulocht van Jacob Donche, watergraeve van Vlaanderen ter scrivene van mijnen gheduchten heere en(de) vanden voorn(oemden) Jacob C lb. p.*”⁸, en in de stadsrekening van Ieper (1.1.1473-31.12.1473): „*Jacob Donche, Raed mijns gheduchs heeren, ... Den vorn(noemden) Jacob Donche tsiner brulocht xij L.*”⁹.

Dat Jacob Donche van het bestuur van de kasselrij Veurne dit bedrag toegestuurd krijgt, is eenvoudig te verklaren. De familie Donche is een familie die onbetwistbaar haar oorsprong in de kasselrij Veurne heeft (meer specifiek te Alveringem) en die bovendien in de 14de en 15de eeuw talrijke vertegenwoordigers telde in de magistraat van de kasselrij Veurne. Dat Jacob Donche van het bestuur van de stad Ieper ook een bedrag toegestuurd kreeg, is wellicht te verklaren door het feit dat de Raad van Vlaanderen, waaraan Jacob reeds in 1457 als secretaris verbonden was, in de periode 1451-1463 te Ieper gevestigd was, en hij dus ook te Ieper geen onbekende was.

(6) Univ. of California, Berkeley (USA), Claremont Scripps College, Denison Library, Kirby MS 1; zie ook noot 27 van het artikel van Dr. K.G. Van Acker.

(7) 2 zegels in: ARA, RK, Charters van Vlaanderen, IIde reeks, doos 1469-70; 16 zegels in: SAG, Stadscharters reeks 94, nr. 680. De charters in het SAG betreffende Jacob Donche, zijn ontvangstbewijzen voor overgebrachte belastingen, geind door lokale ontvangers. Alle charters bevatten Jacob Donche's handtekening en zijn zegel, en zijn alle van dezelfde datum: 9 mei 1471.

(8) ARA, RK 43172 (zie ook FM 31, dl. I, p. 60). Er is ook nog een randnota bijgeschreven in een geschrift van dezelfde periode, hoogstwaarschijnlijk door de ambtenaar die de rekening moest controleren: „... *le don a este fait p(ar) lad... et ceulx de la loy et des notables de la chastellenie ... led(it) Jaques est natij de la chastellenie ...*”.

(9) ARA, RK 38697 f° 24 (zie ook FM 32, dl. IV, p. 137).

Dat het hier om de Jacob Donche gaat, warover dit artikel handelt, kan ook moeilijk betwijfeld worden. In andere bronnen uit het jaar 1473 wordt hij immers in dit jaar ook als watergraaf en raad vernoemd¹⁰. Bovendien blijkt uit de genealogie van de familie dat Jacob Donche, raadsheer, en zijn kinderen, de enige Donche's zijn, die we ooit in het Gentse terugvonden.

Jacob huwde dus in 1473. Met wie? Voortgaand op zijn grafschrift weten we dat hij slechts tweemaal huwde. In 1453 wordt Jacob reeds vernoemd als volgt: „*Item Jacop Donche, die gbetaut heeft Meester Pieter Baudins zustr...*”¹¹. Bovendien, zoals verder aangetoond wordt, had hij een zoon Lieven die reeds in 1468 student te Leuven was. Het huwelijk van 1473 kan dus niet op zijn eerste vrouw betrekking hebben. 1473 is dus het jaar van zijn huwelijk met zijn tweede vrouw Philippa Utenhove.

Dit alles wijst er dus op dat de overlijdensdatum van Maria Baudins of Boudins in Jacques Le Boucq's afschrift van de Gentse grafplaat onjuist is. Ook zou hiermee verklaard zijn, waarom op de Gentse grafplaat, waar Jacob toch al zijn titels liet aanbrengen, geen gewag wordt gemaakt van zijn titel van Baljuw te Dendermonde¹², waar hij baljuw was vanaf 1477. Indien de grafplaat van 1479 dateert is dit inderdaad vreemd, maar niet meer wanneer de grafplaat van 1473 dateert, wanneer hij nog geen baljuw was. Zou het kunnen dat Jacques Le Boucq, bij het kopiëren van het overlijdensjaar — dat hoogstwaarschijnlijk gegraveerd stond als „*duust cccc ende lxxiii*” — de laatste twee letters „*ii*” als „*x*” las, waarmee 1473 in 1479 veranderde?

Hiermee willen we het hoofdstuk grafplaten besluiten en overstappen op een ander onderwerp: het woonhuis van Jacob Donche te Gent.

Uit de schepenregisters van de stad Gent citeren we het volgende:

„*Willem vander haghe f. Chrispiaan kent dat hij wel ende redelic vercocht heeft janne Zutterman den heelstschede van eenen huus ende stede wesende thouchuus ande liefbrugghe daer Jacop Donse neven ende achter gbehuust es ... actum 11 januari (14)82*”¹³.

„*Gillis Brouckaert kent dat hij wel ende redelic vercocht heeft janne Sutterman tstededeel van eenen huus en stede datte in zesse gbedeelt wesende thouchuus ande liefbrugghe daer Jacop Donsse neven ende achter gbehuust es ... actum 11 januari (14)82*”¹⁴.

(10) *Memorieboek der stad Gbent van 't jaer 1301 tot 1793*, Gent 2 bdn. (Uitg. Vl. Bibliophielen, 2de R. nr. 15) dl. I, p. 285; zie ook noot 14 van het artikel van Dr. K.G. Van Acker.

(11) *Dagboek van Gent*, ed. V. Fris, Gent, 1901 (Uitg. Vl. Bibliophielen, 4de reeks, nr. 12) p. 141; zie ook noot 1 van het artikel van Dr. K.G. Van Acker.

(12) Zie ook artikel Dr. K.G. Van Acker, p. 99.

(13) SAG, jaarregisters der Keure 301, reg. 56/II f° 91.

(14) SAG, jaarregisters der Keure 301, reg. 56/II f° 86 (11 jan. 1482).

FOTO 1

FOTO 2

„Regnault Donche, Jan vanden Hecke fs. Jan, Victor Donche en Claeys Donche alle tsamen gheel boyrs van wijlen Jacop Donche in zijn leven Raed ons gbeduchts heeren en princen etc, ghesaemdelyc comen zijn ... en kenden wel ende duidelyc vercocht hebbende eerbaeren ... beere meester Claeys van Pottelsberghe Raed ons voorseide gbeduchts heeren ... tgroote huus ende stede staende inde Liefstrate ande Liefbrugge wijlen toebehoorende de voorseide Jacob Donche ... metsgaeders ooc eenen cleenen huusekijn staende neffens de achterpoort vande selve huus uitcomende up de lieve der de weduwe van Janne Malegbeer nu inne woent ...” (1502)¹⁵.

Thans staat op de hoek van de Lievestraat met de Lievegracht aan de Lievebrug te Gent volgende woningrij : zie foto 1. Het gaat hier wel degelijk om drie woningen : het hoekhuis tot aan de tweede schouw, een tweede huis van de tweede tot de derde schouw en het kleinere huis rechts van de derde schouw. We kunnen de drie huizen goed terugvinden in de boven geciteerde teksten, resp. : „*t houchuus ande Liefbrugge*”, „*tgroote huus*” (van Jacob Donche) en „*eenen cleenen huusekijn neffens de achterpoort vande selve huus*”. Dat huizen 2 en 3 t.o.v. elkaar respectievelijk „*groot*” en „*cleen*” zijn, blijkt duidelijker uit foto 2, die genomen is vanuit een steeg die van de Geldmunt naar de Lievegracht loopt. Het linkse huis (met de dichtgemetselde ramen) is het „*cleen*” huis, het ander dat er haaks op staat (met de open ramen) het „*groot*” huis. Jacob Donche had wellicht een doorgang naar de Lievestraat (ofwel een ingang langs de Lievegracht, mogelijk via een thans verdwenen kleine kaai op de Lievegracht (naar de Lievebrug), zodat foto 2 de achterzijde van zijn woning laat zien. Het „*cleenen huusekijn*” wordt immers vermeld als „*neffens de achterpoort vande selve huus*”.

In de periode 1463-1487 was de Raad van Vlaanderen te Gent gevestigd in het Gravensteen, op nauwelijks honderd meter van Jacobs woning gelegen, anderzijds weten we dat Jacobs eerste vrouw, Maria Baudins in de Augustijnerkerk te Gent begraven werd. Ook deze kerk ligt (in tegenovergestelde richting) op nauwelijks honderd meter daarvandaan. Eén en ander schijnt dus wel aardig te passen in het geheel.

Wat de kinderen van Jacob Donche betreft, zijn weinig zaken zeker.

In de eerste plaats zijn er de personen vermeld in de verkoopakte van Jacobs woning in 1501 : Renault Donche, Jan vanden Hecke fs. Jan, Victor Donche, Claeys Donche. Gaat het om broers, kinderen, neven of nog verdere verwanten? Jan vanden Hecke is wellicht een neef ; volgens een oud handschrift huwde immers een Jan vanden Hecke, met Maria Donche, zuster van Jacob. Of Renault, Jan en Victor Donche kinderen of verdere verwanten zijn is een open vraag.

In diverse handschriftelijke werken wordt een kleindochter van Jacob vermeld : Elisabeth Donche, dochter van Meester Pieter Donche en Jacqueline de Clichthove. Zij huwde met Cornelius de Scheppere (Sceppe-

(15) SAG, schepenregister 66/2 f° 102, 17 juni 1501.

rius), heer van Eke (Oost-Vl.), burgemeester van het Brugse Vrije, ambassadeur van Keizer Karel. In diverse bronnen wordt ze afwisselend Catherine, Anne Isabelle en Elisabeth genoemd. (Deze verscheidenheid aan voornamen roept herinneringen op aan de vele varianten in de diverse bronnen betreffende de voornamen van de beide echtgenotes van Jacob Donche, raadsheer, zie artikel Van Acker) ¹⁶. Op het grafmonument met 32 kwartieren, van Anna de Coorenhuuse, een kleindochter van Elisabeth Donche, dat zich nog steeds in de kerk van Elsegem bevindt, zien we als kwartieren van Elisabeth Donche : Donche, Budsin, Clichthove, Bourbon ¹⁷. Is Budsin een verschrijving van Boudins?

Iets meer zekerheid hebben we echter met de Lieven Donche, aangehaald in het artikel van Dr. Van Acker. Deze Lieven Donche vinden we trouwens terug als student in de rechten, ingeschreven aan de Universiteit te Leuven in 1468 ¹⁸. Hij overleed als kanunnik te Dendermonde, nog in de 15de eeuw. Jacob Donche — weten we — was tijdens zijn laatste levensjaren groot-baljuw van Dendermonde. Een verband is dus aannemelijk. Dit wordt nog versterkt door volgende feiten :

rekening kasselrij Veurne : (8.5.1470 - 25.4.1471) „*Den eersten dach van wedemaent was de zelve Claeis (Van den Borre) ghesonden te ghend ter eersten messe vande zone van Jacop Donche, was uit vier daghen, beloopt iij L. xij S.*” ¹⁹.

stadsrekening Ieper : (1.1.1470 - 31.12.1470) : „*ter eerste messe van Lieven den zone van Jacob Donche, 6 L.*” ²⁰.

(16) J.B. LANCIET, *Genealogische aantekeningen van Vlaamse Geslachten* (1874-5), U.B. Gent, hs., dl. 4, p. 10; J.F. FOPPENS, *Histoire du Conseil de Flandre*, (1869), p. 116-7, vermeld „*Catherine (!) Donche, une de ses* (Jacob Donche, raadsheer) *descendants fut l'épouse du célèbre Cornelius Schepperus*”. J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, dl. 1, p. 365 vermeldt als weduwe van Pierre Laurin, heer van Leeskens, schepen van het Brugse Vrije, Anne Isabelle (!) Donche, *fille de Pierre et de Jacqueline Clichthove ... se remaria a Cornelius Schepperus*”. Een zekere bron is evenwel : RAB, KV 598 (schepenregister 23-4-1544 - 22-11-1547) f° 255 v : „*Cornelius Scepperius, Ruddere en(de) Raedt ... beere vanden eecke en(de) van mevrauwe Elisabeth Donches zine gheselnde...*”.

(17) Zie hun nog bestaand grafmonument in de kerk van Eke. Een ouder graf-schrift, vermeld in de BETHUNE, *Epitaphes et monuments des églises de la Flandre au XVIIIème siècle (d'après les manuscrits de Corneille Gailliard ...)*, vernield in de beeldenstorm van 1566, vermeldt Isabella i.p.v. Elisabeth Donche! Zij was een eerste maal gehuwd met Pieter Laurins, heer van Leeskens en schepen van het Brugse Vrije, begraven in de St.-Donaaskerk te Brugge onder grafsteen (thans verdwenen, tekening in : V. VERMEERSCH, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, dl. 3 p. 526-7). Voor de familienamen der kwartieren van Elisabeth Donche : zie : *Messenger des Sciences Historiques*, Gent 1856, p. 9, verwijzend naar : DE HAAN HETTEMA en VAN HAEMEL, *Stamboek van den frieschen adel*.

(18) J. WILS, *Matricule de l'Université de Louvain*, II, 1453-1485, Brussel 1946 (K.C.G.), p. 203, nr. 95 : Mag. Livinus Douche (*sic*), Torn. dyoc. [uit bisdom Doornik], in decr. [studeert kanoniek recht], 2 juli 1468.

(19) ARA, RK 43169, f° 26 v, maar ook KBB, FM 31, dl. I, p. 57 : Merghe-lync citeert een andere tekst uit RK 43169, nochtans vonden we deze niet terug in die rekening : „*den eersten dach van wedumaent ghesonden ter eerste messe van Meester Lieven Donche f° Jacobs XV Lb. p.*”.

(20) ARA, RK 38694, f° 38 v, ook : KBB, FM 32, dl. IV, p. 117.

Hier vonden we opnieuw een verband (langs Lieven Donche om) tussen Jacob Donche met zowel Veurne als Ieper, in dezelfde periode (1473) als de hoger aangehaalde citaten. Dit wijst erop dat de vader van bedoelde Lieven, een Jacob Donche, hoogstwaarschijnlijk niemand anders is dan Jacob Donche, raadsheer. Dat de eerste mis te Gent doorgaat, waar Jacob Donche toendertijd woonachtig was, past ook volledig in dit scenario, zodat — mede omwille van het bijna niet voorkomen van de naam Donche buiten de kasselrij Veurne — de Lieven Donche, kanunnik te Dendermonde en Jacob Donche, groot-baljuw te Dendermonde, bijna zeker als zoon en vader te identificeren zijn.

JOOS BALBIAEN, DOKTER, ALCHEMIST EN LEGERKAPITEIN TIJDENS DE GENTSE CALVINISTISCHE REPUBLIEK (1576-84)

door

W. L. BRAEKMAN

Over de te Aalst geboren heelmeester, Meester Joos Balbiaen, ook wel Justus a Balbian of Josse de Balbiaen geheten, zijn slechts weinig gegevens bekend. Foppens¹ vermeldt dat hij medicus en philo-chemicus was en te Aalst werd geboren. Ook weet hij dat Balbiaen te Gouda onder de „niet-katholieken” geleefd heeft, zelf met de „Calvinistische dwalingen besmet was”, en aldaar in 1616 overleed. Deze gegevens waren hem bekend omdat ze voorkomen op het nu nog bestaande grafschrift van Balbiaen in de kerk te Gouda.

Foppens geeft ook de titels van twee boeken die door Justus Balbianus werden geschreven: een geneeskundig werk dat in 1600 te Venetië verscheen en een uit hetzelfde jaar daterend alchemistisch traktaat² dat evenals het vorige in het Latijn is gesteld.

Dit zijn dan de schaarse gegevens die tot op heden over deze naar het Noorden uitgeweken protestantse Vlaming bekend zijn.

In de *Biographie nationale*³ worden ze herhaald, met toevoeging van de gissing dat Balbiaen circa 1560 zou geboren zijn, dat hij te Padua geneeskunde studeerde en zich in 1597 te Gouda zou hebben gevestigd. Een andere medicus, Cornelius Balbiaen, zo lezen we er verder, is wel als een verwant van Joos (zoon, broer?) te beschouwen.

Verder zijn nog te vermelden: een bijdrage van L. Elaut, die geen nieuwe gegevens bevat⁴, en een paar nieuwe feiten over het verblijf van Balbiaen te Gouda⁵.

Deze mysterieuze Joos Balbiaen blijkt nu echter een eigenhandig geschreven manuscript te hebben nagelaten, dat tot op heden onopgemerkt en ongebruikt is gebleven door de weinigen, die zich met deze medicus en alchemist van Vlaamse afkomst hebben ingelaten. Dit papieren handschrift in folio-formaat telt 279 bladen en dateert uit de late zestiende of vroege zeventiende eeuw. Het bevindt zich in de *British Library* te Londen (Ms. Sloane 1255).

(1) J.F. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica* (Bruxellis, 1739), II, p. 783. Deze gegevens werden overgenomen door H. PAQUOT, *Mémoires des Pays-Bas* (Leuven, 1766) VII, p. 373, en door N. ELOY, *Dictionnaire historique de Médecine* (Mons, 1778), I, p. 249-250.

(2) De datering van het alchemistisch werk is onjuist. Zie verder.

(3) Een notitie geschreven door G. Dewalque in deel I (Brussel, 1866) k. 656.

(4) L. ELAUT, „Een vijfde Aalsterse geneeskundige in het buitenland: Justus Balbianus”, *Het Land van Aalst*, IV (1952), 20-21.

(5) J.G.W.F. BIK, *Vijf Eeuwen Medisch Leven in een Hollandse stad* (Assen, 1955), p. 211.

Dit manuscript bestaat voor het grootste gedeelte uit alchemistische traktaten, die een nieuw licht werpen op Balbiaens bedrijvigheid op dit terrein. Veel minder omvangrijk, maar even belangrijk, zijn de enkele bladzijden waarin de auteur zijn adellijke afkomst bewijst en vooral een gedetailleerd overzicht geeft van zijn wedervaren tijdens de Gentse Calvinistische republiek. Deze Gentse connectie is een geheel nieuw aspect in de biografie van deze medicus en philo-chemicus. We gaan er uitvoerig op in.

Vermelden we vooraf enkele nieuwe biografische aanvullingen. Op fol. 2r van het handschrift komt een korte notitie voor die door de zoon van Joos (Cornelius?) werd toegevoegd, kort na de dood van zijn vader. Hij schrijft :

Quierit in domine pater meus Justus a balbiaen Anno 1616 12 May
aetatis suae circa 73 annos minus 3 menses natus enim 10 Augusti.

Hieruit blijkt dat Balbiaen op 12 mei 1616 overleed. Toen was hij drie maand jonger dan 73 jaar. Hij werd dus te Aalst geboren, niet circa 1560 zoals men heeft gegist, maar op 10 augustus 1543. Uit andere bronnen weten we dat hij zich einde 1608 als medicus te Gouda vestigde, alhoewel hij wellicht reeds bijna tien jaar te voren in de stad woonde⁶ en dat hij aldaar op 4 maart 1616 tot stadsdokter werd benoemd⁷.

In het handschrift komen ook een aantal gekleurde wapenschilden voor, waaruit men kan opmaken dat Balbiaen tot een oude Vlaamse adellijke familie behoorde met als wapenspreuk : *Omnis sapientia a Deo est* (fol. 1r). Op fol. 3r volgt een wapenschild met eronder de woorden : „Balbian Gavere”⁸ (zie volgende bladzijde).

Uit de afbeelding van het wapen blijkt dat Joos Balbiaen die een dolfijn in zijn wapenschild voerde, gehuwd was met een edele dame de Gavere, die een klauwende leeuw in haar wapenschild voerde. We kunnen aannemen dat Balbiaen, na zijn medische studies te Padua in de Nederlanden teruggekeerd, er kort nadien met een edeldame van de familie de Gavere is gehuwd. Het echtpaar vestigde zich wellicht te Gavere maar kwam bij het stichten van de Calvinistische republiek te Gent naar deze stad. Hier was Balbiaen zeker reeds begin 1576 aanwezig, zoals we verder nog zullen aantonen.

Vermelden we nog dat het niet onwaarschijnlijk is dat de Utrechtse familie Balbiaen (de) van Doorn, van dit echtpaar afstamde⁹.

In het handschrift komen nog twee andere wapenschilden voor (respectievelijk op fol. 3v en 4r). Het eerste is ook vertikaal in twee helften gedeeld : de linkerhelft is zoals op het wapenschild hieronder afgebeeld en de rechterhelft bestaat uit drie vinken van sabel op een veld van goud.

(6) Zie verder, noot 24.

(7) J.G.W.F. BIK, *Op. cit.*, p. 211.

(8) Linkerhelft : in keel een paalsgewijs geplaatste dolfijn van goud ; rechts : in goud een leeuw van keel, geklauwd, getongd en gekroond van lazuur.

(9) J.B. RIETSTAP, *Armorial général* (Gouda, 1884-87), p. 103. Het door R. beschreven wapen is gevierendeeld, maar is anders zogoed als identiek met dat uit het handschrift.

Hieronder staat : „Balbian : Janette vinck”. Een adellijke familie de Vinck is te Antwerpen bekend ¹⁰. Het is zeker dat dit echtpaar verwant was met Joos Balbiaen-de-Gavere, maar de preciese relatie is niet duidelijk.

Het derde wapen is totaal verschillend van de vorige twee, maar draagt als onderschrift de woorden : „Balbian Josine fouasse”, zodat het ook hier een verder onbekende bloedverwant van Joos Balbiaen betreft.

Tot zover deze belangrijke nieuwe biografische gegevens.

KAPITEIN IN DE GENTSE CALVINISTISCHE REPUBLIEK (1576-84)

In de herfst van 1576 vestigde Jean d'Hembyse, samen met zijn broer Roland en zijn schoonbroer, François de la Kethulle de Ryhove, te Gent een Calvinistisch geïnspireerde, theocratische republiek, naar het voorbeeld van Genève.

(10) J.B. RIETSTAP, *Op. cit.* II ; p. 1009. Het wapen omvat echter vijf vinken.

De protestantse overheersing te Gent duurde tot 1584 en is voor de hoofdstad van Vlaanderen een bijzonder „beroerlijke tijd” geweest. Na allerlei gebeurtenissen vluchtte Jean d'Hembyse op 29 augustus 1579 naar Duitsland en liet het bestuur van Gent aan zijn schoonbroer over.

Na deze vlucht schreef een anonieme Gentse rederijker een ballade in de vorm van een 'Adieu' aan de dictator, het bekende *Beclach van Jan van Imbiese*. Door de uitvoerige opsomming van hen die ten tijde van Hembyses bewind op de ene of andere wijze een actieve rol hadden gespeeld, en door de talrijke allusies op feiten die zich toen hadden voorgedaan, heeft dit gedicht naast een literaire ook een historische waarde.

Nu is het merkwaardig dat in dit *Beclach* een vers voorkomt waar een zekere Barbian of Balbiaen ¹¹ aldus wordt vermeld ¹² :

Adieu, capiteyn Barbian, die vele hebt vermeten.

Deze „capiteyn Barbian” wordt in de aantekeningen bij de uitgave van het *Beclach* geïdentificeerd als Jan Balbiaen. Dit is gebeurd op gezag van Bernardus de Jonghes *Ghendtsche Geschiedenissen* ¹³ waar echter vader (Jan Pieter) en zoon Joos Balbiaen met elkaar worden verward.

Deze kapitein van de Gentse militie en de te Gouda gestorven medicus blijken één en dezelfde persoon te zijn geweest. Dit komt nu aan het licht door een in het Frans gestelde „Memoire”, die Joos Balbiaen achteraan in het hierboven genoemde handschrift heeft toegevoegd (fol. 297r). Dit memorandum is een samenvatting van de belevenissen die de auteur te Gent tijdens het bewind van Hembyse en Ryhove heeft gehad. Het laat toe de Jonghes relaas te vervolledigen en te corrigeren.

Begin april 1584 was de situatie van de Calvinisten te Gent uitzichtloos geworden. Steeds groter werd dan ook de druk van hen die op een overgave aan de Spanjaarden aandrongen. Door „eenige Iveraers van de Vrede” werd toen een lijst opgesteld van personen die men best zonder verwijl gevangen zette om de vredesbesprekingen te vergemakkelijken. Het bestaan van deze lijst lekte echter uit en op 12 april kwamen zij die vermoedden op de lijst te staan, „in groot getal ongeroepen in den Krygs-Raed, en begeerden te weten wie den Auteur van die Naem-Lyste was geweest” ¹⁴. Vier dagen later werden dertig of veertig personen die op de krijgsraad waren verschenen, gevangen genomen door de voorstanders van de overgave aan Alexander Farnese. De Jonghe geeft een lijst van namen en hier vinden we ook onze „Mr. Joos Balbiaen” vermeld ¹⁵. De afkorting staat voor „Meester” en wijst erop dat hier een universitair gevormde, in dit geval een meester in de medicijnen, bedoeld is.

(11) De spelling *Balbiaen* komt voor in PH. BLOMMAERT (ed.), *Politieke Balladen, Refereinen, Lieder en Spotgedichten der XVIe eeuw* (Mij der VI. Bibliophilen, Gent, s.d.), p. 67.

(12) (PH. BLOMMAERT), *Het Beclach van Jb' Jan van Hembyse* (Mij. der VI. Bibliophilen, nr. 1, Gent, s.d.), p. 14.

(13) *Ghendtsche Geschiedenissen of Chronyke van de Beroerten en Ketterye ...* (Gent, 1752³).

(14) B. DE JONGHE, *Op. cit.*, II, pp. 378-79.

(15) B. DE JONGHE, *Op. cit.* II, p. 381.

Na de onderhandelingen met de Spanjaarden worden op 19 september de „artikels ende conditien” voor de overgave bekendgemaakt. In artikel negen wordt bepaald dat de Prins van Parma zes personen mag aanduiden, „aen dry van de welke zy noch als dan af gunde, ende verzeerde het leven : behoudende de ander dry tot zyn'er discretie, om daer mede te doen gelyk haer zoude goed-denken”¹⁶.

Deze zes personen waren, volgens B. de Jonghe: Antone Heyman, Reynier de Pestere, Lucas Mayaert, pensionaris, Lieven Meyntkens, Jan Pieter Baliaen (sic) en Joos de Vleeschouwer. In feite was het Joos Balbiaen en niet diens vader, Jan Pieter, die van deze groep deel uitmaakte. Het memorandum van Joos Balbiaen begint immers als volgt :

Memoire qu'en l'an 1584, le 13 octobre, Josse Balbian, fils de Jehan, fus denomme l'un des six rescruetz hors l'apoinctement fait par ceulx de Gand avecques le prince de parme la vie saue. J'eus pour compaignons le S^r heyman, le Sr Lucas maeyaert, pensionnaire, le S^r peystere, echeuijn, le Sr Lieuen Meynkens, tresorier de guerre, le Sr Josse de Vleeshaure, receueur des confiscations, fusmes choisis hors du nombre de 45 ou enuiron, qui furent exhilez et fusmes ceulx qui s'estoyent le plus opposes a vn tant lache et vil, indigne et barbare apoinctement, sans aultre vrgente necessite...

De gevangenneming van de zes gebeurde pas op 13 oktober en ongeveer vijftienveertig anderen werden uit de stad verbannen. Interessant is ook dat voor elk van de vijf lotgenoten van Joos Balbiaen de functie wordt opgegeven die ze onder Hembyse en Ryhove hadden bekleed. Welk ambt de auteur zelf uitoefende, blijkt pas verder in het memorandum. Duidelijk is het alvast dat hij tot de harde Calvinistische kern behoorde. Na de gebeurtenissen, toen hij dit memorandum schreef, was hij nog steeds overtuigd dat hij en zijn lotgenoten het bij het rechte eind hadden toen ze zich verzetten tegen „un tant lache et vil, indigne et barbare” overgave van de stad.

Over het verdere lot van deze zes personen deelt De Jonghe het volgende mee. Op 10 oktober, zo schrijft hij, werden ze gevangen gezet en aan allen — op Antone Heyman na — werd in mei 1584 de vrijheid beloofd, „mids samen tot randzoen (= losgeld) betaelende eene Somme van zestien duyzend Guldens”. Maar, „'t zy dat zy dit Geld niet ter hand hadden, 't zy om andere redens, zy bleven niet tegenstaende gevangen zitten, tot dat eyndelyk Lieven Meyntkens zig bekeert hebbende tot het Katholyk Geloove ... werd vrij gelaeten”. Twee anderen, Heyman en Maeyaert, ontsnapten in maart 1586 met nagemaakte sleutels uit de gevangenis van het Gravenkasteel, „uyt de welke de dry andere niet ontslaegen en wierden, als met zeer groot randzoen te geven”¹⁷. Hiermee eindigt De Jonghe zijn relaas.

(16) B. DE JONGHE, *Op. cit.* II, p. 451, en V. FRIS, *Histoire de Gand* (Bruxelles, 1913), p. 237.

(17) B. DE JONGHE, *Op. cit.*, II, p. 453.

Het memorandum van Balbiaen echter is veel gedetailleerder. Na de aanduiding van de zes personen, gebeurde met hen het volgende :

... et usmes nous maisons pour prison iusques au 13 Decemb. que fusmes recommandez au saucelet, prison de ceste ville de Gand, mais peu de iours appres fusmes ramenez en nous respectifs logist sous suffisante caution toutefois pour nous personnes.

Van 13 (niet 10) oktober tot 13 december 1584 werden de zes dus onder huisarrest geplaatst ; daarna werden ze enkele dagen opgesloten in het „saucelet”, d.i. het „chastelet”, de gevangenis op de Koornmarkt die in 1717 werd afgebroken om er een pakhuis op te richten¹⁸. Mits betaling van een losgeld (*caution*) kregen ze dan weer huisarrest.

Wat in het memorandum volgt is geheel in tegenspraak met wat De Jonghe meedeelt. Toch zegt Balbiaen geen woord over de door De Jonghe wel vermelde bekering van Meyntkens noch over de ontsnapping van Heyman en Maeyaert.

Het memorandum vervolgt :

Depuis le 23 Martij 1585 suiuant fusmes recommandes au veau bouch, aussy prison de ceste ville, et le 28 Octob. ensuiuant, appres diuerses menaces et ruses, mis tous les six par charge du conseil de flandre plus estroitement au lieu nomme le carre, place forte et estroicte prison.

De datum van de ontsnapping van Heyman en Maeyaert uit het Gravensteen die, volgens De Jonghe, in maart 1586¹⁹ plaats had, is duidelijk onjuist, vermits de zes pas einde oktober 1585 in „le carre” d.i. het Gravensteen, werden opgesloten. Misschien bedoelde hij de gevangenis van de Oudburg waar de zes verbleven vn 23 maart tot 27 oktober 1585.

Toch is de ontsnapping en de bekering van Meyntkens wel aannemelijk, vermits in het vervolg van het memorandum niet langer meer van zes maar slechts van drie gevangenen gesproken wordt :

Or, le 10 Decemb. fusmes a trois receus pour prisonniers de guerre et fismes nostre apointement a trois, à scauoir Vleeschauwere, Peystere et moy Balbian, a quatre mille flo. chascun, aiant en oultre dependu durant nostre emprisonnement chascun plus de deux mille flo. tant en dons, sollicitudes que depences de prison en 15 mois...

Over een gelegenheid om zich vrij te kopen voor 16.000 gulden, die zich in mei 1585 zou hebben voorgedaan, wordt door Balbiaen met geen woord gerept. Wel is de som die de drie volgens hem moesten betalen

(18) Dit pakhuis werd in de lente van 1897 op zijn beurt vervangen door het huidige Neo-gotische postgebouw.

(19) Lees : 1585 (o.s.).

op 10 december van hetzelfde jaar, niet zo sterk verschillend van die welke door De Jonghe (weliswaar voor tweemaal zoveel mensen) wordt opgegeven (18.000 gulden).

De vrijlating van de drie overblijvende prominenten gebeurde als volgt :

... fusmes menez par conuoy de trente soldats en Anuers, qui nous cousta a chascun dix liures de gros, et illec recommandez en prison op tsteen, non obstant suffisante caution, et le lendemain, aiants contez chascun nous quatre mille florins constants au molin, hostellerie sur le marche, fusmes remis a nostre liberte.

Midden december 1585 werden Vleeschauwer, Peystere en Balbiaen onder escorte van dertig soldaten naar Antwerpen overgebracht. Daar werden ze in het Steen opgesloten tot 's anderendaags. Ze betaalden dan hun losgeld in „het Meuleken”, een herberg op de Grote Markt, waar ze eindelijk in vrijheid werden gesteld.

Wellicht is hij kort nadien — wanneer precies weten we niet — samen met zoveel andere Protestanten uit het Zuiden naar de Verenigde Provinciën uitgeweken. Waar hij aldaar heeft verbleven weten we evenmin. Het is ook mogelijk dat hij eerst naar Italië is uitgeweken²⁰, waar hij had gestudeerd, en pas nadien naar Noord-Nederland. Pas einde 1608 duikt hij in Gouda op, zoals we reeds hebben gezien. Toch is het mogelijk dat hij reeds in 1599 aldaar was gaan wonen. In alle geval eindigt de opdracht van zijn in dit jaar gedrukt boek met de woorden : „Gaude pridie Calend. Sept. 1599” en bracht hij tenminste de laatste vijftwintig jaar van zijn leven in deze stad door.

Joos Balbiaen besluit het relaas van zijn Gentse belevenissen als volgt :

Jauois seruy la ville pour l'un des trois sergeants maiors l'espace de six ans et auois et commandois a une compaignie d'infanterie l'espace de sept mois.

Hier blijkt dus eindelijk in welke capaciteit de geneesheer-chemist zich voor het Calvinistisch bewind te Gent had ingezet. Van bij het begin van het Calvinistisch bestuur was hij een van de drie „sergeants maiors” van de stadsmilitie. Deze functie oefende hij zes jaar lang uit (1576-1584). Vanaf maart tot september 1584 was hij kapitein of „hooftman” van zijn eigen compagnie voetvolk, zodat hij dus wel degelijk met de „capiteyn Barbian” uit het *Beclach van Imbièse* te vereenzelvigen is.

Waarom heeft Joos Balbiaen dit overzicht van zijn aan Gent bewezen diensten en van de door hem doorstane beproevingen opgesteld? Het antwoord hierop vinden we op het einde van zijn memorandum dat aldus besluit :

Or, selon la consulte qu'en auons fait faire, trouons que la ville ou corps d'icelle seroit tenue nous restituer et frais et depences si

(20) In Venetië werd in 1600 een werk van hem gedrukt. Zie verder, noot 21.

comme elle a rachapte le frais de la ligne collaterale, puisqu'ils ne nous ont creu vendre, et que l'un aiant autant meffaict que l'autre, si faute y aye este, nous ne sommes par sort deuenus a ce mal aus par malice de ceulx qui commanderent.

Volgens rechtskundig advies dat hij, blijkbaar samen met Peystere en Vleeschauwer heeft ingewonnen, zou de stad Gent hem en de anderen de uitgaven moeten terugbetalen die ze in dienst van de stad hadden gedaan. Voor de kosten die door de Collaterale Raad werden gemaakt heeft de stad zo lezen we, wel betaald. Als we schuldig waren, zo luidt de redenering, zijn we dat allen even veel geweest en zijn we dat geworden door hen die de leiding hadden en aan wie we moesten gehoorzamen.

Deze laatste alinea van het memorandum geeft de indruk dat de „Memoire” kort na de vrijlating werd opgesteld. Of het Gentse stadsbestuur enig gevolg aan het verzoek heeft gegeven weet men niet maar waarschijnlijk lijkt het wel niet.

Dank zij Balbiaens memorandum weten we nu echter wel met zekerheid heel wat meer over het wedervaren van de auteur te Gent, en is zijn biografie er heel wat gestoffeerder door geworden.

DE MEDICUS EN DE PHILO-CHEMICUS

Over de activiteiten die door Balbiaen als magister in de medicijnen aan de dag gelegd werden, wordt in het handschrift jammer genoeg niets vermeld. We hebben reeds hierboven gesignaleerd dat hij te Padua zou gestudeerd hebben. Verder is bekend dat hij in 1600 te Venetië een medisch werk heeft laten verschijnen: *Nova Ratio Praeoxos medicinae libris III*²¹.

Belangrijker lijkt zijn werk op het gebied van de alchemie. Hij noemt zichzelf bij voorkeur een philo-chemicus. In 1599 verscheen van zijn hand te Leiden een Latijns traktaat over de steen der wijzen, een boekje in octavo-formaat, dat uiterst zeldzaam is geworden²². Het werkje is gedateerd: „Gaude pridie Calend. Septemb. 1599”, wat erop wijst dat Balbiaen zich reeds in dit jaar te Gouda kan hebben gevestigd²³.

Het is opgedragen aan Egidius Borluyt, iemand die Balbiaen sinds zijn jeugd kende (*veteris nostrae amicitiae ab ipsa addescentia incobate*) en die een van de Gentse vooraanstaande Calvinisten was²⁴. Het is goed mogelijk dat ze elkaar in het buitenland hebben leren kennen, misschien hadden ze wel samen gestudeerd. Duidelijk is in alle geval dat de opdracht aan

(21) Venetiis, 1600, in 12°.

(22) Er is een exemplaar in de British Library te Londen (Sig. 1033.e.5), waarvan het titelblad wat geschonden is: *Iustus a Balbian, Tr[actatus septem de] la[pide philosophico], e vetustissimo co[dice desumpti]* ... (Apud C. Raphelengium, [Leyden], 1599). Een intact exemplaar bevindt zich in de Kon. Bibliotheek in Den Haag (Sig. 1702 E 21). Met dank aan Mevr. Dr. C. Ridderikhoff.

(23) Zie echter: J.G.W.F. BIK, *Op. Cit.*, p. 211.

(24) *Biographie nationale* II, k. 717-722.

Borluyt nogmaals de Gentse periode in Balbiaens leven in herinnering brengt.

Dit alchemistisch werkje is een verzameling van zeven verschillende kleinere traktaatjes van onbekende auteurs (authorum incognitorum). Ze werden een tiental jaren later herdrukt in het bekende *Theatrum Chemicum*²⁵ met een verschillende inleiding, die echter wel dezelfde localisering en datering heeft, maar nu niet meer aan een bepaald persoon is opgedragen.

In het *Theatrum Chemicum* werd trouwens nog een ander Latijns werk van Joos Balbiaen opgenomen, n.l. een door hem uit het Duits vertaalde versie van de *Dicta Alani Philosophi lapide philosophico*, in feite een verzameling van werk van Alanus, van Joannes Pontanus en van Raymondus Lullius, samen met nog allerlei kleinere gedichten van onbekende auteurs²⁶.

Naast deze gedrukte werken, in feite vertalingen van andere, oudere alchemistische schrijvers, heeft Balbiaen nog vele gelijkaardige traktaten nagelaten die alle in het Londense manuscript bewaard zijn. Hier komen de teksten van de wel gedrukte werken eveneens voor²⁷, ook de *Dicta Alani*²⁸. Deze laatste zijn er voorafgegaan door de volgende titel: „Dicta Alani philosophi super lapide philosophico ex superiori germanico idiomate latine reddita per Justum a Balbian Gandensem 1588”. Het is het oudste gedateerde traktaat in het manuscript en het enige waar Balbiaen zich als Gentenaar karakteriseert.

In totaal komen er in het Londense handschrift niet minder dan zestig traktaten voor, waarvan de meeste over de steen der wijzen handelen en geschreven zijn in het Nederlands, het Latijn, het Italiaans, het Duits of het Frans. Vervut de meeste zijn door Balbiaen vertaald of gecopieerd. Sommige zijn geïllustreerd met al dan niet gekleurde, allegorische volbladpentekeningen²⁹.

Sommige traktaten zijn in Nederlandse verzen geschreven, wat bewijst dat de veelzijdige Balbiaen ook dichterlijke aspiraties moet hebben gehad. Andere zijn bijzonder belangrijk omdat ze werk bevatten van Vlaamse alchemisten, waarvan de naam en het werk, voor zover mij bekend, alleen hier is bewaard. Het voornaamste daarvan is wel het *Lumen*

(25) H. EBERTI ZETNERI, *Theatrum Chemicum* (Argentorati, 1613); dit werk werd herdrukt in 1659, waar de zeven traktaatjes voorkomen in vol. III, pp. 649-698.

(26) *Theatrum Chemicum* (1659), III, pp. 722-742.

(27) Ze komen voor op fols. 70-71, 105, 106, 109-110, 111-113, 114-116, 118-143.

(28) Deze komen in het hs. voor op fols. 234v-239v en 274v-275v.

(29) Het zijn: Vrouw Alchemica, met tang en fles in de hand, te midden van alchemistische apparaten (fol. 5r); „den ouen der filosofhen” (fol. 28r); een allegorische voorstelling van een alchemistische bewerking (fol. 107r); een fontein met gekroonde figuren en symbolen van de zeven metalen (fol. 108r); twee cirkelvormige, allegorische voorstellingen (fol. 143v en 144r); een vrouwenfiguur boven op een fontein (fol. 145r); een allegorische voorstelling met o.m. „mons solis”, „mons lune”, een draak, een gevleugelde figuur, enz. met Latijnse uitleg (fol. 154r).

luminum of het Licht der Lichten van een zekere Jan van der Donck. Het komt voor op fols. 72r - 101 v en begint als volgt :

Met veel diuersche spraken ende met bedecte woorden hebben die philosophen tot elcanderen gesproken van eender conste die bouen alle consten edel is ende is genoempt metheore dat is hemelsche conste ende is een hemelsche gaue Godes ende een schat Godes, welcken schat deser consten Godt geeft synen uytuercorenen die suyer ootmoedich ende eenuoudich syn...

Dit uitvoerig werk eindigt met de volgende woorden :

... dat ghy gewinnen sult onsen steen der philosophen emmers soo verre ghy myn woorden wel ende grondelick verstaen hebt ; hier om syt blyde ende louet Godt ende biddet voor my ende deylt den aermen dat bidde ic v allen. Finis.

Hierop volgt dan een nota in het Latijn, waarin Joos Balbiaen verklaart veel uit Van der Doncks werk weggelaten (*multa omisi*) en de tekst ervan in verschillende handschriften vergeleken te hebben (*cum alijs exemplaribus collatum*). Deze nota is gedateerd : september 1597³⁰.

Onder de andere, langere traktaten vermelden we hier alleen een Nederlandse vertaling van een Duits werk van Georg Eckhart (fols. 11v - 13v), het Latijnse *Liber sancti Asrob senis meridiani* (fols. 14-22), het Franse *Livre alphabetal d'un incognu* (fols. 39-46), het *Carmen Marcelli Palingeny de lapide philosophico* (fols. 155-158), de Italiaanse *Aegnima della pietra phisicali* van Lorenzo Ventura (fol. 159), die gevolgd worden door de *Aegnimata de tinctura phisica* in Duitse verzen (fol. 163-166).

Ook vinden we hier *Dat Boeck der oprechter conste van de Alchemie* (fol. 190-205), een Nederlandse vertaling van het *Correctorium Alchemie* van Richardus Anglicus of Richard of Wendover, wellicht naar de gedrukte versie die in 1581 te Straatsburg is verschenen. Vermelden we tenslotte een „cleyne tractaet” van Raymundus Lully, dat handelt over de steen der filosofen (fols. 213-217), zoals vele andere traktaatjes, te veel om hier op te sommen.

Onder de Nederlandse traktaten in verzen signaleren we, bij wijze van voorbeeld alleen een werkje, getiteld *Deus summa sapientia* (fols. 166v - 168), dat begint : „Het is een steen en gheenen steen / Daer onse konste in leyt alleen...”, en een lang gedicht, getiteld *Een uytlegginge vanden Boom Mercury* (fols. 171-173).

Tenslotte laten we een kort gedicht volgen (fol. 170) om een idee te geven van Balbiaens rijmkunst :

(30) Sommige traktaten in het handschrift zijn gedateerd, meestal tussen 1594 en 1601. Het oudste is de *Dicta Alani* dat de datum 1588 draagt en, merkwaardig genoeg, toegeschreven wordt aan „Justus a Balbian Gandensem”, zoals reeds hierboven werd vermeld.

Volcht de nature van hooger macht
Die in besloten bergen werct haer cracht
Die daer metalen maect uyt damp
Den damp tot water naer hare ampt
Uyt den water den sulphur coaguleert
Wilt dit verstaen dye laboreert
Dat ghy gelycke by gelyke doet
En dit oock doet met mate soet
Lijf en siel laet tsamen vaten
Den boom mercurij neemt ter baten
En hoort wat den mercurius seyt
Dye aen den wortel des booms leyt
Hier spreect den edelen mercurius
Ic ligge in der eerden en rust
Daer in ic lyde pyne swaer
Door den vierigen sulphur claer
Die my aen doet groot verdriet
Nochtans en is myn lyden niet
Tegen tlyden dat ic lyden moet
Dat my aen doen de dwase onvroet
Als sy met my willen beginnen
Te vermengen veel vremde dingen
Sy willen my dwingen met vremde macht
Dat niet en is in hare cracht
Maer als ick hebbe der sonnen natur
Soo ben ic als dan een edel figur
Dan genese ict al ontrent my
Dat ic aenraeke tsy wat het sy
finis.

ENKELE GEGEVENS OVER JOOS BALBIAENS UNIVERSITAIRE STUDIES

door

Hilde DE RIDDER - SYMOENS *

In de vorige bijdrage van deze Handelingen wordt nieuw licht geworpen op de levensloop van de Aalsterse arts en philo-chemicus Justus Balbiaen (Aalst 1543 - Gouda 1616) die actief betrokken was bij de Opstand en tijdens de Gentse Calvinistische Republiek kapitein van de Gentse militie was.

In deze bijdrage wil ik enkele aanvullingen geven m.b.t. Balbiaens hogere studies.

Sweertius, Valerius Andreae en Foppens reppen met geen woord over studies¹. N. Eloy is de eerste die de universiteit van Padua ten tonele voert: „Balbian (Josse van) d'Alost en Flandre, paraît avoir pris le bonnet de Docteur en médecine à Padoue”². Wellicht heeft Paquot hier zijn inspiratie gehaald om te schrijven „... se fit recevoir Docteur, vraisemblablement dans l'université de Padoue”³. Alle navolgende auteurs, die handelen over Justus Balbiaen nemen dit gegeven over⁴.

Aannemelijk is dit wel. Reeds in de vijftiende, maar vooral in de zestiende eeuw was de universiteit van Padua, gelegen in de commercieel actieve en geestelijk onafhankelijke Republiek Venetië, uitgegroeid tot een van de belangrijkste centra in Europa voor de studie van de natuurwetenschappen en de medicijnen. Ook Montpellier had in de middeleeuwen en de Renaissance een bijzonder goede reputatie en te Parijs en Bologna kon men eveneens een degelijke geneeskundige opleiding krijgen. Het groot aantal jongeren uit heel Europa dat zich aan deze medische fakulteiten liet immatrikuleren is een bewijs van deze aantrekkingskracht. De meeste medische fakulteiten in het toenmalige Europa echter bleven tot in de nieuwe tijden trouwe aanhangers van de galenische geneeskunde en ze beperkten zich tot het napraten van wat hun illustere voorgangers en gekonsakreerde autoriteiten hadden verkondigd. Reeds voordien, maar nog intensiever met de komst van Vesalius in 1537, had Padua zich toegelegd op experimenteel wetenschappelijk onderzoek en op klinisch onderricht. In de loop

* Bevoegdverklaard navorser NFWO.

(1) F. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae*, Antwerpen 1628, p. 497; V. ANDREAE, *Bibliotheca Belgica*, Leuven 1643, p. 598; J.F. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, Brussel 1739, II 1, p. 783.

(2) N. ELOY, *Dictionnaire historique de Médecine*, I, Mons 1778, p. 249.

(3) H. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des Dix-Sept Provinces des Pays-Bas, de la Principauté de Liège, et de quelques contrées voisines*, VII, Leuven 1766, p. 370.

(4) Cf. vorige bijdrage: W.L. BRAEKMAN, Joos Balbiaen, dokter, alchemist en legerkapitein tijdens de Gentse Calvinistische Republiek (1576-84), *HMGOG*, 40 (1986).

van de zeventiende eeuw zal de medische fakulteit van Leiden deze fakkel overnemen en onder het professoraat van Herman Boerhaave (1701-1729) het voornaamste medische opleidingscentrum van Europa worden ⁵. Het zou derhalve vrij normaal zijn dat Joos Balbiaen tientallen van zijn kollega's naar Padua was gevolgd. Merkwaardig is echter dat hij niet in de ledenlijst van de *Inclyta Natio Germanica Artistarum* van Padua voorkomt. Studenten in de artes (zeven vrije kunsten) en in de medicijnen afkomstig uit het Duitse Rijk en ook uit de hele Nederlanden, vormden vanaf 1553 binnen de *Universitas artistarum et medicinorum* een aparte natie. De namen van de leden uit wat we nu de Beneluxlanden noemen, werden door J. J. Poelhekke uitgegeven ⁶. Ook de promoties werden er bij genoteerd. Noch Justus, noch Cornelius Balbianus komen er in voor. Zelf heb ik het archief van de Paduaanse universiteit doorgenomen op zoek naar Zuid-Nederlanders ⁷. Een Balbianus tref ik in mijn dokumentatie niet aan. Uiteraard geven deze feiten geen volledig uitsluitel over Balbiaens afwezigheid in Padua — universitaire bronnen vertonen immers vele lakunes — verwonderlijk is het echter wel.

Welke universiteit heeft deze arts dan wel bezocht? Op 25 september 1562 immatrikuleert 'Jodocus Balbianus, Alostensis' te Heidelberg ⁸ tesamen met zijn broer Antonius Balbianus. Een studierichting wordt niet opgegeven. Hij kan er zich eventueel in de artesfakulteit hebben laten inschrijven, aangezien hij deze voorbereidende studies niet in Leuven schijnt te hebben gevolgd; hij komt daar alleszins niet in het matrikel voor. Het feit dat hij bij zijn inschrijving te Heidelberg reeds negentien jaar is zou kunnen wijzen op hogere studies, medicijnen bijvoorbeeld.

In de zestigerjaren van de zestiende eeuw kende de medische fakulteit van de universiteit van Heidelberg enige bekendheid onder Thomas Erastus (professor 1558 - 1580). Deze genoot zijn opleiding in Basel, Bologna en Padua en gold als een van de beste Duitse artsen van zijn tijd. Uit zijn talrijke geschriften blijkt dat hij tot de traditionele school moet gerekend worden. Erastus polemiseerde tegen Paracelsus (1493 - 1541), vader van de hermetische geneeskunde. Daarnaast echter had Erastus in Basel een grondige theologische vorming in Zwingliaanse zin ontvangen. Hij lag mee aan de basis van de calvinistische *reformatio* van de Heidelbergse universiteit in 1558, vier jaar vooraleer Justus Balbiaen er immatrikuleerde ⁹. Het is zeker dat Justus daar direkt in contact kwam met het Calvinisme, voor zover dit nog niet in Vlaanderen geschied was. Zijn stads-

(5) Zie in het algemeen S. D'IRSAY, *Histoire des Universités françaises et étrangères depuis les origines jusqu'à nos jours*, 2 dln, Parijs 1933, 1935, passim; C.D. O'MALLEY, *The History of Medical Education*, Berkeley, Los Angeles, London 1970 (UCLA, Forum in Medical Sciences 12).

(6) J.J. POELHEKKE, Nederlandse leden van de *Inclyta Natio Germanica Artistarum* te Padua 1553-1700, *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 31 (1961) 263-373.

(7) Archivio Antico della Università, Palazzo del Bo, Padova.

(8) G. TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*, II, Heidelberg 1886 (reprint Nendeln 1976), p. 29.

(9) *Allgemeine Deutsche Biographie*, 26 (Leipzig 1877) 180-182; *Neue Deutsche Biographie*, 4 (1959) 560; N. Eloy, *o.c.*, I, 150-151.

genoot Olivier Bockius schreef zich eveneens in 1562 in te Heidelberg, in de theologische fakulteit. Voordien had hij reeds enige studietijd achter de rug in het Lutherse bolwerk Wittenberg¹⁰. Een ander stadsgenoot en geestesgenoot, Hendrik Smet (Smetius of Fabricius) had na studies te Leuven, in 1558 en 1753 onder Erastus te Heidelberg medicijnen gestudeerd. Na verder volbrachte studies te Rostock en Bologna en talrijke omzwervingen als vluchteling in Duitsland heeft hij zijn carrière beëindigd als hoogleraar in de medicijnen te Heibelberg¹¹.

De volgende universiteit waar Justus Balbiaen opduikt is die van Orleans : in het derde kwartaal van 1565 immatrikuleert 'Justus a Balbian, Alostanus, Flandrus, nobilis' en in het voorjaar van 1566 promoveert hij tot licentiaat in de beide rechten¹². De rechtenuniversiteit van Orleans was zeer geliefd bij de Nederlanders. Enkele duizenden juristen uit de Lage Landen hebben hun juridische opleiding in deze Loirestad genoten¹³. In de zestiger jaren van de zestiende eeuw stond de stad sterk onder Hugenootse invloed. Calvijns eigen studietijd te Orleans (hij promoveerde er tot doctor in de beide rechten in 1533) had hier niet zo direkt mee te maken, wel de grote aanwezigheid van jongeren uit het Duitse Rijk die reeds tot de reformatie waren toegetreden. Ondanks de kettervervolgingen in Frankrijk bleven de vreemde studenten onder de speciale bescherming van de koning staan, zoals dit reeds van bij het ontstaan der universiteiten het geval was. Slechts uitzonderlijk hield de koning zich niet aan dit privilege. In 1561-1562 was Orleans hoofdplaats van het Franse protestantisme geworden. De aanwezige studenten werden er gekonfronteerd met een beeldenstorm en met de vestiging van een Calvinistisch stadsbestuur. Tot aan de Bartholomeusnacht in augustus 1572 bleef Orleans een protestants bolwerk. Zowel de intellectuele, politieke als commerciële elite was er tot de hervorming overgegaan¹⁴. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat we vele Nederlandse hervormden als lid van de Germaanse Natie van deze universiteit aantreffen. Zo was Justus Balbiaen in de Loirestad studiegenoot van Egidius Borluut¹⁵, de man aan wie hij zijn *Tractatus septem de Lapide philosophico* (Leiden 1599) opdraagt. Voor zijn Orleanese tijd had Gilles Borluut met zijn broer Josse aan de Leuvense universiteit gestudeerd (immatrikulatie 17 november 1563)¹⁶

(10) G. TOEPKE, *o.c.*, II, p. 29, 547 ; C. FOERSTERMANN, *Album Academiae Vitebergensis*, I, Leipzig 1841, p. 292.

(11) L. ELAUT, Nog een Aalsterse geneeskundige in het buitenland. Henricus Smetius a Leda, *Het Land van Aalst*, 3 (1951) 186-193 ; G. TOEPKE, *o.c.*, II, p. 16, 187.

(12) Archives Départementales du Loiret, D 214, f° 404 v. en f° 424 v.

(13) H. DE RIDDER-SYMOENS, Les origines géographiques et sociales des étudiants de la nation germanique de l'ancienne université d'Orléans (1444-1546). Aperçu général, *The Universities in the Late Middle Ages*, ed. J. IJsewijn en J. Paquet, Leuven 1978 (Mediaevalia Lovaniensia Ser. I/Studia VI) p. 455-474.

(14) J. DEBAL (éd.), *Histoire d'Orléans et de son terroir*, I, Roanne/Le Coteau 1983, ch. III & IV, p. 483-537.

(15) Archives Départementales du Loiret, D 214, f° 423 v.

(16) A. SCHILLINGS, *Matricule de l'université de Louvain*, IV, Brussel 1961, p. 667, nrs 83 en 84.

en in 1570 treffen we hem aan in de rechtenuniversiteit van Padua¹⁷. De beide broers Borluut hebben een actieve rol gespeeld in de Nederlandse Opstand. Gilles zelf, toen schepen van Gent, werd als aanhanger van Willem van Oranje in 1578 door de Malcontenten gevangen genomen en pas in 1584 vrijgelaten in ruil voor de heer van Champagne, de broer van Granvelle¹⁸. Mogelijk hebben bij Balbiaens benoeming tot kapitein van de Gentse militie in de Gentse 'Calvinistische Republiek', diens ervaringen met de Orleanese 'Calvinistische Republiek' en diens juridische kennis enige invloed gehad. Ook te Heidelberg was Justus Balbiaen vertrouwd geraakt met de ideeën van de Calvinistische teokratie. De vriendschap tussen Balbiaen en Borluut zou reeds kunnen dateren van voor hun samenzijn te Orleans. Beiden zijn echter voorbeelden van de talrijke Nederlanders die in de vijftiger en zestiger jaren van de zestiende eeuw een juridische én een ideologische vorming in de Loirestad gekombineerd hebben en deze verworvenheden gezamenlijk ten nutte hebben gemaakt in hun strijd tegen Spanje.

(17) J. DEN TEX, *Nederlandse Studenten in de Rechten te Padua 1545-1700, Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 3e reeks, dl. 10 (1959) p. 83, nr. 143.

(18) Over de familie Borluut bestaat een uitgebreide literatuur. Voor hun rol in de Opstand zie: Ph. KERVIJN de VOLKAERSBEKE, *Les Borluut au XVIIe siècle, Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 1851, 5-38.

HET ARCHIEF VAN DE SPINESSEN TE GENT

door

Jan BUNTINX

Bij de verbouwingswerken aan de Algemene Kliniek H. Familie (Groene Briel, Gent), beter bekend als de Briel, werd een vrij grote hoeveelheid oude papieren ontdekt. De architecten Gilbert Van Hecke en mijn zoon Clemens brachten mij hiervan op de hoogte. Op verzoek van Eerwaarde zuster Pia ging ik inzage nemen van de vondst. Het bleek het totaal onbekend archief te zijn van de gemeenschap der Spinessen of wat ervan overbleef. De volgende weken stelde ik er de inventaris van op.

Over de geschiedenis van de Spinessen is weinig geschreven: enkel een kort artikel van V. Van Der Haeghen¹ en enkele bladzijden van Fr. De Potter². Het artikel is gebaseerd op een bundel stukken bewaard in het stadsarchief van Gent³, die alle in het artikel gepubliceerd worden. Deze stukken maken echter geen deel uit van het archief der Spinessen, maar wel van het archief van de stad Gent zelf. Het zijn brieven met bijlagen, die aan het stadsbestuur gezonden werden.

De gemeenschap werd opgericht in 1678, het jaar waarin Gent door de troepen van Lodewijk XIV werd ingenomen. De stichteres was Joanna Scheerens (ook geschreven: Scherre, Scherrens, Scheerijns, Scheeyrens), geboren te Laarne op 28 februari 1647⁴. De Spinessen (Spinerssen, Spinstersighen) waren geen religieuze orde of congregatie. Zij bleven leken. Zij noemden zich zelf: „de familie der tsaemen woonende dochters ghesijt Spinerssen te Ghendt”. De meesten kwamen uit arme gezinnen en konden hun naam niet schrijven. In een verzoekschrift van 1752 met de namen van 20 Spinessen, tekenden er 18 met een +. Onder het bestuur van een door hen gekozen overste verbleven zij in het „Spinhuys”. Zij hadden geen eigenlijke regel, maar volgden wel enkele „ordonnantiën”. Zij leefden van de opbrengst van spinnen; vandaar hun naam. Tijdens het werk baden zij de Rozenkrans en de psalmen. Dit heeft er wellicht aanleiding toe gegeven dat zij in de XVIIIe eeuw soms betiteld werden als „quesels”⁵. Het was hun toegelaten de gemeenschap te verlaten, wanneer zij dat wensten. Zij mochten dan hun klederen meenemen, maar

(1) V. VAN DER HAEGHEN, *La communauté des soeurs filenses à Gand*, in: *HMGOG*, jg. 9, 1901, blz. 28-34.

(2) Fr. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, dl. V, blz. 139-141 en dl. VII, blz. 210-213.

(3) J. DECAVELE-J. VANNIEUWENHUYSE, *Stadsarchief Gent. Archiefgids, deel I: Oud archief*. Gent, 1983, nr. 489, reeks XXXVI.

(4) Rijksarchief te Gent. Parochieregisters, Laarne, nr. 2: Joanna, filia Gisleni Scherre et Livinae van Bruysel, uxoris eius, nata 28 februarij 1647. Baptizata est 3ª martii, Livino Schepens et Johanna Scherre, susceptoribus.

(5) Inventaris van het archief van de Spinessen, nr. 7. — Rijksarchief te Gent, Bisdóm, reeks B, nr. 4676. — V. VAN DER HAEGHEN, *Op. cit.*, blz. 28-31. — Fr. DE POTTER, *Op. cit.*, dl. V, blz. 139-140.

hadden geen recht op een aandeel van het gebouw, de grond of de huisraad ⁶.

Vanaf 1689 hadden zij een geestelijke directeur en biechtvader. Zij volgden de kerkdiensten in de Sint-Baafskathedraal, waar zij ook de kapellen en altaren onderhielden. Pas in 1752 vroegen en verkregen zij van bisschop Van Eersel de toelating een eigen kapel te mogen inrichten in het Spinhuis en dan nog enkel voor zieke en oude leden ⁷.

Christelijke initiatieven als deze werden in de XVIIe en XVIIIe eeuw meer genomen, alhoewel hun evolutie meermaals een verschillende vorm aannam. Wij denken hier bij voorbeeld aan de stichtingen van de Berkenboom in Sint-Niklaas door Anna Seghers (1648); de Maricolen van Dendermonde door Anna Puttemans (1663); de Zwartzusters-ziekendiensters te Rupelmonde door Margaretha van Baerlant (1664); de Apostolinen in Antwerpen door Agnes Baliques (1680); de Grauwzusters in Antwerpen door Monseigneur van Beughen (1682); de Zwartzusters van de H. Philippus Neri of het „Sieckhuys” te Sint-Niklaas (1710); de Zusters van O.L.Vrouw-Presentatie of van het Geestelijk Hof te Beveren-Waas (1727); het Spinhuis te Sint-Niklaas (1769) ⁸.

Aanvankelijk was het Gentse Spinhuis gelegen op de Reep, waar nu een deel van het Sint-Bavo-Instituut staat. Het had een gevelbreedte van 95 en een diepte van 141 voeten ⁹. Het aantal Spinessen groeide spoedig aan; in 1699 waren zij met 37. Ook hun activiteiten namen toe. Met geleend geld van weldoeners, vooral van Niklaas van Heylweghe, kanunnik van de Sint-Baafskathedraal, kocht Joanna Scheerens op 14 maart 1699 drie grote huizen met afhankelijkheden, waaronder het Hof van Nevele, gelegen op de Kalvermarkt (thans Oude Beestenmarkt) op de hoek van de Zilverstraat ¹⁰. Enkele jaren later (1708-1711) werden nog twee aanpalende huizen bijgekocht ¹¹.

Aan het nieuwe Spinhuis, dat zich in de breedte uitstreckte van op de hoek van de Oude Beestenmarkt tot aan het huidige Sint-Lievenscollege en in de diepte tot aan de Schelde, werden uitgebreide verbouwingswerken uitgevoerd tijdens het bestuur van Joanna Scheerens en haar opvolgsters Cecilia-Theresia De Smet, Marie Cottenie, Catharina Gillis en Marie-Thérèse Poelman. Die verbouwingswerken bestonden eerst in het uitbreiden van de spinnerij, het inrichten van een refter en van woon- en slaapkamers voor de Spinessen. Het garen werd gewassen en gespoeld in het toen nog zuivere water van de Schelde. Geleidelijk ging men over tot de oprichting van een weverij van lakens en daarna van een fabriek van tafelkleden en handdoeken. Deze produkten werden in een eigen winkel verkocht en zelfs uitgevoerd naar het buitenland. In het Spinhuis verbleven 37 zusters in 1699, 42 in 1787 en 45 in 1792. Zij gaven ook werk uit aan arme mensen, meer dan 70 in 1787, die thuis sponnen en weefden.

(6) Archief van de Spinessen, nr. 7.

(7) Rijksarchief te Gent, Bisdome, reeks B, nr. 4676.

(8) R. WEEMAES, *Het Sieckhuys, 1710-1985*. Tielt, 1985, blz. 12.

(9) V. VAN DER HAEGHEN, *Op. cit.*, blz. 29.

(10) Archief van de Spinessen, nrs. 4-6.

(11) *Ibidem*, nrs. 12-15.

In de XVIIIe eeuw gingen zij daarenboven de Zwartzusters helpen bij de verzorging ten huize van zieken, zowel rijken als armen, de rijken tegen betaling, de armen gratis. Het Spinhuis was daarbij nog een polikliniek *avant la lettre*: arme mensen, die zich aanboden, werden er verzorgd (leggen van verbanden, verzorging van wonden en zweren)¹².

Ter gelegenheid van de maatregelen genomen door Jozef II tegen de kloosters, moesten de Spinessen wel uitleg geven over hun statuut en hun werkzaamheden, maar zij ondervonden geen verdere moeilijkheden. Moeilijkheden kwamen er wel in 1786 van de Gentse handelaar Charles Du Buisson, die aan de overkant van de Schelde woonde. In de Schelde lag een stuk aangeslibde grond, een eilandje, tussen de 30 à 40 roeden groot. Vermits aanslibbingen in rivieren, zeker in een stad als Gent, toebehoorden aan de vorst, eiste Du Buisson dat de keizer de Spinessen zou verbieden nog verder dit eilandje of „Plijntien” te gebruiken als blekerij van lakens. Voor het geval de keizer deze „alluvion” wenste te verkopen, bood Du Buisson de vrij hoge koopsom van minstens 800 gulden. Na een krachtige verdediging van moeder-overste Marie-Thérèse Poelman en de toenmalige directeur van de Spinessen, kanunnik De Grave, werd de eiser in het ongelijk gesteld¹³.

Niettegenstaande al de pogingen van de moeder-overste werd de gemeenschap der Spinessen afgeschaft door de commissarissen van de Franse republiek. In 1798 werden zij uit het Spinhuis verjaagd¹⁴. Reeds op 21 juni 1802 kwamen 29 gewezen Spinessen samen onder leiding van hun geestelijke directeur kanunnik G.F. De Grave. Zij besloten hun gemeenschap voort te zetten en kozen een bestuur¹⁵. Een voorlopige regel werd opgesteld (25 april 1806); nieuwe zusters werden aangenomen en een moeder-overste werd verkozen (2 augustus 1809)¹⁶. Aanvankelijk hielden zij zich nog bezig met spinnen en woonden zij in het „koraalhuis” van de Sint-Baafskathedraal. Spoedig echter, ten laatste in 1816, zouden zij zich enkel aan ziekenzorg ten huize gaan wijden¹⁷. Zij worden door de overheden herhaalde malen geprezen voor hun werk, vooral na hun optreden tijdens de vreselijke cholera-epidemie van 1832¹⁸.

In 1826 gingen de zusters wonen in de Gouvernmentstraat op de hoek van de Jodenstraat¹⁹. In 1833 verhuisden zij naar een groot gebouw in de Mageleinstraat. Pas op 15 oktober 1835 namen zij een echte kloosterregel aan en stelden zich onder de bescherming van de H. Jozef²⁰. Het is wel eigenaardig dat in de stukken, die uitgaan van de zusters zelf, zij zich Jozefienen noemen (1849, 1868, 1872, 1875, 1877, 1879)²¹; in

(12) Stadsarchief Gent, nr. 489, reeks XXXVI. — V. VAN DER HAEGHEN, *Op. cit.*, blz. 33-34.

(13) Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 31595.

(14) Archief van de Spinessen, nrs. 23-25.

(15) *Ibidem*, nr. 26.

(16) *Ibidem*, nrs. 29-32.

(17) *Ibidem*, nrs. 34-35; 40-41.

(18) *Ibidem*, nrs. 43-44.

(19) *Ibidem*, nr. 38.

(20) *Ibidem*, nr. 2.

(21) *Ibidem*, nrs. 46, 50-52.

stukken uitgaande van anderen worden zij betiteld als Spinessen²² en in 6 stukken luidt het: Spinessen genaamd zusters Jozefienen²³. Nu nog wordt de kliniek van de H. Familie of de Briel door veel oude Gentenaars betiteld als de kliniek van de „Spineskes”. In 1892 verhuisden zij naar de Kortrijksepoortstraat, waar zich thans nog altijd het moederhuis van de Jozefienen bevindt. Zij hielden zich dan nog altijd bezig met huisverzorging, alhoewel zij vanaf 1890 ook reeds aan ziekenverzorging gingen doen in het vroegere gebouw van de Groenebrielabdij. Pas in 1930 zal de Briel een echte kliniek worden.

Het archief van de Spinessen wordt hier bewaard en kan er geraadpleegd worden. Het is belangrijk, niet alleen voor de geschiedenis van de gemeenschap zelf, maar ook voor de religieuze, sociale en economische geschiedenis in de XVIIe en XVIIIe eeuw, samen met de hoger geciteerde instellingen van dezelfde aard.

INVENTARIS VAN HET ARCHIEF VAN DE SPINESSEN
bewaard in de Algemene Kliniek H. Familie

1. „Register van de ontvanghen geestelijcke dochters van de familie of congregatie der tsamen woonende geestelijcke dochters, gheseyt SPINERSEN,... begonst door de seer iverighe en godtsoeckende geestelijcke dochter Joanne SCHREEYRENS, ghebortigh van Laere, in de stad van GHENDT ten jaere 1678.”
 - a. Aanstellingen van de directeurs, 1689-1829.
 - b. Admissies en overlijdens van de zusters, 1678-1834.
 - c. Afschaffing en nieuwe oprichting, resp. 10 febr. 1798, 1804 en 1806.
 - d. (keerzijde) Overlijdens, 1683-1860. 1 register.
2. „Statuten van samenlevinge van het gemeente der Spinerssen onder de bescherminge van den H. Joseph” gegeven door Mgr. Joannes-Franciscus Vandevelde, bisschop van Gent, 22 okt. 1835. (met bijvoegsels en veranderingen door Mgr. Ludovicus-Josephus Delebecque, bisschop van Gent, 19 maart 1844 + ceremoniaal voor de kleding en voor de professie, gegeven door Mgr. L.J. Delebecque, 1835-1844). 1 register.
3. „Memorieboek van de gemeente van den H. Joseph, gezeyd de Spinerssen, begonst ten jaere 1835 te Gend.”
 - a. Korte kroniek. — Admissies en professies van de zusters, 1834-1937.
 - b. (keerzijde) : Gedurige Aanbidding. - Volle aflaten. - Fondaties. - Schenkingen. - Visitatie van de bisschop. - Kruisweg. - Jubilés. - Benoeming. - Overlijdens. - Aankopen. - Leningen. - Verkoopingen. - Wonderbare genezing. - Stichting van nieuw huis te Eeklo, 1837-1878. 1 register.

(22) Ibidem, nrs. 45, 47-48.

(23) Ibidem, nr. 49.

4. Don Jan - Remacle Thisquen, auditeur-generaal van de Spaanse legers in de Nederlanden, verklaart zich akkoord met de verkoop van een huis gelegen in de Zilverstraat te Gent, eigendom van het minderjarige kind van wijlen don Martin de Los Rios en van Genoveva de la Tour et Tassis, en van drie van zijn ooms, aan Nicolas Ivain, koopman, 15 aug. 1694 (Authentiek afschrift). 1 stuk.
5. Voor notaris Pieter Posier verklaart Nicolas Ivain dat hij gekocht heeft van het minderjarig kind van Martin de los Rios en van Geneviève de la Tour et Tassis en zijn drie ooms drie huizen met afhankelijkheden gelegen te Gent: het groot huis in de Zilverstraat van ouds genaamd het „Hof van Nevelen” grenzend aan de Schelde en het *Spaans Kasteel*; de twee andere huizen naast de poort van het Hof van Nevele, samen voor 1333 pond 6 sch. 8 gr. wisselgeld (30 okt. 1694). (Authentiek afschrift van 3 dec. 1791). 1 stuk.
6. Voor notaris Pieter Posier verklaart Niklaas Ivain, koopman te Rijsel, nu in Gent, dat hij verkocht heeft aan Janneken Scheerens filia Gilain, drie huizen met afhankelijkheden te Gent, : het groot huis gelegen in de Zilverstraat van ouds genaamd het Hof van Nevele, grenzend aan de Schelde en het *Spaans Kasteel*; de twee andere huizen naast de poort van het Hof van Nevele, voor de som van 1625 ponden groten (14 maart 1699). (Authentiek afschrift van 3 dec. 1791). 1 stuk.
7. Verzoekschrift van Joanna Scherrens, moeder-overste van de Spinessen te Gent, aan de koning, waarin zij het doel en de activiteiten van de gemeenschap uiteenzet en mededeelt dat zij daartoe een huis gekocht heeft in de Kalverstraat 1 Gent; zij vraag dit huis en de meubels „in het gemeen” te mogen bezitten, zonder dat de verwanten van de Spinessen daarop enige aanspraak mogen maken, z.d. (1699). 1 stuk.
8. Betalingen gedaan door Joanna Scheerens, moeder-overste van de Spinessen, aan Nicolas Ivain, voor de lasten, cijznen en renten op een huis gelegen op de Beestenmarkt te Gent, door haar aan N. Ivain gekocht (met kwijschriften), 1698-1701. 1 bundel.
9. Stuk uit een proces tussen Anna Sersanders, douairière van Ferdinand d'Hane, in leven heer van Hammes in Kanegem, Poeke en Aarsele, tegen Cornelis de Ram en consoorten, betr. heerlijke renten op goederen gelegen in de heerlijkheid Hammes onder Kanegem, 1700 (af-schrift). 1 stuk.
10. Autorisatie gegeven aan Antoon-Judocus Nijssens, Heilig-Geestmeester van Sint-Baafs te Gent, tot ontvangst van de renten van deze tafel van de H. Geest (uittreksel uit het resolutieboek van deze tafel van 24 nov. 1697), 1704. 1 stuk.

11. Joanna Scheerens, moeder-overste van de Spinessen te Gent, en 4 medezusters verklaren schuldig te zijn aan Niklaas van Heijlweghe, kanunnik van de Sint-Baafskathedraal te Gent, de som van 300 pond groten wisselgeld, hun geleend door de voornoemde kanunnik voor afbetaling van een rente bezet op het huis door hen bewoond, 14 juni 1704. — Deze som werd terugbetaald op 23 mei 1709. 1 stuk.
12. N.F. Leyns verklaart verhuurd te hebben aan Gillis van Beneden een huis gelegen op de Beestenmarkt „wesende het Hoeckhuys”, nu door Van Beneden bewoond, dit voor een termijn van 3 jaar van 1 sept. 1708 tot 1 sept. 1711, voor de som van 16 pond groten jaarlijks, 13 juli 1708. 1 stuk.
13. Verkoopacte van twee huizen met afhankelijkheden gelegen te Gent op de Beestenmarkt op de hoek van het Stoofstraatje door Thérèse van Rijckeghem, weduwe van Niklaas Leyns, in leven geneesheer, tegen de som van 550 ponden groten wisselgeld, aan Cecilia-Theresia de Smet, dochter van Cornelis, 25 nov. 1710. 1 kohier.
14. Kosten van de verkoping van goederen (waaronder 2 huizen), door Petronella van Rijckeghem, wed. van Niklaas Leyns, in leven geneesheer, aan Charles van Damme, in opdracht van Cecilia-Thérèse de Smet, 7 mei 1711. 1 stuk.
15. Verklaring van Cecilia-Thérèsia de Smet dat de huizen gelegen op de Beestenmarkt te Gent, die zij gekocht heeft van de weduwe van Niklaas Leyns, haar niet toebehoren, maar dat zij bij de verkoop alleen haar naam heeft geleend en dat de huizen toebehoren aan Joanna Scheerens, moeder-overste van de Spinessen, die ook de koop-som en onkosten betaalde en reparaties deed uitvoeren. Dit wordt bevestigd door Marie Cottenie en Catharina Gillis en dat de huizen aan de Spinessen toebehoren, 26 maart 1712 en 10 juli 1730. 1 stuk.
16. Acte van verkoop voor notaris van Jan Scaillet te Gent van twee huizen gelegen op de Beestenmarkt te Gent door Cecilia-Theresia de Smet aan Marie Cottenie en Catharina Gillis, geestelijke dochters (Spinessen) voor de som van 550 ponden groten wisselgeld, 10 juli 1730. 1 stuk.
17. Rekening van Gerard de Backere, huisschilder, voor leveringen van werk en materiaal in het Spinhuis op de hoek van het Oliestraatje, op verzoek van de moeder-overste, 7 aug. 1768. 1 stuk.
18. Overeenkomst gesloten voor notaris Philippe-Arnold le Maieur tussen Marie-Barbara Hornaert en zuster Marie-Thérèse Poelman, overste van de Spinessen te Gent. De eerstgenoemde zal haar leven lang opgenomen worden bij de Spinessen en daar van kost en onderhoud genieten. Zij betaalt daarvoor de som van 150 ponden wisselgeld, 19 nov. 1787. 1 stuk.

19. J.V. Pijn verklaart te hebben ontvangen van de moeder der Spinessen, betalend voor dhr. Craeynest, de som van 7 pond 5 sch., zijnde een half jaar huishuur, 27 aug. 1788. 1 stuk.
20. Kwijtschrift voor 8 gulden 1 stuiver 6 deniers, zijnde de „taxe” van een rente, betaald door de Spinessen van Gent, 17 febr. 1794. 1 stuk.
21. Voor notaris Charles-Ignatius Hulin heeft Pieter Landsheer aan M.T. Poelman, overste van de Spinessen, afgelost een rente van 100 ponden groten wisselgeld + de achterstallige crois van 1 jaar en 18 dagen, 27 dec. 1794. 1 stuk.
22. Protest door Marie-Thérèse Poelman, overste van de Spinessen, tegen de terugbetaling + croisen van een rente door Pieter Landsheer, scheepsbouwer te Gent, in de vorm van Franse assignaten, 20-21 juni 1796. 1 stuk.
23. Brief van de moeder-overste der Spinessen aan de Commissie van de „hospices civils” van het kanton Gent, waarin zij verklaart dat de Spinessen geen „hospice civil”, klooster of begijnhof zijn en waarin zij hun werkelijk statuut uitlegt, z.d. einde 1797. 1 stuk.
24. „Memorie” i.v.m. het werkelijk statuut van de „associatie” der Spinessen, minuut : z.d., ca. 1797. 1 stuk.
25. Brief (minuut) gericht door de Spinessen aan de commissarissen van de Franse natie te Gent, waarin zij uitleggen dat zij als „association de personnes libres en toutes matières, sans vœux quelconques” niet onderworpen zijn aan de decreten terzake van 1792 en 1793, z.d. 1 stuk.
26. Onderzoek gedaan bij 29 zusters-spinessen in het „choraelen huys” onder leiding van hun geestelijk directeur G.-F. de Grave over de vraag of zij verder een „gemeente” wensden te formeren ; verkiezing van het bestuur, 21 juni 1802. 1 stuk.
27. Betaling van de som van 24 ponden groten wisselgeld aan ieder van de zusters der afgeschafte Spinessen, 1803. 3 stukken.
28. Certificaat van inschrijving voor het pensioen van Marie-Anne De-roose, ex-spines, 1 nivôse jaar X = 21 dec. 1804. 1 stuk.
29. Voorlopig reglement van „het nieuw begonst gemeynte der zoo genaemde Spinerssen”, 20 juni 1805. 1 stuk.
30. „Ordonnantiën” voor de Spinessen te Gent, z.d., ca. 1806. 1 kohier.

31. Voorlopige regel i.v.m. de heroprichting van een „societeijt” voor jonge dochters (= Spinessen) opgesteld door 9 jonge dochters van Gent (25 april 1806), gevolgd door admissies van zusters, 1806-1827. 1 kohier.
32. Proces-verbaal van de verkiezing van een overste, 2 aug. 1809. 1 stuk.
33. Korte geschiedenis van de Spinessen, z.d., ca. 1809. 1 kohier.
34. Brief van de Bestendige Deputatie van de provincie Oost-Vlaanderen aan de overste der Spinessen, waarin zij de beslissing van de stad Gent goedkeurt, inhoudend toekenning van een subsidie van 1200 fr., 25 nov. 1816. 1 stuk.
35. Brief van de politiecommissaris van de sectie Centrum Gent, waarin hij een brief mededeelt van het stadsbestuur van Gent. In deze brief wordt aan de gemeenschappen, o.a. de Spinessen, die zich met ziekenzorg bezig houden, gevraagd een verzoek te richten tot het stadsbestuur (met toevoeging van de statuten) om erkend te worden en van subsidies te genieten, 7-10 mei 1819. 1 stuk.
36. Barbara de Veirman, spinesse, en familieleden verklaren ontvangen te hebben van Judocus de Clercq, landbouwer in Laarne, de som van 2539,68 fr. voor de verkoop van een hofstede gelegen te Laarne in de Eekhoek, 10 mei 1821. 1 stuk.
37. Lijst van zusters Spinessen, z.d., ca. 1823. 1 stuk.
38. Huurcontract van een huis (eigenaar : Emmanuel Blondel ; huurster : Caroline Wyltvank, overste der Spinessen), gelegen in de Gouvernementstraat 19, op de hoek van de Jodenstraat, als woning voor de Spinessen, 18 april 1826. 1 kohier.
39. Reglement van de Spinessen opgemaakt door het stadsbestuur van Gent en goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 14 mei 1829. 1 stuk.
40. Besluit van Willem I, koning der Nederlanden, waarbij de Spinessen worden erkend als geestelijke vereniging belast met ziekenzorg en het maximum-aantal van hun leden wordt bepaald (uittreksel afgeleverd door het stadsbestuur van Gent), 14 mei 1829. 1 stuk.
41. Erkenning door het schepencollege van Gent van de Spinessen als geestelijke vereniging belast met ziekenzorg en bepaling van het maximum aantal leden, 11 juni 1829. 1 stuk.
42. Reglement van de medehelpster van de zieke moeder-overste (1 maart 1833 + verkiezing van deze medehelpster (14 maart 1833)). 2 stukken.

43. Koninklijk Besluit waarbij de medalie tot beloning van de diensten bewezen tijdens de cholera-epidemie van 1832 wordt toegekend aan de Spinessen, 13 aug. 1834. 1 stuk.
44. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Spinessen, waarin hij hun mededeelt dat hun de eremedalie van de regering verleend wordt als beloning voor hun diensten bewezen tijdens de cholera-epidemie van 1832, 15 nov. 1834. 1 stuk.
45. Verlening door paus Gregorius XVI van een volle aflaat in de kapel der Spinessen op drie dagen in het jaar : 'Desponsatio' van O.L.Vrouw, feest van Sint-Jozef en dag aan te duiden door de bisschop van Gent, 3 sept. 1838. 1 stuk.
46. Gedrukte „heilwensch" (gedicht) opgedragen door de zusters Jozefienen van Gent aan hun geestelijke vader, Charles de la Croix, ter gelegenheid van zijn promotie tot titulair kanunnik van de Sint-Baafskathedraal te Gent, 20 dec. 1849. 1 stuk.
47. Brief van het stadsbestuur van Gent aan de overste der Spinessen met verzoek een volledige lijst van hun bezittingen mede te delen, 23 mei 1850. (met bijgevoegde brief over dezelfde kwestie, 21 aug. 1850.) 2 stukken.
48. Brief van de overste der Spinessen aan het stadsbestuur van Gent over de bezittingen van het Spinhuis (niets) en over het aantal leden (33), 28 aug. 1850. 1 stuk.
49. Stukken betr. het werk der Spinessen genaamd zusters Jozefienen en het gebruik van de toegekende subsidies, 1853-1858. 6 stukken.
50. Lofdicht, jubellied en jubelkrans door de zusters Jozefienen opgedragen aan hun moeder-overste Ursula, resp. ter gelegenheid van haar 25e jaar als overste en van haar 50e jaar als zuster, 1868 en 1872. 3 stukken.
51. Aflossing van renten en hypotheken door de zusters Jozefienen van Gent, 1875-1877. 1 stuk.
52. De zusters van het klooster van Sint-Vincentius à Paulo te Deinze verklaren schuldig te zijn aan de zusters Jozefienen te Gent de som van 35 000 fr. + restant van de koopsom van het klooster van Lochristi, vroeger toebehorend aan de zusters Jozefienen. Deze som zal zonder interest afbetaald worden bij jaarlijkse stortingen van 5000 fr., 10 okt. 1879. 1 stuk.
53. Antonius Stillemans, bisschop van Gent, verzoekt de paus de 5 volle aflaten, reeds vroeger toegestaan aan de zusters Jozefienen van Gent, ook toe te staan aan de kleine kloosters van de Jozefienen. De paus stemt in met dat verzoek, 5 mei 1896. 1 stuk.

HERBERG EN OVERHEID

Politionele en fiskale aspecten van het overheidsoptreden betreffende herbergen in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 17de - 18de eeuw

door

Guy ELEWAUT

Tussen de herberg en de overheid heeft steeds een preciaire en dubbelzinnige relatie bestaan doordat de herberg voor de overheid terzelfdertijd een bron van onrust en een bron van inkomsten was. In dit artikel¹ wordt beoogd deze relatie te verduidelijken aan de hand van de verordeningen van de verschillende besturen, in het bijzonder van de centrale overheid en het Gentse stadsbestuur². Verordeningen verduidelijken natuurlijk uitsluitend het standpunt van één der betrokkenen, met name de overheid. Daarom moeten zij met terughoudendheid geïnterpreteerd worden. Onder een herberg wordt verstaan: een functionele, gesloten ruimte waar met een winstgevend oogmerk kleine hoeveelheden drank geschonken werden, maaltijden aangeboden of logies verstrekt. Bordelen worden dus niet bij de herbergen gerubriceerd. Bovendien verschilde de houding van de autoriteiten ten overstaan van de herbergen fundamenteel van hun houding ten overstaan van de bordelen.

De Gentse herbergen kunnen naar twee criteria worden onderverdeeld: naar hun functie en naar hun statuut. Vóór de zeventiende eeuw zijn functioneel drie herbergen te onderscheiden: de afspanningen of *hostellerieën*, de wijnhuizen of *tavernen*, en de bierhuizen, die onderverdeeld waren in goedbier- en kleinbierhuizen. Na 1600 veranderde dit patroon: er kwamen nieuwe herbergen bij, te weten de brandewijn-, de koffie- en de logementshuizen, en geleidelijk verdween het wijnhuis. Institutioneel kunnen vier herbergen onderscheiden worden: de vrije of geoktrooierde, de ongeoktrooierde, de geprivilegieerde en de illegale. De afspanningen, de wijn-, de koffie- en de goedbierhuizen moesten geoktrooierd zijn. Een oktrooi was de officiële erkenning van een pand als herberg. Het was niet persoonlijk en werd van vader op zoon overgedragen of doorverkocht. Sinds 1656 waren de vrije *hostelliers* en goedbierhuishouders

(1) Met dank aan Dr. H. Soly, G. Berings, J. Abrahams, A. Van Wanseele en D. Markey.

(2) Gebruikte afkortingen: BUG: Bibliotheek van de Gentse Rijksuniversiteit; PL.VL.: *Placcaetboeken van Vlaenderen*, Gent, 1562-1786, 12 delen; RAG: Rijksarchief te Gent; ROPBA: L.P. GACHARD, J. DE LE COURT, P. VERHAEGEN, *Ordonnances des Pays-Bas Autrichiens, 1700-1794*, in *Recueil des Anciennes Ordonnances de Belgique*, Brussel, 1860-1942, 15 delen; SAA: Stadsarchief te Antwerpen; SAB: Stadsarchief te Brugge; SAG: Stadsarchief te Gent.

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Plandinberg 2 - 9000 GENT

in het St.-Zacheüsgilde verenigd. De andere herbergen moesten niet geoktrooieerd zijn. Het volstond zich aan te geven als kleinbier-, brandewijn- of logementshuishouder en men verkreeg een strikt persoonlijke vergunning. Een handvol brandewijnhuizen was wel geoktrooieerd. Voor de geprivilegieerde burgers en de soldaten bestonden exclusieve herbergen waar de dranken goedkoper waren, de zogenoemde vrije plaatsen, zoals de militaire kantines, het Spanjaardenkasteel, de kapittelkelders van St.-Baafs en St.-Pharaïldis³, de kelder van de St.-Pietersabdij, de conciërges en de Bijloke⁴.

I. DE HOUDING VAN DE OVERHEDEN TEN OVERSTAAN VAN DE HERBERGEN

De wereldlijke overheden hebben nooit een duidelijke houding ten overstaan van de herbergen aangenomen doordat zij heen en weer geslingerd werden tussen tegenstrijdige overwegingen. Enerzijds zetten financiële en economische overwegingen hen ertoe aan het drankverbruik te stimuleren. Voor de besturen, die een chronisch geldtekort hadden, waren de belastingen op de dranken immers een levensnoodzakelijke inkomstenbron. Zo waren de Gentse stadsinkomsten tussen 1528 en 1620 voor 41 procent afkomstig van de drankaccijnzen en de inkomsten van de Staten van Vlaanderen in 1782 voor 27 procent⁵. Bovendien was de drankhandel een belangrijke economische sector met een grote tewerkstelling, was drank voor veel steden een voornaam exportprodukt, bezaten sommige besturen zelf stokerijen en brouwerijen, en hadden de brouwers traditioneel een grote lokale macht. Anderzijds werden de besturen uit politionele en morele overwegingen, en onder druk van de kerkelijke overheid, de elite, de nijveraars en ook van de herbergierscorporaties die uit eigenbelang weinig tappers wilden, ertoe aangezet het drankverbruik en het aantal herbergen te beperken. Daartegenover waren zij er ook voor beducht te streng op te treden, omdat een herbergsluiting,

(3) Niettegenstaande de St.-Pharaïldisparochie in 1614 bij de St.-Niklaasparochie werd gevoegd, bleef de naam van de kapittelkelder tot op het einde van de achttiende eeuw ongewijzigd.

(4) De soorten herbergen evenals het aantal herbergen worden uitvoerig in een toekomstig artikel besproken. De volgende aanduiding is enkel bedoeld om de orde van grootte van de herbergen aan te geven: in 1734 waren er in Gent 359 afspanningen en goedbierhuizen, 43 wijnhuizen en 406 brandewijnhuizen, waarvan 41 geoktrooieerde (SAG, 131, nr. 3, 24 okt. 1734. Alle archiefverwijzingen in dit artikel betreffen het Oud Archief). Ook de herbergnamen, het meest bestudeerde aspect van de herberg, worden niet in dit artikel behandeld. Zie daarvoor onder meer de uitstekende publikaties van N. KERCKHAERT: *Oude Oostvlaamse herbergnamen*, Gent, 1976; *Oude Oostvlaamse huisnamen. Alfabetisch repertorium van huizen, boeven, herbergen en molens in Oost-Vlaanderen onder het Ancien Régime*, Bijdragen bij het Cultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen, 4, 1977, 16, 1981, 21, 1983.

(5) P. DE COMMER, *De brouwindustrie te Gent, 1505-1622*, Gent, 1980, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 52; R. VAN UYTVEN, *De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de 18de eeuw, in Drinken in het verleden. Tentoonstellingskatalogus*, Leuven, 1973, p. 19.

het vervroegen van de avondklok, het verhogen van de accijnzen of de drankprijzen, de arrestatie van smokkelaars of de inbeslagname van smokkelwaar gereede aanleidingen waren tot onrust en oproer. Gezien de vele en vaak tegenstrijdige overwegingen verwondert het niet dat de verschillende besturen een andere houding ten overstaan van de herbergen aannamen, waardoor de wereldlijke overheid veeleer op een veelkoppig monster geleek: de besturen werkten naast en soms zelfs tegen elkaar. Pas in de laatste decennia van de achttiende eeuw groeide tussen de verschillende besturen een consensus over het te voeren beleid met betrekking tot de herbergen.

De centrale overheid, die niet direkt afhankelijk was van de belastingen op de dranken en weinig vatbaar was voor de druk van lokale belangengroepen, kon makkelijker politionele overwegingen laten primeren en een strakkere houding ten overstaan van de herbergen aannemen dan het Gentse stadsbestuur of de Staten van Vlaanderen. Deze andere houding blijkt onder meer uit de vorstelijke ordonnanties ter beperking van het aantal drankhuizen⁶. Tussen 1531 en 1629 gebood de centrale overheid zes maal aan de lokale besturen de afgelegen herbergen te sluiten en in 1601 en 1622 verbood zij de verkoop van brandewijn. Het haalde niet veel uit, omdat de ondergeschikte besturen hun financiële belangen hoger inschatten en zij daarenboven nagenoeg niet hoefden te vrezen voor de centrale overheid die onvoldoende lokale zeggenschap had om haar ordonnanties door te drukken. Zolang er geld in het laatje kwam en de publieke rust niet te zeer verstoord werd, mocht het aantal herbergen onbeperkt toenemen. Na de laatste vruchteloze heruitvaardiging in 1629 van de ordonnantie van 1531 wijzigde het centraal bestuur zijn beleid. Voortaan werden geen algemene ordonnanties uitgevaardigd, maar werd door plaatselijke dekreten de macht van de lagere besturen stap voor stap, dekreet na dekreet, aan banden gelegd. Bovendien trad de centrale overheid enkel op wanneer zij ogenschijnlijk noodgedwongen moest arbitrerende. Uitsluitend in het eerste kwart van de achttiende eeuw — een woelige en een op institutioneel vlak ongewone periode — werden opnieuw algemene ordonnanties uitgevaardigd.

Ook de bewegingsvrijheid van de Gentse magistraat werd na 1629 stapvoets beperkt. Zo verzochten de vrije *hostelliers* en goedbierhuishouders in 1653 en 1655 het stadsbestuur een ambacht te mogen oprichten ter bestrijding van het groot aantal illegale drankhuizen en van de misbruiken door de brouwers, die door het pachten van de stedelijke of provinciale bieraccijnzen de tappers dwongen bij hen te kopen. Het stadsbestuur beantwoordde geen van beide verzoeken, want het wenste het aantal herbergen niet te beperken. Daarop wendden de herbergiers zich tot het centraal bestuur, dat het verzoek graag inwilligde⁷. In 1677 en 1699 beval de centrale overheid het stadsbestuur een oude, veronachtzaamde resolutie waarin voorgeschreven was dat een ge-

(6) Zie bijlage 1.

(7) RAG, St.-Michiels, nr. 894, 11 aug. 1653, 28 apr. 1656; SAG, 156/34, nr. 31, 9 mrt. 1655, 13 mrt. 1656.

oktrooierde herberg waarin drie jaar niet getapt was haar titel verloor, na te volgen⁸. In 1700 kreeg het St.-Zacheüsgilde van de centrale overheid, niettegenstaande het verzet van de Gentse magistraat, het recht de vervolgingskosten van illegale tappers te betalen met de opbrengsten van de boeten en verbeurdverklaringen⁹. Omdat het Gentse stadsbestuur de herhaalde en dringende, maar niettemin gematigde tussenkomsten van het centraal bestuur bleef negeren, waardoor het aantal herbergen ongebreideld toenam, werd het centraal bestuur gedwongen drastisch op te treden en in 1713 onttrok het de bevoegdheid tot de oktrooiering van herbergen aan het stadsbestuur¹⁰. In 1623 had de Gentse magistraat de oktrooiering ingevoerd om de controle op de herbergen te vergemakkelijken, maar zij was uitsluitend als fiscaal controlemiddel gebruikt en zelden was uit politionele overwegingen de toekenning van een oktrooi geweigerd¹¹. Voortaan was enkel de Geheime Raad gemachtigd de Gentse herbergen te oktrooieren, met uitzondering van de herbergen in de St.-Baafs- en St.-Pietersheerlijkheden die bleven ressorteren onder de Gentse bisschop en de proost van de St.-Pietersabdij. Dit laatste was een doorn in het oog van het Gentse stadsbestuur en het St.-Zacheüsgilde, wat in 1717, 1718 en 1756 leidde tot processen in de Raad van Vlaanderen¹². Het onttrekken van de oktrooiering was een uitzonderlijke maatregel die uitsluitend weerspannige stadsbesturen werd opgelegd: *ten plattelande is het erigeren van herbergen wel gelaeten ter dispositie ende discretie van den heere der plaetse, behoort den officier principael ende wethouder*¹³. Niettegenstaande de scherpe terechtwijzing bleef de houding van het Gentse stadsbestuur na 1713 ongewijzigd gekenmerkt door politiek opportunisme en kortzichtige inhaligheid. Financieel gewin bleef de hoofdbekommernis van de magistraat, die voortdurend in geldnood verkeerde. Pas in de jaren zeventig van de 18de eeuw, toen in het kader van de nieuwe sociale politiek, waarin politionele, economische en morele overwegingen zwaarder doorwogen, meer aandacht geschonken werd aan de nadelige gevolgen van het hoge drankverbruik en het groot aantal herbergen, wijzigde het Gentse stadsbestuur, evenals andere grote steden, zijn houding betreffende de herbergen¹⁴. Voortaan werd ook een politioneel onderscheid gemaakt tussen 'goede' en 'slechte' herbergen, terwijl voordien uitsluitend een fiscaal onderscheid was gemaakt tussen legale en illegale herbergen. Daarenboven werden de 'slechte' legale herbergen zodanig benadeeld dat zij het niet meer binnen de legaliteit konden bolwerken en gedwongen werden ofwel hun deuren te sluiten ofwel, wat vanzelfsprekender was, hun legaliteit op te geven. Voor het

(8) SAG, 156/34, nr. 18, 4 mei 1677, nr. 34, 21 aug. 1699, 30 sep. 1699, nr. 38, 2 juni 1677.

(9) SAG, 156/34, nr. 34, 1 dec. 1699, 3 juni 1700.

(10) *ROPBA*, deel 2, p. 692, 21 juli 1713; SAG, 156/34, nr. 13, 21 juli 1713.

(11) SAG, 108bis, nr. 65, 27 juli 1623.

(12) RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 521, f° 285, 21 juni 1757, nr. 30.536, 1718.

(13) SAG, 156/34, nr. 21, 21 okt. 1794.

(14) In het kader van de nieuwe sociale politiek werd in Gent in 1773 een korrektiehuis opgericht, in 1775 een armenschool geopend en in 1777 de armenzorg gereorganiseerd.

eerst wenste het stadsbestuur daadwerkelijk op te treden tegen het hoge drankverbruik en het groot aantal drankhuizen, en groeide een consensus met het centraal bestuur over het te voeren beleid met betrekking tot de herbergen.

De kerkelijke overheid heeft steeds, in tegenstelling tot de wereldlijke, een ondubbelzinnige houding ten overstaan van de herbergen aangenomen. Voor haar was de herberg een inkarnatie van het slechte, een bedreiging voor de normen die zij voorstond. In kerkelijke traktaten en verordeningen werd de herberg voortdurend vergeleken met de duivel of de hel, met andere woorden met het absolute symbool van het profane, met de *contre-église*. Onveranderlijk werd zij geassocieerd met dronkenschap, ontucht, spel en bovenal met de verfoeilijke jongerenbijeenkomsten, de zogenoemde *conventicula*. De onverzettelijkheid van de kerkelijke overheid werd nog versterkt doordat de kerk en de herberg op zon- en feestdagen openlijk opposanten waren, omdat veel parochianen tijdens de erediensten meer door de herberg dan door de kerk werden aangetrokken. De kerk beantwoordde deze bedreigingen uitsluitend repressief en deze intolerante houding bleef, niettegenstaande de verminderende kerkelijke impact op de volksvermaken in de tweede helft van de achttiende eeuw, tot op het einde van het *ancien régime* ongewijzigd. Pas in de negentiende eeuw slaagde de kerk erin een gepast antwoord te vinden door de creatie van alternatieve vrijetijdsbestedingen¹⁵.

II. HERBERG EN PUBLIEKE RUST. POLITIONELE ASPEKTEN VAN HET OVERHEIDSOPTREDEN BETREFFENDE HERBERGEN

1. De politieambtenaren

Sinds 1566 werd in Gent de politionele controle uitgeoefend door burgerwachten, dienstplichtige burgers die per wijk ingedeeld waren in compagnieën en onder leiding stonden van een wijkkapitein¹⁶. In de loop van de achttiende eeuw werd het echter duidelijk dat de burgerwacht voorbijgestreefd was en er nood aan een permanent professioneel politiekorps was. Bovendien was de burgerwacht door haar eigengereidheid reeds lange tijd een doorn in het oog van het stadsbestuur. Niettemin bleef de oprichting van een beroepskorps nog lange tijd op zich wachten, omdat de burgerwacht, in weerwil van haar verminderde impact, alsnog een invloedrijke organisatie bleef die niet voetstoots aan de kant kon worden geschoven. Het waren de Fransen die de lans braken voor het stadsbestuur door onder de bezetting tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1745-49) de politionele controle

(15) J. ART, Van heilige tijd naar vrije tijd, in *Spiegel Historiae*, jg. 18, 1983, pp. 594-598.

(16) J. DECAVELE, J. VANNIEUWENHUYSE, *Archiefgids. Oud Archief*, Gent, 1983, p. 84. Volledigheidshalve moet aangestipt worden dat de burgerwachten geholpen werden door de ambtenaren van de Armenkamer.

aan de burgerwacht te onttrekken en aan eigen soldaten toe te vertrouwen, waardoor na het wegtrekken van de Fransen het stadsbestuur in 1752 ongehinderd de burgerwacht kon vervangen door een professioneel politiekorps. Bij de oprichting bestond het korps uit honderd stadssoldaten (ook hallebardiers of pandoers genoemd), maar het werd bestendig uitgebreid en spoedig was het aantal manschappen opgelopen tot honderdzevenenzeventig¹⁷. Door de toenemende professionalisering en de grote uitbreiding nam het wantrouwen van de bevolking voor de politie toe. Minder en minder werden de politiemensen aanzien als ordehandhavers, maar veeleer als tegenstanders, doctiele vertegenwoordigers van het stadsbestuur, zoals blijkt uit de talrijke spontane aanvallen op de hallebardiers¹⁸. De volkse vijandigheden hadden echter een averechts effect: zij vergrootten de marginaliteit van de politiemensen en bijgevolg hun loyaliteit aan het stadsbestuur. Het wederzijds wantrouwen werd bestendig groter en politie en bevolking raakten van elkaar vervreemd.

2. De herberggevel

Een herberg was doorgaans enkel door een uithangteken en een straatlantaarn te onderscheiden van een gewoon burgershuis. Vóór de invoering van de huisnummers op het einde van de achttiende eeuw waren de meeste huizen gemerkt met een naam, die vaak verbeeld was op een uithangbord of in een beeldhouwwerk. In Gent was dit geen dwingend voorschrift, met uitzondering voor de herbergiers die daartoe van oudsher verplicht waren. De traditionele drankhuishouders (de *hostelliers*, de wijn- en de biertappers), de koffiehuishouders en de geoktrooieerde brandewijnhuishouders volgden meestal het voorschrift, de ongeoktrooieerde brandewijnhuishouders en de logementshuishouders daarentegen negeerden het massaal, waardoor zij onvoldoende konden gelokaliseerd worden, hetgeen de fiskale en politionele controle ernstig hinderde. Daarom beval het stadsbestuur in 1748, 1760 en 1769 aan de brandewijnhuishouders boven de voordeur een bord te hangen waarop een fles en glazen geschilderd waren, en in 1763 en 1790 aan de logementshuishouders een bord te hangen waarop stond '*bier logeert men*'¹⁹. De ongeoktrooieerde brandewijnhuishouders en de logementshuishouders bleven echter het gebod negeren. Ook na de invoering van de huisnummers in 1785 slaagde het stadsbestuur er niet in ze onder controle te krijgen²⁰. Pas in de negentiende eeuw, na de uitbouw van een sterk politieapparaat, zal het daar enigszins in gelukken.

(17) A.-M. ROETS, *De sociale aspecten van de misdadigheid te Gent in de 18de eeuw*, Gent, 1981, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 8.

(18) *Ibid.*, p. 28.

(19) SAG, 108, nr. 6, f° 123, 1 juni 1748, 108bis, nr. 65, 16 juni 1760, 110, nr. 4, 20 aug. 1763, nr. 5, 5 mei 1769, nr. 7, 22 mei 1790.

(20) J. DE SMET, Gentse huisnamen, in *Spiegel Historiaal van de Bond van Gentse Germanisten*, jg. 1, 1959, p. 70.

Het was nooit zonder risico's zich 's nachts op straat te begeven, want door het ontbreken van straatverlichting was politiekontrolle moeilijk. Een oplossing lag voor de hand: de installatie van een vaste straatverlichting. Maar aangezien het stadsbestuur dit wegens de hoge kosten afwees, bleef het aangewezen op halve en bijgevolg ondoeltreffende maatregelen, zoals het verbod zich na de *achterste slaepclocke* zonder fakkel of lantaarn buitenshuis te begeven²¹. De Fransen zetten de eerste stappen tot de installatie van een vaste straatverlichting door zowel tijdens de Spaanse (1701-1706) als Oostenrijkse Successieoorlog (1745-49) de gebuurten te verplichten lantaarns te hangen, wat telkens mislukte²². Ten slotte werd pas in 1762 na tussenkomst van de centrale overheid, naar Brussels en Antwerps voorbeeld, in Gent straatverlichting geïnstalleerd. Het stadsbestuur wist evenwel handig de installatie en het onderhoud van de lantaarns op de gebuurten af te wentelen, alsook op de herbergiers die verplicht werden op eigen kosten bij de voordeur een lantaarn te hangen en tijdens de winter te doen branden²³. Uit de vele heruitvaardigingen blijkt echter dat weinig herbergiers het voorschrift opvolgden²⁴.

3. De sluitingstijden²⁵

Eertijds was de nacht veel meer een tijd van rust en inactiviteit: de straten waren nagenoeg leeg, de kerk en de markt — de voornaamste sociale centra — ontruimd, de stadspoorten gesloten en alle sociaal verkeer lag zogoed als stil. Na het luiden van de avondklok werden op bevel van het stadsbestuur de herbergen ontruimd en gesloten, met uitzondering voor de reizigers aan wie later mocht geschonken worden. Voor gewone burgers werd vóór 1704 de avondklok bij het vallen van de avond geluid, daarna gebeurde dit op een vast uur: tot 1748 om 21u15, van 1748 tot 1784 om 22 u in de zomer en 21u30 in de winter. In 1784 werd de avondklok vervroegd tot 20 u, omdat de tappers *contrarie aen de voorgeboden in hunne huysen sijn houdende menigvuldige personen buyten d'uren bij dezelve voorgeboden geprescribeert, alwaer zij, hun vergetende in de drank, verteiren de aelmoesen degene gegeven sijn tot secours van hunne vrouwen en kinderen*²⁶. De

(21) SAG, 110, nr. 2, 15 nov. 1700.

(22) G. CELIS, De straatverlichting te Gent, in *Volkskunde*, 27, 1922, p. 26; J.E. NEVE, Gand sous l'occupation de Louis XV, 1745-1749, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, jg. 41, 1934, p. 55; L. SCHEPENS, *Tussen Noord en Zuid. Gentse schepenen in de branding. Een analyse van de politiek en het politiek personeel van de schepenbank van de Keure, 1700-1713*, Gent, 1984, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, deel 1, p. 92 (met volgende verwijzing: SAG, 121, nr. 13, okt. 1703).

(23) J. VAN HOUT, *De Antwerpse herbergen, 1750-1850*, Leuven, 1981, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 84 (met volgende verwijzing: SAA, Privilegiekamer, 926, f° 353, 10 nov. 1760); *ROPBA*, deel 8, p. 495, 25 nov. 1762.

(24) G. CELIS, *op cit.*, p. 27, 1763; SAG, 110, nr. 7, 11 dec. 1789, 2 jan. 1790.

(25) Zie bijlagen 2, 3 en 4.

(26) SAG, 110, nr. 6, 4 feb. 1784.

soldaten moesten geheel de achttiende eeuw om 20 u, na het blazen van de *retraite*, naar de kazerne terugkeren. Vergeleken met Antwerpen en Brussel was de Gentse avondklok vroeg: terwijl de Gentse kroegen om 22 u gesloten moesten zijn, hoefde dit in Antwerpen pas om 22u30 en in Brussel om 23 u, zonder onderscheid tussen zomer en winter. De Mechelse avondklok daarentegen vertoonde gelijkenis met de Gentse: de Mechelse kroegen moesten ook om 22 u gesloten worden. Bij vergelijking met de vorstelijke voorschriften blijkt dat de plaatselijke sluitingsuren zonder uitzondering later waren dan voorgeschreven was door de centrale overheid, waaruit andermaal blijkt dat het centraal bestuur een strakkere houding ten overstaan van de herbergen aannam dan de lokale besturen. Bovendien slaagden laatstgenoemden er niet in de 'late' avondklok te doen naleven. Dit blijkt uit de talrijke heruitvaardigingen en vervolgingen. Zo werden in Gent in de achttiende eeuw tweeëntwintig voorgeboden betreffende de avondklok uitgevaardigd en werden in Brugge tussen 1775 en 1788 drieënzestig herbergiers en zeseneveertig herbergklanten beboet wegens het schenden van de avondklok²⁷.

Ter heiliging van de zon- en feestdagen was het verboden op deze dagen te werken. Omdat de zondagsrust evenwel weinig nageleefd werd en bovendien stremmend was voor de economie, werd sinds de zeventiende eeuw het aantal feestdagen gaandeweg verminderd: in 1642 bracht paus Urbanus VIII het terug van veertig à vijftig tot dertig, in 1751 stond paus Benedictus XIV, op verzoek van Maria Theresia, toe op zestien feestdagen te werken en in 1771 schafte paus Clemens XIV voor deze zestien feestdagen de misverplichting af²⁸. De zondagsheiliging behelsde immers, naast de zondagsrust, de verplichting de vroeg- of hoogmis bij te wonen. Om te vermijden dat sommige parochianen meer door de kroeg dan door de kerk aange trokken werden, was het de herbergiers verboden op zon- en feestdagen tijdens de erediensten te tappen, uitgezonderd aan reizigers. Het verbod werd slecht opgevolgd zoals blijkt uit de talrijke heruitvaardigingen: tussen 1560 en 1779 werden ten minste tien vorstelijke ordonnanties betreffende de zondagsheiliging uitgevaardigd. Meestal ge-

(27) B. SCHOTTE, *Bestrijding van 'quat gedragh' te Brugge in de 18de eeuw, 1724-1774*, Gent, 1982, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, deel 2, p. 398. Ook in Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden was de avondklok van kracht. De Parijse herbergen moesten onder Lodewijk XIV (1643-1715) om 20 u. gesloten worden, onder Lodewijk XV (1723-1774) om 21 u. en onder Lodewijk XVI (1774-1792) om 22 u. Het Haarlemse stadsbestuur verbood in 1574 na 21 u. te tappen. In 1583 moesten de Leidse herbergen in de zomer om 22 u. en in de winter om 21 u. gesloten worden. In Zutphen moesten de herbergen in 1648 om 21 u. gesloten worden. Hetzelfde sluitingsuur gold in 1682 voor de Amsterdamse herbergen. Zie D. ROCHE, *Le peuple de Paris, essai sur la culture populaire au 18e siècle*, Parijs, 1981, p. 262; N. SCHEEPMAKER, *Ach(t) vader, niet meer*, Zutphen, 1985, p. 11.

(28) M. CLOET, Het gelovige volk in de achttiende eeuw, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, deel 9, pp. 399-400; H. SOLY, Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw, in *Handelingen van het 11de Internationaal Colloquium van het Gemeentekrediet*, 1984, p. 609.

beurde dit op verzoek van de kerkelijke overheid, die het centraal bestuur te hulp riep omdat een vorstelijke verordening een grotere uitwerking had dan een herderlijke brief. Slechts eenmaal vaardigde de aartsbisschop een herderlijke brief uit met betrekking tot de zondagsheiliging, meer bepaald op 9 september 1598 ter ondersteuning van de vorstelijke ordonnantie van 22 juni. In 1622 vaardigde de Gentse bisschop Antonius Triest, in overleg met het stadsbestuur, een ordonnantie uit betreffende de zondagsheiliging. De Raad van Vlaanderen weigerde de ordonnantie te bekrachtigen, omdat zij uitgevaardigd was zonder *placet* (de officiële goedkeuring van een pauselijk of bisschoppelijk besluit, zonder hetwelk een dergelijk besluit niet mocht uitgevaardigd worden). De bisschop werd evenwel door de Geheime Raad in het gelijk gesteld: mits de gestrengheid afgezwakt werd, mocht de ordonnantie worden uitgevaardigd²⁹. De lokale autoriteiten vaardigden slechts bij uitzondering een verordening uit met betrekking tot de zondagsheiliging. In Gent gebeurde dit eenmaal: op 5 september 1608 naar aanleiding van de vorstelijke ordonnantie van 20 september 1607. Onder het Franse bewind werd de verplichte zondagsheiliging opgeheven, maar in 1814 werd zij opnieuw ingesteld³⁰.

Bij grote rampspoed gingen de plaatselijke autoriteiten er soms toe over het ontspanningsleven te beteugelen, omdat gemeend werd dat men *door het overtreden van zijne heylighe geboden* gods toorn opgewekt had. De uitzonderingstoestand was evenwel vaak slechts een voorwendsel om onpopulaire maatregelen door te drukken. Op verzoek van de bisschop gebood het Antwerpse stadsbestuur wegens de dreigende oogstmislukking in 1740 op zon- en feestdagen de herbergen te sluiten. Tijdens de hongere winters van 1741 en 1742 verbood het Gentse stadsbestuur zich te verkleden tijdens carnaval, en na de lichte aardbeving van 1756 alsook na het overlijden van aartshertog Karel Jozef, de zoon van Maria Theresia, in 1761, stipuleerde het de dansfeesten en toneelvoorstellingen af te gelasten. Dit werd ook omwille van een hoornveplaag door het Brugse stadsbestuur in 1769 geboden. In 1781 verbood het Gentse stadsbestuur andermaal zich te verkleden tijdens carnaval wegens het overlijden van Maria Theresia³¹.

(29) G. DE BAETS, *De invloed van het absolutisme en de contra-reformatie op openbare feestelijkheden te Gent in de periode 1690-1712*, Gent, 1981, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 121 (met volgende verwijzingen: H.J. ELIAS, *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering van de aartsbherlogen Albrecht en Isabella, 1598-1621*, Antwerpen, 1931, p. 223; *PL.VL.*, deel 3, p. 8, 19 sep. 1624).

(30) J. VAN HOUT, *op. cit.*, p. 83 (met volgende verwijzing: M. MERLIN, *Répertoire universel et raisonné de jurisprudence*, Brussel, 1825-1828, deel 3, p. 302).

(31) K. BERNARD, *Openbare feesten te Gent, 1770-1820*, Gent, 1985, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 70 (met volgende verwijzing: SAG, 110, nr. 6, 14 feb. 1781); I. DEPOORTER, *Openbaar vermaak te Gent in de Oostenrijkse tijd, 1700-1770*, Gent, 1980, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 91; J. VAN HOUT, *op. cit.*, p. 83 (met volgende verwijzing: SAA, Privilegiekamer, 926, f° 85, 14 mei 1740); D. MAES, Toen de aarde ook te Gent beefde, in *Ghendtsche Tijdinghen*, jg. 15, 1986, p. 220; F. THEERENS, *Op herbergbezoek te Brugge, 1750-1850*, Leuven, 1981, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 144 (met volgende verwijzing: *Polityke ordonnantien ende reglementen uitgegeven door de edele en voorzienige heeren burgemeesters, schepenen ende raed der stad Brugge*, Brugge, 1796, deel 1, p. 71, 8 mei 1769).

Ook tijdens andere uitzonderingstoestanden beperkten de autoriteiten soms het ontspanningsleven. Zo gebood het Gentse stadsbestuur in 1669 tijdens de H. Sakramentsprocessie alle herbergen rondom de Kouter te sluiten en omwille van de aftocht van de Franse soldaten verbood het de herbergiers op 2 en 3 februari 1749 tussen 20 en 12 uur te tappen³².

4. De activiteiten in de herberg³³

In het *ancien régime* vond een groot deel van het sociaal verkeer plaats in de herberg. Dit werd nog versterkt doordat de sociale functie van de kerk voortdurend verminderde. Ook de armtierige huisvesting en de duurtte van de brandstoffen dreven velen naar de herberg, die voor sommigen een ware haardstede werd. De herberg was bijgevolg de kristallisatie van talloze activiteiten en vervulde een onvervangbare functie in het gemeenschapsleven. Sommige activiteiten veroorzaakten evenwel geregeld moeilijkheden, zoals dronkenschap en kriminaliteit, de *conventicula*, de kansspelen, de feesten en het verplicht logement van soldaten.

Met uitzondering van een handvol moralisten en predikers werd ten overstaan van dronkenschap een erg inschikkelijke houding aangenomen. Er werd wel een onderscheid gemaakt tussen ziekelijke dronkenschap, die nooit aanvaard werd, en okkasionele dronkenschap, die vergoelijkt werd en in de rechtspraak zelfs gold als een verzachtende omstandigheid. Natuurlijk mishagde dit de centrale overheid en in 1531 probeerde zij hieraan een einde te maken. Zij dekreteerde dat dronkenschap voortaan niet meer als een verzachtende omstandigheid mocht gelden en dat het feitelijke misdrijf en de dronkenschap afzonderlijk moesten bestraft worden³⁴. De plaatselijke rechters bleven evenwel tegemoetkomend ten overstaan van okkasionele dronkenschap: tussen 1545 en 1628 werden daarover zes vorstelijke ordonnanties uitgevaardigd, maar zonder resultaat³⁵. In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde de houding van de lokale autoriteiten betreffende dronkenschap: dronkaards werden vlugger van de armenrollen geschrapt en het aantal vervolgingen wegens dronkenschap nam sterk toe. Zo waren er in Gent tussen 1715 en 1719 tien vervolgingen wegens dronkenschap, tussen 1775 en 1779 honderdenzes, en werd in Brugge tussen 1724 en 1748 2,2 procent van de vervolgdgen voor deviant gedrag dronkenschap ten laste gelegd, tussen 1749 en 1763 12,6 procent³⁶.

Alkohol vervaagt de normen en stimuleert de agressiviteit — ook koud bier maakt immers warm bloed — zodat de herbergen dikwijls het decor waren voor gekraakel en vechtpartijen. Meestal waren het spontane gewelduitbarstingen, waarbij weinig wapens gebruikt werden en slechts bij uitzondering iemand gedood werd. Gegoeden en marginalen waren er zelden

(32) G. DE BAETS, *op. cit.*, p. 107 (met volgende verwijzing: SAG, 108bis, nr. 160, 1669); SAG, 110, nr. 3, 31 jan. 1749.

(33) Zie bijlagen 5 en 6.

(34) R. VAN DER MADE, L'influence de l'ivresse sur la culpabilité, 16e et 17e siècle, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 20, 1952, p. 73.

(35) Met name in 1545, 1549, 1570, 1589, 1616 en 1628. Zie *ibid.*, pp. 73-76.

(36) A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 91; B. SCHOTTE, *op. cit.*, p. 30.

bij betrokken; de vechtjassen waren merendeels gewone lieden³⁷. Vooral in de kleinbier- en brandewijnhuizen werd veel gevochten. Zo schreef Van den Deurpe, de procureur van de hoogbaljuw, in 1779: „*de cleene herbergen alwaer regulierelijck het meeste wanorde ghebeurt*”³⁸. Het was evenwel moeilijk te weten te komen waar en wanneer er gevochten was. Daarom beval het Gentse stadsbestuur in 1700 en 1704 de geneesheren te melden wanneer zij gekwetsten ten gevolge van vechtpartijen verzorgd hadden. Het was vergeefse moeite, want de artsen, die het vertrouwen van hun klanten niet wensten te verliezen, gaven geen gevolg aan het bevel³⁹. Het aantal herbergtwisten nam zelfs toe in de achttiende eeuw: tussen 1715 en 1719 gebeurde 66,4 procent van de gewelddaden op straat, 28,0 procent in herbergen en 5,6 procent thuis, tussen 1775 en 1779 45,9 procent op straat, 37,7 procent in herbergen en 16,4 procent thuis⁴⁰. De overheid vreesde veel minder de okkasionele kriminaliteit dan de professionele. Het is echter niet duidelijk in welke mate herbergen daarbij betrokken waren⁴¹. Zo werden ongetwijfeld veel gestolen goederen geheeld in herbergen en waren zij vaak ideale schuilplaatsen. Daarom kregen de tappers tijdens uitzonderingstoestanden steeds het bevel een logementsbriefje binnen te brengen, zoals in Gent in 1763 en 1773 gebeurde naar aanleiding van een veelvoudige moord⁴². Vooral de logementshuizen werden gevisieerd. Zo schreef het Gentse stadsbestuur in 1771: „*dat men is geïnformeert dat in deselve logiesthuysen hun dickmaels ophouden ende verbergen vremde ende suspecte personen*”⁴³. De herberg was niet alleen een belangrijk decor voor okkasionele en professionele kriminaliteit, maar ook voor voorhuwelijks betrekkingen en overspel. Het is evenwel niet makkelijk een herberg te onderscheiden van een bordeel. Zo was in Gent tussen 1715 en 1719 57 procent van de vervolgd bordeelhouders herbergier, tussen 1775 en 1770 29 procent⁴⁴. In Gent waren er geen hoerenbuurten zoals in Antwerpen en Brussel. De bordelen en 'lichte herbergen' lagen verspreid, enkel bij de Kattenbergkazerne was er een lichte concentratie. Zoals Dérival in 1782 opmerkte: „*Les femmes publiques y sont tolérées quand elles n'occasionnent pas de désordre. C'est un mal nécessaire qui peut-être moins qui si l'on voulait user d'une trop grande sévérité*”⁴⁵.

(37) A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 69.

(38) SAG, 156/34, nr. 13, 6 okt. 1779.

(39) SAG, 108bis, nr. 107, 30 okt. 1704, 110, nr. 2, 16 nov. 1700.

(40) A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 70.

(41) Uit het onderzoek van procesbundels blijkt dat in het Engelse stadje Terling tussen 1590 en 1650 in 39 procent van de kriminele zaken een drankhuis betrokken was. Zie K. WRIGHTSON, *Alehouses, order and reformation in rural England, 1590-1660*, in *Popular culture and class conflict, 1590-1914. Explorations in the history of labour and leisure*, Sussex, 1981, p. 13. Uit het onderzoek van meer dan 3.000 politierapporten blijkt dat in Parijs in de achttiende eeuw 54 procent van de voedseldieven in een herberg verbleef. Zie D. ROCHE, *op. cit.*, p. 125.

(42) SAG, 110, nr. 4, 3 dec. 1763, nr. 5, 29 dec. 1773.

(43) SAG, 108, nr. 5, f° 64, 9 okt. 1771.

(44) A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 248.

(45) DÉRIVAL, *Le voyageur dans les Pays-Bas Autrichiens ou lettres sur l'état actuel de ces pays*, Amsterdam, 1782-1783, deel 5, pp. 12-13.

Voor ongehuwde jongeren was de herberg van groot belang. Zij genoten er enige onafhankelijkheid en waardering die daarbuiten ongewoon was, waardoor de herberg uitermate geschikt was voor kennismaking en vrijerij. Deze gemengde samenkomsten, de zogenoemde *conventicula*, waren vanzelfsprekend niet naar de zin van de kerkelijke autoriteiten. De wereldlijke overheid, die andere kopzorgen had, tilde er niet zwaar aan en vaardigde slechts op aandrang van de kerkelijke autoriteiten ordonnaties uit betreffende de *conventicula*. Vóór het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd uitsluitend plaatselijk opgetreden. Dit veranderde onder aartsbisschop A. De Berghes (1671-1689), die als eerste systematisch campagne voerde tegen de gemengde samenkomsten. Op verzoek van de dekens publiceerde hij op 25 november 1675 een herderlijke brief waarin hij dreigde de deelnemers aan *conventicula* de sakramenten te ontzeggen, en in 1681 verzocht hij met succes de Grote Raad een ordonnantie uit te vaardigen om de brief te ondersteunen. In 1685 publiceerde hij opnieuw een herderlijke brief tegen de *conventicula*, maar de jongeren stelden dat het verbod uitsluitend gold voor zon- en feestdagen. Daarom vaardigde de centrale overheid op verzoek van de aartsbisschop in 1687 een ordonnantie uit waarin de *conventicula* expliciet verboden werden op de werkdagen. H. De Precipiano (1690-1711), de opvolger van A. De Berghes, zette de campagne voort. In de herderlijke brief van 10 april 1691 dekreteerde hij dat het bijwonen van *conventicula* voortaan aanzien werd als een doodzonde en dat aan de deelnemers en de waarden die *conventicula* in hun pand toelieten de sakramenten moesten geweigerd worden. De brief sorteerde effect, want in 1697 verheugden de bisschoppen zich in een gemeenschappelijke brief over de merkbare vermindering van de *conventicula*. De verbetering was evenwel van korte duur: in 1700 gelastte H. De Precipiano de pastoors vier zondagen te preken tegen de gemengde samenkomsten en in 1701 beval de centrale overheid, op verzoek van de aartsbisschop, de *gulden van de jonckmans* te ontbinden. Het gebod werd omzeild door zich aan te sluiten bij de volwassenenverenigingen, wat in 1711 door de aartsbisschop en de centrale overheid werd verboden. Het overlijden van H. de Precipiano betekende het einde van de campagne tegen de *conventicula*. Voortaan lieten de kerkelijke en centrale overheden de gemengde samenkomsten goeddeels op hun beloop. In het laatste kwart van de achttiende eeuw gebeurde evenwel iets opmerkelijks in Gent: het stadsbestuur, dat voordien nooit — zelfs niet tijdens de grote kerkelijke campagne — opgetreden had tegen de *conventicula*, vaardigde tussen 1778 en 1793 vier voorgeboden uit waarin het de gemengde samenkomsten verbood. Met deze koerswijziging trachtte het, in het kader van de nieuwe sociale politiek, de ontspanningsactiviteiten van de jongeren aan banden te leggen. Dit blijkt ook uit het voorgebod van 1781, waarin de jongeren verbod kregen te gokken, en dat van 1786, waarin de herbergiers verbod kregen te schenken aan de „Blauwe Jongens”, de weesjongens van de stedelijke armenschool in de Nederkwaadham⁴⁶.

(46) SAG, 110, nr. 6, 19 feb. 1781, nr. 7, 21 feb. 1786.

Vóór 1699 waren kansspelen enkel verboden op zon- en feestdagen⁴⁷. Sinds 1609 werd getracht ze op de andere dagen binnen de perken te houden door een belasting op de kaart- en dobbelspelen te heffen⁴⁸. In 1699 werden de hazardspelen voor het eerst door het centraal bestuur totaal verboden, omdat ten gevolge van het verstrengde overheidsoptreden in de omringende landen veel beroepsspelers naar de Zuidelijke Nederlanden waren afgezakt. Het Gentse stadsbestuur steunde het verbod niet: het vervolgde slechts bij hoge uitzondering een valsspeler. Het voerde enkel uit eigenbelang in 1709 een belasting op de triktrakborden in⁴⁹. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde de houding van het stadsbestuur: herhaalde malen verbood het zowel aan de gewone burgers als aan de militairen de hazardspelen.

Wegens hun lange duur, het groot aantal genodigden en hun overdaad zijn de partikuliere feesten steeds een doorn in het oog geweest van de wereldlijke en geestelijke autoriteiten. Zij hebben herhaaldelijk geprobeerd ze onder controle te krijgen, maar zijn daar nooit in geslaagd. Zo beval de centrale overheid in 1531 de bruiloften tegen de volgende middag te beëindigen en het aantal gasten te beperken tot twintig⁵⁰. In 1589 werd het gebod herhaald en eraan toegevoegd dat elk verlovingsfeest door een sergeant moest gecontroleerd worden⁵¹. In 1613 werden de voorschriften voor de bruiloften gematigd: voortaan mochten zij twee dagen duren en mochten er vierenzestig genodigden zijn; op bruiloftsmalen mochten uitsluitend naaste verwanten worden uitgenodigd⁵². In 1711 werden de voorschriften evenwel opnieuw verstrengd: het aantal bruiloftsgasten moest beperkt worden tot veertig, de dodenmalen moesten versoerd worden en aan de aanstaande en jonggehuwden werd het verboden *eenigh drinckgelagh ofte quanselbier ofte schotelspijse* te geven⁵³. Na 1711 vaardigde de centrale overheid geen ordonnanties meer uit betreffende de partikuliere feesten. Ook de publieke feesten waren vaak een doorn in het oog van de autoriteiten. Er waren erg veel publieke feesten, maar één feest overtrof al de andere: de kermis. Zo betoogde de *Jointe van de Gesupprimeerde Mendiciteyt* in 1779: „*dat menighe basen in ieder neiringhe sigh bevinden bijnaer sonder werklieden ten tijde van de kermissen*” en schreef Dérival in 1782: „*Il fréquente beaucoup les cabarêts,*

(47) Zie bijlage 4.

(48) G. DE BAETS, *op. cit.*, p. 125 (met volgende verwijzing: V. BRANTS, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, 1597-1621*, Brussel, 1912, deel 2, p. 15, 31 aug. 1609).

(49) A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 37; SAG, 93, nr. 49, f° 75, 13 sep. 1709, 108bis, nr. 240, 1 okt. 1709, 156/34, nr. 4, 3 sep. 1709; L. SCHEPENS, *op. cit.*, p. 268 (met volgende verwijzingen: SAG, 121, nr. 14, 3 sep. 1709, 94, nr. 2047, 13 sep. 1709).

(50) H. SOLY, *Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen, 16de-18de eeuw*, in *Spiegel Historiae*, jg. 18, 1983, p. 573.

(51) *PL.VL.*, deel 2, p. 169, 22 juni 1589.

(52) *Ibid.*, p. 738, 30 sep. 1613.

(53) *ROPBA*, deel 2, p. 363, 10 juli 1711. Kwanselbier was het aanbieden door de aanstaande of jonggehuwden aan de jongeren van de buurt van één of meerdere tonnen bieren. Zie J. HEINSIUS, *Woordenboek der Nederlandsche taal*, Den Haag en Leiden, 1916, deel 8, p. 696.

surtout dans les tems de kermes et de foire. C'est un tems de rejouissance pendant lequel le peuple se livre sans retenue aux excès de la boisson"⁵⁴. In Gent waren er acht parochiekermessen, die elk officieel vier dagen maar in werkelijkheid negen dagen duurden⁵⁵. Dit was natuurlijk teveel van het goede, maar aangezien het stadsbestuur bevreesd was voor de mogelijke reacties op maatregelen en de kermessen voor de stadskas een flinke stuiver opbrachten, bleef lange tijd alles bij het oude. Ook de centrale overheid durfde de kermessen niet te beteugelen. Vóór het laatste kwart van de achttiende eeuw heeft zij slechts één verordening betreffende de kermessen uitgevaardigd, te weten op 7 oktober 1531⁵⁶. Toen het stadsbestuur in de jaren zeventig van de achttiende eeuw evenwel zijn sociale politiek herzag, kon het niet meer aan de kermessen voorbij. Men durfde het nog niet aan het aantal te verminderen en trachtte ze indirect te beteugelen: op 19 februari 1778 verbood men in een herberg te dansen — het voornaamste kermisvermaak — tenzij een speciale toelating verkregen was. Deze moest afgekocht worden, maar omdat uitsluitend de rijke waarden dit konden opbrengen waren de danspartijen feitelijk verboden⁵⁷. Op 4 oktober 1779 verzocht het St.-Zacheüs-gilde aan het stadsbestuur de danspartijen ten minste tijdens de kermessen vrijelijk toe te laten⁵⁸. Twee dagen later vroeg Van den Deurpe, de procureur van de hoogbaljuw, aan de magistraat niet in te gaan op het verzoek, omdat in de herbergen *alwaer ter occasie van de kermessen van d'een ofte d'ander prochie onder het spel der viole laet dansen, alwaer wort indifferentelijck idereen aenveert sonder aensien van wat prochie, gebiedende daerdoor dat d'eene helft der versamelde persoonen d'ander helft niet en kent, dickwils onder elckanderen disputten krijgben, tot vechten commen, waeruyt de aldergrootste troubelen ende ongelucken resulteren*⁵⁹. Ook Matthijs, de onderbaljuw, en de *Jointe van de Gesupprimeerde Mendiciteyt* verzochten het stadsbestuur het verzoek niet in te willigen. Bovendien stelden zij voor het aantal parochiekermessen te verminderen; het verzoekschrift van het St.-Zacheüs-

(54) DERIVAL, *op. cit.*, deel 4, p. 253; C. LIS, H. SOLY, D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa, 1450-1914*, Leuven, 1985, p. 116. De *Jointe van de Gesupprimeerde Mendiciteyt* was een stedelijke steunverlenende instelling, die op 17 maart 1777 op voorstel van voorschepen J. J. Ph. Vilain XIII werd opgericht om vat te krijgen op de bedelaars die niet bij de Armenkamer waren ingeschreven. Zie M. KIN, Economische transformaties en verarming te Gent in de achttiende eeuw, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg. 8, 1982, pp. 34-53; Id., *Evolutie van de sociale politiek te Gent in de 18de eeuw*, Gent, 1979, onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Id., Ruimtelijke stratificatie van arm en rijk te Gent: een doorsnede in 1741 en ca. 1777/84, in J. DE BELDER, W. PREVENIER, C. VANDENBROEKE, (eds.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, Studia Historica Gandensia 257, 1983, pp. 129-148.

(55) P. CLAEYS, *Pages d'histoire locale Gantoise*, Gent, 1885-1896, deel 3, p. 166.

(56) H. SOLY, *Kroeglopen in ...*, p. 573.

(57) SAG, 110, nr. 6, 19 feb. 1778.

(58) SAG, 156/34, nr. 13, 4 okt. 1779.

(59) SAG, 156/34, nr. 13, 6 okt. 1779.

gilde keerde zich tegen de herbergiers⁶⁰. Het stadsbestuur voelde zich nu voldoende geruggesteund en op 1 december 1779, meer dan zes jaar voordat Jozef II het beruchte kermisedikt uitvaardigde, verbood het al de parochiekermissen, met uitzondering van de St.-Baafskermis, en bevestigde het de verordening van 19 februari 1778⁶¹.

Gent is steeds een belangrijke garnizoenstad geweest. In vreedetijd waren er soldaten ingekwartierd in het Spanjaardenkasteel, in de Kattenbergen en in de Kavaleriekazerne. In oorlogstijd ontstond evenwel dikwijls een tekort aan kwartieren door de toevloed aan soldaten. Dit gebeurde vooral tijdens de winter, wanneer de veldtochten werden gestaakt en de meeste soldaten in de steden werden samengetrokken. Het stadsbestuur trachtte zo'n tekort te verhelpen door soldaten bij burgers te logeren. Ingeval dit niet volstond, verplichtte het de gebuurten en de herbergiers tot de inkwartiering van soldaten. Dit gebeurde onder meer tijdens de Negenjarige Oorlog (1689-1697). Op 18 september 1690 stipuleerde het stadsbestuur dat iedereen die soldaten wilde logeren één stuiver kreeg voor de overnachting van een soldaat en een halve stuiver voor het stallen van een paard. Blijkbaar was er weinig respons, want vijf dagen later beval de magistraat aan de gebuurten en de herbergiers zoveel mogelijk slaappleatsen in orde te brengen⁶². Ook onder het Angevijs bewind (1700-1706) kende Gent een grote overlast van soldaten. Voor de Fransen was het immers zowel vanuit strategisch als financieel oogpunt voordeliger in de winter hun troepen in Gent te logeren dan in Frankrijk. Vooral na 1704, toen het oorlogsterrein verlegd werd van Zuid-Duitsland naar de Zuidelijke Nederlanden, was de logementsdruk zwaar. Onder het Anglo-Bataafs bewind (1706-1713) was de logementsdruk nog groter: in de winter waren er negenduizend Engelse soldaten in Gent ingekwartierd⁶³. Weerom werden de herbergiers verplicht soldaten te logeren. In 1709 schreef het St.-Zacheüsgilde: „*dat de herberghiers soo bij daghe als bij nachte sedert ende geduerende den jeghenwoordighen oorloghe ghechargeert worden met personele ende effective logementen van militaire, soo cavallerie als infanterie*”⁶⁴. Ook tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1744-1748) werden de herbergiers belast met militaire logementen. Om desertie tegen te gaan werd het ze verboden soldaten die geen logementsbiljet hadden te logeren en waren zij verplicht het vertrek van soldaten te melden⁶⁵. In 1758 klaagden de Gentse herbergiers bij de Raad van Financiën over het groot aantal militaire logementen en de lage vergoedingen. De klacht werd onontvankelijk verklaard⁶⁶. In 1793 werden de herbergiers opnieuw verplicht soldaten te logeren, maar omdat de herbergen propvol zaten met *émigrés*

(60) SAG, 108bis, nr. 13, 1779, Religieuze en Caritatieve Instellingen, XII, nr. 28, 1779.

(61) SAG, Religieuze en Caritatieve Instellingen, XII, nr. 28, 1 dec. 1779. Het kermisedikt werd op 11 feb. 1786 uitgevaardigd. Zie *ROPBA*, deel 12, p. 470.

(62) SAG, 108bis, nr. 107, 18 sep. 1690, 23 sep. 1690.

(63) L. SCHEPENS, *op. cit.*, pp. 89, 134, 156.

(64) SAG, 131, nr. 4, 1709.

(65) SAG, 110, nr. 2, 2 okt. 1745, 19 okt. 1745, 29 okt. 1745.

(66) SAG, 156/34, nr. 1, f° 151, 31 juli 1758.

miste de maatregel effect. Daarom gebod de magistraat enkele dagen later iedereen die soldaten kon logeren, zich te melden ⁶⁷.

5. *De herberggasten* ⁶⁸

Het vreemdelingenverkeer was erg belangrijk voor de voorspoed van een stad, maar het had ook een schaduwzijde: sommige vreemdelingen konden een gevaar zijn voor de publieke rust. Daarom trachtten de stadsbesturen op de hoogte te zijn van het komen en het gaan van de vreemdelingen. Zo verplichtte het Gentse stadsbestuur in 1572 de vreemdelingen bij hun aankomst aan de poortwachters een logementsbiljet te vragen en dit gedurende hun verblijf bij zich te dragen ⁶⁹. In 1574 gelastte de magistraat de herbergiers een gastenboek bij te houden en maandelijks een gastenlijst in te leveren ⁷⁰. Deze tijdsspanne was te groot en in 1629 werden de herbergiers verplicht elke avond een gastenlijst af te geven. Deze bepaling bleef tot op het einde van de achttiende eeuw van kracht. Uit de talrijke heruitvaardigingen blijkt dat zij slecht werd opgevolgd: tussen 1629 en 1794 werden de herbergiers maar liefst negenzestig maal gemaand het logementsbiljet in te leveren. Tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668) moest dit vóór 20 u. gebeuren, onder het Angevijs bewind (1700-1706) werd het verlaet tot één uur na het luiden van de avondklok en in 1757 werd gestipuleerd dat het logementsbiljet in de zomer moest afgegeven worden vóór 22 u. en in de winter vóór 19 u. In 1790 werden de herbergiers opnieuw verplicht een gastenboek bij te houden.

Zoals reeds werd opgemerkt, was de herberg een ideale schuilplaats voor lieden die het daglicht schuwden, zoals criminelen en deserteurs. Ook voor bedelaars en vagebonden was de herberg een ideaal schuiloord. Daarom verbood de centrale overheid tussen 1506 en 1617 elf maal de herbergiers drank te schenken of logies te verstrekken aan bedelaars en vagebonden. Daarnaast werd de herberg aanzien als een verwerker van armoede. Zo verbood het Gentse stadsbestuur in 1534 de ondersteunde armen, op straffe van schrapping van de armenrol, een herberg te bezoeken, en gelastte het in 1730 en 1750 de ambtenaren van de Armenkamer alle dagen in de herbergen rond te gaan en de aangetroffen bedelaars en vagebonden aan te houden. Bij de eerste aanhouding moesten zij uit de stad worden gezet, bij de tweede opgesloten in de gevangenis.

Omdat soldaten met financiële moeilijkheden er dikwijls toe overgingen hun uitrusting te verkopen, te deserteren of te frauderen, verboden de centrale overheid en het Gentse stadsbestuur tijdens de Negenjarige Oorlog (1689-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) geld te lenen aan soldaten of ze drank of voedsel te verstrekken. In de tweede helft

(67) J. LACHAERT, *De openbare mening te Gent gedurende de Franse Omwenteling*, Gent, 1950, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 104; SAG, 108bis, nr. 65, 23 nov. 1793.

(68) Zie bijlagen 7, 8 en 9.

(69) SAG, 108bis, nr. 107, 6 sep. 1572.

(70) SAG, 93, nr. 42, f° 93, 31 dec. 1574.

van de achttiende eeuw werd het verbod vele malen herhaald en werd het ook verboden de garnizoensoldaten te beledigen of met hen te vechten.

III. BELASTING EN ONTDUIKING. FISKALE ASPEKTEN VAN HET OVERHEIDSOPTREDEN BETREFFENDE HERBERGEN

1. *De fiskale ambtenaren*

Voor de fiskale controle beschikten de pachters van de accijnzen over twee soorten ambtenaren : stadsambtenaren en *garden*, die zich onderscheidden door hun aanstellingsprocedure : de stadsambtenaren werden aangesteld door de schepenen van de Keure, de *garden* door de pachters⁷¹. Er waren twee soorten stadsambtenaren : officieren en bezoldigden. Officieren waren stadsambtenaren die een ambt (officie) gekocht hadden of pachten van de feitelijke officiehouder en hun inkomsten putten uit de remuneraties voor hun prestaties, zoals de ontvangers, de deurwaarders, de poortklerken, de boomhouders, de staatmakers⁷² en de controleurs. De stadssoldaten en de klerken (*officiaelen*) daarentegen waren bezoldigden. Met uitzondering van de poortklerken en de boomhouders waren de stadsambtenaren ondergebracht in het *wijn-* en het *biercomptoir*. De drieënvijftig *garden* waren evenals de stadssoldaten en de klerken bezoldigd. Hun taak was de illegale invoer van dranken te beletten. Om mogelijke vertrouwdeheid met smokkelaars te voorkomen, werd hun ronde of standplaats maandelijks veranderd.

2. *De aankoopprocedure voor dranken*

De aankoopprocedure voor dranken was nauwkeurig gereguleerd om fraude tegen te gaan⁷³. Volgen we, als voorbeeld, de aankoop van een partij bier door een tapper. Een biertapper kocht bij een officieel erkende brouwer of biersteker⁷⁴ een partij bier. Het bier mocht evenwel nog niet vervoerd worden. Eerst moest de tapper naar het *biercomptoir* gaan om de verschuldigde accijnzen te betalen. Hij mocht zich niet laten vervangen door de brouwer, de biersteker, een knecht of een biervoerder. Bovendien moest ook de brouwer of biersteker de verkoop melden en een verkoopboek bijhouden. Daarna moest de tapper de kwitantie (*accijnsbiljet*) over-

(71) Na de vervanging van het pachtstelsel door de regie in 1786 stonden de fiskale ambtenaren in dienst van de directeuren van de stadsrechten. Zie P. LENDERS, Fiscale octrooien en pachten te Gent na 1750, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 37, 1983, p. 195.

(72) De staatmakers maakten na betaling door een drankhandelaar een procesverbaal op van de drankvoorraad. Zie R. VAN DER MEULEN, J.A.N. KNUTTEL, J.H. VAN LESSEN, *Woordenboek der Nederlandsche taal*, Den Haag en Leiden, 1940, deel 15, pp. 297-298.

(73) De verordeningen betreffende de fiskale aspecten van het overheidsoptreden zijn opgenomen in bijlagen 10, 11 en 12. Zij zijn geklasseerd naar drank en naar zij voorkomen in de tekst.

(74) Een biersteker was een groothandelaar in bier, een wijnsteker een groothandelaar in wijn en/of brandewijn.

handigen aan de ontvanger van de biervoeders, die ze doorgaf aan een biervoeder. Pas nu mocht het bier vervoerd worden. Wanneer het bier ter bestemming was, moest de biervoeder het *accijnsbiljet* half scheuren (*bisseren*) opdat het niet meer kon gebruikt worden, en het ter controle bewaren. In 1773 werd de aankoopprocedure voor bier verbeterd. Voortaan kreeg de tapper nadat hij de accijnzen betaald had twee kwitanties, een *accijnsbiljet* en een *contrebiljet*, die allebei aan de ontvanger van de biervoeders moesten gegeven worden, die ze vervolgens doorgaf aan een biervoeder. Het *contrebiljet* moest door de biervoeder vóór het transport aan de biertonnen worden bevestigd en mocht naderhand niet meer worden verwijderd, waardoor het makkelijker werd de tonnen met belast bier te onderscheiden van de tonnen met smokkelbier ⁷⁵.

De aankoopprocedure voor wijn verschilde niet van die voor bier. Ook wijn mocht pas na de betaling van de accijnzen vervoerd worden en dit mocht uitsluitend door de beëdigde vaatjesvoerders (ook kortewagenkruiers, wijndragers of wijnvoerders genoemd) of kraankinders (ook wijnschroeders genoemd) gebeuren. Vaten van minder dan 60 stopen (138 liters) en flessen moesten door vaatjesvoerders getransporteerd worden, vaten van meer dan 60 stopen door kraankinders. De aankoopprocedure voor brandewijn daarentegen vertoonde grote verschillen met die voor bier en wijn. Zo was voor het vervoer van minder dan zes stopen brandewijn (13,8 liters) geen *accijnsbiljet* vereist en mochten de stokers zelf brandewijn vervoeren. Door de geringe controle was de brandewijnfraude zo verspreid dat P. De Nocker, Guillaume en Jucodus Poelman, de belangrijkste Gentse stokers, in 1755 dreigden de stedelijke en provinciale belastingen niet meer te betalen en hun bedrijven te sluiten ⁷⁶. Het stadsbestuur werd opgeschrikt, want, zoals blijkt uit een bewaarde *vont* van 435 wijn- en brandewijnhuizen ⁷⁷, deze drie stokers leverden 61,6 procent van de aangegeven Gentse brandewijn. Het wegvallen van hun betalingen zou voor de stadskas een zwaar verlies hebben betekend en het stadsbestuur nam strenge maatregelen. Voortaan mochten de brandewijnschenkers zich uitsluitend in enkele erkende verkoopplaatsen brandewijn aanschaffen. Dit gold ook voor de brandewijntappers van het Spanjaardenkasteel en de kantinehouders. De brandewijn die elders gekocht was zou verbeurd worden. Daarnaast kregen de *garden* en de stadssoldaten tien stuivers voor elke stoop brandewijn die zij in beslag konden nemen — een geweldig grote premie die bijna overeenkwam met het dagloon van een ongeschoolde arbeider — en maakten de staatmakers van het *wijncomptoir* een *vont* in de wijn- en brandewijnhuizen ⁷⁸. De maatregelen sorteerden effect, want tussen 1753/4 en 1755/6 stegen de inkomsten van de brandewijnaccijnzen met 57,6 procent ⁷⁹. Ook

(75) SAG, 110, nr. 5, 30 juli 1773.

(76) SAG, 108bis, nr. 15, 1755.

(77) SAG, 156/34, nr. 26, 9-27 jan. 1756.

(78) A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 182, 4 sep. 1755 (met volgende verwijzing: SAG, 108bis, nr. 33); SAG, 108bis, nr. 33, 28 apr. 1755. Zie ook voetnoot 77.

(79) R. VAN DAELE, *Proeve tot een sociaal-economische studie van Gent op basis van de accijnsrekeningen, 17de-18de eeuw*, Gent, 1985, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 70.

het aantal veroordelingen voor brandewijnfraude steeg spektakulair : in de eerste helft van de achttiende eeuw was hun aandeel ten opzichte van het totaal aantal veroordelingen nooit meer dan 10 procent, tussen 1750 en 1759 bedroeg het 17,6 procent⁸⁰. In Brugge was tien jaar voordien, in 1745, dezelfde hervorming doorgevoerd en toen was ook het aantal vervolgingen voor brandewijnfraude toegenomen : tussen 1744 en 1748 bedroeg het aandeel van de vervolgingen voor brandewijnfraude ten opzichte van het totaal aantal vervolgingen voor deviant gedrag 21,8 procent⁸¹.

3. De fiskale controle

De fiskale ambtenaren beschikten over tal van controlemiddelen om de fraude van de bieraccijnzen in te dijken. Het voornaamste controlemiddel was de *vont*, het onverwachts inventariseren van de voorraad van een bierhandelaar, wat nooit geweigerd mocht worden. Wanneer de aangegeven, belaste hoeveelheid niet werd weergevonden, werd de handelaar beboet of geschorst. Bij de aanvang van het pachtjaar werd een algemene *vont* gemaakt bij alle bierhandelaars die als uitgangspunt diende voor het komende jaar. Ook de prijs- en kwaliteitsvoorschriften waren belangrijke controlemiddelen. Zij bepaalden immers de taxatie van het bier. Sinds 1668 waren uitsluitend twee soorten ingebrouwen bier in Gent toegelaten : goedbier, dat ook dubbel-, groot- of sterkbier werd genoemd en door de goedbierhuishouders werd verkocht, en kleinbier, dat ook smal-, enkel-, half- of lekbier werd genoemd en door de kleinbierventers werd verkocht. Er werd ook veel vreemd bier geschonken, zoals het Leuense, Antwerpse, Lierse, Mechelse en Brusselse. Bier dat buiten een ommuurde stad was gebrouwen, zogenoemd plattelands- of buitenbier, mocht niet worden ingevoerd⁸². Hoegaards bier werd ofschoon het niet in een ommuurde stad gebrouwen was bij het vreemd bier gerekend. De prijs van een pot goedbier was vastgesteld op 2 stuivers en die van een pot kleinbier op een halve stuiver. De prijs van een ton goedbier bedroeg 120 tot 140 stuivers en die van een ton kleinbier 30 stuivers. De prijzen bleven ongewijzigd tot in de jaren zestig van de achttiende eeuw, toen zij wegens de stijgende graanprijzen verhoogd werden⁸³. De overheid had het heel wat moei-

(80) A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 181.

(81) B. SCHOTTE, *op. cit.*, p. 347 ; F. THEERENS, *op. cit.*, p. 136, 17 nov. 1745 (met volgende verwijzing : SAB, 122, reeks II, reg. 5, nr. 15).

(82) Ook in Mechelen was uitsluitend ingebrouwen bier toegelaten. Zie D. VERCAUTEREN, *Peilingen naar het belang van de Mechelse bierindustrie in het Ancien Régime*, Gent, 1983, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 75.

(83) Ter vergelijking : het dagloon van een ongeschoolde arbeider bedroeg 12 tot 14 stuivers en dat van een geschoolde arbeider 20 tot 24 stuivers. De bierprijzen werden weergevonden in : BUG, Hs. 139, f° 303, 19 sep. 1696 ; RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 29.618, 1699 ; SAG, 93, nr. 46, f° 35, 15 apr. 1672, nr. 47, f° 20, 7 apr. 1690, 108, nr. 4, f° 62, 20 mei 1724, nr. 6, f° 46, 1677, 156/34, nr. 1, f° 256, 2 mei 1767, nr. 11, 13 mrt. 1756, nr. 13, mei 1722, juli 1759, mrt. 1764, 1766, nr. 21, 30 apr. 1722, nr. 30, 5 jan. 1669. De drank-, maaltijd- en logementsprijzen worden uitvoerig in een toekomstig artikel besproken. Een Gentse ton bevatte 143 tot 156 liters, een Gentse pot 1,15 liter.

lijker om de kwaliteit van het bier te controleren. Aangezien de bierprijzen vastlagen konden de brouwers bij een verandering van de graanprijzen de bierprijzen immers niet aanpassen. Daarom wijzigden zij de kwaliteit van het bier. Om te vermijden dat zij de kwaliteit te veel zouden verminderen, werden de brouwers die met opzet slecht bier leverden geschorst en werd het de tappers toegestaan slecht bier te ruilen met goed bier zonder andermaal accijnzen te betalen. Andere controlemiddelen waren de oktrooiering van de goedbierhuizen en de uitsluiting van bepaalde personen uit de bierhandel. Zo was het de fiskale ambtenaren, de biervoeders, de kuipers, de brouwers, de bierstekers, de burgerwachten, de soldaten en de magistraten verboden een bierhuis uit te baten. Daarnaast werd iedereen die bij de bierhandel betrokken was, verplicht onder eed te verklaren niet te zullen frauderen. De herbergiers mochten niet in het groot verkopen en waren verplicht zich te bevoorraden bij vrije brouwers of bierstekers. Zij mochten geen bier betrekken van geprivilegieerde herbergen of van religieuze instellingen, zoals begijnhoven en godshuizen. Zij hadden verbod te brouwen of menagebier te kopen. Dit bier werd gebrouwen door de menagebrouwers. Er waren twee soorten brouwers in Gent: vrije brouwers (ook wittebrouwers genoemd) en menagebrouwers (ook huisbier- of bruinbierbrouwers genoemd). Menagebier, dat minder belast werd, mocht uitsluitend voor niet-tappers bestemd zijn. In de middeleeuwen werd het meestal thuis door de partikulieren zelf gebrouwen. In het *ancien régime* werd het ook in huurbrouwerijen of door professionele brouwers gebrouwen. Enkel welgestelden konden menagebier (doen) brouwen, omdat men een minimumhoeveelheid moest brouwen die niet mocht omgeslagen worden. Ook de inhoudsmaten waren een belangrijk controlemiddel. Zo mocht het bier door de tappers uitsluitend in tonnen gekocht worden, mochten de tonnen enkel gebruikt worden om bier in op te slaan, was het verboden ongestandaardiseerde flessen te gebruiken, moesten de inhoudsmaten geijkt en gemerkt worden, en mochten de ritsen niet vervalst worden. Een rits (ook *pinne*, *teecken*, *teeckeninge* of *merck* genoemd) was een inkassing of inbranding in een inhoudsmaat ter aanduiding van de inhoud, hetwelk in Gent uitsluitend door het godshuis van St.-Jan ten Dullen mocht aangebracht worden. Het bracht tevens een ijk aan, een merk om aan te geven dat de inhoudsmaat legaal geritst was en de ijking betaald was. Op een Gentse bierton moesten naast een rits en een ijk nog twee andere merktekens worden aangebracht: een brouwers- en een kuipersmerk.

De controlemiddelen voor de wijnhandel verschilden nagenoeg niet van die voor de bierhandel: het was verboden wijn te mengen; de betrokkenen bij de wijnhandel waren verplicht onder eed te verklaren niet te zullen frauderen; de wijnhuizen moesten geoktrooierd zijn; de *taverniers* mochten niet in het groot verkopen of kopen in geprivilegieerde drankhuizen; de wijnstekers, de fiskale ambtenaren, de kraankinders, de vaatjesvoerders, de kuipers, de burgerwachten en de magistraten mochten geen wijnhuis uitbaten. Daarnaast was het de *taverniers* verboden cider (wijn gemaakt met appel- of perensap) of verjus (wranje wijn gemaakt met het sap van onrijpe druiven) te verkopen. Zij mochten ook niet het

maken van een *vont* weigeren. De wijnstekers daarentegen moesten slechts om de twee maanden het maken van een *vont* toelaten, maar wegens de vele misbruiken werd dit recht in 1710 afgeschaft. In 1609 werd de *taverniers* verboden buiten de stad te verkopen. Voordien kregen zij de accijnzen van de wijn die zij buiten de stad verkocht hadden terugbetaald, maar het was gebleken dat zij deze regeling misbruikten door in de stad verkochte wijn aan te geven. De prijscontrole voor wijn verschilde fundamenteel van die voor bier, omdat de overheid wegens de vele wijnsoorten geen vaste prijzen kon opleggen. Daarom gebood zij de *taverniers* tijdens de openingsuren naast de voordeur een prijslijst op te hangen. De controlemiddelen voor de brandewijnhandel verschilden weinig van die voor de bier- en de wijnhandel: de fiskale ambtenaren mochten steeds een *vont* maken bij de brandewijnhandelaren; de stokers, de wijnstekers, de fiskale ambtenaren, de kuijpers, de burgerwachten en de magistraten mochten geen brandewijnhuis uitbaten; de brandewijnschenkers mochten niet in het groot verkopen, stoken, in geprivilegieerde drankhuizen kopen of buiten de stad verkopen. De brandewijnprijzen waren evenals de wijnprijzen vrij. Er was één groot verschil met de goedbier- en de wijnhandel: de brandewijnhuizen moesten niet geoktrooierd zijn; het volstond zich op het *wijn-comptoir* aan te geven als brandewijnschenker. Hierdoor waren de brandewijnhuishouders veel mobieler dan de goedbier- en de wijnhuishouders, zodat de brandewijnhandel een ander karakter had dan de goedbieren de wijnhandel. De kleinbierhandel daarentegen vertoonde grote gelijkenis met de brandewijnhandel. De kleinbierhuizen moesten immers evenmin geoktrooierd zijn.

4. De aanslagvoeten

In het *ancien régime* mochten de ondergeschikte besturen geen indirecte belastingen heffen zonder een oktrooi van de centrale overheid. Een oktrooi moest herhaaldelijk worden vernieuwd omdat het slechts enkele jaren van kracht was. De evolutie van de aanslagvoeten kan bijgevolg makkelijk uit de oktrooien worden afgeleid. Het Gentse stadsbestuur had evenwel de toelating de geoktrooierde aanslagvoeten voor dranken te wijzigen daar *de rechten op de wijnen en de bieren te swaer sijn ende dat ghenough seker is dat deselve vermindert sijnde meer sullen commen uuyt te bringen, midts dat hoe de rechten te swaerder sijn iedereen meer ghenegen is om die te frauderen*⁸⁴. De reële aanslagvoeten kunnen dus niet uit de oktrooien worden afgeleid en moeten uit andere bronnen worden gesprokkeld.

Daaruit blijkt dat een vrije herbergier mits aflegging van de eed tussen 1668 en 1724 per ton goedbier 48 stuivers moest betalen, een ge-

(84) SAG, 108, nr. 6, f° 52, 15 apr. 1672. In 1772 herriep de centrale overheid deze regeling, omdat zij te veel vrijheid aan het stadsbestuur verleende. Zie P. LENDERS, *op. cit.*, p. 186.

wone burger 36 stuivers en een geprivilegieerde tapper 22 stuivers. Wanneer hij de eed niet aflegde moest een vrije herbergier 105 tot 108 stuivers betalen, een gewone burger 85 tot 108 stuivers. Zowel een kleinbier-venter als een gewone burger moesten mits aflegging van de eed per ton kleinbier 8 stuivers betalen⁸⁵ en een gewone burger die de eed niet had afgelegd, wat verboden was voor een kleinbier-venter, moest 18 stuivers betalen. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw moesten per ton sterk menagebier 24 stuivers betaald worden, in de achttiende eeuw 16 stuivers. Per ton dun menagebier moesten steeds 6 stuivers betaald worden⁸⁶. In de accijnzen waren vier rechten begrepen: de grote stadsrechten, de nieuwe impositie, het patersrecht en de oude dubbele impost. De grote stadsrechten waren de stedelijke accijnzen die vóór de 16de eeuw op het bier werden geheven. Zij moesten door iedereen betaald worden. De nieuwe impositie was een stedelijke accijns die in 1637 ingesteld werd ter vervanging van een opgeheven accijns, de impositie, die tussen 1598 en 1636 op het goedbier geheven was. Ook de nieuwe impositie werd uitsluitend op het goedbier geheven. Hij moest door iedereen betaald worden en de aanslagvoet bedroeg 12 stuivers per ton⁸⁷. Het patersrecht was een stedelijke accijns die in 1644 ingesteld werd. Het moest uitsluitend door de tappers betaald worden. De aanslagvoet bedroeg 10 stuivers per ton⁸⁸. De oude dubbele impost was een provinciale accijns uit de late 16de eeuw. Hij moest door iedereen betaald worden. In een onmmuurde stad moesten 10 stuivers per ton goedbier en 5 stuivers per ton kleinbier betaald worden, in een onommmuurde stad en op het platteland 15 stuivers per ton goedbier en 10 stuivers per ton kleinbier. Per ton vreemd bier moesten steeds 40 stuivers betaald worden⁸⁹. De provinciale accijnzen werden niet door provinciale ambtenaren maar door stadsambtenaren geïnd. De accijnzen omvatten dus zowel de stedelijke als de provinciale accijnzen.

Ook de aanslagvoeten voor wijn en brandewijn konden niet uit de oktrooien worden afgeleid. Uit andere bronnen blijkt dat een *tavernier* mits aflegging van de eed in 1724 per stoop wijn 3 stuivers moest betalen, een gewone burger 2,5 stuivers en een geprivilegieerde tapper 2 stuivers. Wanneer de eed niet werd afgelegd moesten zij per stoop wijn 1 stuiver meer betalen⁹⁰. Een brandewijntapper moest mits aflegging van de eed tussen

(85) Ook in de Noordelijke Nederlanden moest een kleinbier-venter niet meer accijnzen betalen dan een gewone burger. Zie A. HALLEMA, J.A. EMMENS, *Het bier en zijn brouwers: de geschiedenis van onze oudste volksdrank*, Amsterdam, 1968, p. 3.

(86) SAG, 93 nr. 46, f° 35, 15 juli 1672, nr. 47, f° 20, 7 apr. 1690, 108, nr. 4, f° 62, 20 mei 1724, nr. 6, f° 46v, 1677, 110, nr. 1, 18 juni 1689, 156/34, nr. 13, mei 1722, juli 1759, 10 nov. 1784, nr. 30, 5 jan. 1669.

(87) P. DE COMMER, *op. cit.*, p. 47; R. VAN DAELE, *op. cit.*, p. 33.

(88) J. DECAVELE, J. VANNIEUWENHUYSE, *op. cit.*, p. 172.

(89) J. DHONDT, Bijdragen tot de kennis van het financieewezen van Vlaanderen, 16e-17e eeuw, in *Nederlandsche Historiebladen*, 1940, p. 164.

(90) SAG, 108, nr. 4, f° 17, 8 mei 1724. Ter vergelijking: een pot gewone Franse wijn kostte in 1724 ongeveer 10 stuivers. Zie G. ELEWAUT, *Herbergen in Gent, 1656-1795*, Gent, 1985, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, pp. 92-93.

1668 en 1709 per stoop brandewijn 3 stuivers betalen. Wanneer hij de eed niet aflegde moest hij 10 stuivers betalen ⁹¹. In de wijnaccijnzen waren drie rechten begrepen: de grote wijnaccijns, het *stuyverken* en het recht van de twee groten. De grote wijnaccijns was de stedelijke accijns die vóór de zeventiende eeuw op de wijn geheven werd. Hij moest door iedereen betaald worden. De aanslagvoet bedroeg 2 stuivers per stoop wijn. Het *stuyverken* was een stedelijke accijns die in 1678 ingesteld werd. Het moest uitsluitend door de *taverniers* betaald worden. De aanslagvoet bedroeg 1 stuiver per stoop wijn. Het recht van de twee groten was een stedelijke accijns die in 1713 ingesteld werd. Het moest door iedereen betaald worden en de aanslagvoet bedroeg 1 stuiver per stoop wijn ⁹².

BESLUIT

In deze bijdrage is getracht de relatie tussen de herberg en de overheid in de zeventiende en de achttiende eeuw te verduidelijken aan de hand van de verordeningen van de verschillende besturen, in het bijzonder van de centrale overheid en het Gentse stadsbestuur. Deze relatie was vaak dubbelzinnig doordat de besturen heen en weer werden geslingerd tussen tegenstrijdige overwegingen: uit financiële en economische overwegingen wensten zij het drankverbruik te stimuleren en het aantal herbergen te laten toenemen, terwijl politionele en morele overwegingen aanzetten tot het omgekeerde. Het relatief belang van deze overwegingen bepaalde de houding van de verschillende besturen ten overstaan van de herbergen: de kerkelijke overheid veroordeelde ze kategorisch, de centrale overheid nam een relatief strakke houding aan en het Gentse stadsbestuur, dat erg afhankelijk was van de belastingen op de dranken en sterk onderhevig was aan de druk van belangengroepen, nam een tolerante houding aan. Financieel gewin was zijn hoofdbekommernis. Zolang geld in het laatje kwam, met andere woorden zolang de drankhandelaren de accijnzen betaalden, en de publieke rust niet te zeer verstoord werd, mocht het aantal herbergen ongebreideld toenemen. Ten slotte moest het centraal bestuur ingrijpen en de oktrooiering van herbergen aan het stadsbestuur onttrekken. Ook ten overstaan van de kansspelen, de *conventicula*, de feesten en de okkasionele dronkenschap was het stadsbestuur tolerant. Pas in de jaren zeventig van de achttiende eeuw schonk het in het kader van de nieuwe sociale politiek meer aandacht aan de nadelige gevolgen van het hoge drankverbruik en het groot aantal herbergen. Politionele en morele overwegingen begonnen zwaarder door te wegen. De kansspelen en de *conventicula* werden verboden, het aantal vervolgingen wegens dronkenschap nam sterk toe, het werd verboden zonder toestemming van het stadsbestuur in de

(91) R. VAN DAELE, *op. cit.*, p. 62; A.-M. ROETS, *op. cit.*, p. 179; SAG, 108bis, nr. 33, 1668, 31 jan. 1686. Ter vergelijking: een pot brandewijn kostte in 1760 ongeveer 10 stuivers. Zie G. ELEWAUT, *op. cit.*, p. 118.

(92) C. VANDENBROEKE, Evolutie van het wijnverbruik te Gent, 14e-19e eeuw, in *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, pp. 371-372.

herbergen te dansen en met uitzondering van de St.-Baafskermis werden alle parochiekermis afgeschaft. Voor het eerst wenste het Gentse stadsbestuur daadwerkelijk op te treden tegen het hoge drankverbruik en het groot aantal drankhuizen, en groeide een consensus met het centraal bestuur over het te voeren beleid ten overstaan van de herbergen.

LE CABARET ET LES AUTORITES

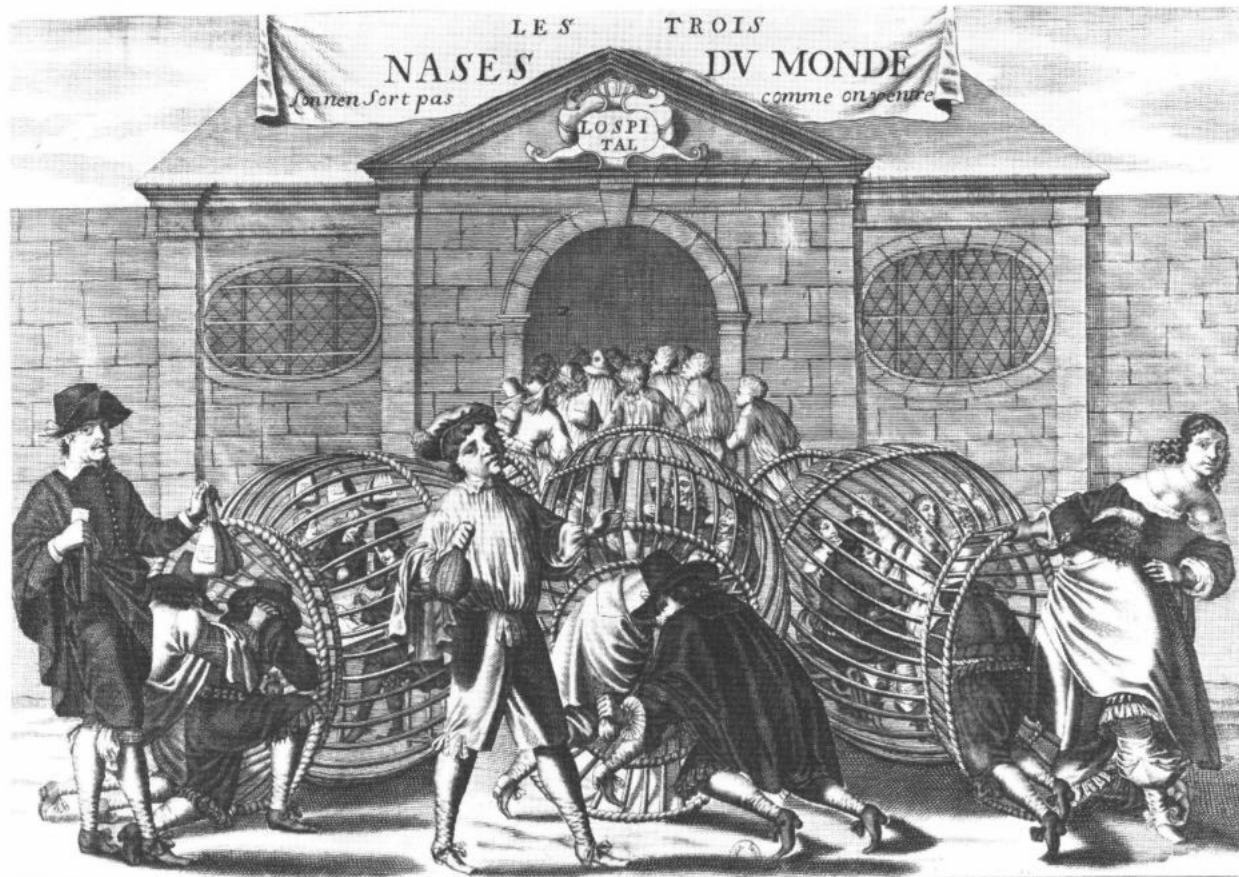
Aspects policiers et fiscaux du comportement des autorités à l'encontre des cabarets aux Pays-Bas Méridionaux, plus particulièrement à Gand, aux 17e et 18e siècles

Cet article tente d'expliquer la relation entre le cabaret et les autorités durant les dix-septième et dix-huitième siècles à partir de l'étude des décrets promulgués par les différentes autorités, en particulier les autorités gouvernementales et les autorités municipales de Gand. Ces rapports étaient souvent ambigus parce que les autorités étaient placées entre des intérêts contradictoires : l'intérêt financier et économique les pressait à stimuler la consommation d'alcool et à promouvoir l'établissement de cabarets, tandis que le point de vue policier et moral y était opposé. L'attitude adoptée envers les cabarets par l'une ou l'autre autorité était déterminée par l'avantage qu'elle en comptait tirer. Le pouvoir ecclésiastique en condamnait catégoriquement l'existence. Par contre, les autorités gouvernementales témoignaient à leur égard d'une attitude moins rigoureuse. Quant aux autorités municipales de Gand, qui en étaient très dépendantes pour les accises sur l'alcool et qui étaient sujettes à l'influence de groupes de pression, elles les toléraient. Aussi longtemps que les distributeurs d'alcool payaient leurs accises et que l'ordre public n'était pas particulièrement troublé, elles autorisaient la libre consommation d'alcool et l'activité de bon nombre de cabarets. La cupidité des autorités de la ville de Gand a dès lors forcé le pouvoir central à intervenir à leur encontre, de sorte qu'elles ne pouvaient plus accorder librement de licences d'exploitation aux cabaretiers. De plus, les autorités municipales étaient tolérantes envers l'ivresse occasionnelle, les fêtes, les jeux de hasard et les compagnies de jeunesse. C'est seulement pendant le dernier quart du dix-huitième siècle, quand les autorités municipales auront changé leur politique sociale, qu'elles essayeront de restreindre la consommation d'alcool et de limiter le nombre de cabarets. Pour la première fois les autorités gouvernementales et les autorités municipales de Gand aligneront leur politique concernant les cabarets.

THE PUBLIC-HOUSE AND THE PUBLIC AUTHORITIES

Police and fiscal aspects of the attitude of the public authorities with regard to the public-houses in the Southern Netherlands, especially in Ghent, in the seventeenth and eighteenth centuries

In this article I try to elucidate the relation between the public-house and the public authorities in the seventeenth and eighteenth centuries by studying the ordinances of the different public authorities, especially the ordinances of the central government and the magistracy of Ghent. This relation was often ambiguous because the authorities swung between conflicting considerations: financial and economic considerations impelled them to stimulate the consumption of alcoholic beverages and the number of public-houses, which were opposed by police and moral considerations. The relative importance of these considerations determined the attitude of the different authorities with regard to public-houses: the Church authorities denounced them categorically, the central government took up a relatively firm attitude and the magistracy of Ghent, which was very dependent on the excises and subject to the pressure of local lobbies, took up a tolerant attitude. Financial gain was its main objective. As long as grist came to the mill, in other words as long as the liquor-traders paid the excises, and the peace was not disturbed, it let things take their course. In spite of the warning of the central government, it allowed the number of public-houses to increase unchecked, so that the central government was forced to intervene and to rescind the right of the magistracy to grant a licence to a public-house. Moreover, the magistracy was tolerant to occasional inebriety, gambling, festivities and the leagues of youth. Only in the last quarter of the eighteenth century, when the magistracy changed its social policy, did it try to limit the high consumption of alcoholic beverages and the large number of public-houses. For the first time there was agreement between the central government and the magistracy of Ghent about the policy to pursue with regard to public-houses.

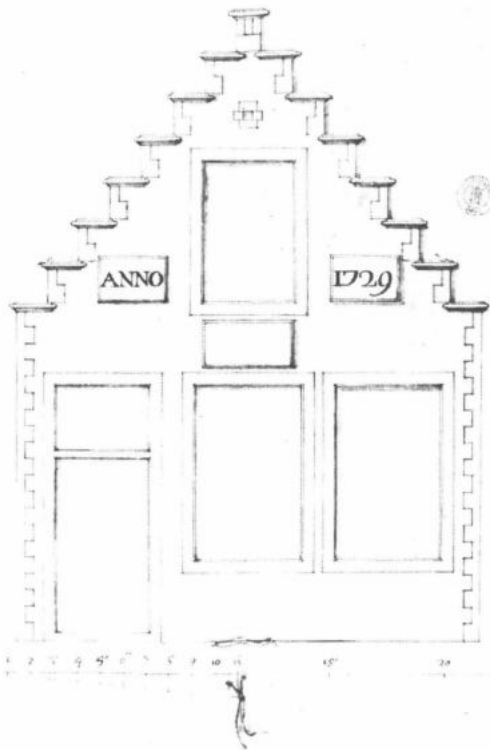
La Chicane
 Joy par desiranges rouverts
 une serpen de laine et du Corps
 le pauvre Plaidieur sembrasse
 et par un lincement final
 Il ne s'ert point de cette Nase
 que pour entrer en l'Hoſpital

Le Cabaret
 Ceux cy plus agreablement
 hente et meens d'illment
 leur boisse dans la toppie et maſie
 mais naxant gages reg metal
 Il faut sortir de Cette Nase
 pour entrer nuds en l'Hoſpital

Le Bordel
 Ceux la plein de Lubricite
 porte leur biens et leur lants
 que ne puante creugſie
 Mais apres ce plaisir brutal
 ils ſerient pour ex de la Nase
 et pour iuer a l'Hoſpital

l'ennem sort pas
 (partial)

1. De drie wereldse valstrikken : de advokatenstreek, de herberg en het bordeel, anonieme spotprent, 1630 (Parijs, Bibliothèque Nationale, Prentenkabinet, Hennin 2294).

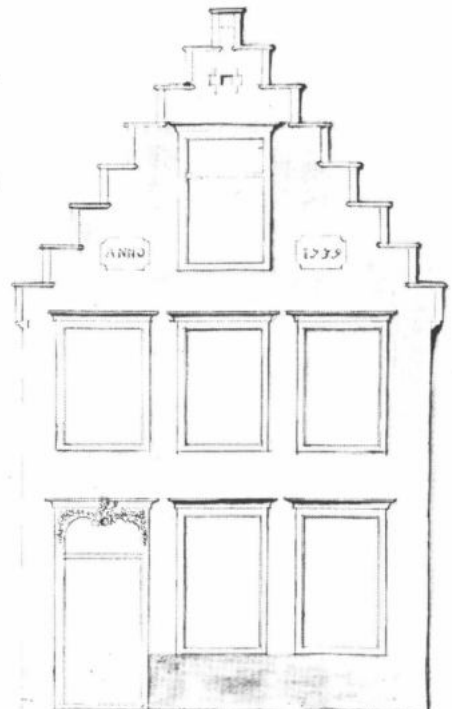
2. Gevelontwerp voor de herberg
"De Swaene", tussen de Muidepoorten,
1729 (SAG, 535, 325/11).

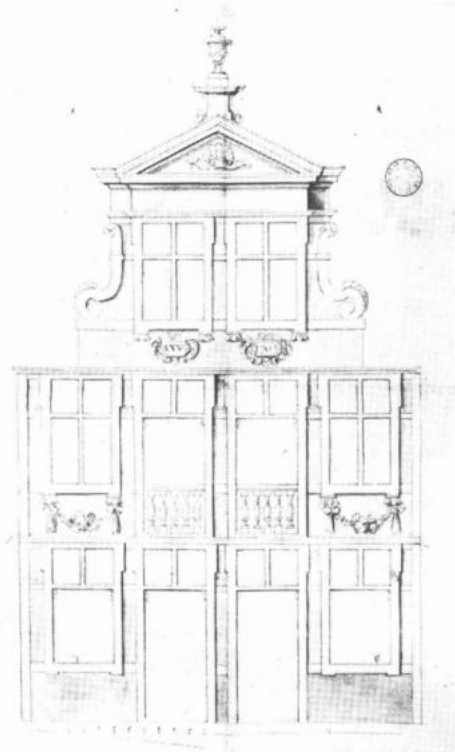
3. Gevelontwerp voor de herberg
"Moorenlandt", Hoogstraat, 1723
(SAG, 535, 102/15).

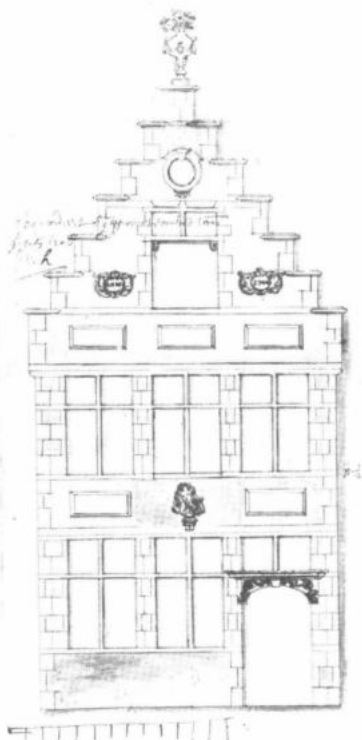
4. Gevelontwerp voor de herberg
"Het Lindeken", Doornzelestraat, 1718
(SAG, 535, 59/4).

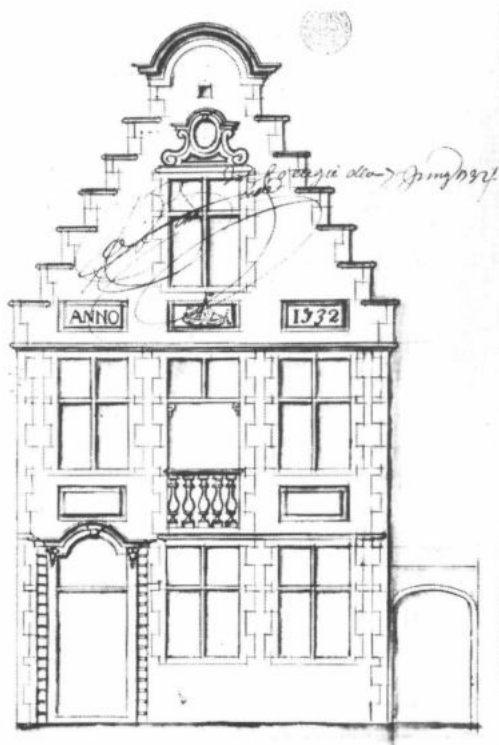
5. Gevelontwerp voor de herberg
"Den Bacchus", bij de Oordeelbrug, 1739
(SAG, 535, 215/1).

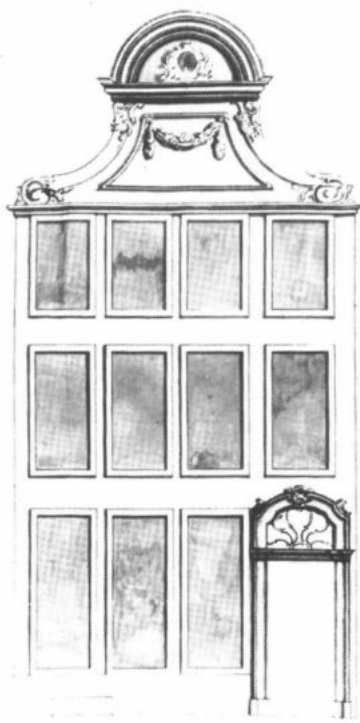
6. Gevelontwerp voor de herberg
"Den Druyftack", Steendam, 1708
(SAG, 535, 310/6).

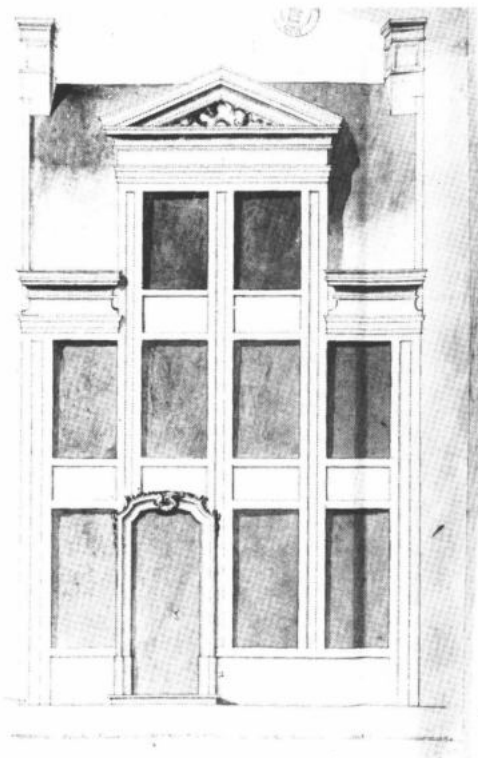
7. Gevelontwerp voor de herberg
"Den Prince", Plotersgracht, 1706
(SAG, 535, 237/3).

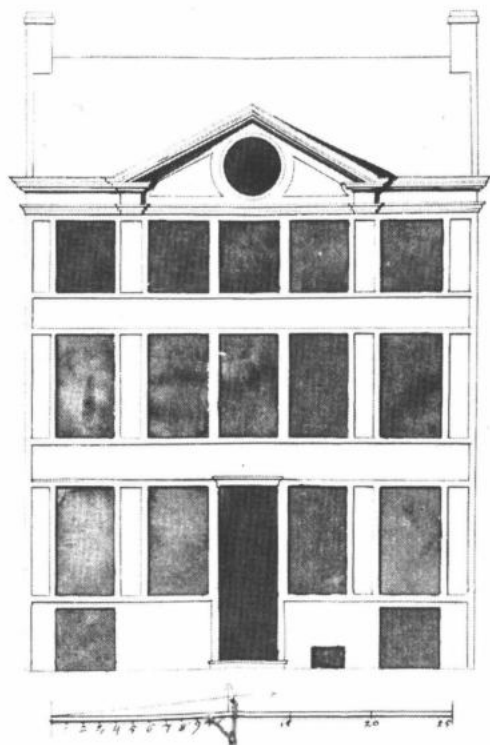
8. Gevelontwerp voor de herberg
"Het Smacxken", Korenlei, 1732
(SAG, 535, 144/16).

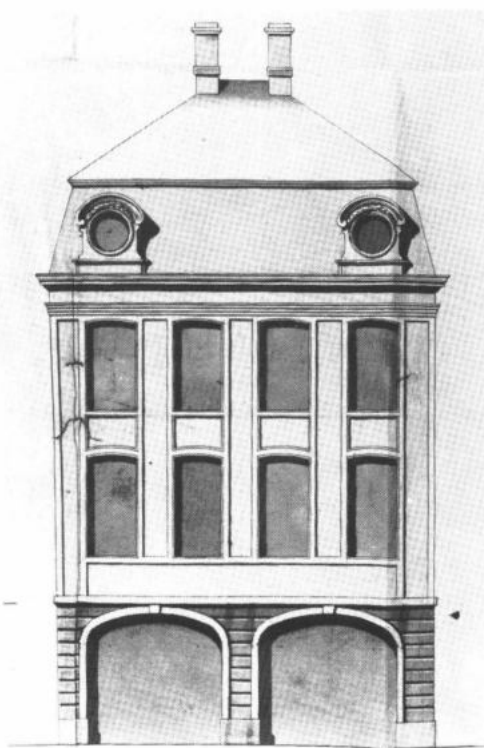
9. Gevelontwerp voor de herberg
"Den Hoogen Sin", Mageleinstraat, 1771
(SAG, 535, 189/20).

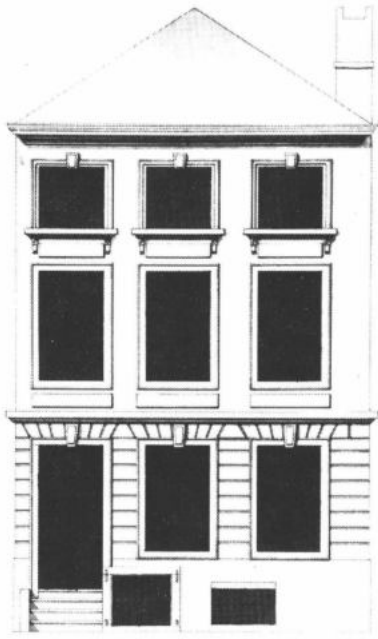
10. Gevelontwerp voor de herberg
"Hof van Plaisance", bij de Walpoortbrug,
1771 (SAG, 535, 343/5).

11. Gevelontwerp voor de herberg
"De Cleyne Sterre", bij het belfort, 1778
(SAG, 535, 282/18).

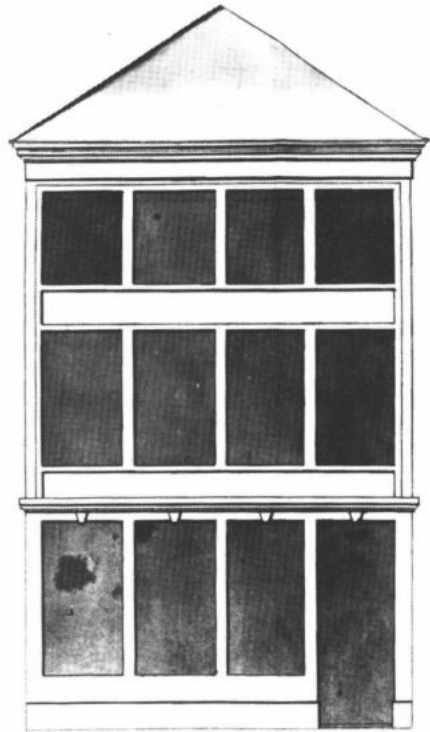

12. en 13. Ontwerpen voor de voor- en de achtergevel van de herberg
"Het Oragne Boomken", bij de Walpoortbrug, 1771 (SAF, 535, 344/10).

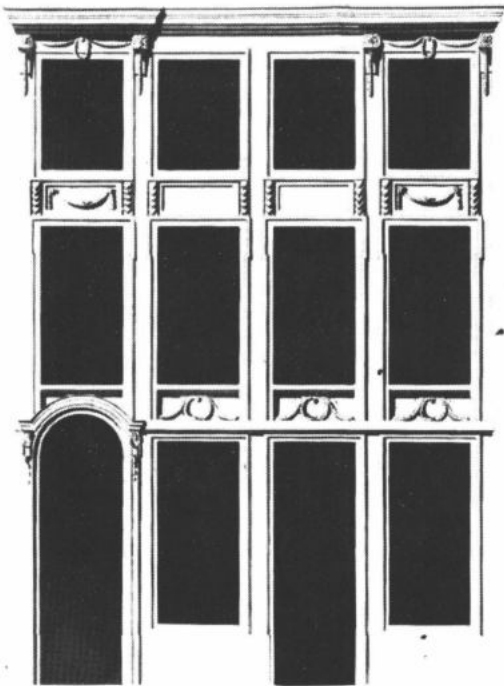

Archit. Van der Meer - Gendens' Maats.

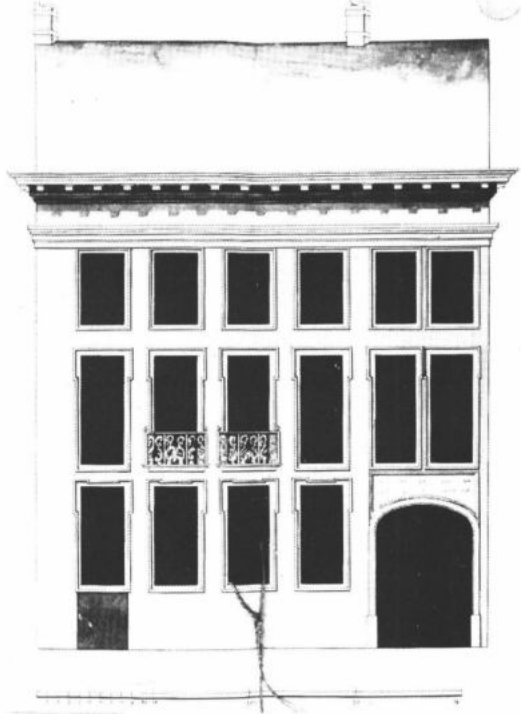
14. Gevelontwerp voor de herberg "Brugghe", Brugsepoortstraat, 1779 (SAG, 535, 46/17).

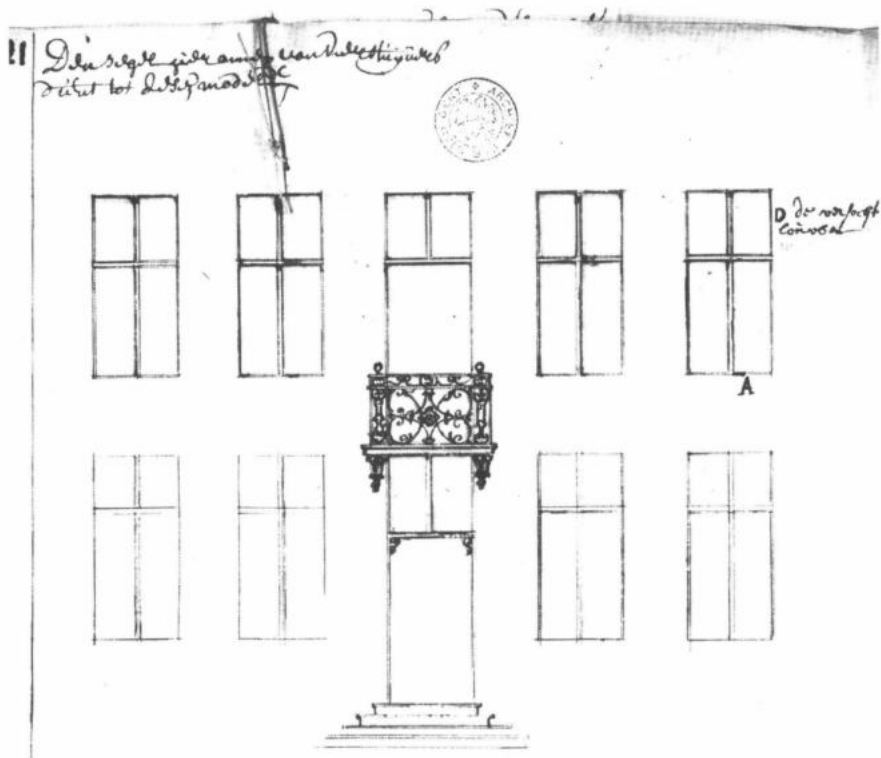
15. Gevelontwerp voor de herberg "Het Hertjen", Sleepstraat, 1791 (SAG, 535, 304/103).

16. Gevelontwerp voor de herberg "Harlem", Lievekaai, 1779 (SAG, 535, 183/9 bis).

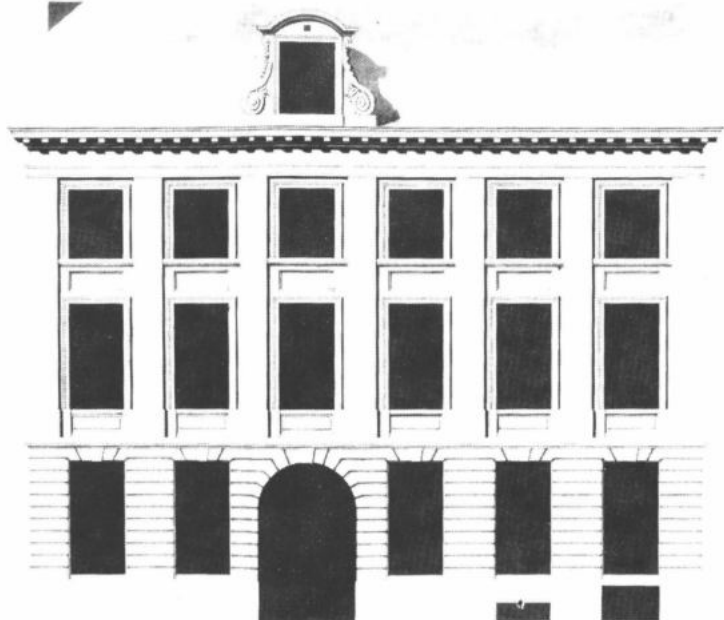
17. Gevelontwerp voor de herberg "De Groote Croone", bij het belfort, 1779 (SAG, 535, 282/19).

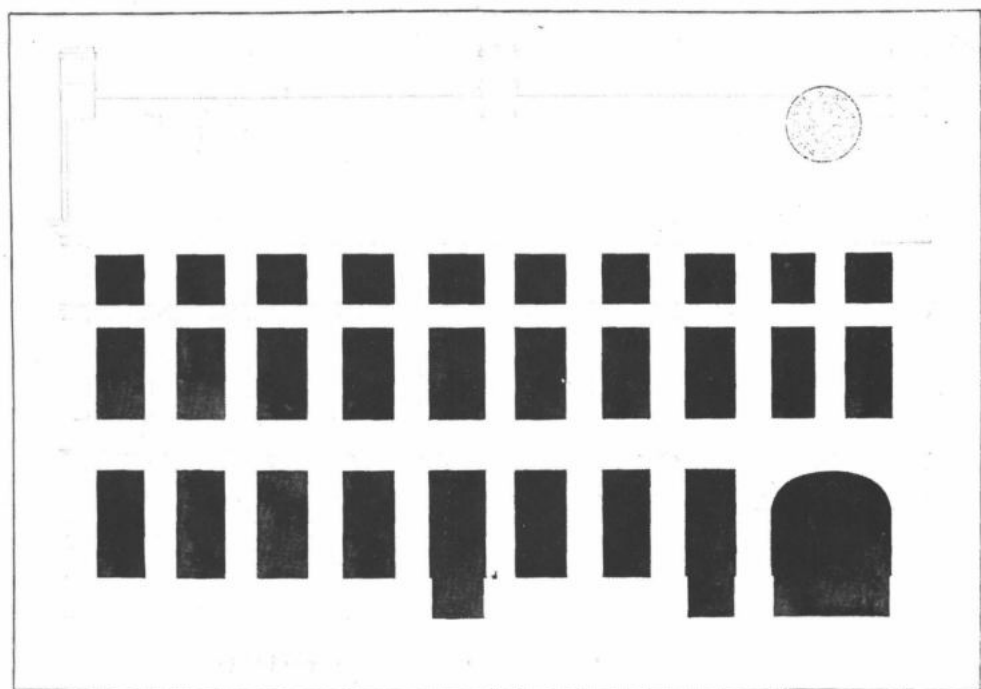
18. Gevelontwerp voor een koffiehuis, Korenmarkt, 1738 (SAG, 535, 145/21).

19. Gevelontwerp voor de herberg "Den Groenen Leeuw", tussen de Muidepoorten, 1732 (SAG, 535, 325/12).

20. Gevelontwerp voor de afspanning "Hemelrijk", Donkersteeg, 1792 (SAG, 535, 57/20).

21. Gevelontwerp voor de herberg "De Goude Poorte", buiten de Brugse Poort, 1781 (SAG, 535, 45/21).

Ompareerde voor myn Edel Heeren

Schepenen vander KEURE der Stadt *Ghende*, in perfoone

Tavernier binnen de voornoemde Stadt, den welcken accepterende de ghepresenteerde verminderinghe ende Moderatie vande Stadts-Rechten, ende Ouden Impoest op de Bieren, als-nu t'samen gebragt, ende by de welke hy (mits presterende desen Eedt) als-nu is ghestaende met te betaelen in advenante van *Acht Schellinghen grooten* voor ieder Tonne groot ofte dobbel Bier, inde plaetse van dat hy belaft is te betaelen in advenante van *Seventhien Schellinghen Ses Grooten* voor ieder Tonne groot Bier, onder solemnelen Eedt heeft verklaert, soo hy doet by desen, dat hy geene de minste fraude in't regardt vande voornoemde Rechten en sal committeren, doen, nochte laeten committeren directelijck nochte indirectelijck, ende dat hy overfulckx geen Bier en sal inlegghen sonder alvooren behoorelijcke Veraccynghe van diere ghedaen t'hebben, ende over de voornoemde Rechten betaelt *Acht Schellinghen grooten* voor ieder Tonne: hebbende voorts oock verklaert dat hy geene ander Bieren en sal inlegghen dan uyt de Braueryen deser Stadt, ende vande vremde Bier-stekers op de Veraccynghe ende betaelinghe vande Rechten daer toe staende, sonder eenigh Bier selve te doen Brauwen, ofte van eenighe particuliere geene Brauers ofte Bier-stekers wefende, in-te-legghen ofte haelen, niet meer met Tonnen, Vaeten, Kannen, als andersints: verklarende voorts dat hy de Brauers ende Bier-stekers niet en sal aenfoecken om eenigh Bier ghefraudeert te hebben, ende dat hy het *Ghendts wit Bier* niet min, nochte meer en sal verkoopen dan *Twee Stuyvers den Pot*: ghelijck den Comparant onder den voorseyden Eedt oock heeft verklaert, dat hy geen Bier en sal haelen ofte in-legghen, doen, nochte laeten haelen ofte in-legghen dan uyt de Braueryen vande Brauers ghedaen hebbende den Eedt van hun verfocht: al het welcken den Comparant, als verandwoordende voor syne Huys-vrouwe, Kinderen, ende Domestiquen, hun sal belasten precieselijck oock t'achtervolghen, sonder eenighe contraventie te doen ofte laeten committeren, op wat pretext 't selve soude moghen wesen, ghepeyft ofte onghepeyft, alles op pene van metter daedt gheprieveert te worden van voorder Herberghe te moghen houden, ende bovendien verklaert te worden voor meyn-eedigh infaem, ende ongheloofbaer perfoon, ende voor sulckx ghestraft te worden. Actum present als Schepene

t'Oorconden den

22. Voorgedrukt formulier met de eed niet te zullen frauderen, ongedateerd (RAG, Raad van Vlaanderen, 29618).

Naemen der Vremdelingen.

Noms des Etrangers & Etrangères.

Stracten.	Ten wiens Huyze.	Naemen der Vremdelingen.	Qualiteyt.	Geboorte-Plaetse.	Laetie Domicilie.	Reden waerom zy hier verblyven.	Sedert wanneer.	Permissie of Paspoort.
<i>Rues.</i>	<i>Chez qui.</i>	<i>Noms des Étrangers.</i>	<i>Qualité.</i>	<i>Lieu de Naissance.</i>	<i>Dernier Domicile.</i>	<i>Cause de leur séjour.</i>	<i>Depuis quand.</i>	<i>Permission ou Pass-port.</i>

23. Voorgedrukt formulier voor de optekening van de in Gent verblijvende vreemdelingen, 1794 (SAG, 110, 8).

BIJLAGEN

Bijlage 1 : *Vorstelijke ordonnanties ter beperking van het aantal drankhuizen in de Zuidelijke Nederlanden, 1531-1779*

<i>Zuidelijke Nederlanden</i>		<i>Vlaanderen</i>	<i>Gent</i>
<i>Herbergen</i>	<i>Brandewijnhuizen</i>		
7 okt. 1531 15 okt. 1541 31 aug. 1560 22 juni 1589			
1 juli 1616	20 mrt. 1601		
15 jan. 1629	20 okt. 1622		2 juni 1677
23 dec. 1697		18 mrt. 1683	
21 aug. 1702			30 sep. 1699
31 juli 1713			21 juli 1713
	5 sep. 1722	21 juli 1779	

Opmerking : De verordeningen die uitgevaardigd zijn vóór de scheiding van de Nederlanden worden gerubriceerd onder de Zuidelijke Nederlanden. Dit geldt ook voor de volgende bijlagen.

Bronnen : BUG, G 23.231/19, 18 mrt. 1683 ; *PL.VL*, deel 1, p. 762, 7 okt. 1531, p. 782, 15 okt. 1541, p. 816, 31 aug. 1560, p. 169, 22 juni 1589, p. 180, 1 juli 1616, p. 606, 23 dec. 1697, p. 607, 20 mrt. 1601, p. 609, 20 okt. 1622 ; *ROPBA*, deel 1, p. 263, 21 aug. 1702, deel 2, p. 471, 31 juli 1713, p. 692, 21 juli 1713, deel 3, p. 313, 5 sep. 1722, deel 11, p. 357, 21 juli 1779 ; *SAG*, 156/34, nr. 32, 2 juni 1677, nr. 34, 30 sep. 1699 ; F. THEERENS, *op. cit.*, p. 36, 15 jan. 1629 (met volgende verwijzing : *SAB*, 122, reeks 1, reg. 2, nr. 25).

Bijlage 2 : Verordeningen betreffende de avondklok in Gent, 1700-1793

	<i>Burgers</i>	<i>Soldaten</i>
16 nov. 1700	avondklok	
30 okt. 1704	21.15 (signaalklok)	
29 okt. 1705	21.15 (signaalklok)	
5 nov. 1706	21.15 (signaalklok)	
4 nov. 1707	21.15 (signaalklok)	
1 juli 1709	21.15	
16 juni 1742		tweede klok
26 nov. 1743		tweede klok
2 dec. 1743		20.00
1 juni 1748	22.00 (Z) - 21.30 (W)	
31 jan. 1749		20.00
7 juni 1754		20.00 (<i>retraite</i>)
3 dec. 1768		<i>retraite</i>
19 feb. 1778	22.00 (Z) - 21.30 (W)	
26 okt. 1779		<i>retraite</i>
4 feb. 1784	20.00	
16 nov. 1789	19.00	
11 dec. 1789	21.00	
29 nov. 1790	21.30 (Z) - 21.00 (W)	
8 feb. 1791	22.00 (Z) - 21.30 (W)	
26 nov. 1793	22.00 (Z) - 21.30 (W)	
30 dec. 1793		<i>retraite</i>

Afkortingen : Z = zomer (1 april - 30 september), W = winter (1 oktober - 31 maart).

Bronnen : R. VAN AERDE, De Brabantse Omwenteling. De gevechten te Gent, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 14, 1985, p. 137, 16 nov. 1789 ; C. LOGIE, *Sociale toestanden bij de arme bevolgingsklassen te Gent op het einde van de 18de eeuw*, Gent, 1967, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 20, 1 juni 1748 (met volgende verwijzing : SAG, 108bis, nr. 65) ; SAG, 108, nr. 5, f° 53v, 16 juni 1742, 26 nov. 1743, f° 64, 3 dec. 1768, 108bis, nr. 65, 7 juni 1754, nr. 107, 30 okt. 1704, 29 okt. 1705, 5 nov. 1706, 4 nov. 1707, 110, nr. 2, 16 nov. 1700, 1 juli 1709, 2 dec. 1743, nr. 3, 31 jan. 1749, nr. 6, 19 feb. 1778, 26 okt. 1779, 4 feb. 1784, nr. 7, 11 dec. 1789, 29 nov. 1790, 8 feb. 1791, nr. 8, 26 nov. 1793, 30 dec. 1793.

Bijlage 3 : Verordeningen betreffende de avondklok in de Zuidelijke
Nederlanden, 1699-1793

	<i>Datering</i>	<i>Sluitingsuur</i>
Zuidelijke Nederlanden	10 juli 1711	21.00
	8 juli 1754	21.00
Vlaanderen Antwerpen	21 juli 1779	21.00 (Z) - 20.00 (W)
	4 juni 1790	21.00
	1699	avondklok
	1746	22.30
	1764	22.30
	1780	22.30
	22 okt. 1787	22.30
	21 apr. 1788	22.30
	22 aug. 1788	22.30
	28 juli 1789	21.00
	13 aug. 1789	22.00
	24 dec. 1789	22.00
	12 jan. 1792	22.30
	27 dec. 1792	21.00
	12 juli 1793	22.30
Mechelen	3 nov. 1707	21.00 (soldaten)
	26 sep. 1711	22.00 (Z) - 21.00 (W)
	23 juni 1726	22.00 (Z) - 21.00 (W)
Brussel Brugge	1760	23.00
	6 aug. 1766	avondklok
	23 aug. 1766	avondklok
	28 dec. 1770	avondklok
	31 juli 1787	21.00
	7 aug. 1788	21.00 (Z) - 20.00 (W)
	1789	avondklok
	23 jan. 1790	avondklok
Eeklo	25 feb. 1791	avondklok
	1660	22.00

Afkortingen : Z = zomer (1 april - 30 september), W = winter (1 oktober - 31 maart).

Bronnen : De Mechelse verordeningen worden vermeld in J. VAN BALBERGHE, *De Mechelse bierhandel*, Antwerpen, 1945, pp. 33-34; De Brusselse verordening wordt vermeld in A. COSEMANS, *Alcoholisme en drankbestrijding in vroeger eeuwen*, in *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1956, p. 122; De verordening van Eeklo wordt vermeld in B.H.D. HERMESDORF, *De herberg in de Nederlanden, een blik in de beschavings-geschiedenis*, Assen, 1957, p. 58; De Antwerpse verordeningen worden vermeld in J. VAN HOUT, *op. cit.*, p. 75-77 (met volgende verwijzing: SAA, Privilegiekamer,

926, f° 174, 927, f° 26, 928, f° 8, f° 268, f° 277, 929, f° 35, f° 94, f° 154, f° 179, 2855) ; *ROPBA*, deel 2, p. 363, 10 juli 1711, deel 7, p. 354, 8 juli 1754, deel 11, p. 357, 21 juli 1779, deel 13, p. 526, 4 juni 1790 ; De Brugse verordeningen worden vermeld in B. SCHOTTE, *op. cit.*, deel 2, pp. 385, 397 (met volgende wijziging : SAB, 120), in F. THEERENS, *op. cit.*, pp. 110-111 (met volgende wijziging : *Polityke ordonnantien...*, deel 2, pp. 79-80 ; SAB, 122, reeks I, reg. 24, reeks II, reg. 29, nrs. 67, 85) en in J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen*, Brugge, 1982, deel 1, p. 98, 1984, deel 2, p. 64, 1985, deel 4, pp. 15, 159-160.

Bijlage 4 : Verordeningen betreffende de verplichte zondagsbeïliging in de Zuidelijke Nederlanden, 1531-1779

	Datering
Zuidelijke Nederlanden	31 aug. 1560 1 juni 1587 22 juni 1589 20 sep. 1607 1 juli 1616 1625 2 mrt. 1682 10 juli 1711 8 juli 1754 21 juli 1779
Aartsbisdom Mechelen Bisdom Gent	9 sep. 1598 12 juni 1622 19 sep. 1624 1676 1531
Vlaanderen	18 mrt. 1683
Gent	5 sep. 1608
Mechelen	26 sep. 1711 23 juni 1726
Brugge	21 feb. 1756 1768
Eeklo	1660
Veurne	1615

Opmerkingen : De verordeningen die feitelijk handelen over de *conventicula* en slechts zijdelings over de zondagsheiliging zijn opgenomen in bijlage 5.

Bronnen : De Mechelse verordeningen worden vermeld in J. VAN BALBERGHE, *op. cit.*, p. 34 ; BUG, ACC 35.510, 2 mrt. 1682, G 1.110, 19 sep. 1624, 1676, G 23.231/18, 18 mrt. 1683 ; M. CLOET, Het gelovige volk in de zeventiende eeuw, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, deel 8, p. 414, 1625 ; B.H.D. HERMESDORF, *op. cit.*, p. 162, 1531, p. 163, 1615, 1660 ; *PL.VL.*, deel 2, p. 169, 22 juni 1589, p. 33, 20 sep. 1607, p. 180, 1 juli 1616 ; P.F.X. DE RAM, *Synodicon Belgicum*, Mechelen, 1828-1858, deel 2, p. 335, 9 sep. 1598, deel 4, p. 283, 12 juni 1622 ; *ROPBA*, deel 2, p. 363, 10 juli 1711, deel 7, p. 354, 8 juli 1754, deel 11, p. 357, 21 juli 1779 ; SAG, 108bis, nr. 38, 5 sep. 1608 ; F. THEERENS, *op. cit.*, pp. 107-108, 1 juni 1587, 31 aug. 1560, 21 feb. 1756, 1768 (met volgende verwijzingen : *PL.VL.*, deel 1, p. 817, deel 2, p. 89 ; SAB, 122, reeks I, reg. 24, nrs. 34, 40).

Bijlage 5 : *Verordeningen en herderlijke brieven betreffende conventicula in de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1793*

Zuidelijke Nederlanden	Aartsbisdom Mechelen	Bisdom Gent	Gent
		1629 1656	
2 mrt. 1682	25 nov. 1675		
	23 mrt. 1683 29 apr. 1685	23 okt. 1682	
6 mrt. 1687		5 feb. 1686	
	10 apr. 1691	8 juni 1691	
	21 apr. 1697 21 juli 1700		
15 mei 1701	31 mrt. 1711		
10 juli 1711	6 nov. 1712 9 apr. 1744 9 mei 1750 12 feb. 1753		
8 juli 1754			19 feb. 1778
21 juli 1779	18 mei 1779		14 juni 1787 8 feb. 1791 26 nov. 1793

Bronnen : J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tielt, 1971-1972, deel 1, p. 268, 18 mei 1779 ; Id., *De kerk en het ontspanningsleven ca. 1700, in Handelingen van het 41e Congres van de Federatie van de Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, Mechelen, 1971, pp. 225, 229-231, 233, 23 okt. 1682, 23 mrt. 1683, 10 apr. 1691, 21 juli 1700, 31 mrt. 1711, 6 nov. 1712, 9 apr. 1744, 9 mei 1750 ; BUG, ACC 35.510, 1629, 25 nov. 1675, 2 mrt. 1682, 29 apr. 1685, G 6.044/59, 5 feb. 1686, 8 juni 1691, 8.415/79, 14 juni 1787 ; M. CLOET, *Het gelovige volk in de zeventiende eeuw ...*, p. 412, 1656 ; *PL.VL.*, deel 6, p. 1320, 6 mrt. 1687 ; P.F.X. DE RAM, *op. cit.*, deel 1, p. 614, 21 apr. 1697, deel 2, p. 507, 12 feb. 1753 ; *ROPBA*, deel 1, p. 11, 15 mei 1701, deel 2, p. 363, 10 juli 1711, deel 7, p. 354, 8 juli 1754, deel 11, p. 357, 21 juli 1779 ; SAG, 110, nr. 6, 19 feb. 1778 nr. 7, 8 feb. 1791, nr. 8, 26 nov. 1793.

Bijlage 6 : Verordeningen betreffende kansspelen in de Zuidelijke Nederlanden, 1699-1794

Zuidelijke Nederlanden	Gent	Antwerpen
6 mrt. 1699		
26 mrt. 1699		
29 jan. 1702		
19 feb. 1704		
26 sep. 1713		
11 mrt. 1716 (Vlaanderen)		
23 dec. 1719		
15 sep. 1727		
12 apr. 1730		
27 feb. 1738		
29 nov. 1745		8 nov. 1745
		11 juli 1746
	24 feb. 1752	
	7 feb. 1754 (soldaten)	
	19 feb. 1781	
9 jan. 1786		
15 mrt. 1786		
19 nov. 1788		
	13 jan. 1794 (soldaten)	

Opmerking : De verordeningen betreffende kansspelen op zon- en feestdagen zijn opgenomen in bijlage 5.

Bronnen : J.M. VAN DER AUWERMEULEN, *Sociale politiek te Gent en te Brugge in de 18de eeuw : een poging tot disciplineren van de lagere klasse*, Gent, 1984, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 227, 29 jan. 1702, 24 feb. 1752 (met volgende verwijzingen : *ROPBA*, deel 1, p. 485 ; *SAG*, 108bis, nr. 196) ; *BUG*, G 20.141/92, 11 mrt. 1716 ; J. VAN HOUT, *op. cit.*, p. 86, 8 nov. 1745, 11 juli 1746, 15 mrt. 1786 (met volgende verwijzingen : *ROPBA*, deel 12, p. 475 ; *SAA*, *Privilegiekamer*, 926, f° 156, f° 170) ; *PL. VL.*, deel 4, p. 68, 6 mrt. 1699 ; *ROPBA*, deel 1, p. 485, 19 feb. 1704, deel 2, p. 478, 26 sep. 1713, deel 4, p. 301, 12 apr. 1730, deel 5, p. 209, 27 feb. 1738, deel 6, p. 176, 29 nov. 1745, deel 12, p. 464, 9 jan. 1786 ; *SAG*, 110, nr. 3, 7 feb. 1754, nr. 6, 19 feb. 1781, nr. 8, 13 jan. 1794 ; F. THEERENS, *op. cit.*, p. 160, 23 dec. 1719, p. 162, 19 nov. 1788 (met volgende verwijzingen : *SAB*, 122, reeks II, reg. 10, nr. 84, reg. 19, nr. 49) ; De verordening van 26 mrt. 1699 wordt vermeld in die van 12 apr. 1730, de verordening van 15 sep. 1727 in die van 27 feb. 1738.

Bijlage 7 : *Verordeningen betreffende logementsbiljetten in de Zuidelijke Nederlanden, 1626-1794*

- Vorstelijke verordeningen : 23 dec. 1697, 21 aug. 1702, 1706, 31 juli 1713 (Vlaanderen), 28 juli 1738, 12 juni 1745, 26 juli 1749, 27 jan. 1794
- Verordeningen van het Gentse stadsbestuur : 11 sep. 1629 (x29), 13 juli 1665, 2 aug. 1667 (x4), 3 mrt. 1702, 30 okt. 1704 (x4), 28 juni 1709, 4 mei 1716 (x3), 13 sep. 1738, 5 mei 1745, 23 aug. 1745, 19 aug. 1746, 4 okt. 1746, 14 nov. 1746, 16 feb. 1748, 23 aug. 1748, 14 aug. 1749, 7 nov. 1750, 18 nov. 1751, 1 dec. 1755, 17 jan. 1757 (x2), 20 aug. 1763, 9 okt. 1771, 1 aug. 1781, 30 aug. 1788, 22 mei 1790, 29 nov. 1790, 6 okt. 1791, 28 feb. 1792, 8 mei 1792, 8 mrt. 1793, 26 nov. 1793, 8 feb. 1794
- Verordeningen van het Antwerpse stadsbestuur : 18 feb. 1645, 5 jan. 1646, 19 feb. 1655, 23 sep. 1675, 18 sep. 1698, 1700-1786 (x8), 1787-1793 (x9)
- Verordeningen van het Brugse stadsbestuur : 1626, 26 okt. 1695, 15 okt. 1732, 5 jan. 1739, 13 aug. 1749, 4 sep. 1751, 14 jan. 1765, 10 mei 1769, 11 feb. 1773, 22 juni 1787

Afkorting : (xa) betekent : deze verordening werd a maal heruitgevaardigd.

Bronnen : K. BERNARD, *op. cit.*, p. 83, 1 aug. 1781, 30 aug. 1788 (met volgende verwijzing : SAG, 110, nrs. 6, 7) ; BUG, 8.415/1, 28 feb. 1792 ; F. VANDER HAEGHEN, *Bibliographie Gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs à Gand, 1483-1830*, Gent, 1858-1869, deel 3, p. 14, 28 juni 1709 ; B.H.D. HERMESDORF, *op. cit.*, p. 226, 1706 ; De Antwerpse verordeningen worden vermeld in J. VAN HOUT, *op. cit.*, p. 142 (met volgende verwijzing : SAA, Vierschaar, 1823) ; *PL. VL.*, deel 5, p. 606, 23 dec. 1697, p. 611, 21 aug. 1702 ; *ROPBA*, deel 2, p. 471, 31 juli 1713 ; SAG, 108, nr. 5, f° 57, 1 dec. 1755, f° 64, 9 okt. 1771, 108bis, nr. 65, 13 juli 1665, 2 aug. 1667, 8 mei 1792, nr. 107, 11 sep. 1629, 30 okt. 1704, 4 mei 1716, 23 aug. 1745, 110, nr. 1, 3 mrt. 1702, nr. 2, 13 sep. 1738, 5 mei 1745, nr. 3, 16 feb. 1748, 14 aug. 1749, 18 nov. 1751, nr. 4, 17 jan. 1757, 20 aug. 1763, nr. 7, 22 mei 1790, 29 nov. 1790, nr. 8, 6 okt. 1791, 8 mrt. 1793, 26 nov. 1793, 8 feb. 1794 ; B. SCHOTTE, *op. cit.*, deel 2, p. 385, 5 jan. 1739, 13 aug. 1749, 4 sep. 1751 (met volgende verwijzing : SAB, 122) ; F. THEERENS, *op. cit.*, pp. 165-166, 1626, 26 okt. 1695, 15 okt. 1732, 12 juni 1745, 26 juli 1749, 14 jan. 1765, 10 mei 1769, 11 feb. 1773, 22 juni 1787 (met volgende verwijzingen : *PL. VL.*, deel 9, pp. 1.001, 1.085 ; *Polityke ordonnantien...*, deel 1, p. 46 ; SAB, 122, reeks I, reg. 4, nr. 76, reg. 10, nr. 113, reeks II, reg. 14, nr. 55, reg. 26, nr. 53, reg. 51, nr. 28) ; J. VAN WALLEGHEM, *op. cit.*, deel 1, p. 142, 22 juni 1787 ; De verordeningen van 19 aug. 1746, 4 okt. 1746 en 14 nov. 1746 worden vermeld in die van 16 feb. 1748, de verordening van 23 aug. 1748 in die van 14 aug. 1749, de verordening van 7 nov. 1750 in die van 18 nov. 1751, de verordening van 27 jan. 1794 in die van 8 feb. 1794.

Bijlage 8 : Verordeningen betreffende het verblijf van vagebonden en bedelaars in drankhuizen, 1506-1792

Zuidelijke Nederlanden	Gent
22 sep. 1506	
22 dec. 1515	
28 feb. 1530	
21 apr. 1532	
	9 feb. 1534
3 feb. 1542	
15 juni 1556	
27 nov. 1595	
26 okt. 1607	
5 aug. 1611	
31 okt. 1613	
28 sep. 1617	
10 juli 1685	
23 dec. 1697	
21 aug. 1702	
	28 juni 1709
	2 apr. 1710
16 aug. 1710	
12 juni 1713	
31 juli 1713 (Vlaanderen)	
	28 juli 1730
4 mrt. 1745	
	7 nov. 1750
	17 mei 1777
	6 okt. 1791
	28 feb. 1792

Bronnen : BUG, 8.415/1, 28 feb. 1792 ; F. VANDER HAEGHEN, *op. cit.*, deel 3, p. 14, 28 juni 1709 ; M.P.C. VAN DER MEERSCH, De l'état de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de la Flandre Orientale depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours, 1740-1850, in *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, 5, 1853, pp. 38, 48, 9 feb. 1534, 7 nov. 1750 ; *PL. VL.*, deel 2, p. 157, 26 okt. 1607, 5 aug. 1611, p. 162, 28 sep. 1617, deel 5, p. 604, 10 juli 1685, p. 606, 23 dec. 1697, p. 611, 21 aug. 1702, p. 616, 16 aug. 1710 ; *ROPBA*, deel 2, p. 467, 12 juni 1713, p. 471, 31 juli 1713, deel 6, p. 124, 4 mrt. 1745 ; *SAG*, 110, nr. 2, 2 apr. 1710, 28 juli 1730, nr. 3, 7 nov. 1750, nr. 6, 17 mei 1777, nr. 8, 6 okt. 1791 ; G. WILLEMSSEN, Trois siècles de lutte contre l'ivrognerie, in *Bulletin de l'Académie Royale d'Architecture de Belgique*, 1903, pp. 163-164, 22 sep. 1506, 22 dec. 1515, 28 feb. 1530, 21 apr. 1532, 3 feb. 1542, 15 juni 1556, 31 okt. 1613.

Bijlage 9 : Verordeningen betreffende verkopen en leningen aan, vechtpartijen met en beledigingen van soldaten, 1685-1793

Verkopen		Leningen		Ongeregeldheden
Zuidelijke Nederlanden	Gent	Zuidelijke Nederlanden	Gent	Gent
10 juli 1685 1689 19 apr. 1692	24 dec. 1691	15 apr. 1707	9 nov. 1711 19 jan. 1712	22 sep. 1752
		7 sep. 1753	21 juli 1763 23 feb. 1771 4 jan. 1773 4 juni 1773 12 apr. 1775	4 okt. 1775 10 apr. 1776
	26 sep. 1779		6 juli 1779	
	30 jan. 1793		12 juli 1779	13 okt. 1785
			11 jan. 1786	
				30 dec. 1793

Bronnen : F. VANDER HAEGHEN, *op. cit.*, deel 3, p. 79, 15 apr. 1707 ; B.H.D. HERMESDORF, *op. cit.*, p. 270, 1689 ; *PL. VL.*, deel 5, p. 604, 19 juli 1685, deel 7, p. 1.665, 19 apr. 1692 ; SAG, 1/1, nr. 7, 30 jan. 1793, 108bis, nr. 65, 4 jan. 1773, 12 apr. 1775, 10 apr. 1776, 12 juli 1779, 26 sep. 1779, 13 okt. 1785, 11 jan. 1786, nr. 129, 19 jan. 1712, 110, nr. 4, 21 juli 1763, nr. 5, 4 juni 1773, 4 okt. 1775, nr. 6, 6 juli 1779, nr. 8, 30 dec. 1793, 156/34, nr. 11, 24 dec. 1691. De verordeningen van 7 sep. 1753 en 23 feb. 1771 worden vermeld in die van 4 jan. 1773, de verordening van 22 sep. 1752 in die van 10 apr. 1776, de verordening van 9 nov. 1711 in die van 19 jan. 1712.

Bijlage 10 : *Verordeningen betreffende fiskale aspecten van de bierhandel in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 1501-1786* ⁹³

- Bevel aan de biertappers persoonlijk de accijnzen te betalen
stedelijke verordeningen : 8 juni 1569, 14 juni 1765
- Bevel aan de brouwers en de bierstekers hun verkopen te melden op het *biercomptoir*
provinciale verordening : 12 dec. 1615
stedelijke verordeningen : 29 mei 1554, 14 juni 1765
- Verbod aan niet-biervoerders bier te vervoeren
stedelijke verordeningen : 20 mei 1552, 16 nov. 1579, 20 mei 1724, 30 juli 1773, 18 aug. 1786
- Verbod aan de bierhandelaars het maken van een *vont* te weigeren.
provinciale verordeningen : 10 dec. 1540, 12 dec. 1615, 28 sep. 1632, 18 feb. 1702°
stedelijke verordening : 20 mei 1724
- Bevel de prijsvoorschriften voor het bier na te volgen
stedelijke verordeningen : 1592, 15 juli 1672, 1677, 11 aug. 1677, 7 apr. 1690, 20 mei 1724, 16 juni 1742, 24 nov. 1743
- Verbod aan de brouwers slecht bier te leveren
stedelijke verordening : 20 mei 1724
- Verbod een ongeëtrooieerd goedbierhuis uit te baten
stedelijke verordeningen : 27 juli 1623°, 25 feb. 1710°
- Verbod aan bepaalde personen een bierhuis uit te baten
vorstelijke verordeningen : 15 okt. 1541°, 31 okt. 1563°, 22 juni 1589°, 1 juli 1616°, 18 mrt. 1683°, 4 juni 1699°, 6 mei 1775°
provinciale verordening : 12 dec. 1615
stedelijke verordeningen : 1677, 12 feb. 1682°, 21 mei 1710°, 3 aug. 1711, 20 mei 1724, 18 aug. 1786
- Bevel aan de betrokkenen in de bierhandel de eed af te leggen niet te zullen frauderen
stedelijke verordeningen : 20 mei 1724, 14 juni 1765
- Verbod aan de biertappers in het groot te verkopen
stedelijke verordening : 20 mei 1724
- Verbod aan de biertappers te brouwen
provinciale verordening : 18 feb. 1702
stedelijke verordeningen : 16 nov. 1579, 1677, 20 mei 1724, 14 juni 1765
- Verbod aan de biertappers menagebier te kopen
stedelijke verordeningen : 20 mei 1724, 29 nov. 1751, 14 juni 1765
- Verbod aan niet-geprivilegieerden bier te kopen in geprivilegieerde drankhuizen
provinciale verordeningen : 19 sept. 1614°, 21 jan. 1661°, 4 dec. 1701°, 18 feb. 1702°
stedelijke verordeningen : 17 dec. 1501, 2 sep. 1529, 1531, 29 mei

(93) ^o betekent : deze verordening heeft eveneens betrekking op de wijn- en/of de brandewijnhandel.

1554, 13 nov. 1567, 3 juni 1573, 7 juli 1575, 20 mei 1616°, 15 aug. 1625°, 15 juli 1672, 1677, 11 aug. 1677, 22 aug. 1684°, 7 apr. 1690, 20 mei 1724, 6 nov. 1734°, 5 aug. 1745°, 12 okt. 1745°, 14 nov. 1766°

verordening van de gouverneur van het Spanjaardenkasteel: 1 juli 1728°

Verordeningen betreffende de biertonnen

vorstelijke verordeningen: 10 juni 1596, 21 jan. 1610, 9 feb. 1611, 13 dec. 1624, 9 mrt. 1635, 16 mrt. 1641, 17 jan. 1654, 10 juli 1679, 19 apr. 1687, 2 okt. 1700, 22 dec. 1714, 20 jan. 1727, 14 mei 1750, 19 jan. 1757

provinciale verordeningen: 19 sep. 1614, 12 dec. 1615, 18 feb. 1702

stedelijke verordeningen: 1677, 20 mei 1724, 27 sep. 1734, 2 mei 1735, 7 mei 1735

Verordeningen betreffende de bierflessen

stedelijke verordeningen: 26 aug. 1709°, 24 dec. 1735°, 1 jan. 1736°, 20 jan. 1836°, 1783°

Bronnen: BUG, G 1.183/1, 12 feb. 1682, 8.415/95, 18 aug. 1786, G 16.345/126, 6 mei 1775, G 21.109, 12 dec. 1615; P. DE COMMER, *op. cit.*, pp. 25, 29, 34-36, 17 dec. 1501, 1531, 10 dec. 1540, 20 mei 1552, 29 mei 1554, 13 nov. 1567, 8 juni 1569, 3 juni 1573, 7 juli 1575, 16 nov. 1579 (met volgende verwijzingen: SAG, 93, BB, f° 24, f° 145, f° 277, CC, f° 160, f° 216, DD, f° 270, f° 345, EE, f° 19v f° 92, f° 259v); M. HEINS, *Gand, sa vie et ses institutions*, Gent, 1912-1923, deel 1, p. 412, 1592; B.H.D. HERMESDORF, *op. cit.*, p. 50, 15 okt. 1541, 31 okt. 1563; *PL. VL.*, deel 2, p. 169, 22 juni 1589, p. 180, 1 juli 1616, p. 605, 9 feb. 1611, deel 5, p. 1.109, 21 jan. 1661, deel 6, p. 663, 28 sep. 1632, p. 298, 4 juni 1699, p. 1.130, 10 juni 1596, 13 dec. 1624, 9 mrt. 1635, 16 mrt. 1641, 17 jan. 1654, 19 apr. 1687, 2 okt. 1700, 22 dec. 1714, deel 7, p. 346, 19 sep. 1614, deel 8, p. 565, 14 mei 1750; *ROPBA*, deel 1, p. 149, 18 feb. 1702, deel 4, p. 85, 20 jan. 1727, deel 5, p. 1, 6 nov. 1734; SAG, 93, nr. 46, f° 35v, 15 apr. 1672, f° 83, 11 aug. 1677, nr. 47, f° 20, 7 apr. 1690, 108, nr. 4, f° 62, 20 mei 1724, f° 101, 27 sep. 1734, 2 mei 1735, f° 102v, 7 nov. 1735, f° 105, 19 jan. 1757, nr. 5, f° 35v, 16 juni 1742, nr. 6, f° 46v, 1677, f° 72v, 26 aug. 1709, f° 92, 16 juli 1744, f° 100, 29 nov. 1751, 108bis, nr. 38, 15 aug. 1625, 22 aug. 1684, nr. 65, 27 juli 1623, 21 mei 1710, 3 aug. 1711, nr. 84, 4 dec. 1701, 1 juli 1728, nr. 85, 20 mei 1616, nr. 124, 20 jan. 1736, 1783, 110, nr. 2, 24 dec. 1735, 12 okt. 1745, nr. 4, 14 juni 1765, 15 nov. 1766, nr. 5, 30 juli 1773, 2 juli 1775; De verordeningen van 21 jan. 1610 en 10 juli 1679 worden vermeld in die van 20 jan. 1727, de verordening van 25 apr. 1709 in die van 21 mei 1710, de verordening van 5 aug. 1745 in die van 12 okt. 1745, de verordening van 1 jan. 1736 in een verzoekschrift van de *Camer van Commertie* (zie SAG, 108bis, nr. 47, 1736), de verordening van 25 feb. 1710 in een verzoekschrift van het St.-Zacheüs-gilde (zie SAG, 131, nr. 3, 9 apr. 1710).

Bijlage 11 : *Verordeningen betreffende fiskale aspecten van de wijnhandel in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 1609-1724*

Verbod aan niet-kraankinders en niet-vaatjesvoerders wijn te vervoeren
provinciale verordening : 18 feb. 1702

Verbod aan de wijnhandelaars het maken van een *vont* te weigeren
provinciale verordeningen : 14 apr. 1672, 6 okt. 1679, 8 mei 1724
stedelijke verordeningen : 13 feb. 1709, 21 mei 1710

Verbod wijn te mengen
stedelijke verordeningen : 1 mei 1667, 13 feb. 1709, 8 mei 1724

Bevel aan de betrokkenen in de wijnhandel de eed af te leggen niet te zullen frauderen

stedelijke verordeningen : 30 apr. 1704, 30 apr. 1724, 8 mei 1724

Verordeningen betreffende wijnvaten

stedelijke verordeningen : 1 mei 1667, 13 feb. 1709

Verbod aan de wijnhuishouders in het groot te verkopen

stedelijke verordeningen : 18 feb. 1609, 1 mei 1667, 13 feb. 1709, 8 mei 1724

Verbod aan niet-geprivilegieerden wijn te kopen in geprivilegieerde drankhuizen

stedelijke verordeningen : 30 apr. 1704, 13 feb. 1709, 30 apr. 1724

Verbod aan bepaalde personen een wijnhuis uit te baten

stedelijke verordeningen : 27 mrt. 1543, 1 mei 1667, 21 mei 1675, 3 aug. 1711, 8 mei 1724

Verbod aan de wijnhuishouders cider of verjus te verkopen

stedelijke verordeningen : 18 feb. 1609, 30 apr. 1704, 13 feb. 1709, 30 apr. 1724

Verbod aan de wijnhuishouders buiten de stad wijn te verkopen

stedelijke verordeningen : 18 feb. 1609, 1 mei 1667, 30 apr. 1704, 27 aug. 1708, 13 feb. 1709, 30 apr. 1724

Bevel aan de wijnhuishouders tijdens de openingsuren naast de voordeur een prijslijst te hangen

stedelijke verordeningen : 18 feb. 1609, 1 mei 1667, 30 apr. 1704, 13 feb. 1709, 30 apr. 1724, 8 mei 1724

Bronnen : BUG, G 8.701, 14 apr. 1672, 6 okt. 1679, JU 2.956, 18 feb. 1609, 13 feb. 1709 ; P. LENDERS, De ambtenaar in de ondergeschikte besturen op het einde van het Ancien Régime. Het statuut van het openbaar ambt. De benoemingsprocedure, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis*, 29, 1975, p. 109 ; ROPBA, deel 1, p. 149, 18 feb. 1702 ; SAG, 108, nr. 4, f° 17, 8 mei 1724, f° 119, 27 aug. 1708, nr. 6, f° 8, 30 apr. 1704, 30 apr. 1724, 108bis, nr. 65, 21 mei 1675, 21 mei 1710, 3 aug. 1711, 110, nr. 1, 1 mei 1667.

Bijlage 12 : *Verordeningen betreffende fiskale aspecten van de brandewijnhandel in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 1609-1752*

- Verbod aan de brandewijnhandelaars het maken van een *vont* te weigeren
provinciale verordening : 13 mei 1726
stedelijke verordeningen : 10 mei 1662, 8 mei 1724
- Verbod aan de wijnstekers en de stokers een brandewijnhuis uit te baten
stedelijke verordeningen : 21 mei 1710, 3 aug. 1711, 8 mei 1724
- Verbod aan de brandewijntappers in het groot te verkopen
stedelijke verordening : 8 mei 1724
- Verbod aan de brandewijntappers te stoken
stedelijke verordening : 1663
- Verbod aan niet-geprivilegieerden brandewijn te kopen in geprivilegieerde drankhuizen
stedelijke verordening : 1 juni 1748
- Verbod aan de brandewijntappers buiten de stad brandewijn te verkopen
stedelijke verordeningen : 27 aug. 1708, 26 apr. 1752
- Bevel aan de brandewijntappers zich op het *comptoir* aan te geven als brandewijntapper
stedelijke verordeningen : 15 mei 1609, 10 mei 1662, 1663, 8 mei 1724

Bronnen : ROPBA, deel 4, p. 41, 13 mei 1726 ; SAG, 108, nr. 4, f° 14, 8 mei 1724, f° 119, 27 aug. 1708, 26 apr. 1752, nr. 6, f° 123, 1 juni 1748, 108bis, nr. 33, 15 mei 1609, 10 mei 1662, 1663, nr. 65, 21 mei 1710, 3 aug. 1711.

DE GENTSE VOORSCHEPEN J. J. P. VILAIN XIII
(1755-1777)

Enkele trekken van zijn persoonlijkheid

door

P. LENDERS (Ufsia) *

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd het Gentse stadsbestuur door een voorname persoonlijkheid geleid, burggraaf J.J.P. Vilain XIII (1712-1777). Van 1755 tot aan zijn dood was hij voorschepen van de stad en tevens voorzitter van de Staten van Vlaanderen. De drie laatste jaren van zijn leven cumuleerde hij daarbij de functie van hoogbaljuw, die officieel als onvereenigbaar met het ambt van schepen gold, daar de hoogbaljuw als taak had de magistraat te controleren. In het verleden zal niemand burggraaf Vilain XIII overtroffen hebben inzake de ononderbroken duur van zijn burgemeestersmandaat en inzake de ingrijpende maatregelen die hij liet treffen en doorvoerde.

Van het werk van deze man is reeds heel wat bekend. De tijd dat men hem als burgemeester van Gent ignoreerde ligt reeds circa 40 jaar achter ons. In 1984 bracht het *Contactblad* van de Oost-Vlaamse Heemkundige Kringen nog een overzicht van zijn activiteiten¹. Zo weet men dat hij erin slaagde heel wat bestuurlijke structuren te moderniseren tijdens de overgangsjaren 1750-1777, zowel in de Staten van Vlaanderen als in de stad Gent. Ook weet men dat hij in 1743-1751 bestuurlijke functies waar-

(*) Gebruikte afkortingen :

- ALA : Archief van het Land van Aalst in het rijksarchief te Gent.
Arch. Vil. : Familie-archief Vilain XIII in het rijksarchief te Gent.
BUG : Bibliotheek van de universiteit te Gent.
CAPB : Chancellerie autrichienne des Pays Bas in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.
GR : Geheime Raad in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.
JAS : Jointe des administrations et des affaires des subsides in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.
P : Protokol of consulte.
RF : Raad van Financiën in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.
SAG : Stadsarchief te Gent.
SEG : Secrétairerie d'Etat et de Guerre in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.
St. v. Vl. : Staten van Vlaanderen in het Rijksarchief te Gent.

(1) P. LENDERS, *Jean Jacques Philippe Vilain XIII. Een merkwaardig voorzitter van de Staten van Vlaanderen en Voorschepen van Gent*. In *Contactblad. Gouw Oost-Vlaanderen. Verbond van de kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen*, jg. 8, nr. 3, september 1984, p. 8-17. Hij lijkt vergeten door H. VAN WERVEKE, *De Historiografie van de stad Gent in de dertig laatste jaren*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis en de Oudheidkunde*, Gent, 1943, p. 8-9. Hij wordt er niet vermeld bij de Gentse schepenen, wier biografie opgenomen is in de *Biographie nationale*.

nam in zijn geboortestad Aalst, waar hij toen burgemeester was en voorzitter van het hoofdcollège dat het Land van Aalst bestuurde, de grootste kasselrij van Vlaanderen met een 150-tal dorpen.

Men is minder ingelicht over het privé-leven van deze figuur: zijn levensstijl, zijn werkwijzen, zijn macht, zijn gezondheid en lichamelijke conditie. Er is een portret van hem bewaard gebleven. Een kopie ervan hangt in het bureau van de directeur-generaal van ons gevangeniswezen te Brussel. Ook weet men heel wat over de ideologische achtergrond van waaruit hij gewerkt heeft. De bibliotheek van de rijksuniversiteit te Gent bezit nog de kataloog van zijn rijk gestoffeerde boekencollectie. Maar men is minder vertrouwd met de mens en zijn dagdagelijkse leven: wellicht was hij nog wat anders dan een perfecte administrator en initiator.

De reden daarvan ligt bij het voorhanden-zijnde bronnenmateriaal. Het onderzoek vindt niet veel in het familie-archief, hoe rijk dit ook mag zijn voor de andere leden van deze ambtsadel. De meeste papieren die voorschepen Jean Jacques Philippe Vilain XIII betreffen en in dit archief hadden moeten terecht komen, werden op bevel van de Brusselse regering vernietigd². Deze documentenverzameling bevat betreffende onze man alleen nog enkele testamenten, huwelijkscontracten, afrekeningen over het beheer van zijn goederen, documenten die zich niet in het werkcabinet van de overledene bevonden, wanneer dit werd verzegeld, en stukken die aan de oudste zoon Philippe gericht waren en over de vader handelen. De bibliotheek van de Gentse universiteit bezit onder nummer G 18.442 nog een farde papieren van de hand van de voorschepen, die daar op een onverklaarbare wijze zijn verzeild geraakt en de titel dragen *Lettres et mémoires*. Voor het onderzoek naar de privé persoon zijn wij naast enkele dagboeken van tijdgenoten vooral aangewezen op documenten, die in de openbare archieven te Gent en te Brussel bewaard worden. Gelukkig zijn die niet weinig talrijk.

Een poging om deze opmerkelijke figuur beter te kennen en te situeren leek ons zinvol. Hij is wellicht de meest vooraanstaande Vlaming uit de achttiende eeuw. Wij zouden heel bijzonder een drietal aspecten nader willen belichten: zijn bezit en aanzien, zijn karakter en de ontwikkeling van zijn gezondheidstoestand.

Over andere aspecten van zijn leven leverde het onderzoek niet zoveel op. Welk was b.v. zijn interesse voor de jonge positieve wetenschap en de techniek? Wel vonden wij meermaals dat hij in vuurwerk geïnteresseerd was en dit zelfs klaarmaakte en organiseerde. Ook dat hij, wellicht in het kader van die belangstelling, met salpeter experimenteerde. In 1767 stuurde hij zelfs resultaten van deze proefnemingen aan gevolmachtigd minister Cobenzl. „*J'aurai l'honneur de présenter le fruit de mes spéculations dans la modération de la violence du salpêtre*”, schrijft hij hem³. Maar verder vernemen wij er niet veel meer over. Ook weet men dat hij

(2) P. LENDERS, *L'héritage archivistique du président des Etats de Flandre J.J.P. Vilain XIII. Sa destruction par les autorités (1778)*. In *Etudes sur le XVIIIe siècle*, X, 1983, p. 127-151.

(3) SEG 1952: Vilain XIII aan Cobenzl 9 mei 1767.

als Staten-voorzitter industriële spionage steunde en dekte, wanneer deze de vondsten en verworvenheden van de Industriële Revolutie in Groot-Brittannië op het oog had. Hij was een van de weinigen in Vlaanderen die daarvoor een uitgesproken belangstelling bezat ⁴.

Verder weten wij echter weinig over zijn privé belangstelling en de rareitensverzameling van de Gentse burgemeester. Daarom zijn wij verplicht ons tot de drie vermelde benaderingen te beperken. Alleen daarvoor beschikken wij over voldoende materiaal om de figuur van burggraaf J.J.P. Vilain XIII beter in het licht te kunnen stellen.

1. *Bezit en aanzien*

In het Ancien Régime hing de stand in niet onbelangrijke mate af van het bezit van onroerende goederen, het cumuleren van ereambten en titels en de opname in de hoge adel. Aan de hand van deze drie criteria ontdekt men vlug een stijgende lijn in het leven van J.J.P. Vilain XIII. Die kwam er niet toevallig: hij lijkt een ambitieus man geweest te zijn op alle terreinen.

Vrouwefortuna was hem aanvankelijk niet gunstig ⁵, maar op veertigjarige leeftijd heeft hij toch reeds een stevig bezit verzameld. Als tweede zoon in een gezin van kleine Aalsterse ambtsadel was de jonge Jean-Jacques niet zo bemiddeld. Na briljante rechtsstudies, aangevuld door een studieverblijf in het buitenland en een kleine advocatenpraktijk vanaf maart 1734, huwde hij op 28-jarige leeftijd de enige dochter uit de rijke Antwerpse schepen- en koopmansfamilie de Lunden. Amper een jaar na zijn huwelijk, in 1741, mocht hij de bruidsschat in ontvangst nemen: twee hoeven te Niel en te Schelle, een buitengoed op de Markgravelei te Antwerpen, een windmolen te Nijlen en twaalf aandelen van de Verenigde Oostindische Compagnie te Amsterdam ⁶. Vanaf dat jaar huurde hij een klein buitengoed te Wetteren.

Het inkomen uit deze goederen liet hem echter in 1743 niet toe de koop van het Aalsterse burgemeesterschap volledig te betalen. Klaarblijkelijk kon hij de fl. 5000 cour. voor de koopsom uit eigen middelen putten, maar hij moest circa fl. 10.000 lenen voor de overname van het leenpand van zijn voorganger: fl. 4600 kon hij ontlennen bij zijn moeder en fl. 5300 bij een derde. In 1748 blijken deze leningen reeds afbetaald te zijn. Dat jaar is zijn echtgenote kinderloos gestorven en heeft hij volledige zeggenschap gekregen over haar bezittingen ⁷.

Aanvankelijk had J.J. Vilain XIII na zijn huwelijk een huis gehuurd te Aalst. In 1747 — het jaar dat zijn schoonvader stierf en hij de hele erfenis bekam — kon hij een ruim huis kopen in de Kapelstraat. Hij liet het ombouwen en ging er in 1748 wonen ⁸.

(4) P. LENDERS, *L'héritage archivistique*, p. 133.

(5) M. CHERRETTE, *Het Aalsterse tijdens de Oostenrijkse Successie-Oorlog 1740-1748*. In *Het Land van Aalst*, 33, 1981, p. 16, noot 29.

(6) Arch. Vil. 4699.

(7) Arch. Vil. 4704: Staat van goederen van C.C. de Lunden in 1748. M. CHERRETTE, *o.c.*, p. 16, noot 29.

(8) Arch. Vil. 4700 en 4704.

In de loop van de jaren vijftig kwamen er nog heel wat bezittingen bij, vooral vanwege zijn tweede echtgenote, Marie Angélique du Bois de Schoondorp. Hij bewoonde dan te Gent een *hôtel de maître* in Onderbergen tussen graaf della Faille d'Huyssche en baron de Heems. Hij nam dan heel wat personeel in dienst. Het beheer werd zo uitgebreid dat hij in 1756 een rentmeester moest aanstellen: Philip Defaulx. De man was een stedelijk ambtenaar, die gehecht was aan de dienst van het zegelrecht. Rond dezelfde tijd moet hij ook een hofmeester of *maître d'hôtel* in dienst genomen hebben. In de jaren zeventig heet hij Philippe François Le Maire. Hij beschikte ook over lakeien en keukenpersoneel. Een lid van de Staten-administratie, J. de Breucq, werd zijn vertrouwenssekretaris en vervulde de functie die men best met de naam cabinetschef zou aanduiden. Voorsheren Vilain XIII blijkt zelfs over meerdere sekretarissen te beschikken, die hij privé betaalde⁹.

Het beheer van de goederen werd kundig gepland. De in Gent wonende burggraaf verkocht de hoeven in het Zuiden van Antwerpen en bezat dan hoofdzakelijk landerijen in de omgeving van Aalst. Men ziet hem leenverheffingen doen voor bezittingen te Erembodegem en te Erpe. In de jaren vijftig huurde hij een prestigieus buitengoed te Wetteren, dat hij in 1763 kocht. Het had een oppervlakte van 96 dagwand of circa 32 hectare en kostte het niet geringe bedrag van fl. 26.000 wiss.

Verder was hij aandeelhouder van de Hollandse V.O.C. en van de nog niet gelijkwideerde Oostendse Compagnie. Hij participeerde ook in de Oostendse oesterbankonderneming door de gebroeders de Loose opgericht en in een onderneming voor zeevisserij. Tussen 1763 en 1774 kocht hij voor circa fl. 100.000 wiss. renten van twee edellieden. In dit laatste jaar had hij klaarblijkelijk het nodige geld voorhanden om het leenpand van de Gentse hoogbaljuw over te nemen, dat fl. 127.000 bedroeg. Volgens de laatste afrekening vóór zijn dood zou de Gentse burgemeester in 1776 buiten zijn ambtsvergoedingen een inkomen van 4553 pond gehad hebben. Dit mooie bedrag klasseert hem bij de gegoeden zonder hem in de superklasse onder te brengen¹⁰.

In 1758 kon gevolmachtigd minister Cobenzl aan kanselier Kaunitz te Wenen melden dat de Gentse schepen het financieel erg ruim had en leefde „dans une situation fort aisée”¹¹. Vanaf dat ogenblik is hij wegens zijn functie en zijn fortuin overal aanvaard: hij komt aan het hof van Karel van Lorreinen, ontvangt de prins en de prinses de Ligne, de hertog en de hertogin van Arenberg en andere hooggeplaatsten bij zich aan huis.

Zo de Gentse politicus nooit tot de uitzonderlijk rijken behoorde, is het wellicht gemakkelijk te begrijpen dat hij de *cursum honorum* tot aan de top verlangde te doorlopen en erg ambitieus was. Hij was in 1758 zeer

(9) Arch. Vil. 4713. SEG 1956: Vilain XIII aan Starhemberg 5 juni 1773. St. v. Vl. 484: document van 4 november 1776; 994, fol. 285-287.

(10) Arch. Vil. 4717, 4741, 4751. ALA: leenverheffingen Erembodegem. St. v. Vl. 1231, fol. 3. RF 5146: de Stoop aan Baudier 23 september 1769; 5161: akte van notaris Buyck 22 augustus 1767. F. De POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van Wetteren*. Gent, 1891, p. 19.

(11) CAPB 791: Kaunitz aan Maria-Theresia 4 maart 1758 en dossier.

vlot tot regeringscommissaris benoemd voor de controle van de rekeningen van ontvangers en rentebetalers van de Staten van Vlaanderen. Het was een vertrouwenspost die men in geen enkele andere provincie aantreft. De bevordering zonder kosten tot burggraaf datzelfde jaar was een spontane reactie van de Brusselse en Weense overheidsinstanties op het succes van de Statenhervorming. Deze was moeilijk verlopen maar had de vorst grote voordelen bezorgd¹².

In 1760 deed de Statenvoorzitter plots een verzoek om bij de top te komen: hij vroeg zijn opname in de Raad van State. Eigenlijk was „Staatsraad” een eretitel geworden en was de oude collaterale raad niet meer het trefpunt dat de hoge adel bijeenbracht voor de oriëntatie van de landspolitiek. Vilain XIII moet dat geweten hebben. Was hij er dan niet van op de hoogte dat Maria-Theresia deze bevordering alleen schonk aan leden van de collaterale raden en aan de voorzitters van de provinciale rechtsraden? Of heeft de vlotte afhandeling van zijn verlangen tot opname in de hoge adel hem tot deze stap verleid? Wij hebben er het gissen naar. Alleen verraadde het verzoek bij zijn auteur een enorme ambitie. Het feit dat hij tien jaar lang op dit verzoek terugkomt, wekt de indruk dat hij niet zonder hoop was de gevraagde promotie te bekomen.

Indien hij in 1760 een eerste maal om zijn opname in de Raad van State verzocht, kwam hij reeds het jaar nadien op zijn vraag terug. De reden voor dit aandringen en dat van de volgende jaren was zijn gezondheidstoestand, althans volgens de argumentatie van de rekwirant. De erge pijnen veroorzaakt door reuma, ischias en nierstenen deden hem vrezan, zo stelde hij, weldra het administratieve werk niet meer aan te kunnen. In dat geval kon de titel van staatsraad hem het verlangde prestige en een supplementair inkomen bezorgen. Men lijkt trouwens te Brussel het verzoek niet zo maar te verwerpen. In 1766 waren zelfs Maria-Theresia en Kaunitz het eens hem een belofte voor opname in de Raad van State te doen als *conseiller d'état de courte robe*, titel gereserveerd aan de adel¹³.

Wanneer Karel van Lorreinen in de herfst van 1770 een bezoek bracht aan Wenen, drong hij bij zijn schoonzuster opnieuw aan om de Vlaamse voorman de zo begeerde promotie te bezorgen. Hij had zich daarvoor rechtstreeks tot de keizerin gericht zonder de kanselier van hof en staat, Kaunitz, daarbij te betrekken. Aanvankelijk oogstte hij succes. Op zijn verzoekschrift tekende de keizerin aan: „*Il me paraît que cela n'est pas trop pour un homme qui a tant de services devant lui*”. Daarna gaf zij het document door aan Kaunitz met het verzoek de promotie ook eens te bekijken en met de randbemerking dat de „Belgische” regering nog niet op de hoogte was van haar beslissing¹⁴. De kanselier moet geschrokken

(12) CAPB 791: Kaunitz aan Maria-Theresia 4 maart 1758. Arch. Vil. 4715: Patent van 27 september 1758.

(13) CAPB 460: Kaunitz aan Maria-Theresia 28 oktober 1766. BUG hs. G 18.442: *Lettres et mémoires*, waaruit blijkt dat Cobenzl zich sterk maakte deze titel te bekomen. Hetzelfde zegt Karel van Lorreinen in 1770 volgens CAPB 474: memorandum 4 augustus 1770. Zie ook P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het Midden der achttiende Eeuw*. Brussel, 1956, p. 268-269.

(14) CAPB 474: memorandum van Karel van Lorreinen 4 augustus 1770, apostille van Maria-Theresia 11 augustus 1770.

zijn van de beslissing van de vorstin. Hij maakte onmiddellijk werk van een tegenadvies dat hij drie dagen later op 15 augustus aanbood. Hij was radikaal tegen een opname in de Raad van State en zelfs tegen een belofte in die zin. Het lidmaatschap van die raad was immers onverenigbaar met het ambt van voorschepen. Vilain XIII ontlasten van deze functie en hem uitsluitend in een collaterale raad opnemen zou wellicht niet welkom zijn bij de kandidaat, want in de Nederlanden verdienden burgemeesters en pensionarissen meer dan de raadsheren in de Brusselse raden. Maria-Theresia moet zich al vlug hebben laten overtuigen door de argumentatie van haar kanselier, want zij schrijft in de marge van zijn rapport: „*J'approuve entièrement votre idée et l'ai marquée au prince*”, d.i. Karel van Lorreinen¹⁵. Er waren trouwens precedenten: het jaar voordien was dezelfde bevordering geweigerd aan de Brusselse burgemeester Van der Dilt¹⁶.

Burggraaf Vilain XIII liet ondertussen niet af en zocht voortaan een vorstelijke onderscheiding van een andere orde. Reeds in 1771 bood zich een gelegenheid aan om opnieuw een verzoekschrift in te dienen. Hij had dat jaar een interne regeling door de Staten doen goedkeuren ten voordele van de bede, die de toelage aan de vorst praktisch met meer dan fl. 250.000 per jaar verhoogde ook al bleef het bedrag van de bede nominaal hetzelfde¹⁷. Eigenlijk had de Gentse voorman niet zelf om een erkenning gevraagd. Het was kanselier Kaunitz, die hem vanuit Wenen liet suggereren de decoratie met het klein kruis van de H. Stefanus aan te vragen. Aan de vorstin rapporteerde de kanselier: „*Le vicomte de Vilain mérite assurément une marque éclatante de la satisfaction de Votre Majesté*”. Zelfs de titel van Staatsraad zou men hem nu mogen geven, rapporteerde hij, en daarvoor afwijken van de stelregel dat geen burgemeester of schepen deze waardigheid kreeg. „*Un service aussi important que celui d'augmenter les revenus royaux de fl. 2 à 300.000 sans créer pour cela de nouveaux impôts était un motif qui pouvait justifier pleinement une exception à la règle*.” In september 1771 werd dan aan burggraaf Vilain XIII de onderscheiding toegekend, die aan burggraaf Walckiers twee jaar voordien geweigerd was en waarvan de verlenging aan de voorzitter van de Raad van Namen, de Stassart, en aan de sekretaris van Staat en Oorlog, Crumpipen, dat zelfde jaar nog werd uitgesteld. Te Gent werd de onderscheiding in december 1771 bekend gemaakt en met de nodige plichtplegingen gevierd¹⁸.

In datzelfde jaar 1771 had de Gentse voorschepen van de gunstige stemming van kanselier Kaunitz willen profiteren om voor zichzelf — en voor zijn zoon nadien — het hoogbaljuwschap van de stad Gent en het baljuwschap van de Oudburg van Gent aan te vragen. De beide plaatsen waren al sinds 1767 vakant. De weduwe van de overleden hoogbaljuw,

(15) CAPB 474: Kaunitz aan Maria-Theresia 15 augustus 1770.

(16) CAPB 465: Kaunitz aan Maria-Theresia 5 maart 1769.

(17) P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen*, p. 271, nr. 1 en 321-326.

(18) CAPB 477: Kaunitz aan Maria-Theresia 22 mei en 6 augustus 1771 en dossiers, SAG 107/26, fol. 140-142. J. D'HANE DE TERVAERENT, *Dagboek*, dl. III, fol. 245-246 (BUG hs. G 10.158).

burggravin de Nieulant, trok nog steeds inkomsten van de functie op zonder de aan het ambt verbonden verplichtingen te vervullen. Voorschepen Vilain XIII trad als baljuw op zonder de titel te dragen en had daarvoor de instemming van de regering. Eigenlijk was een baljuwschap onverenigbaar met een schepenfunctie: in Vlaanderen was de baljuw immers de vorstelijke officier die de schepenbanken moest controleren. Maar met verloop van jaren was dit ambt tot een decoratieve aangelegenheid verworpen, die nog steeds heel hoog geschat werd en met veel eerbied omringd, maar zonder veel impact bleef op de gang van zaken. Daarom vroeg de voorschepen het ambt aan. Hij oefende het trouwens reeds uit, zo meldde hij in zijn verzoekschrift. De kandidaat was daarbij bereid de emolumenten van het ambt aan de weduwe over te laten, die niet zo bemiddeld was. Wel zou hij het leenpand van haar overnemen: het sloeg op de enorme som van fl. 127.000. Hierop werd echter jaarlijks intrest uitbetaald door de vorst. De voornaamste bekommernis van de voorschepen bleek te zijn het bezorgen van deze functie aan zijn zoon.

Over dit onverwachte postulatieschrijven vroeg de regering eerst het advies van de raadsfiscaal in Vlaanderen, ridder J.F.X. Dierickx. De man was een vriend van Vilain XIII en behoorde met hem tot de verlichte intelligentsia van Gent. Hij adviseerde de landvoogd de burggraaf tot hoogbaljuw te Aalst te benoemen. Zo'n aanstelling was eervol maar verreed de hoog aangeslagen incompatibiliteit, daar de kandidaat zijn functies te Gent kon blijven uitoefenen. In de regeringskringen te Brussel stuitte het verzoek van de Gentse voorschepen op allerlei verzet. Minister Starhemberg was wrevelig over de nooit verzadigde ambitie waarvan het verzoekschrift een nieuw bewijs was. Geheim raadsheer H. de Wavrans, de deskundige voor Vlaanderen, was er ronduit tegen. Kaunitz rapporteerde aan Maria-Theresia dat de kandidaatstelling voor de beide baljuwschappen eigenlijk „*des demandes indiscrettes et embarrassantes*” waren. De discussie omtrent de toekenning van de twee vorstelijke ambten liep nog drie jaar aan. Volgens een rapport van kanselier Kaunitz dreigde Vilain XIII op een ogenblik ontslag te nemen als burgemeester van Gent en voorzitter van de Staten van Vlaanderen. Te Wenen getuigde Maria-Theresia aan prins de Ligne dat men de leiding en de invloed van de Gentse voorman niet kon missen. Na veel ups en downs schonk zij de Gentse voorman uiteindelijk de gevraagde officies in 1774. Deze bekwam aldus wat vóór hem niemand te Gent ooit gerealiseerd had: in één persoon het ambt van baljuw en voorschepen verenigen, van controleur en gecontroleerde. Hij bereikte daarmee een in Vlaanderen onbereikbaar geachte top. De verbazing was er dan ook zeer groot, zo rapporteerde de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen aan de regering¹⁹.

(19) CAPB 481: Kaunitz aan Maria-Theresia 9 juni 1774 en dossier; 571: P.S. van Starhemberg 15 februari 1772 en dossier. SEG 1956: de Causmaecker aan Crumpipen 19 juli 1774. BUG hs. G. 18442: *Lettres et mémoires*. Bij het voorstel van Kaunitz van 9 juni 1774 noteert Maria-Theresia eigenhandig: „*Vilain n'est pas aisé à contenter. On lâchera pour l'avenir d'attirer plus de sujets pour n'être obligé à se tenir à un seul*”.

Toch bleef de familie Vilain XIII ook nadien nog heel wat blijken van waardering ontvangen vanwege de nationale overheid. Zij betroffen nu vooral zijn oudste zoon Philippe-Mathieu, die reeds in 1773 op 20-jarige leeftijd door zijn vader in het administratieve werk betrokken werd. De *survivance* of opvolging voor het hoog-baljuwschap was hem weliswaar niet toegekend, daar men zowel te Brussel als te Wenen heel erg tegen dergelijke procédés gekant was. Maar voor de andere bevorderingen werden de „verdiensten van de vader” wel in aanmerking genomen. Deze had zijn zoon in 1775 laten meerderjarig verklaren. Zo kon hij reeds enkele weken later door de landvoogd tot schepen van de Keure benoemd worden op een opvallende plaats. Hiertoe moesten weer heel wat vrijstellingen van wettelijke regelingen geschonken worden o.m. omdat het samenzetelen van vader en zoon in één zelfde schepencollege niet toegelaten was. Het jaar daarop wist de vader zijn zoon door vorstelijk decreet te doen opnemen in de zo belangrijke stedelijke commissie voor financiën en liet hij hem betrekken in het sociale werk en de armenhulp van de stad. Hij mocht hem ook als adjunct-regeringscommissaris meenemen voor de controle van de boekhouding van de Staten van Vlaanderen²⁰. Al deze gunsten wekten naijver op. De begunstigde ervoer het zelf op soms beledigende wijze en rapporteerde erover aan staatssecretaris Crumpipen: „*L'envie va plus loin. Elle ne cesse de crier, même à Bruxelles: il a tout ce qu'il a demandé, il ne veut plus rien faire pour le service*”²¹.

Het beeld dat hierboven geschetst werd inzake huwelijkspolitiek en ambities is geen unicum. Het lijkt typisch te zijn voor een aantal Vlamingen van hogere kringen. De grote opponent van voorschepen Vilain XIII, pensionaris P.F. Pycke d'Ideghem et de Ten Driessche, lijkt eenzelfde politiek te volgen inzake huwelijk, bevordering en plaatsing van de oudste zoon. Van zijn tweede huwelijk met Isabelle Ameye weet men dat dit zijn onroerend bezit verdubbelde en van fl. 150.000 op fl. 300.000 bracht. Ook hij vroeg een verhoging in de adelstand, de titel nl. van baron. Zij werd hem echter in 1753 geweigerd. In 1764 postuleerde hij een plaats van raadsheer in de Geheime Raad, maar de regering moest van deze turbulente politicus niet weten. In 1777, op 56-jarige leeftijd, vroeg hij reeds zijn pensionarisambt te mogen resigneren ten voordele van zijn oudste zoon uit het tweede huwelijk, die meerderjarig — 25 jaar — werd. Ook dat bekwam hij niet. Zijn pensionarisambt werd trouwens na zijn dood afgeschaft. Hij was een slecht beheerder van zijn bezittingen. Ofschoon hij vanaf 1774 over een ambtelijk jaarinkomen van fl. 9.200 beschikte en daarnaast nog casuele emolumenten trok, was hij op het einde van zijn leven in falings en moest zijn weduwe om steun vragen²².

(20) Arch. Vil. 4722 : Crumpipen aan Vilain XIII 22 mei 1774 ; 4727 : acte van 16 juni 1775 ; 4738 : Limpens aan Vilain XIII jr. 3 juli 1776. GR 358B : Dierickx aan Raad 18 juni 1775, P. 3 juli 1775. JAS 529, fol. 2-12. St. v. Vl. 484 en 944, fol. 5 en 17-33. SEG 1956 : Vilain XIII jr. aan Crumpipen 30 december 1773, Starhemberg aan Vilain XIII sr. 7 juli 1774.

(21) SEG 1973 : Vilain XIII aan Crumpipen 12 juli 1776.

(22) JAS 75 : P 18 juli 1780 ; 768 : memorandum van Pycke s.d., Crumpipen aan

De achttiende eeuw kende in zijn gegoede klassen en ambtsadel meerdere dergelijke *Streber*, die rijkdom en macht tot aanbeden waarden verklaarden. Niemand raakte echter zo ver als de succesvolle politicus Vilain XIII.

2. Een invloedrijk man met een hard karakter

Indien de Gentse burgemeester zoveel erbewijzen heeft durven vragen en zoveel erkentelijkheid heeft ondervonden is dit vooral te danken aan zijn deskundigheid en aan zijn onverdroten werken. De successen, die hij met allerlei hervormingen behaalde, waren een levend getuigenis van zijn bekwaamheid. Men geeft zich veelal minder rekenschap van zijn rol als informant over hetgeen in het buitenland gebeurde, en beseft ook niet altijd ten volle zijn invloed in Vlaanderen en hoeveel steun hij hiervoor ontving vanwege de regering. Hij had bij dit alles geen prettig karakter. Maar ziet men niet regelmatig dat voortrekkers de realisatie van hun projecten boven alles stellen, ook boven prettige menselijke relaties? Op deze belangrijke omstandigheden moeten wij wat verder ingaan.

De Gentse voorschepen kon af en toe informatie doorspelen vanuit een aantal Europese hoofdsteden. Wij kunnen slechts gissen wie daar zijn correspondenten waren en hebben alleen maar kennis van deze correspondentie wegens het doorgeven van de informatie aan regeringsleden te Brussel. De eigen briefwisseling werd met de overige archivalia in 1778 vernietigd.

Dat burggraaf Vilain XIII correspondenten te Parijs had zal niemand verbazen. Tijdens de Oostenrijkse Successie-Oorlog onderhield hij heel wat contacten met hovelingen van Lodewijk XV, die hun vorst in ons land vergezelden. Bij het begin van de bezetting van de Zuidelijke Nederlanden moest hij zelfs veertien dagen lang aan de Franse koning onderkomen geven in zijn huis te Aalst. Zelf vertoefde hij meerdere malen te Parijs o.m. in 1749 en 1774. Dat jaar kreeg hij zelfs van Starhemberg een introductie bij de Oostenrijkse gezant F. Mercy d'Argenteau. Op andere ogenblikken merkt men dat de familie Vilain XIII haar kleren liet maken te Parijs. In 1754 kon hij aan P.F. Cordeys, voorzitter van de Rekenkamer te Brussel, een primeur meedelen: de man die tijdens de Franse bezetting in 1745-1748 het burgerlijk bestuur in handen had gehad, indendant Jean Moreau de Séchelles, was *contrôleur général* geworden in Frankrijk en graaf A.L. Rouillé de Jouvy was er minister van buitenlandse zaken benoemd²³. Daarbij was de schoonbroer van de Gentse voorschepen,

Cazier 28 februari 1777. CAPB 414: P 14 augustus 1753; 553: dossier 16 P 1 + 2. SEG 1018, fol. 95. SAG: Familiefonds Pycke 208, 209, 211. J. LEFEVRE, *Documents sur le personnel supérieur des conseils collatéraux du gouvernement des Pays-Bas pendant le dix-huitième siècle*. Brussel, 1941, p. 288. C. DE VILLERMONT, *La cour de Vienne et de Bruxelles au XVIIIe siècle*. Parijs-Brugge, 1925, p. 44-45.

(23) SEG 1967: Cordeys aan Cobenzl 6 augustus 1754; 1973: Starhemberg aan Vilain XIII 24 april 1774. ALA 225: Leron aan Vilain XIII 7 september 1749. Arch. Vil. 4722: Crumpipen aan Vilain XIII 22 mei 1774. SAG Familiefonds 6386: C. Vilain XIII aan Grenier 2 juni en 5 juli 1738.

de mathematicus en lid van de Brusselse academie André-Auguste du Bois de Schoondorp, een tijdlang woonachtig in de Franse hoofdstad. Hij vroeg o.m. in 1771 aan André te Parijs uit te zien naar studies over veepest en in het bijzonder de werking van de *Académie des sciences* op dat gebied na te gaan²⁴.

Een ander maal kon de Statenvoorzitter de regeringsinstanties te Brussel berichten uit Londen doorzenden over de besprekingen in het Britse Lagerhuis en de betwistingen rond Lord Bute. Zelf bezocht hij meermaals Den Haag en reisde al eens vandaar naar Aken²⁵. Ook te Wenen had hij correspondenten. Vandaar verneemt hij in 1773 dat zijn vriend, prins de Ligne, hem aanzet verder te blijven candideren voor de beide Vlaamse baljuwschappen gezien Maria-Theresia hem erg waardeert. Zij zou aan de prins gezegd hebben: „*Je serai fort aisée de le voir... Il s'appelle Vilain et je sais que quelques-uns le trouvent vilain et sûrement je ne le trouve pas. Il me fera plaisir s'il vient à Vienne*”²⁶. Het zal ook wel niet alleen om zijn hoge positie te Gent zijn — hoogbaljuw de Nieulant stond immers boven hem — maar ook om zijn vele relaties dat minister Cobenzl hem regelmatig aanzocht om buitenlandse gasten bij hem thuis of te Wetteren te ontvangen of bij ruzies te bemiddelen tussen hoge adellijke officieren van het Gentse garnizoen en leden van de magistraat of onderbaljuw baron de Heems²⁷.

Niet alleen bezorgde Vilain XIII soms vlugge informatie aan de Brusselse regeringsleden, hij onderhield met hen ook vriendschappelijke relaties. Nu eens stuurde hij hun na een jachtpartij geschoten wild, dan weer schonk hij hun een of ander wetenschappelijk curiosum. Dit alles bracht mee dat hij voor de regeringsleden als voornaamste vertrouwensman gold in Vlaanderen en grote invloed kon uitoefenen op de benoeming van burgemeesters en schepenen. Reeds in het begin van de jaren vijftig onderhield de Gentse politicus een drukke correspondentie met Pierre-François de Cordeys, eerst voorzitter van de Rekenkamer en daarna van de Raad van Financiën. Hij stond hem zelfs in 1759 bij gedurende zijn doodstrijd in de abdij van Enname-Oudenaarde. De invloed van Vilain XIII op de benoemingen in Vlaanderen dateert van die vriendschap: met Cordeys besprak en regelde hij alles. Gezien deze laatste na de Oostenrijkse Successie-Oorlog te Brussel als expert voor Vlaanderen doorging, kwam alles wat de Gentse voorman vroeg prompt in orde.

Na de dood van Cordeys vroeg gevolmachtigd minister Cobenzl Vilain XIII deze correspondentie met hem te willen verder zetten: „*Votre correspondance, monsieur, avec feu monsieur Cordeys a beaucoup avancé les affaires. Je vous prie donc de la continuer avec moi, persuadé comme vous devez l'être que ce que vous me confierez ne sera communiqué à*

(24) St. v. Vl. 474: Vilain XIII aan du Bois de Schoondorp 11 januari 1771.

(25) SEG 1950: Vilain XIII aan Cobenzl 25 november 1763, Brief *Londres le 18 novembre 1763*; 1955: Starhemberg aan Vilain XIII 14 juni 1772.

(26) Arch. Vil. 4719: Vilain XIII aan Crumpipen 10 januari 1773.

(27) SEG 1240, fol. 13 en 97; 1750: Cobenzl aan Vilain XIII 16 augustus 1763 en 27 april 1764. J. D'HANE DE TERVAERENT, *Dagboek*, III, p. 119-121.

personne"²⁸. Reeds in 1756 had de Gentse voorschepen zijn visie inzake de stedelijke politiek op een voorzichtige wijze aan de minister uiteengezet. Op 15 september had hij hem geschreven: „*Je n'aime pas de faire des plaintes, mais j'en ai beaucoup depuis le dernier changement du magistrat.*” Reeds de dag nadien reageerde de minister erop en vroeg hem „*en détail les raisons que vous avez de vous plaindre du magistrat.*” Toch was het vooral vanaf 1759 dat Vilain XIII vrijmoediger werd tegenover Cobenzl. Hij zou deze houding bewaren tegenover Starhemberg, die hem een half jaar na zijn aankomst te Brussel in dezelfde zin schreef: „*Je suis sûr que vous n'aurez jamais de réserve vis à vis de moi comme je n'en aurai jamais vis à vis de vous et, qu'agissant toujours de concert et avec cette intimité que la chose exige, j'aurai souvent des occasions de vous donner des marques de tout l'intérêt que je prends à ce qui vous regarde.*”²⁹

Vanaf de jaren zestig werd de Statenvoorzitter voor zo wat alle vorstelijke benoemingen geconsulteerd: voor de aanstelling van een nieuwe burgemeester te Dendermonde, voor de toewijzing van het baljuwschap te Zottegem, voor de verandering van de hoofdschepenen in het Vrije van Brugge, voor de vernieuwing van de Gentse magistraat, waarbij hij o.m. vroeg meer zakenlieden in het college van de Keure op te nemen. Soms werden nieuw benoemde regeringscommissarissen, vooraleer zij naar Vlaanderen trokken om de boekhouding te controleren, naar hem gestuurd om vertrouwelijke informatie te krijgen over de plaatselijke politici en verhoudingen zoals in de winter van 1764-1765 gebeurde met betrekking tot de stad en het land van Aalst. Een andere maal vroeg Cobenzl hem twee Vlamingen aan te duiden met ervaring in waterwerken: de Oostenrijkse erflanden hadden die dringend nodig. Dan weer riep hij hem naar Brussel „*sans délai ayant une affaire secrète et importante à vous communiquer.*”

Steeds verbazen de elogieuze termen waarin dergelijke verzoeken gesteld zijn. Ook wanneer men kennis heeft van de Rococo-stijl en van de verfijnde omgangsvormen, blijven zij uitzonderlijk: „*Toujours également disposé à faire plaisir à ceux pour qui vous vous intéressez*” of „*J'attends là-dessus votre avis et vos lumières dans lesquelles je mets toujours la plus grande confiance*”³⁰.

De Statenvoorzitter mocht dan ook spontaan mensen voor een vorstelijke benoeming presenteren: nu eens een priester voor een vorstelijk canonicat, dan weer een kennis voor het burgemeesterschap van het Vrije.

Na de dood van Cobenzl in 1770 ging deze invloed op de benoemingen verder. In 1771 kwam Vilain XIII beslissend tussen voor een burgemeesterschap en een schepenfunctie in het Brugse Vrije en in de stad Brugge en voor de aanstelling van een hoogpointer in de kasselrij van

(28) SEG 1970: Cobenzl aan Vilain XIII 23 en 27 juni 1759, Vilain XIII aan Cobenzl 24 juni 1759.

(29) SEG 1240, fol. 25 en 45; 1954: Starhemberg aan Vilain XIII 10 september 1770.

(30) SEG 1240, fol. 96; 1950: Cobenzl aan Vilain XIII 6 juli 1761, 10 januari 1762, 21 augustus 1763 en 26 december 1764; 1952: Cobenzl aan Vilain XIII 24 mei 1768. St. v. VI. 466 en 931, fol. 233, 265-267 enz.

Kortrijk. Meer en meer raakten de Vlaamse besturen bevolkt met vrienden van de aufgeklärte Statenvoorzitter³¹. Wie door hem werd afgewezen, maakte geen kans. Wanneer bv. in 1770 het naderende einde van de doodzieke, tachtigjarige pensionaris van de Staten van Vlaanderen duidelijk werd en de kandidaten voor de opvolging zich reeds aanmeldden, adviseerde de Statenvoorzitter de Brusselse regering pensionaris de Pélichy van het Brugse Vrije als niet aanvaardbare kandidaat te weren. De reden? „*On travaille à chercher un sujet qui soit dans de bons principes*”. Te Brussel wist men wat met deze laatste termen bedoeld werd³².

Niet alleen in de regeringskringen bezat burggraaf Vilain XIII een grote invloed, ook in Vlaanderen was zijn overwicht erkend en ook wel af en toe door de oppositie aangeklaagd. Steeds meer overheidspersonen moesten uit zijn hand eten: op verzoek van deze man werden zij in een schepenzetel gezet, op zijn wenk konden zij er ook uit verwijderd worden. In de Statendeputatie die dagelijks vergaderde beschikte hij over een groot gezag. Dit was niet alleen te danken aan zijn voorzittersfunctie, maar vooral aan zijn dossierkennis en de steeds weer opborrelende vernieuwingsinitiatieven. Na zijn dood getuigde procureur-generaal J.F. de Causmaecker: „*Monsieur Vilain parlait d'une chose, personne ne répliquait et elle passait ainsi*.”³³

Dit onbetwist gezag versterkte in hem de autoritaire aanleg, die wellicht reeds in zijn karakter besloten lag, en die tot koppigheid kon leiden in het nastreven van vooropgestelde doeleinden. Raadsheer H. de Wavrans van de Geheime Raad schreef in de jaren zeventig schamper over de Statenvoorzitter: „*S'il n'est pas content de tout le monde, il l'est très fort de lui-même*”³⁴. Pensionaris C.C. Van der Straeten de ten Aerden met wie hij die jaren in de Deputatie moest samenwerken, kloeg over zijn uitvallen, „*ses impatiences*”, en Starhemberg meldde aan Kaunitz dat zijn macht en het gebrek aan soepelheid hem veel vijanden bezorgden en veel afgunst opwekten³⁵.

Toch was de koppigheid niet altijd onrechtmatig. Zo legde hij zich in 1771 maar na lange weerstand neer bij het verbod van de regering het gehate maalrecht af te schaffen. Zijn vriend, de burgemeester van Brugge C.A. Lebailly de Marloop, legde aan staatssekretaris Crumpipen uit dat achter die onverzettelijkheid een sociale bewogenheid schuil ging: „*La décharge d'un impôt onéreux aux manants nécessaires — mais les plus utiles de l'état — était l'objet qui l'avait frappé*”. Met dezelfde hardnekkigheid streed hij voor het afschaffen van de tollens zo nodig voor het

(31) SEG 1950: Vilain XIII aan Cobenzl 18 mei 1762; 1955: Lebailly de Marloop aan Crumpipen 3 juni 1771, Starhemberg aan Vilain XIII 3 juli 1771; 2058: Cobenzl aan Vilain XIII 12 juni 1767, Lebailly de Marloop aan Cobenzl 15 juni 1767.

(32) CAPB 474: memorandum voor Maria-Theresia s.d. (augustus 1770) en dossier.

(33) SEG 1974: de Causmaecker aan Crumpipen 29 april 1778.

(34) SEG 1956: de Wavrans aan Crumpipen 11 juni 1773.

(35) CAPB 488: Starhemberg aan Kaunitz 21 oktober 1777. SEG 1973: Van der Straeten aan Crumpipen 6 april 1774.

interprovinciaal vervoer. Ook hier was het zonder succes³⁶.

Maar het kon ook zijn dat men te Brussel en in Vlaanderen zijn voorstellen als onvoldragen en verward afwees. Burggraaf Vilain XIII heeft steeds een heldere stijl gemist en het gebrek aan goede formuleringen speelde hem meermaals parten. Soms vond men zijn plannen niet realistisch en onmogelijk door te voeren. Goswin A.M. de Fierlant, voorzitter van de Grote Raad van Mechelen, heette zijn stijl „*insupportable*”. Het krioelde van taalfouten³⁷. Zelfs Kaunitz rapporteerde daarover aan Maria-Theresia: „*Ses projets ne sont pas lumineux ni même nets. Il faut les rectifier souvent et veiller ensuite exactement à leur exécution*”. Verzet tegen zijn plannen, die steeds goed bedoeld waren, irriteerde hem: „*On ne peut dissimuler que les projets de Vilain sont rarement adoptables pour le fond et pèchent toujours dans la forme, que néanmoins il supporte d'une manière assez désagréable la moindre contrariété*”, ging Kaunitz verder³⁸. Staatssekretaris Crumpipen wees baron Lebailly de Marloop, de vriend van de Statenvoorzitter, erop dat deze tekorten de tegenstanders van de vernieuwing wind in de zeilen gaven: „*Les ennemis de M. Vilain que pourraient-ils faire, s'il ne donnait pas si souvent prise en soutenant et s'opiniâtrant à soutenir des thèses toutes singulières dans lesquelles il n'est pas possible de lui donner raison*”³⁹.

Dit gebrek aan soepelheid wordt door iedereen bevestigd. Enkele getuigenissen van mensen die hem waardeerden mogen dit beeld bevestigen en nuanceren. Raadsfiscaal J.F.X. Dierickx, vriend en verlicht geestesgenoot, rapporteerde in alle oprechtheid aan minister Starhemberg: „*Le public en général est trop prévenu qu'il n'y a pas moyen de travailler avec lui dans une parfaite union, si on n'adopte pas aveuglement ses idées. Comme on sait aussi que son faible est de s'attribuer tout le mérite lorsqu'une affaire réussit et d'endosser sur ses collègues le désagrément lorsque le succès manque. Les personnes qui sont disposées à servir par principe d'honneur, ne voudront point s'exposer à ces contrastes*”. Raadsheer L. de Gheus van de Raad van Vlaanderen, die als regeringscommissaris de rekeningen van de stad Gent inspecteerde, gaf aan minister Starhemberg als zijn mening dat burggraaf Vilain XIII „*à travers tout le zèle possible pour le bien du service traite souvent les affaires et les membres du magistrat avec un ton dur et d'aigreur auquel peu de personnes peuvent se faire et qui cependant ne provient point d'un mauvais caractère ou de quelque ressentiment personnel contre l'un ou l'autre, mais de son naturel et de l'inclination de faire valoir son système, ce qui occasionne fréquemment des altercations aussi vives que désagréables*”⁴⁰.

Het harde optreden en de opvliegendheid van deze toch erg begaafde politicus gingen samen met een grote ambitie en een niet minder opval-

(36) SEG 1973 : Lebailly de Marloop aan Crumpipen 25 januari 1771.

(37) P. BONENFANT, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime*. Brussel, 1934, p. 323, nr. 3.

(38) CAPB 481 : Kaunitz aan Maria-Theresia 2 augustus 1773 en 9 juni 1774.

(39) SEG 1956 : Crumpipen aan Lebailly de Marloop 22 juni 1773.

(40) SEG 1956 : Dierickx aan Starhemberg 13 januari 1774 en de Gheus aan Starhemberg 22 januari 1774.

lende veeleisendheid: „*un homme très utile à la vérité mais en même temps fort ambitieux et exigeant*”, concludeerde Kaunitz. Maar men kon hem één zaak niet verwijten: hij zocht zijn eigen voordeel niet. Hij was totaal eerlijk en niet op geld uit: „*Il répugne à ce qui s'appelle vacations*”⁴¹.

Niettegenstaande de tekorten waarvan de getuigenissen vooral uit zijn laatste levensjaren dateren, was iedereen het erover eens dat hij een groot man was. Landvoogd Karel van Lorreinen schreef over hem: „*Quoi-qu'il en soit je me repose sur son zèle, sa dextérité et la considération dont il jouit dans la province. C'est avec lui que tout doit être et sera concerté*”. Kanselier Kaunitz was even lovend: „*Le vicomte de Vilain dans la capacité et les sentiments duquel on peut, comme il est connu à Votre Majesté, mettre la plus grande confiance*”⁴². Zelfs de politieke opposant en aartsvijand P.F. Pycke, die hem reeds in zijn Aalsterse periode bestreed en hem na zijn dood zou denigreren, moest erkennen: „*C'est un crève-cœur de plus de le voir passer par erreur auprès de quelques personnes pour un grand homme*”⁴³.

De betekenis van het werk en het bestaan van Vilain XIII was voor de tijdgenoten duidelijk. Na zijn dood maakte de Junta voor Besturen en Beden een lang rapport over de financiële toestand van Vlaanderen, een der hoofdbekommernissen van de overleden Statenvoorzitter. De auditeur en latere raadsheer H. Muller schreef daarin: „*Il est vrai que les opérations du gouvernement ont été et sont encore secondées par les Etats avec un zèle digne d'éloges et que par une suite de ce concert toutes les parties des revenus de la province sont administrées avec une intelligence et une exactitude étonnante*”. Hij overschatte hier de bijdrage van de Brusselse instanties en minimaliseerde wel wat de rol van de Vlamingen: Vilain XIII was niet de regering gevolgd, hij had — zelfs reeds vóór 1754 — het initiatief genomen⁴⁴.

3. *Uitgebreide activiteit en toch een zwakke gezondheid*

Op velerlei gebied ontplooidde burggraaf Vilain XIII vernieuwende initiatieven: inzake politieke structuren, beheer van openbare gelden en fiscaliteit, inzake akkerbouw en de bewerking van haar produkten als vlas en koolzaad, inzake veeteelt naar aanleiding van de veepest en ten voordele van de paardenfokkerij, inzake nijverheids- en handelspolitiek en steun aan bedrijven, en inzake zorg om het pauperisme en de misdadigheid. Hij ondervond hiervoor waardering en bewondering, zij het niet steeds onverdeeld. Men weet echter niet in welke moeilijke omstandigheden hij deze veelzijdige activiteit ontwikkelde, ja meestal is men er niet van bewust dat zijn gezondheid in de laatste twintig jaar van zijn leven,

(41) CAPB 481: Kaunitz aan Maria-Theresia 2 augustus 1773 en 9 juni 1774.

(42) CAPB 477: Karel van Lorreinen aan Maria-Theresia 24 januari 1771, Kaunitz aan Maria-Theresia 4 maart 1774.

(43) SEG 1954: Pycke aan landvoogd 25 maart 1770.

(44) JAS 561: *Mémoire sur l'état présent de toutes les administrations des Pays-Bas*, p. 37-38.

de meest vruchtbare periode, een handicap betekende en aangetast was en dat pijnlijke crissen van nierstenen, jicht en gewrichtsreuma mekaar opvolgden en hem regelmatig tot rust en soms tot volledige inactiviteit verplichtten.

Vóór de hervorming van de Staten van Vlaanderen in 1754-1755 zijn geen klachten bekend betreffende zijn lichamelijke toestand. Nochtans was hij in 1745 erg betrokken geweest bij de Franse inval, de opeisingen, waarvan hij verlangde dat ze langs hem zouden komen om ze op hun willekeurigheid te kunnen beoordelen, en de problemen van de bestuurlijke aanpassing aan de bezetting. Reeds voordien, in de jaren 1743-1745, ontwikkelde hij een grote inzet. Die had niet alleen te maken met zijn taak als voorzitter van het landscollege van Aalst, maar vooral met zijn functie als regeringscommissaris belast met de ravitaillering en bevoorrading van onze troepen. En dat eiste hem soms dag en nacht op. Ook spaarde hij zich niet wanneer op het einde van de bezetting en daarna, bij de demobilisatie van de troepen, de misdadigheid opflakkerde en de openbare veiligheid ernstig in gevaar bracht⁴⁵. De eerste klachten over zijn gezondheid verneemt men maar na de strubbelingen rond de hervorming van de Staten van Vlaanderen.

Op het einde van de maand november 1755 is Vilain XIII voor het eerst meerdere dagen bedlegerig. Hij klaagt over hevige pijnen veroorzaakt door niersteenkoliek en krampen. Vanaf dat ogenblik komen er herhaaldelijk klachten over gezondheid voor en werkonderbrekingen. Volgens de patiënt zelf waren die te wijten aan de zware klap die zijn gestel had gekregen bij het onverdroten werk dat de Statenhervorming van hem geëist had. Om het uitgebreide financiële rapport klaar te stomen, dat gedrukt werd onder de titel „*Réflexions sur les finances de la Flandre*”, had hij niet alleen ascetisch moeten leven — hij heette dat „*renoncer pendant tout ce temps à toutes les douceurs de la vie*”, — maar vooral heel wat nachtrust moeten opofferen⁴⁶. Zich een weg banen in de boekhouding van de Staten, helderheid brengen in posten van ontvangst en uitgave, schuldmassa's berekenen, vergoedingen en emolumenten van ambtenaren natrekken, hervormingen of verbeteringen voorstellen waren taken die voordien nooit op die schaal ondernomen waren. Vilain XIII moest het daarbij allemaal alleen doen, want de afgezette pensionaris en de oud-Deputatieleden wilden hem niet helpen. Velen vonden het dwaas zo iets te ondernemen: de financie-instellingen, de taksen en de schulden waren gegroeid met de tijd. Een vooropgezet plan had men daarbij niet gevolgd, laat staan aan enige rationaliteit gedacht. Waarom dat nu wel ondernemen? Dat was een afschuwelijke „*nouveauté*”! Toch had de nieuwe pensionaris dat aangepakt: hij was niet bang voor saai werk en had cijfers gecontroleerd, misbruiken ontdekt, verbeteringen voorgesteld en uitgetest. Uiteindelijk had hij, naarmate het werk vorderde, de resultaten ervan monde-

(45) Zie ook E. DEFYTER, *De bende van Jan De Lichte*, in *Het Land van Aalst*, dl. 33, 1981, p. 169-253.

(46) BUG hs. G 18.442: *Lettres et mémoires*. SEG 1968: Vilain XIII aan Cordeys s.d. (eind november 1755).

ling meegedeeld aan de afgevaardigden van de kasselrijen, die af en toe samenkwamen in de herberg „Het gouden Hoofd” te Gent⁴⁷. Zij verlangden over de nodige documentatie te beschikken tegen de conservatieve oppositie. Ook dat vroeg van de stille werker vele dagen van zware besprekingen.

Na 1755 verneemt men regelmatig klachten over slechte lichamelijke conditie. Er kwamen er nieuwe bij als jicht en gewrichtsreuma. In 1761 moet hij voor het eerst naar een waterkuur in Aken gegaan zijn. Toch was hij in januari-februari 1762 opnieuw drie weken te bed. De dokters, die hem verzorgden, schreven hem een nieuw verblijf voor te Aken of te Spa. In de maanden juni-juli bracht hij dan zes weken door te Spa, het druk bezochte villegiatuuroord van de Europese high-life⁴⁸.

Het werk bleef hem echter nog steeds boeien: hij was nu eenmaal een werkpaard. In 1763 lijkt hij zich weer overwerkt te hebben. Naar aanleiding van de Zevenjarige Oorlog vroeg Maria-Theresia een laatste maal een buitengewone bede, *don gratuit de la paix* geheten. Het gevraagde bedrag was hoog: fl. 1.600.000, het dubbel van de buitengewone bede van elk der vorige jaren. De leden der Staten waren er niet gelukkig mee: zij hadden de vorstin tijdens de krijgsverrichtingen financieel gesteund, waarom nog geld vragen nu de oorlog gedaan was? Vilain XIII sloofde zich af om de stemming te doen slagen. Dagenlange onderhandelingen, reizen doorheen heel Vlaanderen om de achterban in de magistraturen te overhalen, opstellen van voorwaarden die alle wensen van Vlaanderen inzake economische politiek bundelden, het was zwaar. Achteraf moest hij de inspanning met een zware vermoeidheid bekopen en met migraines die hem bedlegerig maakten. Maar de stemming was een succes voor hem en voor de Weense vorstin⁴⁹. Af en toe verneemt men nog wel iets over langdurige ambtelijke afwezigheden wegens ziekte: zo was hij in 1768 de hele maand januari bedlegerig⁵⁰.

Vanaf 1770 lijkt het ziektebeeld ingewikkelder te worden: niet alleen lijdt hij aan de nieren en klaagt hij over pijnlijke gewrichtsreuma, hij moet ook voorzichtiger leven wegens hetgeen wij wellicht als hartvang of *angina pectoris* mogen aanduiden. Reeds in het najaar van 1770 was hij niet in staat door te werken en is hij twee maanden lang onderhevig aan een pijnlijke „*oppression de poitrine*”. De pijn sloeg daarna over naar een smartelijke reumatische artritis, die hem het schrijven onmogelijk maakte. Zijn vriend, baron Lebailly de Marloop, moest zelfs bepaalde brieven voor hem schrijven. In januari 1772 was de Statenvoorzitter weer verplicht de kamer te houden. In de maand mei werd hij opnieuw twee weken ge-

(47) Rijksarchief Brugge, Kasselrij Kortrijk, fonds Colens, 466, fol. 107-109.

(48) St. v. VI. 7479: Rigauts aan Vilain XIII 20 juli 1761, Carpentier aan Vilain XIII 16 juli 1762, Lebailly d'Inghuem aan Vilain XIII s.d., Cobenzl aan de Keerle 30 juli 1762. SEG 1970: Cazier aan Cobenzl 18 november 1760; 1971: Vilain XIII aan Cobenzl 18 februari en 26 mei 1762.

(49) SEG 1971: Cazier aan Cobenzl 28 april 1763.

(50) SEG 1971: Vilain XIII aan Cobenzl 26 januari 1768. St. v. VI. 468 en 933.

kweld door nierstenen en migraines en moest hij op doktersadvies naar Spa en Aken voor verzorging⁵¹.

In juli 1774 kreeg de Statenvoorzitter plots te Brussel een toeval van pijnlijke reuma, die hem verplichtte naar huis te keren. Op het einde van het jaar was hij weer een tijd bedlegerig. In het begin van mei 1775 ging hij zijn heil zoeken in de Franse modderbaden van Saint-Amand-les Eaux bezuiden Doornik. Hij werd er zo ziek dat hij niet mocht vervoerd worden. Pas in het begin van juni konden de dokters de overbrenging naar Gent toestaan⁵². In de winter van 1776-1777 was hij weer lange tijd ziek. Toch genas hij en kon in het voorjaar nog de sociale politiek van de stad Gent heroriënteren door de stichting van de „Jointe van de gesupprimeerde Mendiciteyt”⁵³. Zestig jaar later zou kleinzoon Charles-Hippolyte Vilain XIII schrijven: „*Les dernières années de sa vie furent parfois traversées de pénibles souffrances qui n'interrompaient point ses travaux administratifs*”⁵⁴.

Het einde kwam dan ook niet totaal onverwacht, ook al was men zich op 15 augustus 1777 niet onmiddellijk van de naderende dood bewust. De Gentse burgemeester moet zelf zijn dood verwacht hebben. In zijn werkkamer te Gent vond men na zijn overlijden alle papieren netjes geklasseerd en opgeborgen in vier kisten. Op de etiketten stond: *Lettres et correspondances avec le gouvernement depuis 1754 jusqu'à la présente année inclusive*. Zijn vriend uit Brugge, baron Lebailly de Marloop, had hij van alles op de hoogte gebracht. Hij zou zijn opvolger worden als voorschepen van Gent en voorzitter van de Staten⁵⁵.

Begin augustus 1777 was burggraaf Vilain XIII op zijn buitengoed te Wetteren ongesteld geworden. Aanvankelijk leek de toestand niet zo ernstig. Hij ging ermee door zich voor alles in te zetten. Zijn laatste brief dateert waarschijnlijk van 12 augustus. Hij werd door de oudste zoon geschreven en door de vader met bevende hand getekend. Hij was gericht aan de dienstdoende voorzitter van de Deputatie. In dit schrijven kwam de zieke op voor een kleine schipper en vroeg aan zijn plaatsvervanger „*des actes d'humanité et de justice*”. Het schrijven eindigt met „*Ma santé ne me permet pas de m'ingérer dans les affaires*”. Het was nog een brief die zijn oorsprong vond in de sociale bewogenheid van de

(51) SEG 1954: Vilain XIII aan Starhemberg 25 november 1770; 1973: Vilain XIII aan Crumpipen 28 mei 1772. JAS 774 passim.

(52) Arch. Vil. 4722: Crumpipen aan Ph. Vilain XIII 10 juli 1774, J. Vilain XIII aan P. Maria 17 juli 1774, P. Verseyden de Varick aan Ph. Vilain XIII 23 december 1774. St. v. Vl. 483 en 943, fol. 30-31: de Stoop aan J. Vilain XIII 12 mei, 8 juni en 3 augustus 1775.

(53) Arch. Vil. 4747: Crumpipen aan Ph. Vilain XIII 6 januari 1777. M. KIM, *Ruimtelijke Stratificatie van Arm en Rijk te Gent: een Doorsnede in 1774 en ca. 1777-1784*. In *Sociale Mobiliteit en sociale Structuren in Vlaanderen en Brabant. Studia historica gandensia*, 257, 1983, p. 137.

(54) CH. VILAIN XIII, *Préface* in J.J.P. VILAIN XIII, *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état*. 2e uitg., Brussel, 1841, p. 55-56.

(55) P. LENDERS, *L'héritage archivistique*, p. 130.

stichter van het rasphuis en van de „Jointe der gesupprimeerde Mendiciteyt”⁵⁶.

Pas op de middag van de vijftiende augustus zag men dat de ziekte een gevaarlijke wending genomen had. Geen hulp mocht nog baten: 's avonds overleed hij aan jicht en angina. De dag daarop werd het lijk naar Gent gebracht. De uitvaart had plaats in de Sint Michielskerk op 25 augustus, en het stoffelijk overschot werd er bijgezet in het hoogkoor. In 1850 werd het graf geruimd en de grafsteen weggenomen⁵⁷.

Het overlijden verspreidde zich als een lopend vuurtje in de stad. De sterke man van Vlaanderen was niet meer. Iedereen kende hem. Procureur-generaal J. F. de Causmaecker rapporteerde aan de regering dat er een *moment de crise* was. De commentaren gingen hun gang, vriendelijke en onvriendelijke. De bewakers van het correctiehuis gingen in hun uitbundigheid te ver en begonnen met vernielingen: men moest er vier aanhouden. De gevangenen gaven eveneens uiting aan hun vreugde en dachten dat hun opsluiting nu vlug zou eindigen. Te Brussel gaf minister von Starhemberg onmiddellijk na het bericht van het overlijden het bevel de administratieve papieren van de overledene te sequesteren en in verzekerde bewaring te brengen omdat de man ingewijd was in „de secrete affaires van Hare Majesteyt”⁵⁸.

De Deputatie had het einde klaarblijkelijk ook al lang verwacht. Koel werden onmiddellijk een aantal maatregelen getroffen. Zij hadden in niet onbelangrijke mate betrekking op de oudste zoon Philippe, 24 jaar oud. De vader had zich door zijn zoon laten helpen in de taak van regerings-commissaris voor de controle van ontvangers en ambtenaren in dienst van de Staten en had deze assistentie door de landvoogd laten bevestigen. De Deputatie liet onmiddellijk vaststellen dat Philippe zijn werk niet meer kon verder zetten gezien de hoofdtitularis overleden was⁵⁹. Het kwam haar eigenlijk niet toe gezien het om een vorstelijke aanstelling ging, maar de Deputatie — of althans bepaalde leden — verlangde zelf deze functie te krijgen.

De vader had eveneens voorzien dat zijn zoon hem zou opvolgen als hoogbaljuw. De onderhandelingen moeten ver gevorderd geweest zijn, want de zoon, bewust van wat men tegen hem zou ondernemen, postuleerde te Brussel reeds de dag na het overlijden voor deze functie. Na de uitvaart kwam hij erop terug en vroeg de voorlopige bediening van de baljuwschappen. Pas in 1778 zou gevolg gegeven worden aan zijn ver-

(56) St. v. Vl. 486: J. Vilain XIII aan prelaat 12 augustus 1777. M. KIM, *o.c.*, p. 137.

(57) St. v. Vl. 486 en 947, fol. 71-72. SAG 107/28, fol. 54-57. Ph. BLOMMAERT e.a. *Graf- en Gedenkschriften der Provincie Oost-Vlaanderen. Sint Michielskerk te Gent*, dl. I, Gent, 1865, p. 150, 310, 311. P. LENDERS, *L'héritage archivistique*, p. 141.

(58) P. LENDERS, *L'héritage archivistique*, p. 138.

(59) Het werk werd als volgt omschreven: „*besogner, clore et vérifier les états tant particuliers que généraux des revenus et des dépenses des moyens courants... et... les états des paiements des rentes sur le pied et la forme de comptabilité proposé et agréé par le gouvernement*”. St. v. Vl. 485; 486; 945, fol. 139; 947, fol. 74-78.

zoek en werd hij hoogbaljuw van Gent. Het baljuwschap van de Oudburg van Gent werd aan een ander gegeven⁶⁰.

Besluit

Het is goed in de protagonisten van een hervorming of een ontwikkeling ook de mens te benaderen. Burggraaf J.J.P. Vilain XIII had geen gemakkelijk leven. Hij was een *Streber* en zijn vernieuwingsideeën botsten op conservatieve reflexen. Hij werd er hard door en als 't ware onvermurwbaar voor het verzet van zijn standgenoten. Toch presteerde hij veel in moeilijke omstandigheden van oppositie en verdachtmaking en met een wankelende gezondheid. De kleine man kreeg zijn aandacht: de boeren, de vlasverwerkers, de olieslagers, de vissers, de werklozen. Tevens zette hij zich in voor de economische opbloei van het graafschap Vlaanderen. Hij blijft een merkwaardig mens. Toch blijft ook op hem het woord van Flaubert toepasselijk: „*Il ne faut pas toucher aux idoles: la dorure vous en reste aux mains*”.

(60) Arch. Vil. 4748. Mogelijk is de aanstelling van de zoon tot hoogbaljuw te Gent zonder de benoeming tot baljuw van de Oudburg als een kleine vernedering overgekomen want steeds sinds 1660 waren de beide baljuwschappen door dezelfde persoon bekleed.

FRANÇOIS LAURENT EN HET SCHOOLSPAREN in het Belgisch Volksonderwijs in de tweede helft van de negentiende eeuw

door

Marianne VELDEMAN

Bijna honderd jaar geleden overleed de progressief-liberaal François Laurent. Op zijn initiatief werd in oktober 1866 het schoolsparen ingevoerd in de Gentse gemeentelijke scholen. Schoolsparen betekende dat de kinderen geld meebrachten naar school, om het op die manier te sparen bij de Algemene Spaar- en Lijfrentekas. Laurent richtte zich naar alle geledingen van het lager onderwijs: kleuter-, lagere en adultenscholen. Zijn initiatief heeft zich van Gent naar heel België uitgebreid, en zelfs ver daarbuiten.

Om het theoretisch fundament van het schoolsparen beter te begrijpen, hebben wij een aantal werken van de initiatiefnemer zelf geanalyseerd. Een tweetal dossiers uit het stadsarchief van Gent lieten ons toe na te gaan hoe de ideeën van Laurent in de Gentse scholen werden gerealiseerd en wat de eerste resultaten daarvan waren. Vooral wat de praktische kant van het schoolsparen betreft, hebben we een beroep gedaan op het archief van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas. Aan de hand van de cijfergegevens die werden gepubliceerd in de driejaarlijkse rapporten over de situatie van het lager onderwijs in België, konden wij de evolutie van het sparen in de Belgische scholen tussen 1884 en 1911 bestuderen. Om na te gaan hoe belangrijk het spaarzaamheidsonderwijs was, hebben wij een aantal lees- en rekenboekjes uit de behandelde periode doorgenomen. Tot slot werd de houding van de pedagogische wereld t.a.v. het nieuwe fenomeen aan de hand van periodieken geanalyseerd.

In dit artikel ligt de nadruk vooral op de figuur van François Laurent en de verwezenlijking van zijn theorieën in het Gentse onderwijs.

I. FRANÇOIS LAURENT, DE PIONIER VAN HET SCHOOLSPAREN. BIOGRAFISCHE NOTA

François Laurent werd in juli 1810 geboren in de stad Luxemburg en overleed te Gent de elfde februari 1887.

Zijn vader, een pruikenmaker, moest hard werken voor zijn dagelijks brood. Op zestienjarige leeftijd wilde Laurent aan de universiteit filosofie gaan studeren. Hij dacht op dat ogenblik nog niet aan rechten „parce qu'il faut de la fortune pour devenir magistrat ou avocat”¹. Over zijn

(1) Dat blijkt uit een brief die Laurent op het einde van zijn leven schrijft aan een Italiaanse vriend: F. LAURENT, *Commemorazione di Leone Bollaffio*, Genua, 1887.

moeder schrijft Laurent met de grootste eerbied en bewondering: „Elle aimait passionnément les pauvres et trouvait moyen de les secourir en se privant”². Zij heeft Laurents leven in belangrijke mate beïnvloed: „J’ai toujours eu une prédilection pour les pauvres, c’est un héritage maternel”. Het is duidelijk dat de latere ideeën van Laurent beïnvloed zijn door wat hij in zijn jeugd heeft ervaren en meegemaakt.

In 1828 won de jonge Laurent een gouden medaille in een universitaire wedstrijd met een verhandeling over „De oorzaken van het zedeverval en de gevolgen daarvan op het staatsbestel te Rome”. Hij heeft zich altijd nogal aangetrokken gevoeld tot de studie der geschiedenis. Voor hem was dat niet alleen het verhalen van de gebeurtenissen in het verleden, maar de geschiedenis is voor alles „raadgeefster der staatslieden”³. Na zijn studies te Leuven⁴ en te Luik behaalde hij in 1832 zijn rechtsdiploma. Twee jaar lang werkte hij als advocaat in zijn geboortestad Luxemburg. Zijn succesrijke loopbaan begon in 1834 met een benoeming als hoofd van de afdeling wetgeving op het ministerie van Justitie te Brussel⁵. Een jaar later werd Laurent hoogleraar aan de rijksuniversiteit te Gent. Hij doceerde er encyclopedie van het recht en publiek recht, en vanaf 1857 — tot 1882 — burgerlijk recht.

In 1835 trad Laurent in het huwelijk met de zuster van Victor Tesch⁶.

Geleidelijkaan heeft Laurent een belangrijke publicistische activiteit ontwikkeld. Zijn werken kunnen grosso modo ingedeeld worden in drie groepen: een aantal lijvige rechtskundige werken⁷, polemische geschriften tegen de Katholieke Kerk⁸ en sociaal geïnspireerde werken, waarin Laurent zich opwierp als de verdediger van de volksklasse⁹. Zijn antiklerikale houding kwam o.a. ook tot uiting in zijn colleges te Gent. Wij verwijzen hier naar wat men is gaan noemen „de zaak van de Gentse universiteitsprofessoren” of „de zaak Brasseur-Laurent”¹⁰.

Met de gemeenteraadsvierkiezingen van oktober 1863 stelde Laurent zich kandidaat op de liberale lijst. Hij werd verkozen tot lid van de Gentse

(2) ID., *Commemorazione*, p. 8.

(3) H. KEURVELS, *Hulde aan François Laurent*, Gent, 1908, p. 27.

(4) Op dat ogenblik was de universiteit van Leuven een staatsuniversiteit.

(5) Deze functie had Laurent te danken aan zijn Luikse professor Ernst, waarover hijzelf zegt: „si je suis juriste, je le lui dois”.

(6) Liberale minister van Justitie in het kabinet-Rogier-Frère-Orban, 1857-1864.

(7) De voornaamste hiervan zijn „*Principes de droit civil*” en „*Histoire du droit des gens et des relations internationales*”.

(8) Cfr. „*Lettres d’un retardataire libéral à un progressiste catholique*” en „*L’église et l’état*”.

(9) Op deze werken komen we later uitvoerig terug.

(10) Beide professoren werden er door een aantal studenten van beschuldigd de goddelijkheid van Christus in twijfel te hebben getrokken. Daarop zond minister De Decker op 7-10-1856 een circulaire aan de rijksuniversiteiten, waarbij hij aandrang op een zo groot mogelijke terughoudendheid vanwege de professoren bij het behandelen van ideologische stellingen. Dankzij het verzoenend optreden van Kardinaal Sterckx kon men tot een compromisoplossing komen. G. JACQUEMYS, *La condamnation de l’université de Gand par les évêques belges en 1856*, in *Revue de l’université de Bruxelles*, XXXVIII, 1932-1933, p. 45-58. E. LAMBERTS, *De Heilige Stoel en de zaak Laurent-Brasseur (1856)*, in *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, II, 1970, p. 83-111.

gemeenteraad. Zijn taak bestond vooral in het geven van adviezen bij rapporten i.v.m. studiebeurzen, krankzinnigengestichten en onteigeningen. Vrij vroeg echter distantieerde hij zich van de rest van de liberale groep door zijn interesse voor de arbeidersmassa. Dit is één van de redenen — zoniet de reden — waarom Laurent in 1872 niet meer op de lijst voorkwam. De liberale groep, die haar kiezers vooral recruteerde uit de middenstand, kon het niet kroppen dat één van haar leden zich bezighield met het oprichten van verbruikerscoöperaties voor de arbeiders. Dat ging immers lijnrecht in tegen de belangen van de kleine handelaars. Bovendien werd ook de anti-Vlaamse houding van de Gentse professor niet door iedereen geduld¹¹.

Reeds als gemeenteraadslid toonde Laurent speciale belangstelling voor het onderwijs¹². Vanaf 1872 hield hij zich nog bijna uitsluitend bezig met onderwijsproblemen. Samen met Auguste Wagener¹³ en Gustave Callier¹⁴ bouwde hij de Gentse *Commission des écoles primaires* uit tot een belangrijke instelling¹⁵. Tot enkele jaren voor zijn dood heeft hij zich met onvermoeide ijver hieraan gewijd. Op zijn initiatief ontstond in 1872 ook de „Kring tot aanmoediging van het lager onderwijs”. Deze vereniging verleende beurzen aan ouders wier kinderen nog schoolliepen na hun twaalfde jaar.

In 1877 kreeg Laurent van zijn vereerders een portret aangeboden, geschilderd door Lieven de Winne¹⁶. Tien jaar later stierf hij op de leeftijd van 76 jaar. Bij zijn begrafenis op veertien februari 1887 werd hem vanuit verschillende hoeken hulde gebracht¹⁷. Op 17 november 1908 werd zijn standbeeld — zij het na vrij hevige discussies in de gemeenteraad¹⁸ — ingewijd op de Laurentplaats. Deze gebeurtenis ging gepaard met een feestelijke viering, die werd opgeluisterd door de Artisten-Muzikanten Egmont en wel 500 zangers uit de Laurentkringen. Toen het doek waarmee het beeld bedekt was, werd neergehaald, werd de Brabançonne aangeheven. De uitvoerder van het werk kreeg een staande ovatie van de talrijke aanwezige notabelen én van een grote groep onderwijzers, stu-

(11) In 1869 deed zich in de Gentse gemeenteraad een incident voor tussen Laurent en de flamingant Vuylsteke. R. WARLOMONT, *François Laurent, juriste, homme d'action et publiciste (1810-1887)*, Brussel, 1948, p. 47-48.

(12) Laurent verdedigde in de gemeenteraad o.a. de oprichting van een rijksnormaalschool voor meisjes te Gent.

(13) Gemeenteraadslid van de stad Gent.

(14) 1819-1863, was professor aan de Gentse universiteit, lid van de Gentse gemeenteraad en van 1858 tot 1863 schepen van Onderwijs.

(15) J. LORY, *Libéralisme et instruction primaire, 1842-1879 ; introduction à l'étude de la lutte scolaire en Belgique*, 2 dln., Leuven, 1979, p. 350.

(16) V. FRIS, *De historische persoonsnamen der straten van Gent, Honderd levensbeschrijvingen, Een prijsboek voor de schooljeugd*, Gent, 1922, p. 80.

(17) *François Laurent, Discours prononcé lors de ses funérailles le 14-2-1887*, Gent.

(18) In de gemeenteraadzitting van 5-5-1902 weigerde De Ceulenaer de gevraagde toelage van 10.000 frank in naam van de katholieke partij, wegens het antiklerikalisme van Laurent. Edward Anseele, die dankzij Laurent aan het atheneum had kunnen studeren, slaagde er echter in de gemeenteraad te overtuigen van de verdiensten van Laurent.

denten en leden van de Laurentkringen. In hun toespraken brachten de Schepen van onderwijs, H. De Ridder, de rector van de Gentse universiteit Leboucq en de Heer Braun, Burgemeester van Gent, hulde aan een „groot man”!

II. DE THEORIEEN VAN FRANÇOIS LAURENT

1. *De maatschappelijke context*

De negentiende eeuw staat alom bekend als zijnde de eeuw van de industrialisatie. Vooral na 1850 deden zich, tengevolge van de industriële revolutie, belangrijke maatschappelijke veranderingen voor. Eén daarvan is het ontstaan van een grote groep industrie-arbeiders, samen gebracht onder de gemeenschappelijke noemer, het proletariaat. De omstandigheden waarin deze nieuwe en vrij talrijke bevolkingsgroep leefde, waren vaak alles behalve rooskleurig. Vandaar dat men vanuit verschillende hoeken daartegen ging reageren. Het ligt niet in onze bedoeling de verschillende oplossingen ten aanzien van het nieuwe arbeidersvraagstuk weer te geven. Eén specifiek initiatief willen we echter onder de aandacht van de lezer brengen; m.n. dat van de progressief-liberaal François Laurent.

Het succes van de Internationale was voor Laurent een duidelijk teken aan de wand¹⁹. Als universiteitsprofessor en burger van de stad Gent werd hij in de eerste plaats in zijn eigen stad geconfronteerd met het arbeidersprobleem. In 1877 werd daar een congres gehouden, waarbij tevergeefs geprobeerd werd om de in 1872 ontbonden afdeling van de socialistische Internationale opnieuw in te richten²⁰. De maatschappelijke verhoudingen tussen arm en rijk, tussen arbeiders en fabrikanten werden scherp naar voren gebracht. Bij de arbeiders heerste een houding van wantrouwen tegenover diegenen die hen uitbuiten. In dit opzicht was Laurent zijn tijdgenoten ver vooruit. Voor de verlichte burgerij bestond de sociale kwestie op dat ogenblik nog niet. Hij echter zag dat de verheffing van de arbeidersmassa het grootste probleem was van de negentiende eeuw. Om de sociale revolutie te verhinderen, om te voorkomen dat arbeiders en kapitalisten tegenover elkaar zouden komen te staan, moest iets gedaan worden aan de benarde levensomstandigheden van het proletariaat. Alleen onder die voorwaarden zou men erin slagen, de arbeiders uit socialistisch of communistisch vaarwater weg te houden²¹. Laurent was er heilig van overtuigd, dat de arbeider zelf zijn situatie

(19) De eerste internationale arbeidersassociatie ontstond in 1864 in Londen met de bedoeling een internationaal verbond van arbeidersorganisaties uit de sterkst geïndustrialiseerde landen te vormen. Zij benadrukte dat de arbeiders zelf voor hun ontvoogding moesten instaan.

(20) H. VAN WERVEKE, *Gent, schets van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947, p. 115.

(21) M. REYNEBEAU, *De Gentse universiteit als katalysator in het politiek groei-proces (1846-1870)*, Gent, 1979, p. 75.

kon verbeteren. Als middelen daartoe kon hij aanwenden : orde, spaarzaamheid en vooruitziendheid²². De beoefening van deze drie deugden zou leiden tot de opheffing van het proletariaat, aangezien elke arbeider de kans kreeg om eigenaar te worden. Hèt middel bij uitstek om dat te bekomen was het sparen²³! Spaarzaamheid zou leiden tot een verbetering van de materiële situatie van de arbeider. Bovendien werden arbeid en kapitaal nu bijeengebracht in dezelfde handen ; de strijd van het één tegen het andere zou uitblijven en de rust zou in de samenleving terugkeren. De heersende ongelijkheid hield een opdracht in voor de rijke ten aanzien van de arme. De rijke moest zijn fortuin gebruiken ten voordele van de arme. De onderlinge solidariteit tussen de verschillende klassen in de samenleving was een plicht! In het christendom werd verkondigd dat de rijken geboren zijn om de armen te dienen. Laurent reageerde scherp tegen het geven van aalmoezen. Hij noemde dat uitvluchten die de mensen gebruiken om hun zonden af te kopen. Ze veranderen echter niets aan de fundamentele oorzaken. Vanuit zijn anti-klerikale opvattingen beschouwde Laurent de liefdadigheid van de Kerk als een poging om haar dominantie te consolideren. Hij reageerde tevens tegen de talrijke liefdadigheidsgenootschappen, omdat zij volgens hem de geest van onvooruitziendheid voeden, en op die manier de miserie vereeuwigen. Aan de arbeider moest een gevoel van eigenwaarde worden bijgebracht. Laurent predikte een andere vorm van liefdadigheid, die van „instruction - éducation - épargne”²⁴. De *Société Callier* bijvoorbeeld was zo'n vereniging opgericht door rijke burgers van Gent ten voordele van de armen²⁵. Zij gaf het geld voor het verdelen van spaarboekjes en -prijzen aan de arbeiderskinderen. Wanneer de arbeider de bezorgdheid van de rijke voor zijn lot opmerkte, zou dit leiden tot verzoening tussen beide groepen. Ook de fabrikanten haalden voordeel uit deze manier van investeren. De spaarzame arbeider was immers volgens Laurent een oppassende en gewetensvolle werknemer. Door te sparen kon de arbeider voorkomen dat hij de hulp van weldadigheidsinstellingen moest inroepen. Veel lovenswaardiger was diegene die steunde op „la vertu simple et forte du self-help”²⁶.

Met spijt moest Laurent echter vaststellen dat de overheid — dit wil zeggen de hogere klassen — zich te weinig interesseerden voor de problemen van de arbeiders. Als aanhanger van het liberale individualisme gaf hij nochtans toe dat de staat alleen moest tussenkomen, daar waar de individuele hulp onvoldoende was. Aangezien dit laatste inderdaad het geval was, moest de staat zijn invloed doen gelden om aan de noden

(22) Diezelfde problematiek kwam aan bod in de werken van Samuel Smiles, die in vertaling in Gent werden uitgegeven.

(23) F. LAURENT, *De werkliefdegenootschappen van Gent*, Gent, 1878, p. 257 : *Bijlage (Wat men moet sparen om op zijn 25ste een kapitaal van 1500 frank te bezitten)*.

(24) F. LAURENT, *Les sociétés ouvrières de Gand*, Brussel, 3de uitg., 1880, p. 333.

(25) De leden van deze vereniging waren gemeenteraadsleden, volksvertegenwoordigers, senatoren, ambtenaren, ...

(26) R. WARLOMONT, *o.c.*, p. 53.

van het volk tegemoet te komen. De massa kende de staat alleen in zijn hoedanigheid van politie of fiscus, m.a.w. als uitbouter of verdrukker van het gewone volk. Door actief mee te werken aan de verbetering van het lot van een massa van zijn onderdanen kon de staat het heersende wantrouwen wegnemen. De natie is immers samengesteld uit alle burgers. In deze optiek wenste Laurent — op lange termijn — ook te komen tot de veralgemening van het stemrecht. Cijnskiesrecht had volgens hem te maken met de onwetendheid van de arbeiders. Wanneer zij leren lezen, schrijven, en vooral sparen, konden zij aanspraak maken op hun burgerlijke rechten. Dan verdween immers de grote onwetendheid onder de werkende klassen en konden zij met kennis van zaken hun stem uitbrengen. Naast de materiële verbetering beschouwde Laurent de intellectuele vooruitgang van de arbeider als een absolute noodzaak. Hij wilde de arbeider leren, dat zijn geluk in de eerste plaats van hemzelf afhing. Omdat het erg moeilijk was, deze gedachten onder de — volwassen — arbeidersbevolking te verspreiden, richtte Laurent zich naar de kinderen. Zij waren nog meer ontvankelijk voor nieuwe ideeën en konden op hun beurt de oudere generaties beïnvloeden. Laurent pleitte voor een verbetering van het volksonderwijs. Hij wees tevens herhaaldelijk op de belangrijke plaats die de onderwijzer hierin te vervullen had²⁷. In de eerste plaats ijverde Laurent voor de verlenging van de leerplicht tot 14 jaar, en in het avond- en zondagsonderwijs tot 21 jaar. Het schoolverzuim van de arbeiderskinderen lag rond het midden van de negentiende eeuw erg hoog, vooral tengevolge van de jonge leeftijd waarop de kinderen naar de fabriek trokken. Wanneer de kinderen te vroeg de school verlieten, wierp de daar gegeven opvoeding weinig vruchten af. Laurent betreurde ten eerste de onverschilligheid van de wetgever tegenover het volksonderwijs²⁸. Het kind had recht op onderwijs en opvoeding. Het was de plicht van de staat om dat te verzekeren! Voor de hoge kinderarbeid stelde Laurent de ouders verantwoordelijk. De staat moest tussenkomen en de taak van de ouders, die vaak zelf onwetend waren op dit terrein, overnemen. Hij pleitte voor het bij wet vastleggen van een minimumleeftijd waarop de kinderen in de fabriek mochten werken. Een kind van zeven jaar in een fabriek stoppen, noemde Laurent een intellectuele en morele moord²⁹.

2. De taak van het onderwijzend personeel

In 1872 schreef Laurent zijn *Conférence sur l'épargne*. Deze brochure was bedoeld voor de leerlingen van de normaalscholen. In een citaat van Rossi³⁰ op de titelpagina wees Laurent op het grote belang van het sparen voor de samenleving: „Les salles d'asiles et les Caisses d'Epargne peuvent, à elles seules, changer la face de la société”. Het werk werd

(27) In zijn *Conférence sur l'épargne* richtte Laurent zich heel in het bijzonder tot de normalisten.

(28) In België werd de leerplicht pas in 1914 ingevoerd.

(29) F. LAURENT, *Sociétés ouvrières*, p. 195.

(30) Italiaans economist uit de negentiende eeuw.

bekroond met de Guinard-prijs³¹. De jury was het erover eens dat het werk, ondanks zijn gering aantal bladzijden, erg goed tegemoet kwam aan de gestelde eisen. Ook zijn *Réformation morale de la classe ouvrière* was bedoeld als handleiding voor het onderwijzend personeel. Het bevatte tevens een aantal raadgevingen voor de leerlingen van de adultenscholen³². Laurent had van dit werk een soort geestelijk testament gemaakt. In de slotwoorden richtte hij zich nog eens heel speciaal tot het onderwijzend personeel: „Ik laat u zielen na, die gij moet redden en zalig maken”. Tenslotte droeg Laurent zijn *Sociétés ouvrières de Gand* op aan allen die belast waren met de opvoeding van de mensheid. Hij wees hier op de band die bestond tussen de school enerzijds en de hervormingen op sociaal vlak anderzijds.

In een groot aantal van zijn geschriften richtte Laurent zich tot het onderwijzend personeel. Hij wees daarbij telkens op de grote rol die het kon spelen in de verbetering van de levensomstandigheden van de arbeidende klassen. „Gij zijt de bewerkers van de beschaving. Weest door-drongen van de grootheid uwer zending en vervult ze met ijver. Gij zult in dit leven vol opoffering uw geluk vinden ; want beminnen maakt het geluk uit. En wie is onder dit opzicht gelukkiger dan gij? Elk jaar komt een nieuw geslacht de banken der school bezetten, dus gij hebt kinderen te beminnen, die u met wederliefde zullen vergelden. Klaagt niet over uw nederig lot ; want gij zijt in der waarheid de bevoorrechten der wereld, tot de laatsten dag uws levens bemint gij, en wordt gij bemind. Benijdt de rijkdommen niet. Wie is rijker dan gij? Gij bezit schatten van gene-geenheid en zoodanige schatten zijn onuitputbaar. Gelukkig degenen onder u die de heiligheid hunner roeping begrijpen”³³ !

Met deze kernachtige woorden vatte Laurent de opdracht van de toekomstige onderwijzers samen. De onderwijzers bevonden zich in een geprivilegieerde positie. De toekomst van de samenleving lag in hun handen, want zij legden de eerste stenen van de beschaving. Het lager onderwijs was voor de arbeiderskinderen vaak de enige vorm van onderwijs. Laurent beseftte dat veel vlijt en toewijding van de onderwijzer gevraagd werd. Om zijn doel te bereiken, heeft hij weliswaar vooral tijd nodig. Hij zou niet onmiddellijk, en zeker nooit zonder enige inspanning, slagen in zijn opdracht. Een onderwijzer die zich bij zijn leerlingen geliefd wist te maken, kon en zou meer van hen weten te verkrijgen. Het was dan ook belangrijk dat de onderwijzer zelf het goede voorbeeld gaf, bijvoorbeeld door ook een boekje op de spaarkas te nemen. Tot zijn spijt moest Laurent echter vaststellen dat niet alle onderwijzers het sparen gunstig gezind waren. Te dikwijls waren zij zelf niet overtuigd van de voordelen en de noodzaak om het sparen in de school te introduceren.

(31) De in 1867 overleden geneesheer Jean-Baptiste Guinard had in zijn testament zijn erfgenaam, de stad Gent, belast met het geven van 10.000 frank alle vijf jaar aan het beste werk of de beste uitvinding die bijdroeg tot de verbetering van de situatie van de arbeidende klasse.

(32) Dit werk is opgedragen aan Mevrouw Anspach, de voorzitter van de Brusselsche Werkstervereniging.

(33) F. LAURENT, *Voordracht over het sparen*, z.p., 1872, p. 32.

Een onderwijzer die erin kon slagen zijn leerlingen van hem te doen houden, had invloed op hen, zelfs nadat zij de school verlaten hadden. Laurent maakte zich echter geen illusies omtrent het aantal schoolverlaters dat verder bleef sparen. Hij vergeleek de onderwijzer met de zaaier uit de Bijbel³⁴. Het zaad dat in de goede aarde terecht kwam, schoot wortel. De rest ging verloren.

Opdat de leerling-onderwijzer zijn toekomstige, zo gewichtige taak goed zou vervullen, moest hij degelijk voorbereid worden. Daarom mochten en konden normaalscholen zich niet enkel beperken tot het geven van louter opleiding, maar moesten de normalisten ook opgevoed worden in morele zin. Laurent pleitte voor een nieuw „complementair” normaal-onderwijs³⁵. De onderwijzer moest zelf eerst de morele principes instuderen, en pas dan kon hij die naar het volk brengen. Dit gold ook voor het sparen. Opdat de normalisten de betekenis tenvolle zouden begrijpen, was het noodzakelijk dat ook in de normaalscholen gespaard werd. Anders kon de onderwijzer niet het recht hebben om dat later van zijn leerlingen zelf te verlangen. Pas wanneer hijzelf het sparen in zijn opleiding had beoefend, kon hij dat met enige kennis van zaken aan zijn leerlingen doorgeven. De onderwijzer had een ongelooflijk belangrijke zending in de verspreiding van hét middel bij uitstek ter verheffing van de arbeider. Laurent achtte het dan ook onverantwoord dat het onderwijzend personeel het financieel slechter had dan het proletariaat. De grote verantwoordelijkheid die het droeg werd geenszins vertaald in de wedden. Onderwijzers en onderwijzeressen bekleedden nog altijd een te lage rang op de sociale ladder. Laurent pleitte voor een verbetering van hun situatie³⁶.

Precies omwille van de lage verdiensten, verbonden aan de gewichtige taak van de onderwijzer, vond Laurent dat hij recht had op een extra-beloning voor het verspreiden van de spaargewoonte onder de armsten. Was het voldoende daarvoor dat alle leerlingen van zijn klas spaarden? Neen, zei Laurent, want het ging niet alleen om het verzamelen van geldstukken. Wel om het sparen in de echte zin van het woord, om het bijbrengen van spaarzaamheid als deugd én gewoonte. De onderwijzer moest beloond worden om zijn voortdurende inspanning om het sparen op de school op duizend-en-één manieren te prediken. Die eerbewijzen konden komen van de gemeentelijke schoolcommissies, van de inspectie en zelfs van de staat. Vooral de onverschilligheid van deze laatste instantie kon het schoolsparen doen mislukken. Zo nu en dan deelde de overheid op conferenties spaarboekjes uit als beloning. Laurent dacht ook nog aan geldelijke compensaties, staatsrenten of gouden medailles³⁷. Hij was er zich terdege van bewust, dat het toekennen daarvan het wantrouwen bij het publiek zou kunnen doen toenemen. Een aantal mensen zou kunnen

(34) De parabel van de zaaier, M. 13, 3-9.

(35) F. LAURENT, *Sociétés ouvrières*, p. 312.

(36) Bij de bespreking van de begroting voor 1869 in de Gentse gemeenteraad pleitte Laurent voor de verbetering van de wedden van het onderwijzend personeel.

(37) F. LAURENT, *Sociétés ouvrières*, p. 284.

denken dat de onderwijzer de kinderen tot sparen wilde aanzetten om er zelf voordeel uit te halen. Dit misverstand kon vermeden worden door de kinderen de zuivere spaarzaamheid bij te brengen zonder druk uit te oefenen; en door een goed contact te onderhouden met de ouders. De onderwijzer moest proberen het vertrouwen van deze laatsten te winnen, door hen te doen inzien dat het sparen helemaal in het voordeel van de kinderen bedoeld was.

3. *De rol van het onderwijs*

Het lager onderwijs had een dubbel doel; enerzijds opleiding geven en anderzijds kinderen en jonge mensen opvoeden. Bij de arbeiderskinderen moest de nadruk liggen op de opvoeding, aangezien die in het gezin ontbrak. De onderwijzer was vader en moeder tegelijk. Het ging over meer dan alleen maar rekenen, lezen en schrijven. Het ging over het zedelijk kweken van een grote massa van het volk. Aan de arbeidersbevolking moest een gevoel van plicht worden bijgebracht. Wanneer elkeen zijn plichten vervulde, zou iedereen gelukkig zijn, en meer nog, zouden wij in een beschaafd land leven. Elke mens had de opdracht gekregen om rede en geweten te ontwikkelen. Laurent maakte een onderscheid tussen het te bereiken doel, de intellectuele vooruitgang, en het middel daartoe, de verbetering van de materiële omstandigheden³⁸. De gelukkigste mens was niet de rijkste, maar wel diegene die zich intellectueel én moreel het best had kunnen ontplooien. Daarom was de intellectuele vooruitgang waarvan de zedelijke opvoeding deel uit maakte, het hoogste doel. De arbeider moest leren dat sparen een plicht was, zoals ook werken een plicht was. Hij moest zijn verlangens leren matigen en zijn passies bedwingen. Dan zouden zijn materiële omstandigheden verbeteren en als gevolg daarvan zou hij zijn verstandelijke vermogens kunnen ontwikkelen.

Als overtuigd anti-klerikaal reageerde Laurent scherp tegen het vrij onderwijs. Zijn negatieve houding werd hem ingegeven door de heersende praktijken in een aantal weeshuizen die geleid werden door religieuzen. De kinderen leerden daar bidden en kant maken om te verkopen ten voordele van de school. Zij konden niet eens lezen of schrijven³⁹. De staat moest zorgen voor een serieuze opleiding. Paters en nonnen beschouwde Laurent als onwetend. De staat alleen kon de garantie bieden dat het onderwijzend personeel moreel en bekwaam was. Maar diezelfde staat kon dat niet binnen het vrij onderwijs. Volgens Laurent ging het hier niet in de eerste plaats om de vrijheid van onderwijs, maar wel om de rechten en de plichten van de staat. In scholen geleid door de klerus was de opleiding gericht op het consolideren van de dominante positie van de Kerk. Daar werden slaven van de klerus gevormd, en geen burgers. De Kerk was niet trouw aan de grondwet, want voor haar vertegenwoordigde de paus het hoogste gezag. De staat trad op als ver-

(38) ID., *Conférence sur l'épargne*, z.p., 1872, p. 2.

(39) ID., *Sociétés ouvrières*, p. 203.

dediger van de grondwet. Hij was de voogd van de arbeidersklasse en stond in voor het onderwijs ervan. Laurent betoogde de noodzaak van een scheiding tussen Kerk en Staat: „instruction laïque” in de school, „instruction dogmatique” in de Kerk ⁴⁰. Hij stelde tegenover elkaar „l’homme élevé” met een „conscience à lui”, gevormd in de openbare scholen, en „l’homme dressé” met een „conscience de sa confession”, afkomstig uit de vrije scholen ⁴¹. Het onderwijs moest echter wel religieus blijven, in de zin van moreel. Het laïcisme van Laurent stond lijnrecht tegenover de cultus, maar was gezins tegengesteld aan de religieuze moraal ⁴².

We kunnen ons de vraag stellen waarom Laurent nu precies de kinderen wilde leren sparen. Daarvoor waren twee belangrijke redenen aan te halen: Eerst en vooral was het veel gemakkelijker om een kind een goede gewoonte aan te leren, dan om een slechte gewoonte bij volwassenen uit te roeien. „Très jeune, un arbre est facile à redresser et, plus avancé en âge, il résiste à tous les efforts, il garde pour toujours ses défauts de forme” ⁴³. Bovendien kon iemand die onderwijs volgde beter de noodzaak van het sparen begrijpen. De initiatiefnemer hoopte op die manier ook de ouders te beïnvloeden. De onderwijzer probeerde de kinderen op school te overtuigen, en het kind vertelde thuis wat het op school geleerd had. Een goed contact tussen de onderwijzer en de ouders was niet louter aan te bevelen, maar haast noodzakelijk. Volgens Laurent had de weerstand en/of het vertrouwen bij de ouders te maken met het feit dat velen onder hen hun geld al eens eerder hadden toevertrouwd aan bankiers en bedrogen uitgekomen waren. Vandaar de noodzaak om de kinderen en de ouders uit te leggen, waarin de Algemene Spaar- en Lijfrentekas verschilde van de private bankiers. De onderwijzer moest erop wijzen dat de ASLK een instelling is onder staatswaarborg. Zij doet geen handelszaken en kan dus geen verliezen lijden. De misschien geringe intrest van 3% is bijgevolg zeker ⁴⁴. Vaak had men ook af te rekenen met de onwetendheid van de ouders. Zij hadden zelf weinig of geen opleiding genoten, en begrepen niet het nut van wat aan hun kinderen werd aangeleerd. Zij gaven zelf het voorbeeld van zelfzucht. Zij wilden hun kinderen dat beetje genot bij het verteren van geld niet ontzeggen. Hun goedheid was eigenlijk zwakheid. Laurent wees erop dat de ouders geen extra geld moesten geven om te sparen op school, maar dat het de bedoeling was, het gewone zondagsgeld te sparen in plaats van het uit te geven ⁴⁵.

(40) A. ERBA, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire, 1857-1870*, Leuven, 1967, p. 653.

(41) F. LAURENT, *Sociétés ouvrières*, p. 301.

(42) De problematiek van de vrijheid van onderwijs behandelt Laurent meer theoretisch in het derde deel van zijn *Lettres d'un retardataire libéral à un progressiste catholique*, Brussel, 1863.

(43) Ch. MOINET, *De l'épargne et de son introduction dans les écoles*, Rochefort, 1875, p. 49.

(44) Andere instellingen gaven dikwijls 4% of nog meer!

(45) F. LAURENT, *Samenspraken over het sparen*, Gent, 1868, p. 11-16.

Het adultenonderwijs vormde een belangrijke aanvulling op het lager onderwijs. De kinderen werden immers op jonge leeftijd in de fabrieken aan het werk gezet en konden dus overdag geen les meer volgen. De lessen in de adultenscholen werden ofwel 's avonds ofwel 's zondags gegeven. Omdat het belangrijk was dat opleiding en opvoeding verder gingen wanneer de jonge arbeider het werkmilieu betrad, pleitte Laurent voor het vroeger sluiten 's avonds van de fabrieken. Dan hadden de arbeiders nog de gelegenheid de scholen voor volwassenen te bezoeken en zich verstandelijk verder te ontwikkelen. Om de onregelmatige aanwezigheden in dit soort scholen tegen te gaan, zag Laurent heil in de verlenging van de leerplicht tot 21 jaar. In de adultenscholen kregen de arbeiders de gelegenheid om te sparen van het loon dat zij verdienden. Bovendien probeerde men hen daar ook spaarzaamheid en vooruitziendheid bij te brengen. De jonge arbeider moest zich echter niet alleen intellectueel ontplooiën, hij had ook nood aan ontspanning. Hieraan wilde Laurent tegemoet komen door het oprichten van verenigingen voor werklieden⁴⁶. Deze genootschappen konden worden opgericht dankzij de financiële steun van een aantal rijke liberale burgers, leden van de *Société Callier*. Deze vereniging had tot doel onder de werkende klassen een geest van orde en spaarzaamheid te verspreiden en aldus bij te dragen tot de verbetering van de materiële en morele situatie⁴⁷. In een brochure over de *Société Callier* wees Laurent op de plichten van de rijken om de armen te helpen⁴⁸. Wanneer de arbeiders in opstand kwamen, was dit een teken dat het met hen niet goed ging, dat zij geen andere uitweg meer zagen om hun toekomst te verbeteren. Daarom moesten zij die wel geld hadden de armen steunen met vrijwillige bijdragen. Alleen op die manier zou de oorlog van het proletariaat tegen het kapitalisme ophouden. Laurent wilde zijn liberale partijgenoten doen inzien, dat deze nieuwe vorm van liefdadigheid uiteindelijk ook voordelig was voor henzelf. Dankzij de *Société Callier* ontstonden in Gent een aantal werkliedengenootschappen⁴⁹. Om te mogen toetreden moest men aan twee voorwaarden voldoen: regelmatig de adultenschool bezoeken en in het bezit zijn van een spaarboekje⁵⁰. De onderwijzer speelde een belangrijke rol in het organiseren van dergelijke verenigingen. In de genootschappen werd gezongen, toneel gespeeld en niet zelden stond een bibliotheek ter beschikking van de leden. Zo nu en dan werden reizen of excursies georganiseerd. Daartoe moesten de arbeiders soms een jaar lang sparen. In de adultenscholen nam het sparen gewoonlijk toe, nadat een genootschap voor werklieden aan die school was toegevoegd.

(46) François Laurent behandelde deze problematiek in zijn werk *De werkliedengenootschappen van Gent*.

(47) F. LAURENT, *Samenspraken*, p. 170-193 (Statuten van de Société Callier).

(48) ID., *Rapport sur la Société Callier. Appel aux libéraux pour la formation des sociétés ouvrières*, Gent, 1870.

(49) In 1868 al ontstonden de eerste twee werkliedenverenigingen: Vrijheidsliefde (voor jongens), Vreugd en Deugd (voor meisjes).

(50) Elkeen die 1 frank bijeengespaard had, kreeg gratis een spaarboekje van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas.

Een probleem waar de verenigingen vaak mee te kampen hadden, was dat van de gebouwen of lokalen waar de bijeenkomsten konden plaatsvinden. De geldsom die Laurent kreeg voor zijn *Conférence sur l'épargne* (Guinard-prijs) heeft hij gebruikt voor het optrekken van een eigen lokaal voor het Gentse genootschap Vrijheidsliefde. Bovendien heeft hij een gedeelte van de opbrengst van zijn werk *Principes du droit civil* gebruikt om een aantal verenigingen financieel te ondersteunen⁵¹. Dit en zijn talrijke zondagnamiddagbezoeken aan de genootschappen, bewijzen dat Laurent zich ook daadwerkelijk wilde inzetten om het lot van de grootste en tevens armste groep van de bevolking te helpen verbeteren.

Tenslotte probeerde men de arbeider aan te moedigen door het geven van beloningen in de vorm van spaarprijzen. Die werden toegekend, niet aan degene die de grootste som gespaard had, maar wel aan hem die zich de meeste moeite had gedaan. Persoonlijk zag Laurent meer heil in het geven van spaarboekjes aan de armen, dan in het geven van geld. Dat laatste leek teveel op een aalmoes. De spaarboekjes waren bedoeld als kleine prijzen „d'ordre, d'économie et de bonne conduite”⁵². Een aantal boekjes werd jaarlijks verspreid door de *Société Callier* ter gelegenheid van het spaarfeest⁵³. Laurent had graag gewild dat het een nationale plechtigheid werd: „la fête du peuple régénéré”⁵⁴. Hij wilde van dit feest ook heel speciaal het feest van de onderwijzers maken. Zij waren het tenslotte die de zorg droegen van de verzedelijking van de massa. De invloed van het uitdelen van spaarprijzen en het houden van spaarfeesten was moeilijk vast te stellen. Laurent beseftte ten volle dat men zeker niet teveel mocht verwachten: het zou nooit lukken om iedereen te overtuigen! Bovendien had zoiets tijd nodig. Niemand zou erin slagen om vandaag op morgen de arbeidersklasse om te vormen. Desondanks was elke inspanning de moeite waard.

4. Het sparen zelf

De mens kon in zijn levensonderhoud voorzien door middel van zijn arbeid. Alleen werken om zich nu bestaansmiddelen te verschaffen was echter onvoldoende. Hij zou immers niet altijd in staat zijn of blijven om te werken. Werkloosheid, ziekte of ouderdom konden lelijke spelbrekers zijn. Daarom moest de arbeider, op het ogenblik dat hij kon arbeiden „een appeltje voor de dorst opzij leggen”. Hij moest met andere woorden sparen; dit wil zeggen minder uitgeven dan hij verdiende. Laurent wees erop dat sparen een plicht was. De vervulling van deze plicht kon welstand brengen in het gezin van de arbeider. Laurent maakte een duidelijk onderscheid tussen de ware of zedelijke spaarzaamheid en wat

(51) M. STEELS, *De geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent, 1828-1914*, Gent, 1978, p. 196.

(52) F. LAURENT, *Sociétés ouvrières*, p. 267.

(53) Onder de leerlingen van de Gentse gemeentelijke scholen werden boekjes van 5 frank verdeeld, onder de regelmatige bezoekers van de adultenscholen boekjes van 10 frank.

(54) F. LAURENT, *Sociétés ouvrières*, p. 275.

hij noemde de schijnbare spaarzaamheid. Tot zijn spijt moest hij constateren dat vooral de laatste beoefend werd. Het was die manier van sparen, waarbij de klemtoon lag op de bijeengebrachte sommen. Laurent benadrukte dat het aantal spaarders in het geheel niets betekende. De motieven waarom en het doel waarvoor gespaard werd, waren veel belangrijker.

Het gebeurde vaak dat kinderen hun zondagsgeld verteerden en de maandag ander geld kregen om af te geven aan de meester. Laurent verweet hen : „Vous êtes des commissionnaires en épargne”⁵⁵. Een kind dat meer geld meebracht naar school dan het gemiddeld als zondagsgeld kreeg, spaarde niet zelf. Het waren de ouders, die op die manier weliswaar vertrouwd raakten met de spaarkas. De echte zedelijke spaarzaamheid was een plicht! Het was hét middel bij uitstek om tot een omkering te komen binnen de laagste standen van de samenleving. Mensen die spaarden werden zedelijke wezens. Zij verbeterden hun gebreken en werden zo meer volmaakt. Laurent pleitte ervoor dat de arbeiders zich zouden vervolmaken, naar het voorbeeld van de Vader in de hemel⁵⁶. Met ongevoegen stelde hij vast dat het sparen onder zedelijk oogpunt in de scholen werd vergeten en miskend. Op de vraag of de kinderen alle centiemmen van hun zondagsgeld moesten sparen, antwoordde Laurent bevestigend. Het doel van de spaarzaamheid was precies dat men leerde niets, dus ook geen centiem onnodig uit te geven. Het was niet iets wat je half kon doen! Dat gold trouwens voor het vervullen van om het even welke plicht. Laurent vroeg aan de kinderen of ze hun ouders voor een derde of vierde part zouden kunnen beminnen, waarmee hij wilde aangeven dat het bij echte spaarzaamheid een kwesie was van alles of niets⁵⁷.

Volgens Laurent had de mens een aantal behoeften. Een deel daarvan waren er ook wat hij noemde kunstmatige of ingebeelde behoeften. Ze een huis nodig om in te wonen en kleren om aan te trekken. Daarnaast waren er ook wat hij noemde kunstmatige of ingebeelde behoeften. Ze waren door de mens zelf gemaakt en bijgevolg onbeperkt, in tegenstelling tot de eerste. Ze waren niet echt nodig om te kunnen overleven. Laurent sprak zelfs van ingebeelde behoeften. Hij verbond die met alle mogelijke nutteloze en onnodige uitgaven. Die kunstmatige behoeften konden het best bestreden worden bij kinderen en jonge mensen. Daarom opteerde hij voor het invoeren van het sparen op school.

Men zou Laurent verkeerd kunnen interpreteren, en denken dat er in het geheel geen geld mocht worden uitgegeven. Niets was minder waar! Geld moest gebruikt worden om te voldoen aan de noodzakelijke behoeften. De eerste behoefte volgens Laurent was „zich onderwijzen om zijn verstand te ontwikkelen en zijn geweten te verlichten”⁵⁸. Werklui waren immers van nature uit vrij kwistig, en zij zouden dat eeuwig blijven als zij zich verstandelijk niet ontwikkelden. Onder onnodige uitgaven plaatste

(55) ID., *Sociétés ouvrières*, p. 169.

(56) ID., *La réformation morale des classes laborieuses*, Brussel, 1884, p. 46-47.

(57) ID., *Réformation morale*, p. 57-63.

(58) ID., *Voordracht*, p. 7.

Laurent voor de arbeiders pijp, sigaren en sterke dranken. Zij waren schadelijk voor de gezondheid en dienden tot bevrediging van een ingebeelde behoefte. Hij vroeg zich af of men werkelijk jenever nodig had om te kunnen blijven leven. Een in oorsprong minder schuldige, maar in de gevolgen even noodlottige bezigheid was het spelen met duiven. Dat leidde immers tot het verwaarlozen van de plichten die de arbeider had ten aanzien van zijn gezin. Bij de vrouwelijke arbeiders zag Laurent de dansgelegenheden en de dure opsmuk als de grootste vijanden van het sparen. Hij wees erop dat de mens niet geboren was om zich te vermaken, maar wel om zijn plichten op aarde te vervullen! Het was ook nergens voor nodig dat meisjes in zijde gekleed gingen. Hij predikte de eenvoud: „Onze zending op aarde is: ons hart en onze geest versieren, en niet ons lichaam optooien”⁵⁹.

Laurent kende aan de vrouw een speciale rol toe in verband met het sparen in het gezin en dat van de kinderen. Zij kon en moest ervoor zorgen dat haar echtgenoot de familiehaard verkoos boven kabaret of herberg. Voor de vrouw bestond geen groter geluk dan man en kinderen dicht bij zich te hebben. Als de man zijn loon verkwistte, lag 9/10 van de schuld bij zijn vrouw⁶⁰. De werkmansvrouw was schuldig aan elke frank die naar de herbergier ging. Een arbeider die thuis niets dan wanorde en ellende aantrof, zocht heel snel elders zijn vertier. De huisvrouw moest ervoor zorgen dat de werkmansvrouw geluk kon vinden in zijn eigen huisgezin. Laurent richtte dan ook een speciale oproep tot de rijkere dames, om op te treden als beschermvrouwen in de werkklieden-genootschappen.

Om alle misverstanden te vermijden benadrukte Laurent herhaaldelijk het onderscheid tussen spaarzaam zijn en gierig zijn. Het eerste was een deugd, het tweede noemde hij een grove ondeugd. Laurent gaf het voorbeeld van een paar vrouwen die droog brood aten, en met het aldus gespaarde geld wol kochten om kousen te breien voor de armen⁶¹. Wat op het eerste gezicht erg vrekkelig kon overkomen, was in feite heel edelmoedig. Een vrek was iemand die alsmaar meer geld wilde opstapelen. Sparen was ook geld vergaren, maar het onderscheid lag in de verschillende bedoeling: de gierigaard vond zijn vermaak in het bijeenzien van veel geld. Voor hem was rijkdom een levensdoel. Hij dacht alleen aan zichzelf en aan zijn eigen vermaak. Sparen betekende echter geld verzamelen om daar iets nuttigs mee te doen. Rijkdom was geen doel, maar een belangrijk middel om te komen tot verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. Sparen was gebruik maken van zijn kapitaal, hoe paradoxaal dat ook moge klinken. Het was niet sparen om het sparen zelf. Naastenliefde speelde hier ook een belangrijke rol. Sparen diende niet alleen voor jezelf, maar ook om anderen te helpen. Daarom vond Laurent dat de school-

(59) ID., *Voordracht*, p. 14.

(60) Laurent beweerde vele jongelingen te kennen, die na hun huwelijk, onder invloed van hun spaarzame echtgenote, veel minder geld uitgaven.

(61) F. LAURENT, *Réformation morale*, p. 76-77.

liefdadigheid⁶² moest worden ingevoerd in de scholen voor betalende leerlingen. Dankzij de zedelijke liefdadigheid van rijk tegenover arm, zouden de maatschappelijke standen verbroederen en zou alle haat verdwijnen. Dat noemde Laurent de wet van de vervolmaking, de wet van de liefde, zoals die door Christus werd gepredikt.

Laurent nam duidelijk stelling in verband met de leeftijd waarop een kind moest beginnen sparen. Hij pleitte voor het invoeren van het schoolsparen al vanaf de bewaarscholen. Zodra het kind kon begrijpen dat sparen een plicht was, moest het hem worden aangeleerd. De opvoeding begon al in de kleuterschool. De taak van het onderwijs op dit niveau beperkte zich niet tot „garder”, het kon de kinderen bepaalde gewoonten bijbrengen. Eens er rede mee gemoeid was, kon het immers al te laat zijn. Spaarzaamheid moest de kinderen gewoon gemaakt worden, zoals bijvoorbeeld gehoorzaamheid.

Laurent was ervan overtuigd dat het geweten van de kinderen vroeger ontwaakte dat men zou denken. Uiteindelijk begon én eindigde de opvoeding met het leven. In de eerste kinderjaren moesten de deugden door gewoonten worden ingeprent. Het prediken van het sparen moest weliswaar worden aangepast aan de leeftijd van de kinderen. De opdracht van de onderwijzer was tweevoudig: enerzijds moest hij de leerlingen doen inzien dat sparen een plicht en een deugd was. Anderzijds moest hij proberen om aan de leerlingen de gewoonte van het sparen bij te brengen. De onderwijzer moest zich hoeden voor kinderen, die beweerden dat zij thuis spaarden. Het was vaak een voorwendsel om niet te moeten meedoen aan het schoolsparen. Thuis sparen betekende zoveel als niet sparen! De onderwijzer moest al het mogelijke doen om dat oude gebruik te doen verdwijnen.

Een gedeelte van die kinderen die op school hadden leren sparen kwam terecht in de aldultenscholen, waar de opvoeding verder gezet werd. Het aantal terugbetalingen bij schoolverlaters lag wel erg hoog. Laurent haalde zelfs aan dat sommige werklieden de school voor volwassenen meden, precies omdat ze dachten daar te moeten sparen⁶³. Dit gold trouwens ook voor het sparen op de fabriek. Een aantal fabrikanten boden hun arbeiders de gelegenheid om te sparen, en gaven zelf een intrest van 2%. De arbeiders konden echter geen geld terug krijgen zonder de toestemming van de baas, met als gevolg natuurlijk dat dit systeem nooit populair werd. Laurent riep de fabrikanten op om met andere middelen hun steentje bij te dragen tot de verbetering van het arbeidersleven. Aan diegenen die werkten op de fabriek, maar die men nog kon bereiken via avond- of zondagsscholen, moest aangeleerd worden hoe zij hun loon het best konden gebruiken. Datgene wat men niet nodig had voor zijn onderhoud, moest men sparen. De arbeider mocht zich weliswaar ontspannen, maar dat mocht niet leiden tot nuttelose uitgaven of tot het beoefenen

(62) Onder school-liefdadigheid verstaan we dat het kind de toelating van zijn ouders vraagt om elke week 5 of 10 centiemen opzij te leggen ten voordele van de armen.

(63) F. LAURENT, *Samenspraken*, p. 121-125.

van ondeugden. Om tot betere levensomstandigheden te komen, was inspanning noodzakelijk. Niets ging als het ware vanzelf. Door te sparen ontwikkelde de jonge arbeider rede en geweten, was hij niet meer overgeleverd aan zijn driften, en kwam hij een stukje dichter bij de volmaaktheid.

5. *Besluit*

François Laurent was een man met vele gezichten : jurist, historicus, filosoof en niet in het minst filantroop. In dit artikel ligt de nadruk op het laatste aspect. Laurent zag, duidelijker dan wie ook, de noodzaak van de hervorming van het lager onderwijs, een lager onderwijs dat naast de traditionele opleiding ook aandacht moest geven aan de opvoeding van de volkskinderen. Hij beweerde de inspiratie voor zijn werk te hebben gehaald uit zijn affectie voor kinderen. Hij hield van hen, als een tweede vader. Het volk was zijn familie. Als een ware apostel bezocht hij de scholen. Hij ging van school tot school, van klas tot klas, van leerling tot leerling. Onophoudend „annoncer la bonne parole, semer le bon grain”⁶⁴. Hij praatte met de kinderen, ondervroeg hen en probeerde hen te overtuigen van de grote voordelen van het sparen. Voor armen en zwakken was zijn liefde groot. Hij wilde aan allen de christelijke moraal bijbrengen. Het geluk van de mens lag in de zedelijke vervolmaking. En wanneer hij het schoolsparen invoerde, dan bleef het niet alleen bij woorden of mooie theorieën. Hij wilde ook daadwerkelijk zijn steentje bijdragen, „de sa personne, de sa bourse, de son exemple”. De leerkrachten zijn hem veel dank verschuldigd. Hij legde de nadruk op het belang van hun opdracht. Hij ijverde voor een betere waardering van hun werk, ook in financiële termen uitgedrukt. Laurent beschouwde hen als de redders van de mensheid, en wilde hen hierin met raad en daad bijstaan. Aan onderwijzers en leerlingen van de normaalscholen gaf hij conferenties. In boeken en artikels schreef hij over het schoolsparen en de verheffing van de arbeidersklasse. Altijd en overal predikte hij de voordelen van het sparen. Ongetwijfeld heeft hij een groot gedeelte van het onderwijzend personeel echt kunnen overtuigen. In één van de redevoeringen gehouden bij zijn begrafenis, verklaarde de Gentse hoofdonderwijzer Wiemer in naam van alle onderwijzers en onderwijzeressen van de Gentse gemeentelijke scholen: „Nous, instituteurs, nous vous promettons ici solennement de continuer l'œuvre que vous avez commencé et de poursuivre l'idéal que vous-mêmes vouliez atteindre”⁶⁵. Tenslotte was Laurent ook de man die vanuit de bourgeoisie wilde proberen om de arbeider te verheffen, intellectueel, moreel en materieel. Hij was de arbeiders genegen. Hij heeft voor hen geld bij elkaar gebedeld. Als grote geleerde bracht hij zijn zondagnamiddagen door in het gezelschap van arbeiders.

Laurent wees elke vorm van verregaande staatsinmenging, arbeidersorganisatie of klassestrijd af. Hij bleef nog altijd een liberaal en opteerde

(64) *François Laurent, Discours prononcés*, p. 68.

(65) *ID.*, p. 71.

voor een zo groot mogelijk individueel ingrijpen om de arbeiders op te voeden tot zedelijke wezens. De inspiratie voor zijn sociale doctrine heeft hij gehaald bij mensen als Gustave Callier en Emile de Laveleye⁶⁶. Het paternalisme was voor Laurent slechts een voorlopig stadium, een overgangperiode na dewelke de arbeiders in staat zouden zijn hun eigen lot in handen te nemen. Uiteindelijk was Laurent een exponent van de liberale burgerij die zich ten dienste van de arbeider wilde stellen, met de bedoeling om er zelf ook enig voordeel uit te halen. Laurent streefde naar verzoening tussen de verschillende sociale klassen.

Laurent heeft ten minste geprobeerd om op één of andere manier een nieuwe vorm van samenleving tot stand te brengen. Daar is ongetwijfeld veel moed en durf voor nodig. Misschien was zijn toch wel vrij goed sluitende theorie te optimistisch. Maar desondanks betekende zijn optreden een grote stap vooruit. Een stap in de richting van de uitbouw van de hedendaagse instellingen van sociale voorzieningen⁶⁷. In dit opzicht wordt hier misschien nog eens het bewijs geleverd van de overgangsról die de liberalen gespeeld hebben in het tot stand komen van het socialisme. Het zal zeker niet ontkend worden, dat de ideeën van Laurent erg mooi waren. Hij heeft zelf ook alles gedaan om ze te verwezenlijken. Het is niet geheel zijn schuld, dat het vuur dat hij had aangestoken, niet bij iedereen is gaan branden. De realisatie van zijn grootse ideeën was wellicht te sterk verbonden met zijn persoonlijkheid.

III. HET ONTSTAAN EN DE VERSPREIDING VAN HET SCHOOLSPAREN 1866 - 1882

1. *Het invoeren van het schoolsparen in de Gentse gemeentelijke scholen, 1 oktober 1866*

Wij hebben er voordien al op gewezen dat François Laurent bedrijvig was in de Gentse gemeentepolitiek. Vooral problemen i.v.m. het onderwijs kregen zijn bijzondere aandacht. Als lid van de schoolcommissie was zijn bijdrage tot de uitbouw van het gemeentelijk onderwijs te Gent erg groot. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat hij zijn ideeën omtrent schoolsparen en verenigingen voor arbeiders daar in de praktijk zou omzetten. Op 13-2-1858 werd een reglement uitgevaardigd door het stadsbestuur van Gent met als bedoeling de leerlingen van de gemeentelijke scholen aan te moedigen hun opleiding verder te zetten na de lagere school⁶⁸. Het beoogde terzelfdertijd de gewoonten van orde, spaarzaamheid en vooruitziendheid onder de arbeiders te verspreiden. Het sparen werd aangemoedigd met de steun van een aantal grote industriële ondernemingen⁶⁹. In 1866 deed

(66) 1822-1892, professor aan de universiteit te Luik.

(67) R. WARLOMONT, *o.c.*, p. 54.

(68) *Compte-rendu de la Caisse Générale d'Épargne et de Retraite*, Brussel, 1867, p. 29.

(69) O.a. de société linière La Lys.

Laurent aan de schoolcommissie een voorstel om het sparen in de Gentse scholen in te voeren. Het idee werd goed onthaald. Omdat het merendeel van de onderwijzers zelf niet wist hoe de spaarkas functioneerde, werd J. Minnaert⁷⁰ belast met het geven van conferenties aan diegenen die het sparen moesten aanleren aan de kinderen. Dit gebeurde op het einde van het schooljaar 1865-1866. Bij het begin van het volgend schooljaar introduceerde hoofdonderwijzer Van Hauwaert uit eigen beweging het schoolsparen in de eerste klas van zijn school aan de Brugsesteenweg. Laurent deed al het mogelijke om dat goede nieuws snel te verspreiden. Op het einde van 1866 spaarde het grootste deel van de leerlingen van de kosteloze scholen. Na enige tijd zouden de scholen voor betalende leerlingen het voorbeeld van het kosteloos onderwijs imiteren⁷¹. Met ingang van het schooljaar 1866-1867 werd het schoolsparen ingevoerd in een groot aantal Gentse scholen: in de gemeentelijke jongens- en meisjesscholen, in de gemengde school te Meulestede, in de kleuter- en adultenscholen verbonden aan de gemeentelijke lagere scholen, en zelfs in enkele scholen voor betalende leerlingen. De invoering van het schoolsparen in de twee weeshuizen hebben we buiten beschouwing gelaten.

Voor de beginjaren beschikken we over een aantal gegevens, die echter in het geheel niet uniform zijn. In de mate van het mogelijke hebben we geprobeerd om toch een samenhangend beeld op te hangen van de evolutie tijdens die periode. Op 31-12-1866 d.w.z. drie maanden na het invoeren van het sparen, zijn de resultaten in de Gentse gemeentelijke scholen als volgt:

<i>school (jongens)</i>	<i>boekjes</i>	<i>stortingen</i>	<i>ingeschreven sommen</i>
1	79	113	337 fr.
2	33	59	91
3	55	105	219
8	136	250	314
11	92	118	161
12	49	83	148
13	75	121	188
	519	849	1458

(70) 1836-1919, onderdirecteur van de Gentse jongensweekschool, leraar aan de meisjesschool, pedagogisch directeur van de stadsscholen en secretaris van de Gentse schoolcommissie sedert 1876.

(71) In 1867 verspreidde Laurent een werkje met als titel: *La Caisse d'épargne dans les écoles communales de Gand*. Daarin beschreef hij het ontstaan en de geleidelijke groei van het schoolsparen tijdens zijn eerste levensjaar.

(meisjes)

4	48	62	146
5	43	56	101
6	84	130	230
7	89	135	352
9	67	67	105
10	36	62	96,50
14	56	78	114
	423	590	1144,50 ⁷²

De cijfers die hier worden weergegeven, zeggen misschien niet zoveel. We weten niets over de totale schoolbevolking, en kunnen dan ook niet nagaan wat het betekent, dat er in een bepaalde school x boekjes zijn. Bovendien zullen ongetwijfeld nog veel leerlingen hebben gespaard zonder dat zij daarom een boekje hadden. Die categorie moet echter ook bij de schoolsparenders gerekend worden. Wij willen er alleen maar op wijzen dat er in drie maanden tijd al 942 kinderen van de kosteloze lagere scholen één of meer frank bijeengespaard hebben, dat de handeling van het geldstorten al bijna 1500 keer is geschied, en dat op die manier uiteindelijk toch al meer dan 2500 frank op de spaarkas is terecht gekomen. Wanneer we de ingeschreven sommen delen door het aantal boekjes, komen we op een gemiddelde per boekje van 2,80 fr. bij de jongens en 2,70 fr. bij de meisjes ⁷³. Hierbij blijkt toch dat het nieuwe fenomeen al van bij de aanvang goede resultaten opleverde; althans in absolute cijfers gezien. In zeven adultenscholen was op 31-12-1866 het systeem van het schoolsparen in werking. Samen zijn zij goed voor slechts 165 boekjes met een totaal van 576 frank. Dit komt overeen met een gemiddelde van 3,49 fr. per boekje.

Dank zij het reeds genoemde werkje van Laurent hebben wij een zicht op de resultaten bij het einde van het eerste schooljaar ⁷⁴. Nu beschikken we wel over relatieve cijfers. Bij vergelijking tussen het aantal kinderen dat de scholen bezoekt, en het aantal daarvan die niet sparen, komen we tot de volgende conclusies: in de gemeentelijke jongensscholen sparen, naargelang van de school, 3,2 tot 20% van de leerlingen niet. Bij de meisjes ligt het aantal niet-spaarders merkkelijk lager: tussen 2 en 14,8%.

(72) Stadsarchief Gent, U_{1a}², Participation des enfants des écoles communales à la caisse d'épargne, 31-12-1866.

(73) Rond het midden van de 19de eeuw verdienden mannelijke industrie-arbeiders ongeveer 1,5 frank per dag. In de loop van de 19de eeuw stegen de lonen gestaag: in 1900 verdiende een klein percentage van de arbeiders 4,5 frank per dag, 50% van de arbeiders verdiende 2,5 frank, en ongeveer $\frac{1}{4}$ moest het met nog minder doen. De grootste categorie van de arbeiders had een loon dat schommelde tussen 2 en 4 frank per dag. Enkel in de mijnbouw — de best betaalde industrietak in de tweede helft van de 19e eeuw — kon dat oplopen tot 7,5 frank per dag.

D. DE WEERDT, *Arbeiders en arbeidersleven 1844-1914*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. XII, Haarlem, 1977, p. 109-122.

(74) F. LAURENT, *La Caisse d'épargne dans les écoles communales de Gand*, Brussel, 1867, p. 20-31.

Merk op dat de cijfers van school tot school wel erg verschillen! Dit is nog duidelijker bij de allerkleinsten: in de éne school sparen alle kleuters, terwijl in de andere meer dan de helft niet spaart. Laurent wilde het sparen in Gent ook in de scholen voor betalende leerlingen invoeren, omdat hij vond dat ook de kinderen van de burgerij moesten leren sparen. Daar waren echter grote obstakels te overwinnen. De ijdelheid van de ouders en de competitiegeest — „het sparen om ter meest” — werkten gezins bevorderend ten aanzien van het sparen van de jonge kinderen. De resultaten waren over het algemeen weliswaar bevredigend te noemen. In de meisjesschool voor betalende leerlingen spaarde 33.5 % van de leerlingen niet. In de enige jongensschool voor betalende leerlingen van de stad werd het sparen rond Pasen pas ingevoerd. Bij het begin van de grote vakantie waren slechts 17 % van de leerlingen nog niet aan het sparen.

We moeten hierbij in het oog houden, dat het bij de burgerij niet de gewoonte was, dat kinderen van hun ouders geld kregen om dat naar eigen goeddunken te spenderen. In de arbeidersklasse was dat wel een erg verspreide gewoonte. Cijfers voor de adultenscholen zijn zeer moeilijk te geven, omdat de populatie daar erg kon verschillen naargelang van het seizoen en het werk op de fabriek. Bovendien bezocht niet iedereen die ingeschreven was de adultenschool. De cijfers voor juli 1867 leren ons, dat slechts 17,2 en 35,7 % van de arbeiders — die dan nog regelmatig de school bezochten — beschikten over een spaarboekje. Bij de arbeidsters was de situatie iets gunstiger, wat Laurent met plezier constateerde ⁷⁵.

Dank zij een aantal andere gegevens, kunnen wij de lijn van het aantal afgeleverde spaarboekjes doortrekken. Zoals verwacht, blijft die hoeveelheid stijgen, en zelfs in serieuze mate: voor de gemeentelijke jongenscholen van 519 (31-12-1866) naar 2445 (31-12-1878), voor de meisjesscholen van 423 naar 1034 ⁷⁶. Voor wat de bijeengebrachte sommen betreft, beschikken wij over onvoldoende gegevens om een samenhangend beeld te kunnen weergeven. Om de spectaculaire stijging aan te geven, is het misschien toch wel sprekend om de resultaten van de gemeentelijke meisjesscholen te vermelden. We maken daarbij een vergelijking tussen 31-12-1866 en 31-12-1868.

	31-12-1866	31-12-1868
nr. 4	146 fr.	3066 fr.
5	101	3357
6	230	952
7	352	2563
9	105	3428
10	96,50	2531
14	114	2774
	1144.50	18671

(75) Wij hebben eerder al vermeld dat Laurent een heel bijzondere plaats toekent aan de vrouw in het sparen.

(76) SAG, U₁a², Participation des enfants des écoles communales à la caisse d'épargne, 31-12-1866.

Note fourni à Laurent, 14-4-1869.

De periode tussen 1870 en 1884 — het ogenblik waarop de eerste officiële statistiek verschijnt — kunnen wij bij gebrek aan gegevens niet in cijfers weergeven. Om toch enig idee te hebben van de wijze waarop de situatie geëvolueerd is, citeren we enkele cijfers van 31-12-1879 ⁷⁷.

	<i>% lln met boekje</i>	<i>som gemidd. gespaard/ll</i>	<i>som gemidd. af- gebaald/ll tss. 30-6 en 31-12</i>
Kosteloze jg.sch.	82,23	19,49 fr.	7,23 fr.
Kosteloze mj.sch.	85,37	21,16	5,86
Kleutersch.	38,84	17,68	2,62
Adulten jg.sch.	43,94	40,79	14,95
Adulten mj.sch.	61,14	32,49	6,29
Sch. voor be- talende lln.	55,44	41,54	6,07

De percentages van de leerlingen die spaarden met een boekje liggen over het algemeen zeer hoog. Opvallend is de erg hoge deelname aan het sparen in de gemeentelijke scholen, terwijl de kleuters het minder goed doen. In het adultenonderwijs sparen duidelijk meer meisjes dan jongens. Eigenaardig genoeg sparen de jongens gemiddeld meer dan de meisjes. In de adultenscholen heeft dit waarschijnlijk te maken met de hogere lonen van de arbeiders. Het hoge gemiddelde in de scholen voor betalende leerlingen doet ons niet erg verwonderd opkijken, evenmin als de minder hoge cijfers in kleuter- en lager onderwijs in vergelijking met de scholen voor volwassenen. Arbeiders verdienen immers zelf geld, en kunnen dus gemakkelijker een deel opzij leggen.

Bij het terugvragen van het gespaarde geld, springen twee categorieën in het oog. De allerkleinsten sparen niet echt veel, maar ze halen dan ook niet veel geld terug. Veel terugbetalingen daarentegen doen zich voor bij diegenen die juist zo ijverig sparen, m.n. de arbeiders op de adultenscholen. Een vergelijking tussen de beide geslachten toont aan, dat er meer meisjes zijn die een spaarboekje hebben, dan jongens. Zolang ze sparen van hun gekregen zondagsgeld, sparen de meisjes meer, maar eens ze van hun eigen loon moeten sparen, worden ze voorbij gestoken door hun mannelijke collega's, die doordat ze hogere lonen krijgen meer kunnen sparen. Het terughalen van het geld blijft bij de meisjes altijd laag. Een verklaring hiervoor kan gezocht worden in het feit, dat vele meisjes spaarden met de bedoeling hun uitzet te kunnen kopen, bij een eventueel huwelijk.

Een ander interessant gegeven is de inhoud van de boekjes. Tot nog toe hebben we eigenlijk alle spaarboekjes over dezelfde kam geschoren, of daar nog 1 frank of 1000 fr. opstond. Om daar enige differentiatie in te brengen, verwijzen we naar de volgende tabel ⁷⁸ :

(77) SAG, U₁a², Ville de Gand. Ecoles communales. Situation de l'épargne, 31-12-1879.

(78) SAG, U₁a², Id.

	1-50	50-100	100-200	200-500	500-1000	1000+
kosteloze jg.sch.	2758	189	64	18	3	1
Kosteloze mj.sch.	2450	187	64	13	2	
Kleutersch.	1142	23	9	3		
Adulten jg.sch.	611	47	25	16	2	
Adulten mj.sch.	960	71	25	22	5	3
Sch. voor be- talende lln.	627	126	47	11	2	

Het gros van de schoolsparenders zijn kleine spaarders : zij hebben tussen 1 en 50 frank op hun boekje staan. We mogen wel niet vergeten, dat er veel zijn die helemaal nog niet één frank bijeengespaard hebben. Zij die meer dan 100 fr. vergaard hebben, vormen eigenlijk al uitzonderingen. Hier en daar haalt iemand wel eens meer dan 500 fr. of zelfs 1000 frank. De niet opvallend hoge geldsommen op de spaarboekjes van de leerlingen van de scholen voor betalende leerlingen, kan een bewijs zijn van de grote weerstand van sommige ouders. Waarschijnlijk willen zij hun kinderen wel laten meespren op school, al was het misschien maar alleen om goed te staan met de onderwijzer, maar zoals het een goede burger betaamt, investeren zij hun geld op andere manieren. Dit geldt althans voor zover zij nog niet overtuigd zijn van het belang van het doorgeven van een spaarzaamheidsgeest via de praktijk van het schoolsparen.

2. De verspreiding van het schoolsparen in België

Het fenomeen van het schoolsparen is vanzelfsprekend niet beperkt gebleven tot Gent alleen. Laurent heeft via allerhande brochures en conferenties geprobeerd om het onderwijzend personeel te lande te overtuigen van het succes te Gent, om het op die manier tot navolging aan te sporen. Zijn *Conférences sur l'épargne* en *La Caisse d'épargne dans les écoles communales de Gand* werden met tussenkomst van het ministerie van Openbaar Onderwijs verspreid. Laurent wilde hiermee de aandacht trekken van de overheid en de gemeentelijke administraties op wat in Gent gebeurde. Het ontbreekt ons aan voldoende gegevens om een volledig overzicht te kunnen geven van de situatie op het einde van de jaren zestig voor wat heel België betreft. In 1868 verschijnt in de jaarverslagen van de Algemene Spaar en Lijfrentekas een *Relevé des écoles dont les instituteurs ou institutrices ont fait, en 1868, au nom de leurs élèves, des versements à la Caisse d'Epargne, instituée sous la garantie de l'Etat*⁷⁹.

Hierin worden de verschillende scholen waarvoor op 1-1-1868 al stortingen gedaan werden, opgesomd per provincie en per bijkantoor van de ASLK waar de stortingen gedaan zijn. De Waalse provincies Namen en Luik liggen een flink stuk voor op de rest van het land. Het is opvallend dat er binnen dit gebied slechts een paar steden zijn, waar in meer dan één school gespaard wordt : Namen heeft er vier, Verviers ook plus nog

(79) *Compte-rendu de la Caisse Générale d'Epargne et de Retraite*, 1868, p. 19-20.

een avondschool. Luik zelf heeft er wel 27, waaronder ook een avondschool. Daarnaast zijn er nog twee gemeenten met twee scholen, Ensival en Wierde. Al de rest zijn kleine gemeenten of dorpen waar dan telkens in de éne gemeenteschool die er is, gespaard wordt.

In de provincie Oost-Vlaanderen is de stad Gent verantwoordelijk voor meer dan de helft van het aantal scholen waar gespaard wordt⁸⁰. Naast Gent zijn er op dat ogenblik slechts zeven gemeenten waar het schoolsparen in voege is. Daarvan is Lokeren ongetwijfeld de belangrijkste. Daar alleen al worden de zes scholen van de verschillende gehuchten vermeld. Ook Dendermonde en Oordegem hebben elk twee scholen waar al gespaard wordt.

In de provincie Henegouwen is het aantal sparende schoolkinderen ook nog sterk vertegenwoordigd. Nergens echter kan een grote stad worden aangeduid. Mons bijvoorbeeld heeft slechts twee gemeentelijke scholen waar gespaard wordt.

Voor Brabant zijn ook geen bijzonderheden te vermelden, behalve dan dat gespaard wordt in Brussel-hoofdstad en een aantal randgemeenten.

In Antwerpen verwerkt het bijkantoor van Lier stortingen van een betrekkelijk groot aantal scholen. Eigenaardig genoeg wordt in de stad Antwerpen zelf nog niet gespaard.

De situatie in West-Vlaanderen ziet er ook niet zo rooskleurig uit. Brugge heeft wel een aantal scholen waar het sparen in voege is, maar voor de rest beperkt het fenomeen zich tot enkele gemeenten. Tenslotte zijn er nog twee achterblijvers: de provincies Limburg en Luxemburg, waarvan de laatstvermelde er nog het slechtst aan toe is. Op het spaarkantoor van Saint-Hubert hebben slechts twee scholen stortingen gedaan. In Aarlen zelf is van sparen nog geen sprake. In Limburg speelt Hasselt wel een belangrijke rol, maar voor de rest betekent het sparen in die provincie vrijwel niets.

Deze ruwe schets geeft toch wel aan, waar het schoolsparen na verloop van een goed jaar enige verspreiding heeft gevonden en in welke gebieden haast geen sprake is van dit nieuwe fenomeen. Het is vrij opvallend, dat de franstalige provincies een grote voorrang hebben op de nederlandsstalige wat het invoeren van het schoolsparen betreft. Nochtans mogen we stellen dat het allemaal in Vlaanderen begonnen is, weliswaar onder impuls van de franssprekende François Laurent. Al zijn werken zijn verschenen in de Franse taal, en pas na enige jaren in het Nederlands vertaald.

We gaan nu meer in detail in op het invoeren van het schoolsparen in een aantal belangrijke steden.

Tijdens het schooljaar 1867-1868 werd het sparen geïntroduceerd in de Brusselse gemeentelijke scholen. In een rapport van 17 februari 1868 handelde de schepen van Onderwijs, J. Funck⁸¹ over de organisatie van het schoolsparen in Brussel⁸². Het Brusselse stadsbestuur was heel erg

(80) 20 op de 35.

(81) 1822-1877, advokaat, schepen van Onderwijs te Brussel.

(82) *Rapport fait au Conseil par l'Échevin Funck, au nom de la Section de l'In-*

geïnteresseerd in de vooruitgang van het sparen. Het verlangde van ieder schoolhoofd maandelijks een rapport over de situatie in zijn school. Daarnaast moest de directie de namen van de onderwijzers vermelden die zich, hetzij extra inspannen voor het welslagen van het sparen, hetzij helemaal niet. Funcks opvolger, P. De Keyser⁸³ wees naar het einde van de jaren zeventig toe, nog altijd op het stijgend succes van het schoolsparen in de Brusselse gemeentelijke scholen⁸⁴. De gespaarde sommen en het aantal inleggers bleef jaarlijks toenemen. In 1880 spaarden meer dan de helft van de lagere schoolkinderen met een boekje: 51,6 % van de jongens en 57,2 % van de meisjes. Gemiddeld hadden zij iets meer dan twintig frank gespaard. Vermeldenswaard was nog, dat meer dan 10 % van de kinderen, zowel bij de jongens als bij de meisjes, dan nog eens spaarden zonder boekje⁸⁵. Ook in de verschillende voorsteden van Brussel-hoofdstad werd het sparen al snel ingevoerd, én met succes. Eén uitzondering daarop vormde de gemeente Schaarbeek, waar praktisch geen sprake was van schoolsparen. De meest opvallende resultaten werden genoteerd in de gemeenten Sint-Gillis, Elsene en Sint-Jans-Molenbeek, de meest industriële voorstad van Brussel. In Sint-Joost-ten-Node, Etterbeek en Laken waren de resultaten bevredigend te noemen. In de laatste gemeente werd het sparen niet ingevoerd in de kleuterscholen omdat men de kinderen daar nog te jong vond. In Anderlecht tenslotte werd het sparen afgeschaft in 1887, nadat het bijna twintig jaar had gefunctioneerd. Het werd opnieuw ingevoerd door een besluit van 9 september 1904⁸⁶.

Te Antwerpen zou de liberale ploeg, met als schepen van Onderwijs Evarist Allewaert⁸⁷, belangrijke nieuwigheden doorvoeren in het openbaar onderwijs. Eén daarvan was het invoeren van het schoolsparen naar het voorbeeld van Gent. Reeds vanaf 1868 werden daarover in de gemeenteraad discussies gehouden. Na de verspreiding van de *Conférence sur l'épargne van Laurent*, werd de definitieve knoop doorgesneden. In oktober 1873 startte men ook te Antwerpen met het schoolsparen. Op twee maanden tijd werden 2000 spaarboekjes gecreëerd⁸⁸.

In de Brugse gemeenteraadszitting van 14 december 1867 werd gepraat over het invoeren van het sparen in de scholen⁸⁹. In de begroting van 1868 werd 1000 frank subsidie ingeschreven om dit werk te ondersteunen. De commissie die zich speciaal met onderwijszaken bezighield, zou bij

struction Publique et des Beaux-Arts, sur l'organisation de l'épargne dans les écoles communales, le 17-2-1868.

(83) ° 1832, directeur van de gemeentelijke school nummer 3 te Brussel, schepen van Onderwijs.

(84) *Rapport fait au Conseil communal par M. l'Échevin de Keyser au nom du Collège, le 16-4-1877.*

(85) *Ville de Bruxelles, Organisation de l'épargne dans les écoles primaires gratuites de la ville*, tabel p. 15.

(86) J. DE MEES, *De l'épargne scolaire dans l'agglomération bruxelloise*, Brussel, 1906, p. 21.

(87) 1835-1889, schepen van Onderwijs te Antwerpen, 1872-1879.

(88) H. VAN DAELE, *150 jaar Stedelijk Onderwijs te Antwerpen, 1819-1969*, Antwerpen, 1969, p. 62.

(89) Dit gebeurde n.a.v. het rapport Van Nieuwenhuysse.

Le Progrès, VIII, 1868, p. 11.

elke leerling die al 50 centiemen gespaard had, nog eens 50 centiemen bijleggen. Op die manier had die voldoende om een boekje te kunnen nemen bij de spaarkas. Bovendien werden nog geldelijke beloningen toegekend aan diegenen die extra hun best hadden gedaan om te sparen. Maandelijks werd in de gemeenteraad verslag uitgebracht over de voortgang van het sparen. De commissie van Openbaar Onderwijs inspecteerde regelmatig de rekeningen van het onderwijzend personeel van de gemeentelijke scholen.

Ook in Hasselt was het schoolsparen al vrij vroeg een succes. Dit bleek o.a. uit een rapport van de Hasseltse hoofdonderwijzer Oben⁹⁰. In een brief aan *De Toekomst* meldde hij de volgende resultaten⁹¹. In de maand oktober van het jaar 1867 spaarden alle 64 leerlingen van de hogere afdeling van zijn school. Samen hadden zij op dat ogenblik een som van 220,18 frank bijengespaard. In de middelste klas hadden 54 op de 85 leerlingen al een boekje op de spaarkas, samen goed voor 157,34 frank. Tenslotte was het sparen in de laagste klas ingevoerd op speciaal verzoek van de scholieren zelf. Alle leerlingen spaarden daar, maar slechts 20 van de 50 hadden een boekje. Die twintig hadden al 53,87 frank bijeengebracht. Op het eerste gezicht leken deze resultaten in het geheel niet onaardig. We wijzen er wel op dat het hier ging om één school in Hasselt, m.n. de kosteloze gemeenteschool voor jongens. Het is de enige school waarover wij gegevens hebben kunnen terugvinden.

Diezelfde positieve klanken kwamen uit Namen. De commissie voor Openbaar Onderwijs aldaar verspreide de brochure van Laurent onder het onderwijzend personeel van de gemeentelijke scholen⁹². De leden van het Naamse *Bureau de Bienfaisance* gingen 200 frank verdelen in de vorm van spaarboekjes, onder het motto dat het beter was te voorkomen, dan te genezen. Dit voorbeeld werd nagevolgd door de schoolcommissie.

De grote man van het sparen in Luik was ingenieur Lambion. In 1876 schonk hij 60.000 frank aan de stad om over een periode van twintig jaar in de vorm van spaarboekjes te verdelen onder de leerlingen „qui ont déjà réalisé quelques économies”⁹³. In datzelfde jaar schonk ook Emile de Laveleye 1000 frank aan de gemeenteraad om het sparen in de scholen te bevorderen. In een brief aan het onderwijzend personeel verplichtte de gemeente officieel de invoering van het sparen in de scholen vanaf 1876⁹⁴. Eigenlijk was al eens eerder — in de late jaren zestig — een poging daartoe ondernomen door Onderwijsschepen Hanssens, maar tussen 1870 en 1876 verviel de instelling⁹⁵. Vanaf 1882 werd besloten ook aan het onderwijzend personeel spaarboekjes uit te delen, als bewijs dat men de

(90) *Le Progrès*, VIII, 1868, p. 275-276.

(91) *De Toekomst*, XII, 1868, p. 204-205.

(92) *Le Progrès*, VIII, 1868, p. 707-708.

(93) *Archief ASLK*, 147.

(94) L. MOTTET, *Histoire de l'enseignement primaire communale à Liège depuis 1830*, Luik, 1907, p. 248.

(95) Cfr. de omzendbrief van 31-12-1868 waarvan de inhoud in 1876 opnieuw wordt overgenomen.

vlijt en toewijding die het aan het sparen besteedde, wist te appreciëren⁹⁶. Tenslotte was men ook spaarboekjes gaan verdelen onder de gevonden of verlaten kinderen die terecht kwamen bij de liefdadigheidsinstellingen. Het geld daarvoor kwam van het organiseren van concerten en tombola's met een liefdadig doel.

Voor wat de overige provinciesteden Mons en Aarlen betreft, hebben wij nergens iets kunnen terugvinden. We weten wel dat er in Mons al vóór 1868 gespaard werd. Vanuit de pedagogische tijdschriften klonken nog meer positieve geluiden. In Kortrijk bijvoorbeeld werd een „Comiteit voor het aanmoedigen van het onderwijs van arme kinderen” opgericht⁹⁷. Ook elders gingen rijken zich inzetten, of althans een deel van hun geld ter beschikking stellen aan de armen. In Diksmuide nam het aantal spaarders toe, dankzij de aanmoedigingen van de rijken in de vorm van spaarprijzen⁹⁸. In 1866 al gewaagde men in Herstal van een spaarmaatschappij van rijke dames, die gemiddeld een frank per maand inbrachten, om zo hun bezorgdheid voor het volk tot uiting te brengen⁹⁹.

Uit wat voorafgaat blijkt, dat het schoolsparen, ontstaan op initiatief van de liberaal François Laurent, vrijwel in alle grote steden een gunstig onthaal te beurt was gevallen. Op de vraag of die navolging plaatsvond binnen het kamp van de liberale gemeentebesturen, kunnen we niet met zekerheid antwoorden. Het is wel zo, dat de gemeentebesturen waarvan wij het wel weten, altijd liberaal zijn. Het is in elk geval zo, dat in de jaren vóór 1870 de liberalen op nationaal niveau de scepter zwaaiden. De Algemene Spaar- en Lijfrentekas kwam tot stand in 1865 op initiatief van de liberaal Frère-Orban. We hebben er reeds op gewezen, dat de overheid een rol speelde in het verspreiden van brochures, weliswaar van de hand van een partijgenoot. De invloed op de gemeentebesturen en op het onderwyzend personeel zal zeker niet gering geweest zijn.

3. *Het schoolsparen in het buitenland*

Wanneer we de daarover bestaande literatuur mogen geloven, was François Laurent verre van nieuw met zijn ideeën over het sparen op school. Tientallen jaren voor hem lijkt het reeds te hebben bestaan. Het gaat echter om individuele, vaak kleine initiatieven, die na verloop van tijd ophielden te bestaan, niet zelden met het verdwijnen van de figuur van de hoofdonderwijzer die ermee gestart was. Het is kenmerkend dat bijna elk Westeuropees land een aantal schoolspaarkassen heeft gekend, voordat Laurent daarmee in Gent begonnen is. De oudste, Goslar en Apolda in Duitsland, dateren van 1821¹⁰⁰. In Gotha stichtte Frau Kirchenrat Julie Hey in 1848 een spaarkas. Vanaf die datum werd ook in een aantal Duitse zondagsscholen het sparen ingevoerd, meestal met het oog op het aan-

(96) Aanleiding hiertoe was een tweede gift van 1000 frank van E. De Laveleye.

(97) *De Vereeniging*, I, 1868, p. 42.

(98) *De Toekomst*, X, 1875, p. 475.

(99) *Le Progrès*, VI, 1866, p. CCXXXVII-VIII.

(100) W. REIN, *Enzyklopädisches Handbuch der Pädagogik*, dl. VIII, Langensalza, 2de uitg., 1903, p. 306.

kopen van een bijbel of een zangboek¹⁰¹. In 1834 stichtte Dulac, hoofdonderwijzer van een school te Le Mans in Frankrijk, een schoolspaarkas. Zijn leerlingen kregen de gelegenheid hun spaarcenten te storten op de *Caisse d'Épargne et de Prévoyance*¹⁰². In de tweede helft van de jaren dertig werden in Frankrijk meer dergelijke initiatieven genomen: te Amiens, Grenoble, Lyon, Parijs en Périgueux. In de laatstgenoemde school gebeurde dit onder impuls van de directeur van de lagere school, die verbonden was aan de normaalschool.

Ook Nederland kende vóór 1865 een paar schoolspaarbanken. De eerste werd opengesteld in juni 1846. Het initiatief kwam van J.P. Schaberg, hoofdonderwijzer aan een school voor onvermogenen van de Nederlandse Hervormde gemeente te 's-Gravenhage. Alleen de leerlingen van de hoogste klassen spaarden, overigens met een vrij gunstig gemiddelde. Ook in andere gemeenten kwam een schoolspaarbank tot stand: Dordrecht (1860), Utrecht en Haarlemmermeer (1863)¹⁰³. In België zelf blijkt Laurent een pionier te zijn geweest. Te Brussel werd in 1865 een *Congrès International de Bienfaisance* gehouden, rond het thema „l'éducation de la prévoyance”¹⁰⁴. In een resolutie werd gewezen op het belang en de voordelen van sparen en vooruitzicht voor het eigen welzijn. Spaarzaamheid en vooruitzicht moesten via de school aan de kinderen worden bijgebracht. Weinig van die ideeën werden echter in de praktijk omgezet totdat Laurent het schoolsparen te Gent invoerde. In tegenstelling tot alle vroegere gelijkaardige initiatieven, kwam na Gent een beweging van de grond om het sparen in de scholen te propageren. Frankrijk en Groot-Brittannië stuurden elk een afvaardiging naar Gent, om het functioneren van het schoolsparen ter plaatse te bestuderen.

In 1874 werden de schoolspaarkassen in Frankrijk ingevoerd. Hun aantal nam snel een grote vlucht: tussen 1874 en 1877 ontstonden zo'n 8033 kassen. In 1877 telden zij samen 143.272 boekjes, goed voor 2.984.352 frank¹⁰⁵. De schoolspaarkassen werden enkel daar ingevoerd waar ze de volle steun genoten van de onderwijzer en van de gemeente. De Malarce¹⁰⁶ noemde de spaarkas de dochter van vrij initiatief en toewijding. In 1875 werd de *Société des institutions de prévoyance* opgericht, met als doel de eigen instellingen, methodes en resultaten te optimaliseren d.m.v. vergelijkende studies over de verschillende landen. In de zomer van 1876 organiseerde zij in Parijs een *Congrès des institutions de prévoyance*. De eminente economist De Malarce heeft een belangrijke rol gespeeld in het tot stand komen van de schoolspaarbanken in Frankrijk. In talloze artikels behandelde hij deze problematiek¹⁰⁷. Hij kan zonder

(101) Berlijn, Stettin, Dortmund, Erlangen.

(102) F. BUISSON, *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*, dl. I, Parijs, 1911, p. 201.

(103) A. KERDIJK, *Onze schoolspaarbanken*, z.p., 1878, p. 4.

(104) J.F.H. BOSCH, *De geschiedenis van het schoolsparen*, in *Spaarcommentaar*, XVII, 1967, p. 13.

(105) In 1878-79 komen er nog 2047 kassen bij en in de loop van 1880 nog 3932.

(106) Befaamd economist en secretaris van de *Société des institutions de prévoyance*.

(107) O.a. in de *Revue des deux Mondes* en in *l'Economiste français*.

twijfel de François Laurent van Frankrijk genoemd worden.

Na De Malarce kwam ook de Engelse inspecteur Fitch persoonlijk de Gentse scholen bezoeken, om er het systeem van schoolsparen te bestuderen. Vanaf 1874 werden de zogenaamde School-Penny-Banks in Engeland opgericht. Zij werden zo genoemd omdat de kinderen zelfs een kleine penny konden sparen. Volgens De Malarce hadden de Engelsen al meerdere malen iets in die richting geprobeerd, maar het mislukte telkens omwille van de slechte organisatie¹⁰⁸. Het voorbeeld van Gent heeft de Britten ertoe aangezet om het nog maar eens te proberen. Rapporten van spaarkassen in steden als Glasgow, Liverpool en Manchester citeerden met bewondering het succes van het sparen in Gent.

Nergens is de discussie tussen voor- en tegenstanders van het schoolsparen wellicht zo groot geweest als in Duitsland. Een in het oog springend feit is, dat in Duitsland en alleen daar, het begin van het schoolsparen werd geanimeerd door geestelijken. In 1867 al zocht Pastor Senckel in Glogau naar een middel om de drankzucht bij de arbeiders te bestrijden. Het lukte hem maar niet om een matigheidsgenootschap van de grond te krijgen. Ten einde raad is hij dan maar, in zijn bezorgdheid om de jeugd, begonnen met hen te leren hun geld bijeen te houden in plaats van het op te drinken. Het resultaat was, dat de jongeren die hij eigenlijk had willen bereiken wegbleven, maar dat zijn ideeën wel insloegen bij de schoolkinderen. Pas na 1875 werden de ideeën van Pastor Senckel over het land verspreid.

De eerste openbare gedachtenwisseling i.v.m. het schoolsparen in Nederland dateert van de provinciale vergadering van onderwijzers te Rotterdam in 1869. Uit de brochure van een schoolopziener kwamen de aangevoerde bezwaren naar voren¹⁰⁹. Een aantal mensen vond dat hier een grove pedagogische fout werd gemaakt: wanneer het sparen iets wil betekenen, dan moet het gebeuren met een begrip, dat het bevattingsvermogen van schoolkinderen niet te boven gaat. Desondanks wilde men afwachten en zien wat de praktijk zou uitwijzen. Het schoolsparen is ook hier nooit van overheidswege verplicht geworden. Het al dan niet invoeren hing meestal samen met de opvattingen van de hoofdonderwijzer daaromtrent. In 1878 schreef Kerdijk¹¹⁰ dat de resultaten van het sparen nog niet overal bevredigend waren. In een omzendbrief van juni 1906 sprak de minister van Binnenlandse Zaken zich uit vóór het schoolsparen.

In Italië werd op voorstel van oud-minister van Financiën Sella, op 29 mei 1875 een wet uitgevaardigd die de Postspaarkas instelde. De artikels 13 en 15 uit die wet wensten het functioneren van de schoolspaarbanken te vergemakkelijken. De schoolhoofden die geld bij de leerlingen wilden ophalen, konden een boekje krijgen voor het inschrijven van de

(108) A. DE MALARCE, *Les Caisses d'épargne scolaires et les Penny-Banks*, Parijs, 1875, p. 17.

(109) A.M. DE COCK, *Schoolsparen*, Rotterdam, 1869.

(110) In 1881 werd Kerdijk directeur van de nieuw opgerichte Rijkspostspaarbank en voerde hij het sparen met postzegels in.

gemeenschappelijke depots, met inbegrip van de mogelijkheid om het geld naar afzonderlijke boekjes te transfereren ¹¹¹.

In Oostenrijk-Hongarije tenslotte werd het schoolsparen haast overal negatief ontvangen. De Weense onderwijzersvereniging „De Volksschool” vond dat de schoolspaarbank vanuit pedagogisch standpunt moest geweerd worden. Ook de Voralbergse onderwijzers zagen het nut van een dergelijke instelling niet in ¹¹². Niettemin zijn de schoolspaarkassen hier en daar ingevoerd. Ondanks een aanbeveling van de minister van Onderwijs en Cultuur, in 1883, bleef het succes gering.

Slotsom

De ideeën van François Laurent vonden niet alleen verspreiding in Gent en België, maar ook in het buitenland kregen zij veel aanhang. Grosso modo kunnen we stellen dat omstreeks 1875 het schoolsparen in alle voornoemde landen was ingevoerd, zij het dan altijd in een beperkt aantal scholen. Vooral in Frankrijk en Groot-Brittannië was de invloed van Gent erg groot. In de Duitstalige gebieden bleef het succes van het sparen eerder gering. Wij wilden hier alleen maar duidelijk maken dat het sparen op school geen exclusief Belgisch fenomeen was, maar dat België — en vooral Gent — een grote invloed heeft uitgeoefend op de rest van West-Europa.

IV. KWANTITATIEVE ANALYSE VAN DE EVOLUTIE VAN HET SCHOOLSPAREN IN BELGIE, 1882 - 1911 ¹¹³

In 1882 spaarde meer dan de helft van de totale schoolbevolking niet, terwijl het aantal niet-spaarders in 1887 al was opgelopen tot 70,5 %. Die dalende trend zette zich nog door in 1890, bereikte daar zelfs een dieptepunt (74,5 % van de kinderen spaarden niet). Vanaf 1893 valt weer een stijging te noteren. Ze hield aan tot 1911, met uitzondering van de periode rond 1900. Dit laatste had te maken met de crisis die na 1900 in het Belgisch economisch leven optrad ¹¹⁴. Bij het overschouwen van de laatste gegevens vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (1911) merken we dat, ondanks het stijgend succes van het schoolsparen sinds 1883, het niveau van 1882 nog niet of niet meer bereikt werd: in 1911 en respectievelijk 1882 spaarden 64 resp. 59 % van de schoolkinderen niet, resp. 31,5 en 33 % spaarden met een boekje en 4,5 resp. 8 % spaarden, maar zonder boekje. De gemiddelde gespaarde som per leerling werd berekend aan de hand van de stortingen gedaan door de leerlingen, onaf-

(111) *Compte-Rendu de la Caisse Générale d'Épargne et de Retraite*, 1875, p. 11.

(112) *De Toekomst*, XXI, 1876, p. 42 en 141.

(113) Deze analyse werd gemaakt aan de hand van de *Rapport triennal sur la situation de l'instruction primaire en Belgique*, Brussel, XIV, 1884 - XXIII, 1911.

(114) Naar aanleiding van de slechte economische situatie wensten patroons en regering de sociale lasten niet te vermeerderen. Daarop kwam vooral van socialistische zijde reactie, wat geleid heeft tot stakingen in 1902.

hankelijk van het feit of zij al dan niet over een spaarboekje beschikten. De gemiddelde gespaarde som per leerling ging in stijgende lijn : van 14 frank in 1882 naar 30,2 frank in 1911. In grote lijnen kon gesteld worden dat de meisjes meestal iets meer spaarden dan de jongens. Dat iets liep hooguit op tot 1,5 frank. Zoals verwacht, stegen de gestorte sommen — in absolute cijfers — naargelang dat het schoolsparen zich uitbreidde. In 1884 werd in België 2,2 miljoen door de schoolkinderen gespaard, in 1911 was dat al opgelopen tot bijna 16 miljoen.

Het aantal kleuters dat deelnam aan het sparen op school, ging tussen 1890 en 1911 in stijgende lijn. Het ging weliswaar niet om een erg spectaculaire stijging : 6,5% van de totale kleuterbevolking spaarde in 1890 met een boekje. In 1911 was dat aantal gestegen tot 17%. De gemiddelde gespaarde som per kind bleef altijd schommelen rond de 11 frank. Wanneer men de drie onderwijsniveaus onderling vergelijkt, werd ongetwijfeld procentueel het meest gespaard door de leerlingen van de lagere school. Desondanks bleef het aantal niet-spaarders ook daar nog erg hoog : 70% in 1890 en 54,5% in 1911. De gemiddelde gespaarde som per leerling steeg van 19,5 frank (1890) tot 31,6 frank (1911). Zonder enige uitzondering kunnen we stellen dat de meisjes gemiddeld meer spaarden dan de jongens en dat het verschil in 1893 bv. bijna opliep tot 3 frank. In het adultenonderwijs valt onmiddellijk de lage deelname aan het schoolsparen op. In 1890 spaarden slechts 6% van de regelmatige bezoekers van de adultenscholen met een boekje. De bijeengespaarde sommen lagen hier duidelijk hoger dan elders : gemiddeld werd 27,8 fr. gespaard in 1890 en 44 frank in 1911.

In het gemeentelijk onderwijs spaarde in 1890 33,5% van de totale schoolbevolking, in 1911 : 48%. De gemiddelde gespaarde som per leerling nam over de bestudeerde periode indrukwekkend toe : tussen 1887 en 1911 van 17,5 naar 33,5 frank. Dat was bijna een verdubbeling. In het aangenomen onderwijs lag het aantal spaarders beduidend lager dan in het gemeentelijk onderwijs, zeker wat de beginjaren betreft. Pas naar het einde van de jaren negentig constateren we een flinke stijging. Omstreeks 1908 spaarde $\frac{1}{4}$ van de leerlingen van het aangenomen onderwijs met een boekje. De gemiddelde gespaarde som per leerling steeg erg geleidelijk. Tussen 1887 (12,6 fr.) en 1911 (24,4 fr.) werd ze bijna verdubbeld. In het gesubsidieerde vrije onderwijs was de stijging niet zo groot als in de andere twee schoolnetten : van 17,1 frank (1896) naar 25,1 frank (1911). Wat de gespaarde sommen in absolute cijfers betreft lagen de gemeentelijke scholen ver voor op de rest. Dit kwam voor een stuk doordat het leerlingenaantal daar veel hoger lag, maar ook de gemiddelde gespaarde sommen waren groter dan elders. In 1896 was in de gemeentelijke scholen 5,7 miljoen bijeengespaard ; in de aangenomen scholen 0,5 milj. en in de gesubsidieerde vrije scholen 0,2 miljoen. In 1911 was reeds een felle stijging waar te nemen in alle netten : 10,8 milj. (gemeentelijk onderwijs), 2,3 milj. (aangenomen onderwijs) en 2,6 milj. (gesubsidieerde vrije onderwijs). De bijeengespaarde sommen in het aangenomen en gesubsidieerde vrije onderwijs verschilden praktisch niet.

In verband met het aandeel van de verschillende onderwijsnetten in de

totale cijfers voor België, én voor de absolute gespaarde sommen, dient vanzelfsprekend rekening te worden gehouden met het aantal scholen binnen elk net. In 1911 was het schoolsparen ingevoerd in 81,3 % van de gemeentelijke scholen, in 55,3 % van de aangenomen en in 64,5 % van de gesubsidieerde vrije scholen. Dit betekent dat voor heel België in 69,1 % van alle scholen aan de leerlingen de kans geboden werd om via de school te sparen.

De vergelijking tussen de verschillende provincies voor wat het procentueel aantal spaarders en de gemiddelde gespaarde sommen aangaat, levert een aantal merkwaardige resultaten op. Vóór 1882 vallen de hoge resultaten in de provincies Antwerpen (63,5 %) en Oost-Vlaanderen (51%) op. Al de rest zit beneden de 50%. Een mogelijke verklaring voor het hoge percentage in Antwerpen, was de aanwezigheid van de haven. Rond die haven vestigden zich in de jaren 1880 tot 1890 een aantal belangrijke industrieën. Dit schiep vanzelfsprekend werkgelegenheid voor een grote groep mensen. In de provincie Oost-Vlaanderen, waar het allemaal begonnen was, spaarde in die periode ongeveer de helft van de schoolbevolking. De algemene daling die zich tussen 1885 en 1890 voerde, uitte zich hier het scherpst. Daarbij vermelden we dat de grote propagandist van het schoolsparen, François Laurent, in 1887 was overleden. Dat zal ongetwijfeld ook wel een rol gespeeld hebben, voornamelijk dan in Gent zelf. Na 1890 deed zich een belangrijke verschuiving voor: vóór 1885 lag het percentage van het aantal spaarders in Vlaanderen hoger dan in Wallonië, maar vanaf 1890 was dat niet meer het geval. Alles wijst erop dat Wallonië de depressie, die begonnen was rond 1870 en aanhield tot de jaren negentig, beter doorworsteld had dan Vlaanderen. Dit had in niet geringe mate te maken met de verschillende economische situatie in beide landsgedeelten in de jaren tachtig. Ondanks de algemene verslechtering van de wereldconjunctuur wist de Waalse industrie zich op peil te houden. In vergelijking met Wallonië was Vlaanderen in de jaren tachtig een verarmd, achtergebleven agrarisch gebied.

In de tweede helft van de jaren negentig werd de werelddepressie omgebogen. Haast overal nam het aantal spaarders weer toe. De economische depressie rond 1900 uitte zich haast alleen in Vlaanderen. Het aantal spaarders liep overal met ongeveer 3 % terug. Na 1905 deden zich voor heel België geen belangrijke wijzigingen meer voor. Het aantal spaarders nam overal toe, zij het meer uitgesproken in Wallonië dan in Vlaanderen. In het Waalse landsgedeelte werden opvallend goede resultaten bereikt: Namen en Henegouwen spanden de kroon met respectievelijk 67,5 en 66,5%. In Vlaanderen waren de resultaten minder goed: Oost-Vlaanderen behaalde weer het hoogste percentage, maar dat was slechts 29 %. Het werd op de voet gevolgd door Brabant. Alleen in West-Vlaanderen spaarde nog niet eens 1/5 van de totale schoolbevolking. De gemiddelde gespaarde som per leerling lag tussen 35,8 fr. in Luxemburg en 21,8 frank in Limburg. Opvallend was dat de gemiddelde gespaarde som voor alle Waalse provincies hoger lag dan 30 fr./leerling, terwijl dat voor Vlaanderen tussen 25 en 30 frank bedroeg, met uitzondering van Limburg. Tegen alle verwachtingen in werd de economische heropbloei van Vlaan-

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS

DER MIDDELEEUWEN

Blandinberg 2 - 9000 GENT

deren niet weerspiegeld in een grote vooruitgang van het schoolsparen. Het is duidelijk dat het sparen in de provincies met een belangrijke industriële activiteit goede resultaten opleverde. Het schoolsparen was meer verbonden met de industrie-arbeiders dan met de boerenbevolking¹¹⁵.

V. PEDAGOGISCHE ASPECTEN VAN HET SCHOOLSPAREN

In de loop van de negentiende eeuw kreeg de school een specifieke opdracht: zij moest een „school voor het leven” zijn. Daaronder verstond men dat het gegeven onderwijs zoveel mogelijk moest aansluiten bij de ervaringswereld en belangstelling van de leerlingen. Onderwijs alleen was bovendien niet voldoende! De kinderen in de volksschool moesten ook nog worden opgevoed tot zedelijk gawe wezens. De verwezenlijking van deze doelstellingen concentreerde zich rond een aantal specifieke thema's zoals werelduitbreiding, dierenbescherming, matigheid, spaarzaamheid en vooruitziendheid. Er werd zoveel mogelijk gestreefd naar een onderwijs dat vooral praktischer zou zijn, en nauwer zou aansluiten bij het leven. De begrippen spaarzaamheid en vooruitziendheid werden aan de leerlingen doorgegeven door middel van gelegenheids- en/of gecombineerd onderwijs.

Gecombineerd onderwijs was die vorm van onderwijs waarbij de onderwijzer in een bepaald vak of een bepaalde les, inhoudelijk gelijkaardige leerstof behandelde die eigenlijk tot een ander vakterrein behoorde. Gelegenheidsonderwijs sloot, op een al of niet systematisch geplande wijze bij het bestaande programma aan, en was tevens een uitbreiding daarvan¹¹⁶. Er werd nooit een nieuw vak ingevoerd dat zou handelen over spaarzaamheid en vooruitziendheid. Het behandelen daarvan werd ingepast in de bestaande vakken. De leerkracht koos die leeslessen, die dictees, die rekenoefeningen waarin een geest van spaarzaamheid en vooruitziendheid tot uiting kwam¹¹⁷. De school moest alle vooroordelen en misverstanden daarentrent uit de weg ruimen en de voordelen ervan aantonen. Als uiteindelijk doel wenste men te bereiken: aan de kinderen vooruitziendheid bij brengen. Het middel bij uitstek daartoe was het sparen. Het schoolsparen

(115) Dit bleek duidelijk uit de analyse van de ideeën van de initiatiefnemer, François Laurent.

(116) Dit heeft aanleiding gegeven tot een polemiek tussen voor- en tegenstanders van het gelegenheidsonderwijs. De voorstanders vonden dat de interesse en de motivatie van de leerlingen werd gestimuleerd. De tegenstanders legden de nadruk op de mogelijke overbelasting van het programma en het verwaarlozen van een aantal elementaire zaken.

(117) Bv. „Mijn boekken en mijn potje
zijn ja in waarde groot.
Voor mij en voor mijn ouders
zijn 't vrienden in de nood.”

L.F. DRIES, *Lezen en verstaan. Eerste onderricht in schrijven, lezen en spelling in overeenkomst met het programma van 20-7-1880*, Gent-Brussel, z.d., p. 28.

F.A. ROBYNS, *Rekenkundige vraagstukken over alcoholisme en besparing*, Maaseik, 1896, p. 17: „Een roker geeft elke trimester 6 fr. uit voor tabak, en elke maand 5,30 fr. voor sigaren. Wat blijft hem over van een bankbriefje van 500 fr., nadat hij die nutteloze uitgaven op het einde van de trimester betaald heeft?”

werd beschouwd als een eerste stap in de richting van vooruitziendheid¹¹⁸. Sparen alleen was echter niet voldoende, vooral omdat het inzamelen van geld meestal mechanisch gebeurde. Belangrijker dan de resultaten waren de motieven! Het doel van het schoolsparen was niet het kind geld te leren oppotten. Het moest begrijpen wat sparen was, en waarom dat nuttig kon zijn voor hemzelf en ook voor de anderen. Het ging m.a.w. om het aanleren van een geest van spaarzaamheid. En dat hield veel meer in dan zijn zondagsgeld naar school meebrengen.

Wij weten niet in hoeveel scholen een dergelijke vorm aan het onderwijs werd gegeven. Wij hebben daaromtrent geen cijfergegevens kunnen terugvinden. Uit de praktische gedeelten van een aantal pedagogische tijdschriften en uit een aantal lees- en rekenboekjes die wij hebben doorgenomen, blijkt alvast dat er aandacht bestond voor het bijbrengen van spaarzaamheid en vooruitziendheid aan de schoolkinderen. Bovendien werd de onderwijzer daartoe in min of meerdere mate opgeleid. Dit bleek althans uit een voorbeeld van een onderwijzersexamen gepubliceerd in *Christene School* in 1896, waar de eerste vraag luidde: „Toon aan hoe noodzakelijk de spaarzaamheid is. Doe door een voorbeeld het verschil tussen spaarzaamheid en gierigheid kennen”¹¹⁹. Regelmatig verscheen in *L'Ecole primaire* een „Programme de Prévoyance”¹²⁰. Daarbij werd telkens voor elke graad en per trimester aangegeven welke ideeën konden aan bod komen en onder welke vorm (spreekoefening, dictee, opstel, rekenoefening...). Ook ter gelegenheid van trimestriële conferenties kwam dit onderwerp af en toe ter sprake¹²¹.

In de pedagogische periodieken van die tijd ontstond een felle polemiek tussen voor- en tegenstanders van het schoolsparen. Hierna volgt een overzicht van de belangrijkste argumenten die gebruikt werden om het schoolsparen af te keuren of aan te prijzen.

De tegenstanders van het invoeren van het sparen op school meenden dat daardoor bij de kinderen een aantal slechte eigenschappen zouden ontstaan. In de eerste plaats waren zij ervan overtuigd dat het egoïsme van de leerlingen op die manier werd bevorderd. De leerlingen gingen meer en meer aan zichzelf denken en vergaten de anderen, als zijzelf maar hun centen — en liefst veel — aan de meester konden afgeven! Men vreesde er ook voor dat de kinderen met hun fortuin zouden gaan paraderen. Dat zou aanleiding geven tot onderlinge naijver, ijdelheid, nijd en jaloezie. Het schoolsparen deed het onderscheid tussen de verschillende klassen scherper dan ooit naar voor komen. Tengevolge daarvan werd gevreesd dat sommige kinderen hun spaargeld zouden proberen te verhogen door op een onwettige manier geld te verzamelen.

(118) M. DU CAJU, *De l'éducation de la prévoyance, Propagande par l'enseignement, L'épargne scolaire, La Caisse de Retraite à l'école, Les mutualités scolaires*, Brussel, 1896, p. 9.

(119) *Christene School*, III, 1896, p. 86-87.

(120) *L'Ecole primaire*, XXVII, 1900, p. 41 geeft een voorbeeld van een dergelijk programma.

(121) Zie bv. *L'Ecole nationale*, IX, 1909, p. 79.

Het lag in de oorspronkelijke bedoeling van Laurent om de jonge kinderen te leren sparen, zodanig dat zij, eens die goede gewoonte was ingeworteld, zouden blijven sparen. Het feitelijke resultaat van het invoeren van het sparen op school was niet dat de kinderen gingen sparen, maar wel dat de ouders de school als spaarkas gingen gebruiken, weliswaar via hun kinderen¹²². Het behoorde niet tot de taak van de school om de ouders te leren sparen. De kinderen kenden onvoldoende de waarde van het geld om de noodzaak van het sparen te begrijpen¹²³. Bovendien vonden een aantal mensen dat kinderen gewoonweg niet konden sparen omdat zij niets verdienden. Men vroeg zich af of het eigenlijk wel nodig was dat kinderen op jonge leeftijd al leerden sparen. Herinnerde het sparen het kind niet al te snel aan de ernst van het leven? Moest men het in zijn kinderjaren — nu het nog kon — niet een beetje zorgeloos en gelukkig laten zijn? Het latere leven was al hard genoeg! Sommige tegenstanders meenden dat de kinderen zelf onverschillig stonden tegenover het schoolsparen¹²⁴. Zij die eraan deelnamen, deden dat mechanisch, louter uit gewoonte of omdat anderen het deden. Ze begrepen niet wat echt sparen was. Voor $\frac{3}{4}$ van de schoolkinderen was sparen „un mot vide de sens, une fiction”.

De tegenstanders van het schoolsparen konden het niet kroppen dat de school, zoals zij dat noemden „vestibule d'une caisse d'épargne”¹²⁵ werd. De school had een hogere zending, en die werd teruggedrongen naar een secundaire plaats. Het schoolsparen betekende nog eens een bijkomende last en verantwoordelijkheid voor de onderwijzer. Daardoor kon zijn eigenlijke taak in het gedrang komen: er bleef minder tijd over voor zelfstudie en het begeleiden van de leerlingen.

De mensen die positief stonden t.a.v. het schoolsparen hebben getracht al de argumenten van de tegenstanders te ontzenuwen. Zij noemden sparen een „overwinning op het egoïsme”¹²⁶, omdat de kinderen leerden het bevredigen van hun verlangens uit te stellen en hun driften te beheersen. Zijn geld opmaken was egoïstisch, sparen was een opoffering. De voorstanders van het sparen stelden dat naast één gierige — misschien, maar niet noodzakelijk ten gevolge van het schoolsparen — er nog altijd honderd verkwisters waren. Zij benadrukten dat zuinig leven nog iets anders was dan geld oppotten en zichzelf te kort doen¹²⁷. Tegen het verwijt dat het sparen jaloezie en onderlinge naijver in de hand werkte, brachten de voorstanders in, dat jaloezie iets eigen was aan de mens. Overal en altijd waren en zijn er jaloezige mensen, ook buiten het schoolsparen. Ongeveer hetzelfde gold t.a.v. de ongelijkheid die door het schoolsparen zou zijn geaccentueerd. Het kind werd immers op zoveel andere manieren — thuis en op school — met de heersende ongelijkheid geconfronteerd. Volledige gelijkheid zou nooit bereikt worden. De vrees voor diefstal

(122) *Moniteur des instituteurs primaires*, XIX, 1891, p. 186.

(123) *De Toekomst*, XII, 1868, p. 148.

(124) *Het Katholiek Onderwijs*, V, 1886, p. 283.

(125) *L'Abeille*, III, 1868, p. 150.

(126) *L'Ecole primaire*, XV, 1888, p. 265.

(127) *De Opvoeding*, XII, 1896, p. 187.

en andere oneerlijke praktijken vonden de voorstanders van het sparen ongegrond. Een goede onderwijzer moest proberen om dergelijke dingen door zijn tactvol optreden te voorkomen. Hij moest de kinderen vragen naar de herkomst van het geld en opletten voor leugens! Beter nog dan onoprechtheid te bestraffen, moest eerlijkheid als één van de belangrijkste deugden worden gecultiveerd. De verdedigers van het sparen waren ervan overtuigd dat de meeste bezwaren van theoretische aard waren, en dat de praktijk de ongegrondheid ervan zou aantonen. De opgesomde nadelen zouden ook zonder het schoolsparen ontstaan.

Iedereen was het erover eens dat de school niet tot hoofddoel had de ouders te leren sparen. Niettemin was dit niet onmogelijk, en zeker niet af te keuren. Integendeel! Lag het immers niet in de bedoeling van Laurent om via de schoolkinderen ook hun ouders te bereiken? Het zou daarom helemaal onlogisch zijn, dit mogelijk bijkomende gevolg af te keuren. Het zou goed zijn wanneer alle ouders via hun kinderen de weg naar de spaarkas, d.i. de weg naar het geluk, konden vinden¹²⁸. Het was helemaal niet nodig dat men geld verdiende om te kunnen sparen. Elk kind kreeg van zijn ouders wekelijks een kleinigheid die het naar eigen goeddunken kon spenderen. Sparen bood nog een ander belangrijk voordeel: de kinderen kregen al op jonge leeftijd enig verstand van de waarde van het geld. Het was waar dat het hen al vroeg aan de ernst van het leven deed denken. Maar dat was niet alleen met het sparen zo: honderden andere dingen uit hun dagelijkse omgeving herinnerden daaraan. De voorstanders waren het er in het geheel niet mee eens, dat de eigenlijke zending van de school door het invoeren van het sparen in het gedrang zou komen. Integendeel! Zij betoogden dat sparen, spaarzaamheid en vooruitziendheid basisbegrippen waren, die absoluut thuishoorden in een ernstige opvoeding¹²⁹. Veel hing af van de goede wil van de onderwijzer. Hij moest de leerlingen voorhouden dat sparen iets was zoals rekenen, lezen of schrijven. Een onderwijzer die het vertrouwen van de kinderen én van de ouders wist te winnen, gaf gehoor aan zijn roeping.

Sparen betekende niet alleen een bron van geluk voor het individu of voor zijn gezin, maar ook voor de hele maatschappij. De arbeider kon nu eigenaar worden, waardoor het eeuwenoude antagonisme tussen arbeid en kapitaal zou verdwijnen. Het was een grote stap vooruit in de oplossing van de sociale kwestie. De arbeider die zijn spaarcenten aan de Staat had toevertrouwd, zou deze niet meer met geweld proberen omver te werpen. Hij zou meewerken aan het behoud van de orde en van de nationale zelfstandigheid. Hij werd ook een tegenstander van anarchie en ging de wetten van het land eerbiedigen. De emancipatie van de arbeidersklasse, waarvan het sparen één van de bouwstenen was, kon de arbeider welstand bezorgen.

(128) *Le Progrès*, XIV, 1874, p. 178.

(129) *Moniteur des instituteurs primaires*, XX, 1891, p. 621.

ALGEMEEN BESLUIT

De industrialisering in de tweede helft van de 19e eeuw bracht een verregaande proletarisering van de massa met zich mee. Om de vaak erbarmelijke levensomstandigheden van de arbeiders te verbeteren, wilde de progressief-liberaal François Laurent hen vooruitziend maken. Alleen op die manier konden zij zich materieel en moreel verheffen. Omdat jonge kinderen makkelijker te beïnvloeden waren dan volwassenen, zag Laurent heil in het invoeren van het schoolsparen in de lagere scholen. In oktober 1866 werd dat gerealiseerd in het Gentse gemeentelijk onderwijs.

Het succes aldaar werkte inspirerend: het schoolsparen breidde zich uit naar andere grote Belgische steden en zelfs naar het buitenland. Het sparen op school was slechts mogelijk geworden dankzij de oprichting van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas in 1865, die het nodige administratieve netwerk daartoe schiep. Kwantitatief gezien ging de evolutie van het schoolsparen in stijgende lijn. Ruw geschetst kunnen we stellen dat ongeveer $\frac{1}{3}$ van de statistisch totale schoolbevolking spaarde. De gemiddelde gespaarde som per leerling verdubbelde tussen 1882 en 1911 van 15 naar 30 frank, terwijl de absolute stijging nog veel groter was. In 1911 was via het schoolsparen meer dan 15 miljoen bijeengebracht. Het sparen had het meest succes in de lagere scholen en in de gemeentelijke instellingen. Het industriële Wallonië kende een groter aantal spaarders dan Vlaanderen. Naast het effectief inzamelen van spaarcenten beoogde de initiatiefnemer nog een ander doel, nl. het bijbrengen van een geest van spaarzaamheid aan de arbeiderskinderen. De volksscholen hadden vooral ook een opvoedende en karaktervormende taak. Dit kwam tot uiting via het gelegenheidsonderwijs, dat voor dit onderwerp hoofdzakelijk in de vakken moedertaal en rekenen werd verzorgd. In de pedagogische wereld was niet iedereen het eens over het nut en/of de noodzaak van het schoolsparen. De meerderheid stond eerder wantrouwig en afwijzend tegenover dit liberale initiatief. Niettemin was men het wel roerend eens over het belang van het spaarzaamheidsonderwijs.

Een fenomeen als het schoolsparen beoordelen is geen eenvoudige opdracht. Tegen de bedoelingen en de motieven van de initiatiefnemer kon weinig worden ingebracht. De praktische verwezenlijking ervan heeft wel aanleiding gegeven tot uiteenlopende meningen. Het kan niet ontkend worden dat het schoolsparen op sommige momenten — bijv. bij het ontstaan onder impuls van Laurent — belangrijke resultaten behaalde. Over de hele periode beschouwd, heeft het toch niet het verwachte succes opgeleverd. Uiteindelijk is het aantal scholen waar gespaard werd en het aantal leerlingen dat spaarde, altijd tot een minderheid beperkt gebleven. Problemen i.v.m. de praktische organisatie van het schoolsparen hebben het succes en de vooruitgang ervan tegengewerkt. Het is ook zeer de vraag in hoeverre het onderwijzend personeel zelf overtuigd was van de noodzaak van de verspreiding van het sparen onder de arbeiderskinderen, en daarbij nog bereid was iets daarvoor te doen. De negatieve reacties in sommige pedagogische periodieken zullen de onderwijzers weinig gestuwd hebben in de richting van medewerking. Uiteindelijk bleven de arbeiders

zelf voor het grootste gedeelte verantwoordelijk voor het geringe succes van het schoolsparen. Arbeiders vooruitziend maken, veronderstelt een totale ommekeer in de geest van een volk. En dat is een verschrikkelijk moeilijke, zoniet onmogelijke opdracht!

WISSELWERKING GESCHIEDENIS EN KUNSTGESCHIEDENIS

door

Juliaan H. A. de RIDDER

Bij het onderzoek van een oud schilderij geeft het de kunsthistoricus telkens weer een grote voldoening als hij, na vele vruchteloze inspanningen, de ikonografische voorstellingen van het geheel stuk voor stuk heeft ontrafeld. Het tafereel wordt dan eindelijk 'leesbaar'. Hoewel, daarom nog niet noodzakelijk 'verstaanbaar'. Dit laatste hangt immers vaak af van vele bijkomende factoren. Het schildermedium, zoals elk medium, heeft natuurlijk zijn specifieke mogelijkheden en beperkingen. Het komt er dus op aan uit de aankleding van de personages niet alleen de eventuele symboliek, maar tevens de fysionomische identiteit op te maken. En juist dat laatste is in de meeste gevallen ontzettend moeilijk. Het is immers zo, dat de gelijkenis met het eigenlijke uiterlijk van een personage nooit precies kan worden bevestigd, noch door de kunstenaar zelf die de afbeelding heeft vastgelegd, noch door de toeschouwer. Beiden gaan immers onvermijdelijk subjectief te werk: de uitvoerder tracht tijdens zijn werk door te dringen tot in de psyche van zijn onderwerp van vlees en bloed; de kijker van zijn kant probeert uit het min of meer vluchtige contact met de voorstelling op de nuchtere materie van doek of paneel, zelf en eigendunkelijk een oordeel te vormen over het ware wezen van de persoon. Daarenboven hangt alles ook nog af van de situatie waarin het personage is afgebeeld, en voornamelijk van het doel waarvoor de voorstelling werd gemaakt. Immers, de functie van het schilderij en de omgeving waarvoor het werd vervaardigd, spelen een niet geringe rol. Het ligt voor de hand dat het kunstwerk bestemd om in een sakrale plaats te prijken, wel anders wordt uitgewerkt dan wanneer het een profane ruimte moet sieren.

Nu komt het zeer vaak voor, dat vorsten, landsheren en andere aanzienlijke personen op schilderijen met een sakrale inhoud, zélf eveneens 'sakraal' worden behandeld. Zij worden dan inderdaad afgebeeld als waren zij zelf heiligen, die in het tafereel een rol krijgen toebedeeld, hetzij die van aanbeddende figuur, hetzij die van voorspreker bij God, bij een patroon of patrones, hetzij die van donor. En hier moet de kunsthistoricus te rade gaan bij de eigenlijke geschiedenis, aangezien belangrijke lieden meestal werkelijke historische figuren zijn geweest. Hij zal dan tot in de details de ikonografische bijzonderheden van kleding, kleuren en heraldiek nagaan, en aldus trachten uit te maken wie de persoon in feite voorstelt.

En dat is het nu juist: die feitelijkheid kan de historicus achterhalen door de faktische gegevens na te speuren, die soms zelfs over de ui-

terlijkheid van de vermoede persoon handelen. Hierdoor kunnen we dan voor onszelf enigermate een beeld voorstellen van zo iemand. Zo weten we uit de geschiedenisbronnen bijvoorbeeld, dat Karel de Grote rijzig van gestalte was; dat de fysionomie van de Habsburgers een opmerkelijk prognatisme vertoonde, e.d. Nu, het is mede aan de hand van dergelijke persoonsbeschrijvingen, dat het soms toch mogelijk is de precieze identiteit van personages vast te stellen, ook al werden ze op een schilderij uitgebeeld in een fiktieve functie, of met attributen die bepaald afwijken van hun gebruikelijke en karakteristieke kentekens.

Zo heeft de Eeklose kunsthistorica, Elisabeth Dhanens, op het zogenaamde Monforte-retabel van Hugo van der Goes (Staatliche Museen, Berlijn) uit de centrale positie, de hiëratische houding en hoofdzakelijk uit de opvallend rode kleding van de aanbeddende oudste van de Drie Koningen, geprobeerd hem te identificeren. Na een omstandig onderzoek leidt zij af, dat dit het portret van een kanselier van het Boergondische hof moet zijn, die waarschijnlijk ook de schenker van het schilderij is geweest. Daar echter de datum van ontstaan van het schilderij zelf niet vaststaat — men houdt het bij 1470-72 —, moet ze kiezen tussen Pieter de Goux, overleden in 1471, en Willem Hugonet, in Gent voor landverraad terechtgesteld op 3 april 1477. Zij opteert voor deze laatste kanselier¹.

Merkwaardig is dat dezelfde auteur nogmaals deze kanselier Hugonet wil geïdentificeerd hebben op een anoniem schilderij, waarschijnlijk daterend uit het begin van de 16de eeuw, geheten „Madonna met de heilige Lodewijk en Margareta en twee musicerende engelen” (Engels privé-bezit). De befaamde 17de-eeuwse schilder en graficus, Anthonio de Succa, heeft het in 1602 te Gent in het refugehuis van de norbertijnen van Drongen, afgetekend. De paters hadden hem schriftelijk bevestigd, dat de afgebeelde twee aanbidders van de H. Maagd, de H. Lodewijk IX van Frankrijk en zijn echtgenote, Margareta van Provence, waren.

Ook hier komt de auteur na allerlei uitweidingen die op historische gegevens gebaseerd zijn, tenslotte tot de gevolgtrekking dat de afgebeelde Willem Hugonet is. En het zou Hugonets jongste dochter, Margareta, zijn geweest, die het paneel als memorietafel ter herdenking van haar onthoofde vader heeft laten maken².

Deze twee willekeurige voorbeelden hebben aangetoond, dat door de wisselwerking tussen geschiedenis en kunstgeschiedenis, alvast wel erg van elkaar verschillende voorstellingen desondanks de mogelijkheid hebben geboden tot de ontdekking van een historisch-reëel persoon: de dubbelzinnige figuur van een kanselier van het Boergondische

(1) E. DHANENS, 1. *Het Monforte-retabel van Hugo van der Goes*; 2. *Het raadselachtig schilderij van Ince Hall*; 3. *Het Graf van Rooms-Koning Willem II en de rol van Jan Gossaert in de wederuitrusting van de koorkerk te Middelburg in Zeeland*. In: *Academiae Analecta*, Mededelingen Klasse der Schone Kunsten, jrg. 46, 1, Brussel, 1985.

(2) *Ibid.*, bijdrage 2. *Het raadselachtig schilderij van Ince Hall*.

rijk, Willem Hugonet. En door deze 'vizualisering' kunnen we hem a.h.w. beter 'aanvoelen' en 'begrijpen' als levend mens, met zijn capaciteiten en met zijn zwakheden. Overigens, net zoals we dit ook kunnen bij die andere Boergondische kanselier, Nikolaas Rolin, door onze kennis van de geschiedenis. Hij is ons illustratief bekend uit kleine miniaturen, maar ook uit omvangrijke schilderijen gekonterfeit door Jan van Eyck en Rogier van der Weyden³.

Hoe dan ook, er is steeds een wisselwerking tussen het kunstproduct uit vroegere tijden en de geschiedenis van toen als zodanig. Al was het maar de datum die ze beide verbindt. Doch er is nog iets anders dat die verleden tijd typeert: de verteller met het woord en de verteller met het beeld — de toenmalige geschiedschrijver en de kunstenaar — verschillen niet zóveel van elkaar. Alleen, ze zijn alle twee gebonden aan hun eigen medium. Nochtans maken wij zelf tegenwoordig een fundamenteel onderscheid tussen hen beiden: van de kunstenaar verwachten of verlangen we geen objectiviteit; van de geschiedkundige echter eisen we absolute objectiviteit. Maar dat lag wel anders eertijds. Subjektiviteit van de historicus en van de artiest werden klaarblijkelijk op gelijke wijze geapprecieerd. Het is inderdaad in de geschiedschrijving van vroeger vaak bepaald moeilijk werkelijkheid en verzinsel uit mekaar te houden. Het is voor ons gevoel wel zo, dat de mensen in het verleden historie zonder meer als dusdanig niet goed konden aanvaarden, zonder dat die werd opgesmukt met een vleug fantasie, exotisme en zelfs met een vuistvol onwaarschijnlijkheid. We krijgen daardoor sterk de indruk, dat men de man die historie schreef ook gewoon beschouwde als een kunstenaar. Trouwens, het is wel zo dat aan een boek van welke aard ook, meestal twee producenten bezig waren, de auteur en de illustrator.

Ons inzicht vandaag de dag is nog steeds dat de kunstenaar zich mag uiten zoals hij dat wil. Immers, zonder verbeelding zou iemand zelfs geen artiest kunnen zijn. Maar, van de historicus van heden dulden wij geen enkele fantasie: alleen de emotievolle weergave van facta wordt van hem verwacht. Want, tenslotte maakt niet hij de eigenlijke geschiedenis, maar de geschiedenis maakt zich zelf! De mens noteert en klassificeert enkel de voorbije gebeurtenissen, de erkende feiten, en zijn taak is het die gigantische baaierd te ordenen, de oorsprongen, de implicaties en de eventuele concatenatie van de grote en ingrijpende fakten na te gaan, de resultaten ervan te evalueren en er de konklusies uit te trekken in verband met de evolutie van het nationale welvaren resp. van het wereldbestel.

Een en ander maakt dat de taak van de ene wetenschapper en die van de andere niet gemakkelijk is: de historicus wordt dikwijls bedolven onder een teveel aan echt gebeurde feiten (b.v. Dertigjarige Oorlog), en de kunsthistoricus onder een teveel aan grilligste fantasie

(3) Miniaturen, o.m. in de Koninklijke Bibliotheek, Brussel: Ms. 9043; 9242. — Schilderijen: 'De Madonna van kanselier Rolin', Louvre, Parijs, inv. 1271; 'Laatste Oordeel', linker buitenluik, Hôtel-Dieu, Beaune, Frankrijk.

(b.v. Jeroen Bosch' werken). En om dan uit een dergelijke chaos van gruwelijke werkelijkheden en van imaginaire raadselachtigheden, nog de precieze en wezenlijke identiteit van een bepaald personage te kunnen puren, is wel een biezondere opgave. Vooral omdat zowel de ene als de andere wetenschapsmens, onder alle omstandigheden, zelf met zijn beide voeten op het aardvlak moet blijven staan. Dat doén ze dan ook. En juist daardoor ontstaat die wisselwerking tussen geschiedenis en kunstgeschiedenis, want vergeten we niet dat al van in de klassieke oudheid poëzie, historiën, kronieken, en later ook bijbelboeken, werden verlucht met illustraties, die getuigen van levendige inspiratie en van zuivere artisticeit.

Wij vinden het daarom ideaal, dat thans ook geschiedboeken verschijnen voorzien van zoveel mogelijk reproducties van tegelijk historische voorwerpen, eigentijdse miniaturen, schilderijen en kunstprodukten van velerlei slag en materiaal, die alle op hun specifieke manier een bestendige en vooral leerrijke aanschouwelijke begeleiding en verheldering vormen bij de geboden tekst. Een prachtige verwezenlijking op dit gebied is bijvoorbeeld „De Bourgondische Nederlanden”, door W. Prevenier en W. Blockmans⁴. Het boek is een concrete proeve die bewijst hoe nuttig de wisselwerking tussen geschiedenis en kunstgeschiedenis kan zijn, en... hoe fascinerend.

(4) Mercatorfonds, Antwerpen, 1983.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1985 - 1986 *

door

René DE HERDT en Johan VANNIEUWENHUYSE

Stadsarchief Gent

Inventarissen, bibliografieën, regestenlijsten

1. BAECK M. en W. VANDAELE, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. Leesmusem. Tijdschrift voor Letteren, Wetenschappen en Kunsten 1856-1859*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand), Gent, 1983, 71 blz.
 2. *Bibliografie*, in M.C. LALEMAN en P. RAVESCHOT, *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, (Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie. Stad Gent), Gent, 1986, p. 117-126.
- In de opgegeven bibliografie wordt gepoogd om alles wat over stadsarcheologisch onderzoek in de binnenstad van Gent verschenen is, inclusief vondstmeldingen en kroniektteksten, samen te brengen.
3. BRYM M., M. CARLIER en H. VANACKER, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. Belgisch Museum 1837-1846. Vaderlandsch Museum 1855-1863*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand), Gent, 1985, 168 blz.
 4. BRYM M. en A. DEPREZ, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. De Noordstar 1840-1842. De Vlaamse Rederijker 1844-1856*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand), Gent, 1985, 155 blz.
 5. CASSIMAN P., *Indices op de parochieregisters van Baarle, 1711 tot 1805*, (Heemkundige Kring Dronghine), s.l., s.d., z.p.

(*) Gebruikte afkorting: HMGOG = Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent.

Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften over heemkunde, toerisme, enz. Het opstellen van een volledige bibliografie vraagt heel wat opzoekingswerk. U kan het werk van de auteurs vergemakkelijken door uw boek of een overdruk van uw artikel te sturen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Het toegestuurde exemplaar zal ingeschreven worden in de bibliotheek van het Stadsarchief.

Bevat indices op : doopregister 1724-1730, 1740-1778 en 1803-1805 uit het kerkarchief Baarle, alsmede geboorteregisters 1711-1712 en 1779-1802 (R.A.Gent. Dubbels Paleis Gent) ; huwelijksregister 1724-1778 en 1803-1805 uit het kerkarchief alsook 1711-1712 en 1779-1802 (Dubbels Paleis Gent); overlijdensregister 1724-1778 en 1803-1805 uit het kerkarchief en 1711-1712 en 1779-1802 (Dubbels Paleis Gent); geboorten te Drongen met doop te Baarle in 1724, 1740-1752 en 1770.

6. COPPEJANS-DESMEDT H., *De familiearchieven op het Rijksarchief te Gent en de familiekunde*, in WYFFELS C. en E. VAN HAVERBEKE (red.), *Gedenkboek Michiel Mispelon, (Vlaamse Vereniging voor Familiekunde. Vlaams Centrum voor Genealogie en Heraldiek)*, Kortrijk-Handzame, 1982, p. 81-100.

Op het Rijksarchief te Gent worden van meer dan zeventig families uit de stad Gent en de provincie Oost-Vlaanderen archieven bewaard. Men vindt er doorgaans belangwekkende documenten voor de algemene economische, politieke en kulturele geschiedenis. Ook voor de familiekunde zijn deze archieven te gebruiken : ze bevatten niet alleen uitgewerkte stambomen, genealogische nota's en wapenboeken, maar ook bescheiden betreffende het goederenbeheer. Deze laatste houden verband met leengoederen en heerlijkheden. Men kan er heel wat gegevens uit putten over de eigenaars van de goederen en voorouders, die in het kader van de heerlijkheid of het leengoed leefden.

7. DEGRYSE K., *Het archief van de congregatie der Gentse parochiepastoors, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Rijksarchief te Gent)*, Brussel, 1984, VIII + 27 blz.

De kongregatie werd in 1612 opgericht om de gemeenschappelijke belangen van de Gentse parochiepastoors te verdedigen. Konkreet organiseerden de pastoors zich om sterker te staan in de steeds terugkerende konflikten met de vier Gentse bedelorden over de begrafenisrechten. Met inleiding en persoons- en plaatsnamenindex.

8. DE HERDT R., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1984-1985*, in *HMGOG*, XXXIX, (1985), p. 247-286.

Vervolg van de jaarlijkse bibliografie van de geschiedenis van Gent die sinds 1973 in de *HMGOG* verschijnt.

9. DENYS J. (†), *Inventaris van het archief van de familie van Potelsberghe en van de aanverwante families, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Rijksarchief te Gent)*, Brussel, 1983, 96 blz.

De familie waarvan het archief hier beschreven wordt had heel wat bezittingen in het Gentse, vooral in Sint-Pieters-Aalst. Met korte inleiding, verwantschapstafel, persoonsindex en plaatsnamen- en instellingenindex.

10. DEPOORTER K. (†), R. MERTENS, J. PAUWELS en H. STEVENS, *Inventaris van het fonds Napoleon de Pauw, (Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Stadsarchief)*, Gent, 1982, 3 dln., VI + 30 + 145 + 383 + 37 blz.

Napoleon de Pauw (1835-1922) was een Gents advocaat met belangstelling voor geschiedenis en middeleeuwse literatuur, die heel wat dokumenten daaromtrent naliet. Verder kwamen de bibliotheek en de bedrijfsdokumentatie van Lieven Bauwens in dit archieffonds terecht. Bauwens had immers bij een gedwongen vertrek uit Gent al zijn papieren aan de grootvader van Napoleon de Pauw toevertrouwd. Ook voor de genealogie is het fonds interessant, omdat er meer dan 2000 overlijdensberichten en doodsbrieven in bewaard bleven uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Met inleiding, foto van Napoleon de Pauw en index op persoonsnamen.

11. DEPREZ A. en M. BAECK, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje 1834-1875, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand)*, Gent, 1983, 157 blz.
12. DEPREZ A. en M. CARLIER, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. Nederlandsche Dicht- en Kunst-halle 1878-1897, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand)*, Gent, 1985, 256 blz.
13. DEPREZ A. en M. CARLIER, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. De Taalstrijd Hier en Elders 1884-1903, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand)*, Gent, 1985, 211 blz.
14. DEPREZ A. en L. TROCH, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. Studentenalmanak 't Zal Wel Gaan 1854-1899, gevolgd door Noord en Zuid 1856-1858, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand)*, Gent, 1983, 146 blz.
15. DEPREZ A. en H. VANACKER, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. Het Taelverbond, Letterkundig Tydschrift 1845-1852. Tydschrift voor Geschiedenis, Tael-, Oudbeid- en Letterkunde 1853-1855, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand)*, Gent, 1985, 72 blz.

16. DE SCHRIJVER E., *Inventaris van het archief van het Sint-Vincentius-a-Paulogenootschap te Gent 1845-1970*, (*Inventarissen van archieven bewaard op het Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum, reeks A, nr. 5*), Leuven, 1985, 43 blz.

Het Sint-Vincentius-a-Paulogenootschap werd in 1845 op initiatief van enkele vooraanstaande katholieken te Gent gesticht. Deze organisatie voor welstellende leken had tot doel de leden tot zelfheiliging te brengen door het beoefenen van liefdadigheidswerken. Het huisbezoek aan de armen was de belangrijkste activiteit. Hiermee wilden de Vincentianen materiële en vooral geestelijke bijstand verlenen. Andere initiatieven waren het oprichten van scholen, patronaten en soldatenkringen. De eerste Gentse Sint-Vincentiuschool werd reeds in 1846 gesticht. Naast de eigenlijke inventaris bevat deze uitgave een inleiding, een bibliografie en een klapper.

17. DE WITTE A. en H. MUYLLE, *Inventaris van het archief van de gevangenis van Gent*, in *Inventarissen van gevangenisarchieven, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Rijksarchief Beveren)*, Brussel, 1981, p. 23-162.

In 1966 werd het archief van de oude Gentse gevangenis (het zogenaamde Rasphuis) naar het Rijksarchief te Beveren overgebracht. In het archieffonds (1773-1936) steken stukken met betrekking tot het beheer van de instelling en dokumenten aangaande de gedetineerden zelf. Met inleiding.

18. ELOY A., *Bibliografie A.G. Homblé*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 3, p. 188-196.
19. GADEYNE G., *Inventaris van de papieren van Cesar Charles Snoeck (Ronse, 1834-1898), musicoloog en instrumentenverzamelaar*, (*Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Rijksarchief te Ronse*), Brussel, 1986, 21 blz.

Snoeck bouwde tijdens zijn leven een indrukwekkende muziek-instrumentenverzameling op, eerst in een kasteel te Ronse en vanaf 1877 in een woning te Gent. Na zijn overlijden werd de verzameling verkocht. Ze is thans gedeeltelijk ondergebracht in het Brussels Instrumentenmuseum. Snoeck bestudeerde ook de instrumenten en liet enige nota's na. Ze bevatten onder meer gegevens over het Gentse muziekleven in het algemeen en over Gentse instrumentenbouwers en -verzamelaars. De inventaris, die voorzien werd van een inleiding en een klapper, beschrijft deze nagelaten nota's.

20. *Gent Stadsarchief*, in J. DEBRUYN, *Gids van de Stads- en Gemeentearchieven in België. Vol. 1, Nederlandstalige en tweetalige gemeenten*, (*Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 26*), Brussel, 1985, p. 85-90.

Een korte situering met technische gegevens en uitvoerige bibliografie van artikels en inventarissen in het Gentse Stadsarchief.

21. JANSSENS L., *Repertorium pers en periodieken 1848-1940. Aanvulling 1986, (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging A.M.S.A.B.)*, Gent, 1986, z.p.

Aanvulling met een vijftigtal titels op het eerder verschenen repertorium van het tijdschriftenbestand aanwezig in het A.M.S.A.B. te Gent.

22. LIEGEOIS A., *Repertorium van het historisch bezit van de katholieke psychiatrische instellingen in Vlaanderen, (Levenbeschouwing en geestelijke gezondheid, II)*, Leuven-Amersfoort, 1984, 194 blz.

Van elke psychiatrische instelling in Vlaanderen werden telkens de aktuele toestand, de historiek, het historisch bezit (archief, bibliotheek, kollekties en gebouwen) en de bibliografie beschreven. Ook Gentse instellingen werden behandeld: het Provinciaal laat van de Broeders van Liefde (p. 19-27), het Psychiatrisch Centrum dr. Guislain (p. 28-33), het Psychiatrisch Centrum St.-Alfons (p. 34-37), het Psychiatrisch Ziekenhuis en Revalidatiecentrum St.-Jan de Deo (p. 115-119), de Neuro-Psychiatrische kliniek St.-Camillus (p. 180-182), de Zusters van Liefde (p. 186). Met voorwoord van P. VANDERMEERSCH en korte inleiding.

23. NOWE R., *Regesten op de jaarregisters van de keure. Schepenjaar 1407-1408, (Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Archief)*, Gent, 1982, 2 dln., 339 blz.

Met indices op persoons-, plaats- en instellingsnamen.

24. *Poorters en buitenpoorters van Gent 1477-1492, 1542-1796, (Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Archief)*, Gent, 1986, VIII + 307 blz.

Deze uitgave brengt kronologische lijsten van nieuw aanvaarde Gentse buitenpoorters (1477-1492) en poorters (1542-1796) en is voorzien van een inleiding door J. DECAVELE. De oorspronkelijke zeven inschrijvingsregisters worden bewaard in het Gentse Stadsarchief. Ze zijn niet alleen van belang voor het genealogisch onderzoek, maar ook voor de kennis van demografische en economische wijzigingen in het verleden. Indices op persoons- en plaatsnamen, die het gebruik van de publikatie moeten vereenvoudigen, zullen eerlang verschijnen.

25. REYNAERT J., *Catalogus van de middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. I, De handschriften verworven vóór 1852*, (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, afl. 171), Gent, 1984, 156 blz.

Kataloog van dertig handschriften met middelnederlandse teksten bewaard in het „Fonds der Handschriften” van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. Naast gebeds- en devotieteksten, een kroniek van Vlaanderen en een genealogie van de koningen van Frankrijk en Duitsland, beschrijft de auteur „de oude costume van Ghendt” uit de 14de - 15de eeuw (p. 23-28). Met een woord vooraf van A. DEROLEZ, een inleiding, een literatuuropgave en diverse registers.

26. SIMON-VAN DER MEERSCH A.M., *Inventaris archief R.U.G. (1817-1981)*, (Archief R.U.G. Uit het verleden van de R.U.G.), Gent, 1985, 44 + 280 blz.

De nieuwe inventaris van het archief van de Rijksuniversiteit Gent vervangt drie andere publikaties (1978-1981) en enige voorlopige klasseringen van aanwinsten. Nog altijd echter blijft het archieffonds onvolledig, omdat verschillende universitaire diensten zelf archieven bijhouden. Met woord vooraf van K. DE CLERCQ, verantwoording, inleiding en zeer uitvoerige bijlagen.

27. STEEGHERS W., *Staten van goederen en indices op de registers van gedele. Schepenjaar 1508-1509*, (Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Stadsarchief), Gent, 1982, 131 blz.

Met index op persoons-, plaats- en instellingsnamen.

28. VAN DEN BERGH L., A. DEPREZ en J. SMEYERS, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw. Nederduitsche Letteroefeningen 1833-1834. Bydragen der Gazette van Gend voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen 1836-1839. Kunst- en letterblad 1840 - 1845*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum 't Pand), Gent, 1984, 127 blz.

29. VANDENSTEEN H., *Regesten op de jaarregisters van de keure. Schepenjaar 1401-1402*, (Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Archief), Gent, 1981, 274 blz.

Met indices op persoons-, plaats- en instellingsnamen.

30. VAN ISTERDAEL H., (red.), *Bibliografie van de gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983)*, (Geschiedkundige Vereniging „Het Land van Aalst”), s.l., 1985, 2 bdn., XXVIII + 915 blz.

De bibliografie werd opgesteld in het kader van een BTK-project en sluit aan bij het *Repertorium van de Vlaamse Gouwen en Gemeenten (1800-1950)* van L. DE WACHTER. Na het woord vooraf worden in een eerste gedeelte algemene werken met betrekking op het Land van Aalst, Vlaanderen en België behandeld. Een tweede deel brengt de bibliografie van de 165 gemeenten uit het oude Land van Aalst. Ook de Gentse deelgemeenten Gentbrugge (p. 631-639) en Ledeborg (p. 710-712) werden opgenomen. Het ligt in de bedoeling van de redakteur de bibliografie verder bij te houden in het tijdschrift *Het Land van Aalst*.

31. VAN TWEMBEKE J., *De penningkohieren*, in *Heemkring Scheldeveld*, XV, (1986), p. 41-59.

Alfabetische plaatsnamenlijst van de penningkohieren bewaard op het Stadsarchief van Gent en het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Deze 5de, 10de, 20ste en 100ste penningkohieren zijn lijsten waarop de belastingplichtigen per parochie ingeschreven werden met hun onroerende bezittingen en de voorziene belastingsaanslagen.

32. VERVAEKE G., *Inventaris van het archief van de Antisocialistische Werkliedenbond van het Arrondissement Gent en van het Algemeen Christelijk Werkersverbond Het Volk van het Arrondissement Gent. 1891 -*, (*Inventarissen van archieven niet bewaard op het Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum, reeks B, nr. 4*), Leuven, 1981, 97 blz.

Eind 1890 - begin 1891 werd onder impuls van Arthur Verhaegen besloten de Antisocialistische Werkliedenbond van Gent op te richten. Bedoeling was de arbeiders sociaal en politiek te emanciperen. Men trachtte dit te realiseren door vakverenigingen, mutualiteiten en koöperaties te stichten en door actief deel te nemen aan het politiek leven. Vanaf 1895 omvatte de Bond het arrondissement Gent en vanaf 1899 het arrondissement Gent-Eeklo. De organisatie, die sinds 1918 de Katholieke Werkliedenbond Het Volk en sinds 1944 het Algemeen Christelijk Werkersverbond Het Volk genoemd werd, evolueerde mee met de nationale beweging en werd uiteindelijk een koepelorganisatie voor de plaatselijke kristelijke arbeidersbeweging. Het beschreven archieffonds bevindt zich in de gebouwen van het A.C.W. Het Volk te Gent. De publikatie bevat een beschrijving van het fonds, een inleiding, een bibliografie en een klapper.

33. VLEESCHOUWERS C., *Het archief van de abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent. Deel II, Regesten der oorkonden*, (*Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Rijksarchief te Gent*), Brussel, 1983, 2 bdn., 1042 blz.

Boudelo werd in 1197/1198 door een monnik van de Gentse Sint-Pietersabdij gesticht. In het begin van de 13de eeuw werd de stichting tot abdij verheven en nam de regel van Cîteaux aan. Tot 1578 bleven de monniken in Sinaai (Sint-Niklaas) gevestigd, nadien en tot de opheffing van de abdij in 1796 te Gent. De regesten op 1249 originele of in afschrift bewaard gebleven oorkonden van Boudelo sluiten aan bij de archiefinventaris van G. ASAERT (1976). Naast de regesten werden in de publikatie een woord vooraf, een inleiding met bibliografie en abtenlijst en een index van persoons- en plaatsnamen opgenomen. Geïllustreerd.

34. WYNANT L., *Regesten van de Gentse staten van goed. Eerste reeks, 1349-1400. Band II, 1371-1400, (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis)*, Brussel, 1985, 465 blz.

Staten van goed zijn boedelbeschrijvingen van nagelaten roerende en onroerende goederen, die bij een overlijden aan minderjarigen toekwamen. Ze werden opgemaakt door een voogd en geregistreerd. De Gentse staten van goed zijn opgetekend in de registers van de schepenen van gedele of „wezenboeken”, die bewaard worden in het Gentse Stadsarchief. Deze regestenlijst is een aanvulling bij een eerder verschenen deel (1979). Thans zijn er regesten ter beschikking van alle 14de eeuwse Gentse staten van goed. Met index van persoons- en van plaatsnamen.

Algemeen

35. BROECKHOVE M., *Zeven eeuwen stukwerkers, (Stukwerkers havenbedrijf)*, Gent, 1985, 244 blz.

Tot voor de 19de eeuw waren overal in de stad op de kaaien korpsen van Aerbeyders actief. Ze laadden en losten de goederen van de schepen. Elk korps had een eigen werkerrein en mocht slechts welbepaalde goederen verhandelen. Daarnaast waren er zeker vanaf de 14de eeuw stukwerkers. Ze laadden en losten koopwaren voor de Generaliteit van Kooplieden en vanaf 1729 voor de Kamer van Koophandel. Met de Franse bezetting kwamen de stukwerkers onder de bevoegdheid van het stadsbestuur. Sinds de eerste helft van de 19de eeuw waren ze samen met de andere transportarbeiderskorpsen vooral werkzaam aan het kanaal Gent-Terneuzen en de bijhorende haveninstallaties. Rond 1860 verdwenen de arbeidskorpsen, alleen de stukwerkers konden zich handhaven als vrije en onafhankelijke groepering. Het boek, dat deze geschiedenis in het breed beschrijft, bevat nog een ten geleide van schepen F. VERHEEKE, bijlagen en een samenvatting in vier talen. Rijkelijk geïllustreerd.

36. DECAVELE J., *Gent. Historisch hart van Vlaanderen*, Gent, 1985, 155 blz.

Vijftalig kunstboek over Gent. De teksten en foto's van studio CLAERHOUT trachten de grootheid van Gent te illustreren, zowel in het verleden als in het heden. Met voorwoord van burgemeester J. MONSAERT.

37. GYSSELING M., *Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg*, in *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXIII, (1986), p. 5-87.

De gehele vroege geschiedenis van Gent en van het gebied van de Oost-Oudburg, inzonderheid van de Sint-Baafsheerlijkheid wordt in dit uiterst interessant artikel opnieuw doordacht. De auteur doet dit logisch voortschrijdend aan de hand van een groot aantal items: de prehistorische waternamen; de naam Gent; prehistorische terreinen en nederzettingen; de Romeinse weg; de Gallo-Romeinse votiefsteen te Mendonk; de vroegmiddeleeuwse plaatsnamen te Gent; de vroegmiddeleeuwse waternamen, berg-, bos- en veldnamen in de Oost-Oudburg; de vroegmiddeleeuwse namen op sali; de heilige Amandus; aankoop van het domein Sloten; nederzettingen op haim; de kluis van Bavo; Childela schenkt de kapel van Mendonk; lotgevallen van deze kapel; Sint-Veerle; immuniteit; de bamisfoor; vlucht en terugkeer van de kanunniken van Sint-Baafs; gedeeltelijke restitutie van de bezittingen; restitutie van Destelbergen aan de Sint-Pietersabdij; voogden, erfelijke schouten en baljuws van deze abdij; de schoutswoning te Sloten; Sprendonk; de heilige Livinus; verheffing van de relieken van de H. Bavo in 1010; de heilige Macharius; de wijding van de abdijkerk in 1058; wijding van 's Heiligs-Kerstkerk in 1067; kermis en negenmeimarkt in het Sint-Baafsdorp; betaaldagen in de 13de eeuw; Sint-Macharius in toponymie en patrocinia; de Sint-Veerleprocessie; de Proosdij van Sint-Amands; de kerk van Mendonk; lenen en cijzen met betrekking tot de Sint-Baafsabdij; betwisting rond het bos te Lochristi; de kerken van Desteldonk, Zaffelare, Lochristi en Zeveneken; Hendrikslaar te Lochristi; de keure van Hijfte; het Nieuwhof in het Sint-Baafsdorp; het Sint-Baafsdorp wordt een Gents satellietdorp (14de eeuw); de Sint-Baafsabdij wordt het Sint-Baafskapittel (1536); het Sint-Baafskapittel verhuist naar de Sint-Janskerk (1540); 's Heiligs-Kerstkerk verhuist; oprichting van het bisdom Gent (1561); de negenmeimarkt te Sint-Amandsberg; het schilderij van Engelbert van Siclers; verdere verering van de heilige Macharius. Met bijlagen.

38. VAN DE WIELE J., *Van Slotenkouter tot Bernadettebuurt*, in *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXII, (1985), p. 43-63.

Samen met nog andere kouters zoals de Ledergemkouter, de Zingemkouter en de Achtenkouter behoort de Slotenkouter tot het oudste akkerland in de streek. De agrarische nederzetting Sloten was vermoedelijk ontstaan in het tweede kwart van de zesde eeuw. In de

loop van de zevende en achtste eeuw werd Sloten door de Sint-Baafsabdij verworven, maar het domaniale verband brokkelde af, zodat Sloten uiteindelijk een pachthoeve van de Sint-Baafsabdij werd. Deze kwam in 1568 in handen van het bisdom Gent en werd in 1798 als nationaal goed verkocht. Het landschap van de Slotenkouter bleef tot ca. 1850 onveranderd. De opkomende industrialisatie en de uitbreiding van de haven zetten de definitieve ontwikkeling van de huidige Bernadettebuurt in. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

39. VANNESTE D., *Gent, een geografische gids. Sociale en economische structuren in stad en haven*, (*Acta Geographica Lovaniensia*, vol. 25), Leuven, 1985, V + 91 blz.

Historisch-geografische gids van de stad Gent en van de haven met de kanaalzone. De gids en de voorgestelde wandel- en rijroute wil de geïnteresseerde de huidige stadsstructuur en het stedelijk functioneren in Gent laten ontdekken. Steeds wordt uitgegaan van concrete actuele situaties in de diverse stadswijken en gezocht naar onderliggende sociaal-economische structuren. Historische evoluties bieden hierbij veelal de oplossing. Met woord vooraf van burgemeester J. MONSAERT, inleiding, bijlagen, bibliografie en Franse en Engelse samenvatting. Geïllustreerd.

40. VERMEULEN A., *De Leie. Natuur en cultuur*, Tielt, 1986, 590 blz.

Totaalstudie over de rivier de Leie, die ook wel de Golden River genoemd werd omwille van de vlaskultuur. Ook Gent, de belangrijkste stad aan de rivier, komt uitvoerig aan bod. Met ten geleide van gemeenschapsministers P. DEWAELE en K. POMA, in- en uitleiding, lijst van medewerkers, synoptische tabel en bibliografie. Rijk geïllustreerd.

Een keuze uit de boekillustraties werd samengebracht in een tentoonstelling, zie: *De Leie, natuur en cultuur*, in POULAIN N., (red.), *De Leiefeesten 1986, (Festival van Vlaanderen)*, Gent, 1986, p. 41-47.

Archeologie

41. BOCKSTAEL P., *Verloren voorwerpen: een Romeinse intaglio*, in *Stadsarcheologie*, jg. 10, (1986), nr. 2, p. 67-72.

Tijdens de opgravingskampagne van 1978 werd in de Sint-Machariuswijk te Gent een Romeinse intaglio (edel- of halfedelsteen met gravure) gevonden. Deze intaglio is ellipsoïdaal van vorm en meet 13 x 8 x 3 mm. De voorstelling toont een naar rechts gewend tweespan in galop. Petrografisch onderzoek kon de steensoort determineren als bloedjaspis of heliotroop. Met bibliografie. Geïllustreerd.

42. BOURGEOIS J., F. VERMEULEN en N. KERCKHAERT, *Sint-Denijs-Westrem : een sprekend voorbeeld*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 35, (1986), speciale uitgave, p. 31.

Onder de nieuwe gebouwen van Flanders Expo te Sint-Denijs-Westrem ligt één van de belangrijkste archeologische vindplaatsen uit de Gentse regio. Toen in maart 1986 begonnen werd met de graafwerken voor de aanleg van de parkeerruimten van Flanders Expo, werd door een team van het Seminarie voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Gent gestart met een noodonderzoek. Sporen uit drie grote perioden werden gevonden : de vroege ijzertijd (ca. 750-ca. 450), nl. een agrarische nederzetting met groot tweeschepig woonhuis ; de Romeinse periode (midden 1ste - midden 3de eeuw), nl. een begraafplaats ; de middeleeuwen, nl. een middeleeuwse boerderij met houten woonhuis. Geïllustreerd.

43. DE LAET S.J., H. THOEN en J. BOURGEOIS, *De opgravingen te Destelbergen | Eenbeekeinde in het raam van de vroegste geschiedenis van de Stad Gent. I, De voorgeschiedenis*, in *HMGOG*, dl. XXXIX, (1985) p. 3-35.

Van 1960 tot en met 1984 werden door het Seminarie voor Archeologie der Rijksuniversiteit te Gent zeer systematische opgravingen ondernomen te Destelbergen | Eenbeekeinde, een archeologische vindplaats waar, meestal in stratigrafisch verband, sporen werden ontdekt uit de Midden-Steen Tijd (Mesolithicum), de Jongere Steen Tijd (Neolithicum), de Urnenveldentijd (Late Bronstijd en Vroege IJzertijd), het begin van de La Tène-periode, de Gallo-Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Het oudheidkundig bodemonderzoek besloeg meer dan één ha. en de resultaten plaatsen de vroegste geschiedenis en zelfs de oorsprong van Gent in een nieuw daglicht. Gelet op het feit dat de resultaten van meer dan lokaal belang zijn, wordt het eindverslag in het Frans gepubliceerd in de *Dissertationes Archaeologicae Gandenses*. Terzelfdertijd echter wordt een uitvoerig resumé in de *HMGOG* gepubliceerd. Het eerste in de reeks van drie bespreekt het site ; de evolutie van de bewoning ; de prehistorische overblijfselen te Destelbergen | Eenbeekeinde ; de prehistorische vondsten in het Gentse.

Met voetnotenapparaat, kaarten en illustraties.

44. DE LAET S.J., H. THOEN en J. BOURGEOIS, *Les fouilles du Séminaire d'Archéologie de la Rijksuniversiteit te Gent à Destelbergen - Eenbeekeinde (1960-1984) et l'histoire la plus ancienne de la région de Gent (Gand). I, La période préhistorique*, (*Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, vol. XXIII), Brugge, 1986, 225 blz.

Eindrapport van de opgravingen te Destelbergen (Eenbeekeinde) uitgevoerd tussen 1960-1984 door het Seminarie voor Archeologie van de R.U.Gent. De opgravingen hebben totaal nieuwe opvattingen

omtrent de vroegste geschiedenis van het Gentse en het ontstaan zelf van de stad Gent bijgebracht. Het verslag, dat volgt op de voorlopige rapporten in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, zal drie banden tellen. De nu verschenen eerste band bevat een historiek van de opgravingen en stelt de site voor en de gebruikte opgravingsmethoden. Het omvangrijkste deel van dit eerste verslag is gewijd aan de prehistorische vondsten en hun betekenis voor de kennis van de prehistorie in de Gentse regio. Met inleiding en bibliografie. Geïllustreerd.

45. LALEMAN M.C., *Gand et ses enceintes urbaines médiévales*, in *Actes du XLVIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Nijvel, 1984, p. 201-211.

Bespreking van het uitzicht en de ligging van de middeleeuwse Gentse stadsversterkingen. De onvolledige historische kennis omtrent deze versterkingen wordt aangevuld met de bevindingen van het stadsarcheologisch onderzoek. Met illustraties.

46. LALEMAN M.C., *Gentse tegels uit de 14de eeuw*, in *Stadsarcheologie*, jg. 10, (1986), nr. 1, p. 2-15.

De ontdekking van een zestal merkwaardige tegels met tinglazuur (Gandastraat, Sint-Baafsabdij; Lange Steenstraat, Karmelietenkerk; Sint-Baafsplein, Sint-Baafskathedraal; Sint-Pietersplein, Sint-Pietersabdij; Wijngaardstraat) vormt de aanleiding om nader in te gaan op dit minder bekend aspect van het laat-middeleeuws interieur. Er wordt ingegaan zowel op de technische aspecten, de ikonografie, de produktie, verspreiding en datering. Geïllustreerd. Met bibliografie.

47. LALEMAN M.C., D. LIEVOIS en P. RAVESCHOT, *De top van de Zandberg. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, in *Stadsarcheologie*, jg. 10, (1986), nr. 2, p. 2-66.

Renovatiewerken aan woningen in de Belfortstraat waren de direkte aanleiding tot archeologisch controle-onderzoek en onrechtstreeks tot een synthese van een beperkt en onvolledig interdisciplinair onderzoek van enkele percelen in het bouwblok tussen Belfortstraat (Hoogpoort) en Zandberg. Naast het archeologisch onderzoek en de bespreking van de archeologica (o.m. spadeschoen en kamfragmenten) werd tevens een bouwhistorisch onderzoek verricht.

In verband met het huis „den Reghenbooghe” (hoek Belfortstraat-Hoogpoort) wordt de vraag gesteld naar de oudste bouwtoelage in de stad (1612?). De huizen „t Scaec” en de „Sarrazijn”, eens eigendom van de apothekersfamilie van Syclers, zou wel eens de oudste stadsapotheek geweest kunnen zijn (Hoogpoort 73 en 75). Verdere bespreking van de percelen Hoogpoort 77, 79-81, 83, 85; alsook Zandberg 5-6; de „Latijnse School”; de „Tafel van Lening” en een patricisch domein van de familie Bette.

Met uitgebreid kritisch apparaat. Bijlage 1 : Beenderen van de 13de eeuw in de Belfortstraat (P. VAN DER PLAETSEN ; A. ERVYNCK en W. DECOCK). Bijlage 2 : Petrografisch onderzoek van twee gesteenten afkomstig van een opgraving te Gent-Belfortstraat (G. DE GEYTER). Geïllustreerd.

48. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *De Karmelietenkerk in Gent. Tegels met tinglazuur uit Gent. Stadsarcheologisch onderzoek in Gent. Een middeleeuwse spade uit Gent*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 9, (1986), p. 56, 58-62.

Kort overzicht van de archeologische prospecties in 1985 en van de belangrijkste onderzoeksresultaten.

49. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *Onder Gent slaapt nog rijk verleden*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 35, (1986), speciale uitgave, p. 25-29.

In Gent vormt het uitgestrekte stedelijk terrein het werkkerrein van de stadsarcheologie. Alhoewel Gent de stad is waar deze jonge wetenschap het verst ontwikkeld is, gaat een vergelijking met het buitenland nauwelijks op. Het dagelijks leven van de vroegere Gentenaren, leefgewoonten, bouwen en wonen komen bij het stadsarcheologisch onderzoek ruimschoots aan bod.

50. LALEMAN M.C., P. RAVESCHOT en P. SWIMBERGHE, *Tussen kranen en graafmachines ligt Gents verleden. Archeologisch onderzoek op bouwterrein in het stadscentrum*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 34, (1985), nr. 4, p. 91-94.

Kort verslag van het archeologisch onderzoek op een terrein tussen de Hoogpoort, de Stadhuissteeg en het Goudenleeuwplein. Thans staat hier het „Novotel”. Als oudste sporen kwamen prehistorische scherven aan het licht. Imposanter echter waren de restanten van middeleeuwse „stenen” en kelders. Met illustraties.

51. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT (eds.), *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350, (Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie. Stad Gent)*, Gent, 1986, 129 blz.

Deze catalogus van de gelijknamige tentoonstelling die werd opgesteld in het Centrum voor Kunst en Cultuur te Gent van 7 november 1986 tot 18 januari 1987 valt uiteen in vijf onderdelen.

In de inleiding wordt ingegaan op de essentie van de stadsarcheologie en wordt een stadsarcheologische inventaris voor Gent opge maakt. Een eerste hoofdstuk schetst vervolgens het ontstaan en de groei van de stad. Daarna wordt het stadsbeeld weergegeven van 1100 tot 1350. Het derde deel gaat in op leven en werken in de

middeleeuwse stad (stadswoningen ; vlees en vis ; handel en nijverheid ; eredienst en dodenbestel).

Tenslotte wordt naar de toekomstmogelijkheden van de stadsarcheologie gepeild. De aandacht kan gevestigd worden op de zeer uitvoerige *Bibliografie*. Hierin wordt gepoogd om alles wat over archeologisch onderzoek in de binnenstad van Gent verscheen, inclusief de vondstmeldingen en kroniektteksten, samen te brengen. Rijk geïllustreerd.

52. LOYS R., *De opgravingsresultaten aan de Hoge Weg*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 2.

De oudste sporen klimmen op tot de steentijd. Twee circulaire grafstructuren werden aangelegd in de bronstijd. Bovendien vierkante grafstructuur uit de ijzertijd. Geïllustreerd.

53. RAVESCHOT P., M.C. LALEMAN en P. BOCKSTAEL, *Vondsten uit de merovingische periode in Gent. Spaanse majolica in Gent. Stadsarcheologisch onderzoek in Gent. Onderzoek in de gemeente Drongen*, in *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 8, (1985), p. 6-8, 72-73, 84-86.

Overzicht van de archeologische prospecties in 1984 en van de onderzoeksresultaten.

54. RAVESCHOT P., J. SEMEY en J. VANMOERKERKE, *Circulaire structuren aan de Hogeweg*, in *Stadsarcheologie*, jg. 8, (1984), nr. 1, p. 2-36.

In 1983 werden bij middel van luchtfotografische prospectie circulaire structuren gevonden nabij de Hogeweg (Sint-Amansberg - Gent). De opgravingen die erop volgden en de interpretatie ervan leerden dat het grafheuvels of -velden betrof uit de bronstijd (1700 tot 700 voor Kristus), die met rituele grachten omheind waren. Met bijlagen van C. VERBRUGGEN, F. DE CONINCK en I. HEYSE. Geïllustreerd.

55. VANMOERKERKE J. en L. VAN VLAENDEREN, *Een laat-mesolithisch site te Sint-Kruis-Winkel - Spanjeveer*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, jg. 10, (1986), nr. 1, p. 16-27.

In de Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel, nabij de huidige John Kennedylaan, werden verschillende artefacten gevonden. De auteurs besluiten eruit dat er op deze plaats een bevolkingsnederzetting gevestigd was in het laat-mesolithicum (van 6000 tot 4000 vóór Kristus). Geïllustreerd.

56. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, jg. 10, (1986), nr. 1, p. 36-44.

Bondige bespreking van hiernavolgende vondsten : sporen van ijzerwinning en/of ijzerverwerking, ijzeren spadeschoen, resten van houten constructies en van een „steen” in de Belfortstraat 4 ; Pingsdorfaardewerk, Andennewaar en schelpenkeramiek op het Bisdomplein ; keramische voorwerpen, majolicategels en rekenpenning met vermelding „Hans Schultes” in Gewad 32 ; circulaire structuur aan de Hogeweg ; nivelleringswerken van het hoogkoor in de Sint-Niklaaskerk, Korenmarkt, waarbij vijf belangrijke vloerniveaus onderscheiden werden ; muur in homogeen metselwerk in Doornikse breuksteen in het huis „De Beerie” (verband met het eigendom der Borluuts?) in de Korenmarkt 8 ; oud-gotisch bakstenen achterhuis uit het einde van de 15de - begin 16de eeuw in de Langemunt 22 ; nieuwe inzichten in het architectonische verleden van het Ryhovesteen in de Onderstraat ; nieuwe gegevens betreffende de 12de-eeuwse houten constructie op de plaats van de Romaanse Gaanderij in het Gravensteen ; dolk uit midden-neolithicum tot vroege bronstijd in „cropmarks” bij de Luchterenkerkweg te Drongen. Geïllustreerd.

57. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, jg. 10, (1986), nr. 2, p. 73-83.

Korte bespreking van vondstmeldingen : fragmenten van Pingsdorfaachtigen, Paffrath, grijs en rood aardewerk en steengoed, beenderen en schelpen uit de Leie (Graslei) ; laat-gotische structuren in woning Hertogstraat 7 ; kelders met muren in Doornikse kalksteen (Hoogpoort 4-6) ; kistgraven en grafkelders uit Romaanse en Gotische periode, beschilderde grafkelder met taferelen van H. Lodewijk en H. Margaretha (Sint-Niklaaskerk, Korenmarkt) ; onderzoek naar de torens van de voormalige Karmelietenkerk (Lange Steenstraat) ; beperkt archeologisch onderzoek op het Sint-Michielsplein toonde aan dat er geen getuigenissen zijn ouder dan de 12de eeuw, er werden restanten van graven van Sint-Michielskerkhof gevonden ; werkzaamheden bij de Romaanse Gaanderij in het Gravensteen (Sint-Veerleplein) ; resten van middeleeuws gebouw in Doornikse kalksteen en verschillende archeologica 11de en 13de eeuw op de hoek Veldstraat-Bennesteeg ; twee dwarse en drie gewone pijlpunten te Groot Goedinge (Afsnee) ; afgebroken top van een laat-neolithische dolk (Tabaksweg, Afsnee) ; kuilen en paalsporen van nederzetting uit de vroege IJzertijd, alsook Gallo-Romeinse nederzetting (1ste-3de eeuw) en grafveld (vliegveld, Sint-Denijs-Westrem). Geïllustreerd.

Middeleeuwen

58. BERINGS G., *Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen*, in *HMGOG*, XXXIX, (1985), p. 37-84.

Naar aanleiding van opgravingen van de Mote van Werken worden de opgravingsresultaten bekeken in samenhang met andere nederzettingen op de pleistocene zandgronden, net aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de zee. In het bijzonder wordt de studie geconcentreerd op de streek ten zuidwesten van Brugge tot aan de Handzamevaart. Bovendien wordt een antwoord gezocht op de vragen wie hier de grootgrondbezitters waren in de vroege middeleeuwen en hoe dit grondbezit geëvolueerd is doorheen de crisis van het laat-Karolingisch rijk en de troebelen van het vroege graafschap. Eén van de grondbezitters was de Gentse St.-Pietersabdij. In 941 had graaf Arnulf I haar de helft van de fiscus Snelleghem geschonken. Met voetnotenapparaat.

59. BLOCKMANS W.P. (red.), *Het algemene en de gewestelijke privileges van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden, (Standen en Landen LXXX)*, Kortrijk-Heule, 1985, VIII + 541 blz.

Bundel van artikelen opgemaakt naar aanleiding van het kolloquium „1477 in de Nederlanden” (Brussel, 3 december 1977). De troonsopvolging na het onverhoedse overlijden van Karel de Stoute en de Franse invalsdreiging in het Bourgondisch landencomplex, brachten de gewesten en steden in 1477 in beweging. Gent speelde hierbij een eersterangsrol. Men dwong Maria van Bourgondië tot het verlenen van allerlei voorrechten, die tekstueel werden vastgelegd.

In één jaar tijd werden aldus een Groot Privilegie voor alle gebieden samen, vier privileges voor de afzonderlijke gewesten en charters voor de meeste grote steden uitgevaardigd. De bundel bevat niet alleen studies over dit gebeuren, maar ook moderne kritische uitgaven van de belangrijkste teksten. Voor de uitgave van het algemene privilege (p. 85-95) en het privilege voor het graafschap Vlaanderen (p. 126-144) werden de versies bewaard op het Stadsarchief, als basisteksten genomen. Geïllustreerd en van een persoonsnamenindex voorzien.

60. DE BACKER C., *Vroegste ontstaan en ontwikkeling van het apothekersberoep in Vlaanderen, voornamelijk te Gent*, in *Academiae Analecta. Klasse der Wetenschappen*, jg. 45, (1983), nr. 3, p. 65-88.

Status quaestionis betreffende het middeleeuwse apothekersberoep in Vlaanderen en meer specifiek te Gent. Het beroep ontstond binnen het kruideniersambacht door specialisatie op kruidengeneesmiddelen

en specerijen. Door strenger wordende voorschriften werd het beroep duidelijker omlijnd en groeide een tegenstelling tussen de kruidenier-handelaar en de apothecaris-geneeskundige. Hannesoet, die vermeld wordt in de tweede helft van de 13de eeuw, is de eerste bekende apothecaris te Gent. Verder worden nieuwe gegevens aangebracht over de apothekersfamilies Sycleer en Boele. Met illustraties.

61. DECAVELE J., *De Gentse poorterij en buitenpoorterij*, in *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx, (Symbolae series A/vol. 10)*, Leuven, 1981, p. 63-83.

Van in de 12de eeuw reeds bestond in Gent het poorterschap. Poorters zijn stedelingen met volledige burgerrechten. Daarnaast werd er naar gestreefd om ook de burgerrechten toe te kennen aan personen zonder vaste of permanente verblijfplaats in de stad. Met deze buitenpoorterij verwierf Gent juridische bevoegdheden en tal van fiscale en militaire voordelen buiten de eigenlijke grenzen en in een ruim hinterland. Van 1477 af diende men voor het buitenpoorterschap te betalen. Daartoe werden dan de registers aangelegd, die zich voor de periode 1477-1491 op het Stadsarchief bevinden. De Karolijnse Concessie van 1540 schafte de buitenpoorterij radikaal af. Slechts na het effectief verblijf van een jaar in de stad kon voortaan nog het poorterschap bekomen worden. Voor de periode 1542-1796 bleven vier poortersboeken bewaard. De auteur brengt ook cijfergegevens samen over het aantal buitenpoorters en poorters en over hun plaats van herkomst. Dit laatste illustreert de aantrekkingskracht van de grootstad Gent. Met twee kaarten.

62. DEGREVE H. en I. SCHOUPS, *Vijf jaar aanvulling op de Gentse immobiliënmarkt van 1483-1503: 1478-1483*, in DE BELDER J., W. PREVENIER en C. VANDENBROEKE, (eds), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20e eeuw, (Studia Historica Gandensia 257)*, Gent, 1983, p. 23-40.

Als vervolg op het boek *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503* van M. BOONE, M. DUMON en B. REUSENS (1981) werden volgens dezelfde methode de jaren 1478-1483 behandeld. Opnieuw zijn tabellen opgemaakt van de renten en huistransakties aan de hand van de jaarregisters van de schepenen van de keure. In het artikel werden ze samen met de in 1981 reeds bekomen cijfers afgedrukt. Zo krijgt men een globaal overzicht voor de periode 1478-1503.

63. DE HERDT R., *Jakob van Artevelde. Historische evokatie, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1986, 32 blz.

Brochure met een tekst rond het optreden van Jakob van Artevelde. De tekst die een vrije interpretatie is van de historische feiten, hoorde bij de stadswandelingen op 11 juli en tijdens de feestweek.

64. GOEMINNE L., *Pachtvoorwaarden van een watermolen te Aaigem (bij Gent) in 1170*, in *Molenecho's*, jg. 12, (1984), nr. 6, p. 426-429.

Afdruk van het pachtkontraat in een uitgave van A. VAN LOKEREN, met bespreking. Geïllustreerd.

65. NICHOLAS D., *The domestic life of a medieval city: women, children and the family in fourteenth-century Ghent*, Nebraska, 1985, X + 261 blz.

De auteur gebruikte voor zijn studie in hoofdzaak de jaarboeken van de schepenen van de keure en gedele en de stadsrekeningen. Hij rekonstrueert het familiaal leven in de 14de-eeuwse grootstad Gent vanuit verscheidene invalshoeken: sociaal, economisch, juridisch, enz. Tal van thema's worden uitgewerkt die in vele gevallen vooroordelen over het middeleeuwse maatschappelijk leven ontcrachten. Worden onder meer beschreven: de sexuele gedragspatronen, de rol van de vrouw in het gezin en in de zakenwereld, het verantwoordelijkheidsgevoel voor de opvoeding en het welzijn van de kinderen en de betekenis van de familieklan voor het gezin. Met plaats- en persoonsnamenindex en plattegrond van de Gentse kuip.

66. PREVENIER W., *De charmes van de diplomatie: centraliserende hertogen van Bourgondië in de (machts-)balans met een autonomistisch Gents stadspatriciaat 1379-1438*, in PIJNENBURG W.J.J., K. ROELANDTS en V.F. VANACKER, (red.), *Feestbundel voor Maurits Gysseling. Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden bij gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, (Instituut voor Naamkunde), Leuven, 1984, p. 293-300.

Het naar autonomie strevende Gent kwam tussen 1379 en 1438 herhaaldelijk in botsing met zijn vorsten (graaf Lodewijk van Male en nadien de Bourgondiërs). Telkens was het de landsvorst die een centraliserende maatregel, tegen de aloude stedelijke vrijheden en privileges in, trachtte door te drukken. De reacties van de stad liepen soms uit op wapengeweld, maar meestal op verbaal geweld. Toch slaagden de hertogen van Bourgondië er telkens weer in door hun diplomatiek optreden de conflicten af te ronden. Van 1385 af en gedurende bijna 70 jaar lang kon de vrede aldus gehandhaafd worden.

67. PREVENIER W., *La démographie des villes du comté de Flandre aux XIVe et XVe siècles. Etat de la question. Essai d'interprétation*, in *Revue du Nord*, LXV, (1983), p. 255-275.

Schets van de Vlaamse demografie tijdens de late middeleeuwen. Niet alleen de grote steden Gent, Brugge en Ieper komen afzonderlijk aan bod, maar ook de kleinere en de plattelandskasselrijen. Tot slot wordt een globale interpretatie van de gegevens in het geheel van de Nederlanden gebracht. Met twee kaarten. Ook verschenen als nummer 256 van *Studia Historica Gandensia*.

68. PREVENIER W. en J. BAERTEN, *Nieuwe inzichten van Duitse mediëvisten over de sociale en politieke spanningen in een aantal laat-middeleeuwse steden (Gent, Keulen, Mainz, Braunschweig en Lübeck)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LX, (1982), p. 339-354.

Vooraf het eerste gedeelte van dit artikel door W. PREVENIER is hier relevant. Het behandelt het boek van R. MARTINS, *Wertorientierungen und wirtschaftliches Erfolgsstreben mittelalterlicher Grosskaufleute. Das Beispiel Gent im 13. Jahrhundert* (1976). Deze monografie wordt origineel genoemd in haar vraagstelling naar de waarde-oordelen en de motieven tot handelen op politiek en sociaal-economisch vlak van de 13de eeuwse Gentse kooplieden. Ze bevat heel wat nieuwe thesen in verband met deze bevolkingsklasse, die kritisch belicht worden.

69. SCHOUPS I., *Een aanzet van gecomputeriseerd historisch onderzoek*, in DE BELDER J., W. PREVENIER en C. VANDENBROEKE, (eds.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20e eeuw*, (*Studia Historica Gandensia* 257), Gent, 1983, p. 41-58.

De auteur stelt een komputeronderzoek voor van de akten opgenomen in de 15de eeuwse Gentse jaarregisters van de schepenen van de keure en van gedele. Alle interessante elementen uit die akten worden opgeslagen in een „data-bank”. Daar kunnen ze gekoppeld worden aan gegevens uit andere bronnen en volgens een hiërarchische structuur of relatie met elkaar verbonden worden. De bedoeling hiervan is de Gentse sociale geschiedenis van de 15de eeuw langs de prosopografie te benaderen. Deze werkmethode tracht door systematisch biografische gegevens in een historische kontekst te gebruiken tot verklaringsmodellen te komen. Met bijlagen.

70. SOSSON J.P., *A propos des „travaux publics” de Bruges, Bruxelles, Damme, Gand, Mons et Ypres aux XIVe et XVe siècles*, in O. CHAPELOT en P. BENOIT, *Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Age*, Parijs, 1985, p. 103-115.

Op basis van bewaard gebleven stadsrekeningen uit Brugge, Brussel, Damme, Gent, Bergen en Ieper wordt getracht gegevens te verzamelen omtrent de laat-middeleeuwse openbare werken in de stedelijke

milieus van de Zuidelijke Nederlanden. De Gentse stadsrekeningen werden onderzocht van 1351 tot 1364 in de uitgave van A. en H. VAN WERVEKE (1970). Beschreven worden : de herkomst van de verbruikte bouwmaterialen, het aandeel van metalen en steensoorten en de budgettaire implicaties van die openbare werken.

71. VAN CAENEGEM R.C., *Recht en politiek: de „Precepta” van graaf Filips van de Elzas voor de stad Gent uit het jaar 1178, in Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middel-eeuwen en de nieuwe tijd, Liber Amicorum Jan Buntinx (Symbolae series A / vol. 10)*, Leuven, 1981, p. 51-62.

De „Precepta” van Filips van de Elzas bevatten aanvullingen en preciseringen bij de Grote keure (1165-1177). De tekst zelf werd reeds eerder kritisch uitgegeven door de auteur in samenwerking met L. MILIS in de *HMGOG* van 1979. Dit artikel analyseert de „Precepta” inhoudelijk en situeert deze in de relatie tussen de graaf enerzijds en de Gentse schepenen en de bevolking anderzijds.

72. VERHULST A., *De heilige Bavo en de oorsprong van Gent, in Academiae Analecta. Klasse der Letteren*, jg. 47, (1985), nr. 1, p. 75-90.

Er verscheen eveneens een licht gewijzigde Franse versie van het artikel : ID., *Saint Bavon et les origines de Gand*, in *Revue du Nord*, LXIX, (1986), p. 455-470. De auteur brengt enige aanvullingen op zijn hypothese omtrent het ontstaan van de stad Gent. De aanvullingen betreffen de ligging van de kluis waar rond het midden van de 7de eeuw de heilige Bavo verbleef en oorspronkelijk begraven werd, en de ligging van de oudste stedelijke kern in de omgeving ervan. De kluis kan gesitueerd worden op de plaats van de huidige Sint-Baafskathedraal. Ten noorden ervan zou een nederzetting met handelskarakter ontstaan zijn, die zich uitbreidde naar de Schelde toe. Met kaart.

73. VERHULST A., *Leie en Schelde als grens in het portus te Gent tijdens de Xde eeuw*, in PIJNENBURG W.J.J., K. ROELANDTS en V.F. VANACKER, (red.), *Feestbundel voor Maurits Gysseling. Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden bij gelegenheid van zijn 65e verjaardag, (Instituut voor Naamkunde)*, Leuven, 1984, p. 407-419.

Vooraf wordt de opvatting weerlegd dat het deel van de Leie tussen het Gravensteen en de Krommewal een gegraven doorsteek zou zijn. De Leie scheidde hier tot in 1274 het grafelijke gebied van het stadsschapendom. Vervolgens wordt de functie van de Leie en de Schelde besproken als algemene grens tussen de patronaatsgebieden van de Sint-Baafs- en de Sint-Pietersabdijen. Deze begrenzing zou

vastgelegd zijn in 964. Ook het grondgebied van de Gentse portus schijnt toen al duidelijk afgebakend. Met kaart.

74. VERHULST A., *Neue Ansichten über die Entstehung der flämischen Städte am Beispiel von Gent und Antwerpen*, in *Niederlande und Nordwestdeutschland. Franz Petri zum 80. Geburtstag*, Keulen-Wenen, 1983, p. 1-17.

Ook verschenen als nummer 255 van de *Studia Historica Gandensia*. Met kaarten.

75. ZOETE A., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419)*, (*Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*), Brussel, 1981-1982, 2 dln., XLVIII + 704 + 925 blz.

Onder meer op basis van excerpten uit de Gentse stadsrekeningen, aanwezig op het Stadsarchief en het Algemeen Rijksarchief te Brussel (Rekenkamers) werden deze „Handelingen” samengesteld. Ze rekonstrueren de bijeenkomsten van de vier Leden (Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije) en de drie Staten (geestelijkheid, adel, en Leden), de volksvertegenwoordigingen in het graafschap Vlaanderen. Met inleidingen en indices. De twee banden volgen op de „Handelingen” van W. PREVENIER en W.P. BLOCKMANS (1467-1506).

Moderne Tijden

76. BOROWSKI A., *Jan Kachanowski en de Gouden Eeuw van Vlaanderen*, in *Handelingen van het Internationaal Colloquium. Nederlands-Poolse Culturele Ontmoetingen*, Gent, 1985, p. 97-103.
77. DE WIT M., *Johannes Dantiscus en zijn Nederlandse korrespondenten*, in *Handelingen van het Internationaal Colloquium. Nederlands-Poolse Culturele Ontmoetingen*, Gent, 1985, p. 104-117.
78. *Oudheidkundige kroniek*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 5, p. 285-289.

Reproductie van een artikel van A. VAN WERVEKE over de levenswijze van de adellijke families in het 18de-eeuwse Gent.

79. PISTERS J., *Wonen in Gent in de 18de eeuw*, in *Spiegel Historiae*, jg. 21, (1986), nr. 1, p. 14-21.

In dit artikel staat het leven binnenshuis in Gent in de 18de eeuw centraal. De elementen die hierover informatie kunnen geven zijn

o.a. het aantal kamers en hun functies, de inrichting van afzonderlijke vertrekken, het meubilair en de decoratie. Dit alles geeft ons een idee van het kader waarin het gezinsleven zich afspeelde. De bron bij uitstek daarvoor vormen de boedelinventarissen. Door in het onderzoek twee periodes te betrekken, 1737-1739 en 1786-1788 was het mogelijk evoluties na te gaan. Geïllustreerd.

In 't algemeen kan gezegd worden dat in de loop van de 18de eeuw het streven naar meer comfort en huiselijkheid groter werd. Ook de lichaamsverzorging kreeg meer aandacht.

80. SCHELSTRAETE C., *Dienstpersioneel in Vlaanderen 1700-1850*, in *Spiegel Historiae*, jg. 21, (1986), nr. 2, p. 72-78.

Enkele gegevens over Gent waar 71 procent van het personeel jonger dan dertig jaar was en 84 procent de leeftijd van 35 nog niet bereikt had.

81. STEEGHERS W. en J. VANNIEUWENHUYSE, *Het Gentse Bijlokehospitaal en de overlijdensboeken uit de 17de en de 18de eeuw*, in *Heemkring Scheldeveld*, XV, (1986), p. 97-121.

Het artikel brengt een naamlijst van personen, geboren in de gemeenten van het Scheldeveld en overleden in het Gentse Bijlokehospitaal. De lijst wordt voorafgegaan door een historiek van het hospitaal en een materiële en inhoudelijke beschrijving van de negen overlijdensboeken. Met illustraties.

82. VIAENE S., *Het Penningkohier van Desteldonk*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXIII, (1986), p. 106-126.

Na een inleiding op dit penningkohier, bewaard in het Gentse Stadsarchief, volgen een uitvoerige ontleding (pachter, eigenaar, pachtgoed, oppervlakte in roeden en prijs) en index van persoonsnamen.

Hedendaagse Tijd

83. DE BREMME J., *De vrede van Gent*, in *De Draeke*, jg. 9, (1986), nr. 3, p. 71-82.

Het verdrag van Gent (1814) besloot de tweede Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog.

Een geïllustreerd overzicht.

84. DE MAEYER J., *Op zoek naar de wortels van de christelijke arbeidersbeweging. De Anti-socialistische Werkliedenbond van Gent vóór 1914*, in E. GERARD en J. MAMPUYS, (eds.), *Voor kerk*

en werk. Opstellen over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging 1886-1986, Leuven, 1986, p. 41-103.

Op 22 mei 1893 werd op de Oudburg te Gent de nieuwe vergaderzaal van de Antisocialistische Werkliedenbond ingehuldigd. Deze bond was gesticht op 15 december 1890 door toedoen van Arthur Verhaegen, die er de eerste voorzitter van werd. Deze bond was een federatie van de traditionele katholieke volkswerken en de in 1886 opgerichte Algemene Bond van Werklieden en Burgers. Deze laatste had zich einde 1886 in de kijker gewerkt met de stichting van de Antisocialistische Katoenbewerdersbond. De auteur zoekt daarop naar de wortels van de Antisocialistische Werkliedenbond; bespreekt de werking van deze bond zelf, en haar moeizame strijd voor politieke autonomie. Met René Debruyne wordt het Gentse syndikalisme op een nieuwe leest geschoeid, doch vooral na 1900 bleek ook het gebrek aan cohesie. Geïllustreerd.

85. *Honderd jaar christelijke vakbeweging 1886-1986*. S.l., s.d., 165 blz.

Deze terugblik op de geschiedenis van de kristelijke vakbeweging is onderverdeeld in drie grote periodes. De eerste behandelt van 1886 tot 1930 de geboorte van het kristelijk syndikalisme en de moeizame strijd om erkenning. De tweede periode, 1930-1950, spreekt over de verdere uitbouw van het A.C.V. Een derde periode behandelt de invloed van het kristelijk vakverbond in de moderne samenleving. Vooral in de vroegste periode is de rol van Gent in de geschiedenis van de kristelijke vakbeweging belangrijk, o.m. door de oprichting in 1886 van de Antisocialistische Katoenbewerdersbond, van de Antisocialistische Werkliedenbond in 1890 en van het Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen van België in 1904. Rijk geïllustreerd.

86. MAMPUYS J, *De propaganda van pater Rutten voor de christelijke vakbeweging 1900-1914*, in E. GERARD en J. MAMPUYS, (eds.), *Voor kerk en werk. Opstellen over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging 1886-1986*, Leuven, 1986, p. 105-135.

Vóór 1900 was er van een algemene beweging van het kristelijk syndikalisme nog geen sprake. Slechts enkele kleine vakverenigingen — een zwaartepunt lag hierbij in de Gentse textielindustrie — poogden de belangen van hun leden te verdedigen. Na 1900 constateert men een streven naar eenheid binnen de vakbeweging zelf en een ijveren voor erkenning binnen de katholieke gemeenschap. De grote promotoren hiervan waren pater Rutten en zijn in 1904 opgericht Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen, dat gevestigd was in de Holstraat te Gent. Vanuit Gent zou de dominikaan George (Ceslas) Rutten (° Dendermonde 1875) een jarenlange propagandaveldtocht starten die in vier punten kan samengevat worden :

- de oorzaken en gevolgen der sociale wantoestanden
 - waarom wij kristelijke vakverenigingen oprichten
 - over vooroordelen en misverstanden t.o.v. de kristelijke vakbewe-
ging
 - doel en middelen ter versterking van de kristelijke vakbeweging
- Met bijlage: voornaamste publikaties van G.C. Rutten vóór 1914. Geïllustreerd.

87. MARTIN D., *De Rijksuniversiteit Gent tijdens de bezetting 1940-44. Leven met de vijand, (Uit het verleden van de R.U.G., Nr. 21)*, Gent, 1985, 176 blz.

Na mei 1940 was het aan alle Belgische universiteiten tot een snelle werkhervatting gekomen. Te Gent legden de academische autoriteiten zich zonder openlijk protest neer bij een aantal ingrepen (sommige waren onwettig) van de bezetter.

Het blijft de vraag of men reeds in 1940 inzag dat de bezetter aanstuurde op een totale hervorming van het Gentse en Belgische hoger onderwijs.

Collaborateurs en verzetslui vormden slechts een kleine minderheid. In 1942-43 kwam het tot felle reacties tegen de verplichte tewerkstelling van de studenten. Gent werd echter niet als één van de actieve centra van de Belgische weerstand beschouwd.

88. PAUWELS L., *Recht en plicht. Honderd jaar christelijk syndicalisme in de textiel, 1886-1986*, (Gent-Leuven), 1986, 191 blz.

Op 18 december 1886 startten de Gentse textielbewerders te Gent met een nieuwe vakvereniging, die tot de Antisocialistische Katoenbewerdersbond werd gedoopt en waarvan Leo Bruggeman deel uitmaakte. Onder stimulans van de Algemene Bond van Werklieden en Burgers, die eerder in 1886 was gesticht en voor de theoretische onderbouw zorgde, zette deze bond zich af tegen de opkomst van het socialisme. De stichtingsdatum van de Antisocialistische Katoenbewerdersbond is niet enkel de aanzet van de Christelijke Textielcentrale, maar wordt ook beschouwd als het begin van de kristelijke vakbeweging. De syndikale werking van de eerste Gentse vakverenigingen met kristelijke inslag werd door René Debruyne zoveel mogelijk gecentraliseerd. Samen met pater Rutten, vanaf 1900 eveneens te Gent in de voorste linie, opende hij de weg naar een nationale kristelijke beroepscentrale. Het kwam tot een centraal verbond der Christelijke Textielbewerders, dat verder bevruchtend werkte voor de oprichting van een Algemeen Secretariaat der Christene Beroepsverenigingen (1904), en later voor het Algemeen Christelijk Vakverbond (1912).

Na 1918 zou Emiel Verheeke het Centraal Verbond uitbouwen tot de sterkste vakcentrale van het A.C.V. en een grote rol spelen bij de centralisatiebeweging binnen het A.C.V. De gedurfde hervor-

mingsplannen van Verheke brachten hem echter in konflikt met de A.C.V.-top.

De syndikale akties van het Centraal Verbond, en later van de Christelijke Centrale der Textiel- en Kledingbewerkeren liepen over 't algemeen vrij gekoördineerd. De strijd tegen de vier getouwen o.l.v. Maurits Van Lierde, de krisisperiode van de jaren '30, het totstandkomen van het Textielplan werden gekenmerkt door een doorge-dreven overleg tussen de sociale partners en de overheid.

Met noten, bronnen, bibliografie. Rijk geïllustreerd.

89. POELMAN R., *Pauselijke Zouaven uit de Oost-Oudburg*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXII, (1985), p. 5-27.

Na een algemene inleiding over het bronnenmateriaal betreffende de pauselijke zouaven, over de politieke toestand in de 19de eeuw, het waarom van de zouaven, hun rekrutering en het verloop van de door hen gevoerde strijd, volgt een korte biografische nota over een vijftiental zouaven. Met voetnotenapparaat.

90. VERMEULEN A.-M., *De huwelijksacten van de burgerlijke stand als bron voor de sociaal-economische geschiedschrijving. Beroepsoriëntatie en sociale homogamie in het 19de-eeuwse Gent*, in *HMGOG*, XXXIX, (1985), p. 203-222.

De burgerlijke stand werd opgericht door de Franse wet van 20 september 1792. De gegevens erin opgenomen bezitten na juiste methodische verwerking en interpretatie een belangrijke historische, zelfs historisch grensverleggende waarde. Op basis van zes jaarlijkse steekproeven in de Gentse huwelijksakten wordt gepeild naar de beroepsoriëntatie in het 19de-eeuwse Gent en naar de sociale homogamie. Uiteindelijk blijkt dat in Gent het maatschappelijk leven nog weinig flexibel was. Het sociaal immobilisme en isolement betekenden voor de elite een beveiliging van haar superioriteit, voor de lagere bevolkingsgroepen daarentegen was het de bevestiging van haar virtuele onmacht. Met kritisch apparaat en bijlagen.

Kerkgeschiedenis, kloosters

91. ASAERT G., *Abbaye de Baudelo à Sinaai-Waes puis à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume*, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis), Luik, 1980, p. 239-269.

Het artikel bevat een overzicht van de bronnen, de literatuur, de ikonografie en de sigillografie, een historiek en biografieën van de abten van Boudelo.

92. BERINGS G., *Les patronages des saints dans la vallée de l'Escant. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation*, in *Revue du Nord*, dl. LXIX, (1986), p. 433-453.

De namen van patroonheiligen van kerken zijn een interessante bron voor de geschiedenis van de kristianisatie. De methode die hierbij door de auteur ontwikkeld werd wordt beschreven aan de hand van drie patrocinia die alle ook voor Gent belangrijk zijn, nl. Sint-Pieter, Sint-Maarten en Sint-Amand.

93. BRANTEGEM C., *100 jaar Sint-Eligiuskerk. Wel en wee van onze parochie van 1844 tot 1984*, s.l., 1984, 102 blz.

Historiek van de Sint-Eligiusparochie te Gentbrugge, die in 1844 ontstond als afsplitsing van de algemenere Simon- en Judasparochie. Initiatiefnemer pastoor Henricus Bouckaert wenste met deze stichting de afgelegen Arsenaalwijk een eigen kerk te bezorgen. Geïllustreerd.

94. DAEM M., *De broederschap van St.-Jakob in Compostella te Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, LX, (1985), nr. 2, p. 63-74.

De broederschap werd gesticht om de pelgrims naar het vermeende graf van Sint-Jakob in Santiago de Compostella (Spanje) bij hun doortocht te Gent bij te staan. Hiervoor stond een hospitaal ter beschikking aan het Nieuwland, het Sint-Jakobshospitaal. Op het einde van de 15de eeuw werd de broederschap van het hospitaal naar de Sint-Jakobskerk overgebracht en nog een eeuw later blijkt ze opgeheven te zijn. Met illustraties.

95. DAEM M., *Het mirakelboek van het St.-Jakobsgodshuis te Gent. Pelgrims uit Vlaanderen en Brabant*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 2, p. 107-113.

In het archief van het godshuis St.-Jakobs te Gent (S.A.G.) bevindt zich in handschrift een mirakelboek van vier folio's. De eerste twee folio's zijn gewijd aan het verlenen van aflaten. Een inleidend gedeelte van het manuscript verhaalt verder hoe en wanneer een kruis in het godshuis geraakte en mirakelen gebeurden.

96. DECORTE J., (ed.), *Henrici de Gandavo Quodlibet XIII, (Ancient and Medieval Philosophy. De Wulf-Mansion Centre series 2)*, Leuven, 1985, LXXXIII + 265 blz.

Hendrik was vermoedelijk van Gentse afkomst. Hij bezette tijdens de 13de eeuw een leerstoel in de godgeleerdheid aan de universiteit van Parijs en was ook aartsdiaken, eerst in Brugge en nadien in Doornik. Het „Quodlibet XIII” bevat zijn standpunt in verband

met een biechtprivilege dat door de paus aan de bedelorden was toegekend. De tekstuitgave vormt het 18de deel van de „Opera Omnia” van de wijsgeer. Met voorwoord, inleiding en tafels. Geïllustreerd.

97. DE GRAUWE J., *Historia Cartusiana Belgica, (Analecta Cartusiana 51)*, Salzburg, 1985, 278 blz.

Alle kartuizerkloosters die ooit bestaan hebben op Belgisch grondgebied worden beschreven. Van elk klooster worden kort behandeld: de benaming, de geschiedenis, de overgeleverde archieven, de bibliografie, de kloosterbibliotheek en de monniken-schrijvers, de kunstwerken en wat nu nog visueel overblijft. Het Gentse kartuizerklooster (p. 126-146) was van 1328 tot 1578 op Rooigem gelegen en nadien op Meerhem. Met inleiding, persoonsnamenindex en illustraties.

98. DE JONG A.P., (red.), *Het edele huis. Korte geschiedenis van de instellingen van de congregatie van de zusters van liefde aan de Sint-Lievenspoortstraat te Gent, (Hoger Instituut voor Paramedische Beroepen, v.z.w. congregatie zusters van liefde J.M.)*, Gent, 1983, 125 blz.

In 1844 richtten de zusters van liefde in de Theresianenstraat een tehuis op voor berouwvolle jonge vrouwen; ook oudere dames en werkloze dienstmeiden werden opgenomen. Weldra bleek het gebouw te klein en de gemeenschap bezette van 1877 af een tweede complex in de Sint-Lievenspoortstraat. De zusters breidden hun werkzaamheden nog uit en legden zich toe op het onderwijs en de opvoeding van zowel valide als mindervalide meisjes. Thans zijn in de Sint-Lievenspoortstraat het Hoger Instituut voor Paramedische Beroepen, Klankvreugde, het Revalidatiecentrum, het Medisch-Pedagogisch Instituut en Kindervreugde gevestigd. Met voorwoord, bibliografie, inleiding, bijlagen en illustraties.

99. DE PUE J.P., *Geschiedenis Groot Begijnhof Sint Elisabeth Gent en Sint-Amandsberg, (De paters dominicanen v.z.w.)*, Leuven, 1984, 61 blz.

De brochure schetst het ontstaan van het Groot Begijnhof in de 13de eeuw en de inrichting ervan. Hoofdstukken werden ook gewijd aan biografieën van de begijntjes Matteken, Nicolae Nieuwland en Theresia Verhaeghe, aan de betekenis van de dominicanen voor het begijnhof en aan de moeilijkheden en de uiteindelijke verhuis naar Sint-Amandsberg in 1874. Met inleiding, bibliografie en bijlagen. Geïllustreerd.

100. DE VOS A., *Abbaye d'Aurea Cella à Doornzele, puis à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1980, p. 287-306.

In het begin van de 13de eeuw vestigden benediktinessen uit de abdij van Gistel zich te Doornzele (Evergem). Ze wensten zich in de eenzaamheid terug te trekken onder een strengere kloosterregel. De gemeenschap werd opgenomen in de cisterciënzerorde. Na de herovering van Gent door Farnese in 1584 werd de abdij uit veiligheids-overwegingen naar Gent overgebracht. De monialen verstrekten er onderwijs aan meisjes van goeden huize. In 1796 werd de abdij opgeheven. Het artikel brengt een bespreking van de beschikbare bronnen, de literatuur en de ikonografie, en een historiek en biografieën van de opeenvolgende abdisen.

101. DE VOS A., *Prieuré de Notre-Dame ten Hove à Waarschoot, plus tard à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1980, p. 271-286.

De priorij werd in 1444 met de goedkeuring van de bisschop van Doornik door Simoen uten Hove te Waarschoot gesticht. De eerste gemeenschap bestond uit zeven monniken van Warmond (Nederland), die behoorden tot de cisterciënzerorde. Van 1662 af en tot haar afschaffing in 1796 was de priorij in Gent gevestigd. Met een overzicht van het bronnenmateriaal, de literatuur, de priorijbibliotheek en de ikonografie, en met een historiek en biografieën van de priors.

102. D'HUYS B., *Gent en zijn begijnhoven : een 750-jarig huwelijk*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 33, (1984), nr. 4, p. 99-106.

Korte historiek van de Gentse begijnhoven : het St.-Elisabethbegijnhof (sinds de verhuis van 1874 Groot Begijnhof Sint-Elisabeth te Sint-Amandsberg), het Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie en het Sint-Aubertusbegijnhof. Met illustraties.

103. FORTIE L., *50 jaar H. Hartkerk te Kolegem, (Heemkundige Kring Marka)*, 1986, 8 blz.

Korte historiek van de in 1936 ingewijde kerk op Kolegem (Maria-kerke). Met illustraties.

104. GOOSSENS J., P. TRIO en E. VAN MINGROOT, *Prieuré de Sainte-Agnès à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Quatrième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1984, p. 799-828.

In 1435 vestigden zich enige religieuzen uit het klooster Sion van Oudenaarde te Gent. De gemeenschap werd op 10 juli 1454 een besloten klooster volgens de regel van Sint-Augustinus. In 1545 openden de zusters op de Gansdries een kostschool voor meisjes van goeden huize. In 1783 werd het klooster gesloten. Bevat een overzicht van de bronnen, de literatuur, de kloosterbibliotheek, de ikonografie, de sigillografie en epigrafie, een historische nota en biografieën van de priorinnen.

105. GYSSELING M., *De oudste statuten van het Groot Begijnhof*, in *Heemkundige Kring de Oost-Oudburg v.z.w. Jaarboek*, XXI (1984), p. 2-20.

Uitgave van de oudste statuten en het bijvoegsel uit 1354 van het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth. De statuten zijn te dateren tussen 1322 en 1346. De uitgever transcribeerde de originele middelnederlandse tekst en geeft ook een vertaling. Met illustratie.

106. *Het uitzicht van het Oud Begijnhof van Sint-Elisabeth te Gent door de eeuwen heen. Tentoonstelling*, (Stad Gent. Dienstencentrum „ten Hove”), Gent, 1984, 25 blz.

Tentoonstelling van grafische documenten waarop het begijnhof als geheel voorgesteld is. Met woord vooraf door schepen G. BRACKE, inleidend artikel van C. VANDENBUSSCHE en lijst van negentien tentoongestelde fotoreproducties. Geïllustreerd.

107. HOUTMAN E., *Abbaye de Groenenbriel à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Quatrième volume*, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis), Luik, 1984, p. 731-747.

Simon de Mirabello stichtte een klooster in zijn kasteel Ten Walle in 1341. De stichting kwam echter niet van de grond tot in 1370. Door toedoen van de abten van de Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdijen werd toen een nieuw klooster opgericht aan de Groenenbriel, bevolkt met monialen uit de viktorinnenabdij van Mechelen. In 1578 werden de gebouwen in beslag genomen door de kalvinisten, die er een latijnse school in onderbrachten. Na de religietroebelen keerden de zusters terug en verbleven in de herstelde abdij tot in 1796. Het artikel bevat een overzicht van de bronnen, de literatuur, de sigillografie en de ikonografie, een historiek en biografieën van de abdisen.

108. NUYTENS M., *Abbaye d'Oosteeklo*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume*, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis), Luik, 1980, p. 437-446.

Rond 1228 werd een eerder gestichte religieuze vrouwengemeenschap uit Oosteeklo opgenomen in de orde van Cîteaux. Sinds 1585 verbleven de monialen te Gent. De abdij werd in 1796 opgeheven. Overzicht van bronnen, literatuur, ikonografie, sigillografie en epigrafie. Met een historische nota en biografieën van de abdisen.

109. NUYTTENS M., *Abbaye de ter Hagen à Axel, Merelbeke et Gand, in Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1980, p. 461-471.

Omstreeks 1230 werd een gemeenschap van vrome vrouwen gevormd nabij Axel (Nederland). Ze werd geïncorporeerd in de orde van Cîteaux. Wegens dijkbreuken en overstromingen werd de abdij in de 13de eeuw tijdelijk naar Merelbeke overgebracht. Van 1586 tot 1796 verbleven de monialen te Gent. Bevat een bespreking van bronnen, literatuur, ikonografie, sigillografie, heraldiek en epigrafie en een historische nota en biografieën van de abdisen.

110. NUYTTENS M., *Prieuré de Sainte-Marguerite dit Betbléhem à Deinze, puis à Gand, in Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Quatrième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1984, p. 845-858.

Het verlaten begijnhof van Deinze werd in 1423-1424 ingenomen door enige religieuze vrouwen. Sinds 1456 vormden ze er een besloten gemeenschap volgens de regel van Sint-Augustinus. Na de 16de eeuwse godsdienststroevelen werd de priorij naar Gent overgebracht. De zusters openden er een kostschool. Het klooster werd in 1796 definitief afgeschaft. Overzicht van bronnen, literatuur, kloosterbibliotheek, ikonografie en sigillografie, en met een historiek en biografieën van de opeenvolgende priorinnen.

111. *Sint-Pauluskerk Gent 1931-1981. Jubelboek*, s.l., s.d., 166 blz.

In 1902 ontstond officieel de Sint-Paulusparochie. De kern ervan was de druk bevolkte Kortrijksesteenweg. Op 19 maart 1905 werd een houten noodkerk in gebruik genomen. Pas in 1931 kon ze vervangen worden door de huidige stenen Sint-Pauluskerk. Het boek beschrijft ook het parochiaal leven tot op vandaag. Met ten geleide van pastoor E. VAN DEN DAELE, het verslag van de academische zitting van 20 september 1981 en illustraties.

112. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes en personen van het Klein Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie te Gent, afkomstig uit het Land van Dendermonde 1673-1796, in De V.V.F. in het Land van Dendermonde*, jg. 4, (1986), nr. 2, p. 5-6.

Lijst van vijftien begijntjes en twee juffrouwen overleden in het Klein Begijnhof.

113. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes van het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent, uit de gemeenten van Scheldeveld (1701-1796)*, in *Heemkring Scheldeveld*, XV, (1986), p. 123-125.

Geïllustreerd.

114. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes en personen van het Klein Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie te Gent, afkomstig uit het Land van Waas 1673-1736*, in *V.V.F.-kroniek van het Land van Waas*, XIV, (1986), nr. 1, p. 2-3.

115. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes en een persoon van het Klein Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie te Gent, afkomstig van Brugge*, in *V.V.F.-krant - afdeling Brugge*, XVIII, (1986), nr. 3, p. 22.

116. VAN ACKER G., *Abbaye de la Byloke à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1980, p. 329-353.

Kort na 1200 richtten de uten Hove's in Onderbergen het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal op. Om de hospitaalgoederen te beheren werd in 1215 de abdij Onze-Lieve-Vrouw ten Bos in Lokeren gesticht. In 1228 verhuisde het hospitaal naar Ekkergem. Het beheer over het nieuwe hospitaal werd toevertrouwd aan een nu vanuit Lokeren opgerichte cisterciënzerinnenabdij „Portus Beatae Mariae”. Konkreet oefende de abdij op Ekkergem toezicht uit over de ziekenzorg in het Bijlokehospitaal. Met bespreking van het bronnenmateriaal, de literatuur, de sigillografie, de ikonografie, de epigrafie en de heraldiek, en met een historiek en biografieën van de abdisen.

117. VAN DER LAAN P.H., *Gereformeerde predikanten „ten Predikbeeren” 1580-1584, (Gereformeerd Kerkcentrum te Gent)*, Gent, 1984, 40 blz.

Brochure samengesteld bij de herdenking van de sluiting van de kalvinistenschool, die tussen 1580 en 1584 ondergebracht was in het Gentse predikherenklooster. Met voorwoord, literatuuropgave en illustraties.

118. VANDERMEERSCH P., (ed.), *Psychiatrie, godsdienst en gezag. De ontstaansgeschiedenis van de psychiatrie in België als paradigma, (Levensbeschouwing en geestelijke gezondheid, 1)*, Leuven-Amersfoort, 1984, XVI + 297 blz.

Bundel van artikels in verband met de historische ontwikkeling van de psychiatrie in België (1800-1850) en de levensbeschouwelijke achtergronden ervan. Interessant voor Gent zijn: A. LIEGEOIS, *Triest, Guislain en de broeders en zusters van liefde* (p. 171-195) en ID., *De activiteiten van andere religieuze congregaties* (p. 205-218). Met voor- en nawoord.

119. VANMALDEGHEM A., *Geschiedenis van de congregatie O.-L.-Vrouw Visitatie Gent 1669-1984*, s.l., 1984, 264 blz.

De kongregatie werd in Gent op het einde van de 17de eeuw gesticht. De religieuzen werden naar hun patroonheilige Franciscus van Sales Sales-zusters genoemd. Hun aandacht ging vooral uit naar de opvoeding van arme kinderen. De Saletschool was achtereenvolgens in de Hoofdkerkstraat, op de Brabantdam en in de Onderstraat gelegen. Van de 19de eeuw af behoorden het klooster en de school tot de Visitatieorde. Met bijlagen en bibliografie.

120. VAN MINGROOT E., *Prieuré de Galilée à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Quatrième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1984, p. 761-794.

Jan Eggaert, heer van Purmerend en Spaarnland, schonk in 1431 zijn huis in Gent om er een klooster van reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus op te richten. Tussen 1578 en 1584 vluchtten de zusters tijdelijk voor de kalvinisten. De priorij werd in 1783 opgeheven en de gebouwen ter beschikking gesteld van de ursulinen. Met bespreking van de bronnen, de literatuur, de priorijbibliotheek, de ikonografie, de heraldiek, de sigillografie en de epigrafie, en een korte historiek en biografieën van de priorinnen.

121. VAN SIMAEY C., *Prieuré de Sainte-Barbe dit Joris Vrancx à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Quatrième volume, (Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis)*, Luik, 1984, p. 829-844.

Joris Vrancx stelde een woning in de Savaanstraat ter beschikking van enige religieuzen, die in 1455 de regel van Sint-Augustinus aannamen. De zusters verstrekten onderwijs aan meisjes. In 1796 werd hun gemeenschap definitief ontbonden. Met bespreking van bronnen, literatuur, kloosterbibliotheek, ikonografie, sigillografie en epigrafie en met een korte historische nota en biografieën van de priorinnen.

122. VLEESCHOUWERS C., *Abbaye de Notre-Dame-au-Bois à Lokeren, puis de Nieuwenbos à Heusden et ensuite à Gand*, in *Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume,*

(*Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis*), Luik, 1980, p. 379-436.

De abdij werd in 1215 te Lokeren opgericht om het patrimonium van het Onze-Lieve-Vrouw'hospitaal in Onderbergen te beheren. Nog hetzelfde jaar werd ze opgenomen in de orde van Cîteaux. In 1234 werd het beheer over het Gentse hospitaal overgedragen aan de Bijlokeabdij. De Lokerse gemeenschap verhuisde in 1246 naar Heusden en in 1584 naar Gent. In 1796 werd ze opgeheven. Met een overzicht van de bestaande bronnen, de literatuur, de ikonografie, de architecturale resten, de epigrafie, heraldiek en sigillografie en met een historiek en biografieën van de abdisen.

123. *Werken van barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden. Tentoonstelling*, Leuven, 1985, 367 blz.

De tentoonstelling en de bijhorende katalogus willen een volledig overzicht geven van de historische en artistieke rijkdom van deze 650 jaar oude karitatieve kloosterorde. Niet alleen wordt de alexianenorde in het algemeen behandeld, maar ook de verschillende kloosters komen aan bod. Het Gentse klooster (p. 72-76) was nabij de huidige Oude Houtlei gelegen. Met een ten geleide van G.E. DEWILDE, een verantwoording, bijlage en een register van persoonsnamen. Geïllustreerd.

124. WEYNS N.J., *Abbaye de Tronchiennes, in Monasticon belge. Tome VII, Province de Flandre Orientale. Troisième volume*, (*Nationaal Onderzoekscentrum voor Religieuze Geschiedenis*), Luik, 1980, p. 537-567.

In 1138 werd de augustinessenabdij van Zalegem naar Drongen overgebracht. De kanunniken namen er de premonstratenzerregel aan. Na de 16de eeuwse godsdienststroeibelen weken de monniken uit naar Gent. In 1609 kwamen de vernielde goederen terug in hun bezit. De gebouwen werden hersteld en in 1698 verhuisde de gemeenschap van Gent opnieuw naar Drongen. In 1796 werd de abdij afgeschaft. Met een overzicht van de bronnen, de literatuur, de abdijsbibliotheek, de sigillografie, de heraldiek en de ikonografie en met een historische nota en biografieën van de abten.

125. *Zusters kindsheid Jesu 1835-1985*, s.l., 1985, 101 blz.

Kanunnik Triest stichtte in 1835 de orde. Hij gaf de religieuzen als opdracht mee de vondelingen en verlaten kinderen in het hospitaal van Sint-Jan in d'Olie te verzorgen. De zusters dienden in 1862 echter het hospitaal te verlaten. Ze vestigden zich achtereenvolgens in een huis aan de Kraanlei (1868) en in de Nederpolder (1872). Van 1840 af breidde de kloosterorde haar activiteiten uit. Ze legde zich toe

op de bejaardenzorg, het onderwijs en de ziekenverpleging. Er kwamen ook bijhuizen over gans Vlaanderen en in Zaïre. Met woord vooraf, ten geleide van M.L. DE MEY, bibliografie en illustraties.

Industriële archeologie, scriptophilie

126. BAUTERS P., *Het Oostvlaams molenbestand in 1986, (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks. Nr. 25)*, Gent, 1986, 174 blz.

Voor Gent de bespreking van de molenromp Moleneinde en de molenromp Nokerstraat te Desteldonk ; de molenromp Hoosmolen te Drongen en de bovenkruierwindmolen te Zwijnaarde. Geïllustreerd.

127. DE HERDT R., *1976-1986, 10 jaar Museum voor Industriële Archeologie en Textiel. Overzicht ter gelegenheid van de tentoonstelling „Industriële Archeologie in België”, gehouden in de Sint-Pietersabdij te Gent, van 8.11.86 tot 18.1.87, in V.I.A.T.-Kontaktblad, 20, (1986), nr. 3, p. 1-13. Geïllustreerd.*

128. DE KEUKELEIRE E., *Historisch overzicht van de Gentse tramwegen (1897-1934)*, (Gent, 1985), 156 blz.

Dit overzicht, kronologisch gerangschikt, werd samengesteld uit berichten verschenen in de kranten „Het Volk”, „De Gentenaar” en „De Gazette van Gent”, aangevuld met uittreksels uit verslagen van de Gentse gemeenteraadszittingen, koninklijke besluiten en M.I.V.G.-informatie. Geïllustreerd. Een afzonderlijk boekdeel bevat de bijlagen en verscheen onder de titel : *Bijlage bij het Historisch Overzicht van de Gentse Tramwegen.*

Deze bijlage omvat een keuze van 200 berichten en anekdoten (93 blz.).

129. DETREMMERIE A. en G. DESEYN, *'t Is voor de bakker. De mechanisering van de brood- en banketbakkerij, (Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1986, 168 blz.

Het hoofdstuk *Van broodfraude naar politieke broodnijd* handelt over de evolutie van het bakkerijwezen te Gent, van de nering tot de grootbakkerijen in de vrije markteconomie, waarbij ook de bakkerskoöperatieven en de strijd die deze voerden bij het inpalmen van de arbeiders aan bod komen. In de traditie van het M.I.A.T. vindt men in het hoofdstuk *Werken en leven in de brood- en banketbakkerij* de schriftelijke neerslag van een zevental interviews, afgenomen bij vijf brood- en banketbakkers, een peperkoekbakker en een beheerder van een pralinebedrijf, allen uit Gent of omgeving. Met beknopte bibliografie. Rijk geïllustreerd.

130. DESEYN G., *Omtrent werkloosheid en armoede tussen 1740 en 1850*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, jg. 4, (1986), nr. 3, p. 63-67.

Bondige situering van werkloosheid en armoede. Voetnoten. Geïllustreerd.

131. DESEYN G. en G. VERHEEKE, *Inleiding*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, jg. 4, (1986), nr. 3, p. 3-13.

Inleiding op de vroege katoenindustrie in Gent, waarbij gewezen wordt op de rol van Joos Clemmen en de ingebruikname van de eerste katoenverwerkingsmachines. Geïllustreerd. Met bibliografie.

132. GEVAERT C., *Lima te Latem*, in *G.O.V. Herant*, jg. 21, (1986), nr. 1, 3 blz.

133. LEVIS E., *Het stapelhuis aan het Handelsdok*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 2, p. 64-85.

Op 1 juli 1844 werd door koning Leopold I de eerste steen gelegd van het „Algemeen Entrepôt van Vrije Wederuitvoering”. Het truweel dat de vorst gebruikte wordt nog steeds bewaard in het Bijlokemuseum. Het gebouw was ontworpen door architect Roelandt. In 1856 werd de spoorlijn die dit stapelhuis met het staatsstation verbond, opgesteld. In 1857 werd de eerste kraan aan het Dok opgericht. In 1919 zou het gebouw in vlammen opgaan, doch het werd heropgericht in 1921 naar de plannen van Julius Van Volden door de ondernemers Van Kerkhove & Gilson uit Gent. Met voetnoten. Geïllustreerd.

134. *Nen Bruundoerlog*, (Gent, 1986), z.p.

In 1874 begon een socialistische samenwerkende bakkerij de „Vrije Bakkers” brood te bakken. Toen deze oorspronkelijke socialistische koöperatieve meer en meer een neutraliteitsprincipe ging huldigen, scheurden een 150 socialistische militanten zich af en stichtten in 1880 een eigen maatschappij „Vooruit nr. 1”.

In 1887 werd onder impuls van de hogere klerikale burgerij ook „Het Volksbelang” opgericht. Een andere konkurrent van „Vooruit nr. 1” was „Het Volk”, waarvan het bakkerssyndikaat vanaf 1894 een „Antisocialistische bakkerij” uitbaatte. De konkurrentiestrijd onder de Gentse koöperatieven werd tussen 1880-1895 gevoerd met een echt plakatenoorlog, waarvan in deze brochure een evokatie wordt gegeven. Geïllustreerd.

135. VAN DE WIELE J., *Bier en brouwerijen in het historische Gent. (Gentse Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1986, 28 blz.

In deze brochure, geschreven als begeleiding bij een V.I.A.T.-wandeling, wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van de brouwnijverheid te Gent. In het kort wordt ingegaan op de gebruikte technieken. Een lijst van de nog bewaarde brouwerijgebouwen, de kloosterbrouwerijgebouwen en neringhuizen van de brouwersgilde waarvan nog resten bewaard bleven, sluit deze historiek af. Geïllustreerd.

136. VAN GENECHTEN G., G. CONVENTS en E. MUYLLAERT, *Kermis. Het spiegelpaleis van het volk, (Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent-Leuven, 1986, 207 blz.

Inhoudelijk steunt een belangrijk deel van de catalogus op Gentse gegevens. Dit geldt zeker voor het eerste hoofdstuk van de hand van Guido VAN GENECHTEN onder de titel *De Gentse Foor. Het verhaal van enkele foorreizigers en hun merkwaaardige attracties*. Doch ook het tweede hoofdstuk door Guido CONVENTS onder de titel *Van spel tot amusementsprodukt. Een poging tot het situeren van de kermisfoor in een industrialiserende maatschappij (tot 1940)* bevat heel wat gegevens over Gent. Van p. 43 tot 45 vindt men een kaderartikel: *Halvfastenfoor en zomerkermis te Gent*. Hoe belangrijk Gent was in het leven van de foorkramers komt overigens duidelijk tot uiting in het laatste hoofdstuk *Vertellen van vroeger*. Tien interviews met *oud-foorreizigers* door Guido VAN GENECHTEN. Van de tien interviews werden er negen afgenomen bij foorreizigers die in Gent of omgeving wonen. Opnieuw levert het M.I.A.T. hier een waardevolle bijdrage aan de mondelinge geschiedenis. Rijk geïllustreerd.

137. VIAENE P. en R. DE HERDT, *Industriële Archeologie in België, (Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1986, 416 blz.

Dit naslagwerk en gebruikboek, horend bij de gelijknamige tentoonstelling in het Centrum voor Kunst en Cultuur te Gent (7 nov. '86 - 18 jan. '87), bevat de vermelding van 2.500 industrieel-archeologische sites verspreid over België; 159 daarvan zijn op het grondgebied van Gent gelegen. Ze worden besproken door P. VIAENE. Het boek kwam tot stand ter gelegenheid van het bestaan van tien jaar M.I.A.T. waarvan R. DE HERDT onder de titel *Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel* een werkingsoverzicht brengt. Met bibliografie. Zeer rijk geïllustreerd.

Bij dit handboek hoort ook een kaartenmap, uitgegeven door P. VIAENE onder de titel *Industriële Archeologie in België. Industriel-archeologische Kaart van België*. De map bevat 15 kaarten, waaronder één van Gent.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

138. ADRIAENSSEN F., *Het Zollikofer-De Vigneplan en de Compagnie Immobilière*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, jg. 4, (1986), nr. 1/2, p. 1-83.

Het doel van het onderzoek is te peilen naar de krachten die bij het totstandkomen van een 19de-eeuwse wijk een rol gespeeld hebben. In concreto gaat het over de aanleg van de as Vlaanderenstraat, Henegouwenstraat en Limburgstraat als verbinding tussen het Zuidstation en de oude stadskern. Het uitvoerig artikel omvat vijf hoofdaspekten. Een eerste geeft een beknopt overzicht van de Haussmanniaanse principes; een tweede aspect schetst het profiel van de Nederschelde-wijk vóór de sanering; een derde deel geeft een overzicht van de ruimtelijke oplossingen die over een periode van twintig jaar naar voren werden gebracht, waarbij een ruime aandacht voor het falen van pre-Haussmanniaanse projecten; een vierde hoofdstuk behandelt de principes, reacties en de voltooiing van het Zollikoferprogramma; het vijfde deel schetst de gevolgen van het gerealiseerd urbanisatieproject. Met tabellen en uitgebreid kritisch apparaat. Rijk geïllustreerd.

139. BAILLIEUL B. en M. DAEM, *Het Hotel d'Hane-Steenhuysse te Gent*, in *HMGOG*, XXXIX, (1985), p. 173-201.

Het Hotel d'Hane-Steenhuysse in de Veldstraat te Gent wordt historisch gesitueerd in het milieu waarin het gebouw ontstaan is. Vooral de huizen en panden in de Veldstraat 45-59 komen ter sprake, meer in het bijzonder: Hotel Schamp-Hof van Lovendegem; Huis Coken-trijs; De Belle; De Clopsteghe; Derde Orde Veldstraat; Godshuis Derde Orde; De Derde Ordesteeg; De Bonte Leeuw.

Uit de aangehaalde gegevens blijkt dat het Hotel d'Hane-Steenhuysse gebouwd werd op oudere woningen. De geschiedenis van het hotel wordt gesitueerd vanaf 1628. De gevel van het gebouw dateert uit 1768. De auteurs gaan tevens in 't kort in op de huidige bestemming van het gebouw. Kritisch apparaat. Met bijlagen en illustraties.

140. DECAVELE J., *Honderd jaar geleden. Gentse feesten op de Vrijdagmarkt?*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 35, (1986), nr. 2, p. 31-35.

Rond de eeuwwisseling stelden enige Gentse kunstkenners plannen voor om de Vrijdagmarkt naar het voorbeeld van de Grote Markt te Brussel te restaureren in de oorspronkelijke renaissancestijl. Na het eerste enthousiasme raakte het projekt in de vergetelheid, eerst door het protest van enige gemeenteraadsleden en nadien door het optrekken van het eclectische „Ons Huis” naar de plannen van architect Ferdinand Dierkens. Geïllustreerd.

141. *De Dulle Griete*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 1, p. 28-29.

Weergave van de fiche die door Hermann VAN DUYSE voor de *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 15* werd opgesteld onder de rubriek *Wapens - Klein Plaatsje genoemd Wanckins Aerde bij de Vrijdagmarkt - XVe eeuw*.

Dulle Griete is de naam van een grote bombarde die zich op de Vrijdagmarkt bevindt. Men veronderstelt dat ze zou gediend hebben bij de belegering van Oudenaarde in 1452 en met het ander oorlogsmateriaal dat opgesteld stond voor de stad, zou achtergelaten zijn door de Gentenaars toen Filips de Goede de stad ter hulp snelde. Geïllustreerd.

142. *De gevel van het Lakenmetershuis (Inventaire Archéologique)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 3, p. 137-138.

Nederlandse versie van het artikel dat op 30 april 1904 door Prosper CLAEYS in het Frans werd gepubliceerd in de rubriek „Burgerlijke Bouwwerken - Vrijdagmarkt - XVIIIe eeuw (1771-1772)”. Geïllustreerd.

143. *De grote klok van het belfort (Inventaire Archéologique - Fiche Nr. 48)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 6, p. 318-320.

Weergave in het Nederlands van de fiche die Ernest LACQUET op 17 oktober 1897 opstelde in het Frans over de grote klok van het Belfort in de rubriek „Muziekinstrumenten - Gemeentelijk Belfort - XVIIe eeuw (1660)”.

Het betreft hier de grootste van de zogenaamde „Triumphanten”, gegoten in 1660. Geïllustreerd.

144. DESEYN G., *Krantenkiosken. Relicten van een turbulente 'Belle Epoque' in Stadsarcheologie*, jg. 8, (1984), nr. 1, p. 52-68.

Overzicht van de geschiedenis van de krantenkiosken in Gent op het einde van de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw.

145. DE PERMENTIER C., *Het Justitiepaleis te Gent*, in *G.O.V. Herant*, jg. 21, (1986), nr. 6, 4 blz.

146. DESPRETZ A., *Kanttekeningen bij grafmonumenten van Jules van Biesbroeck jr.*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 3, p. 126-136.

Jules van Biesbroeck jr. (1873 - 1965) vervaardigde zeven grafmonumenten. Drie waren voor prominenten van de socialistische beweging (de Brusselaar Jan Volders en de Gentenaars Edmond Van Beveren en Jan Foucaert) ; twee voor collega's kunstenaars (Charles Van Loo ; Theodoor en Jozef Vermeulen) en twee voor buitenlandse aristokraten (voor Lady Smith te Lincoln en voor mevrouw Coudoglou te San Remo).

In dit artikel wordt vooral ingegaan op het monument voor Jan Volders (te Evere), waar ook George Minne bij betrokken was. Geïllustreerd. Met voetnoten.

147. DESPRETZ A., *Kanttekeningen bij grafmonumenten van Jules van Biesbroeck jr.*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 4, p. 201-217.

De auteur bespreekt de ontstaansgeschiedenis van het grafmonument voor de socialist Edmond van Beveren (1852-1897). De definitieve versie van het monument werd in 1905 op de Westerbegraafplaats ingehuldigd. Geïllustreerd.

148. DESPRETZ A., *Kanttekeningen bij grafmonumenten van Jules van Biesbroeck jr.*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 5, p. 257-277.

Historiek van de grafmonumenten op de Westerbegraafplaats voor de socialistische voorman Jan Foucaert (1850-1910), de kunstfotograaf en schilder Charles Joseph van Loo (1846-1904) en de schildersfamilie Vermeulen. Alle monumenten werden ontworpen door Jules van Biesbroeck jr. Geïllustreerd.

149. DESPRETZ A., *Wel en wee van „Pietje Bluut”, de „Geketende Prometheus” van Lodewijk van Biesbroeck*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 6, p. 333-347.

Na een biografische inleiding op het leven van Lodewijk Pieter van Biesbroeck wordt de geschiedenis van het beeld „Geboeide Prometheus” geschetst. Geïllustreerd.

150. *De trap van het gewezen klooster der geschoeide carmeliëten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 5, p. 255-256.

Vertaling van de fiche uit de *Inventaire archéologique* door H. VAN DUYSE. Met illustratie.

151. DEVOS P., A. DE KEGEL en L. ROBIJNS, *Beschermde monumenten, landschappen, stadsgezichten en dorpsgezichten*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 38, (1984), p. 143-174.

In 1984 werden in de Provincie Oost-Vlaanderen bij Koninklijk Besluit tien monumenten beschermd, evenals zeven stads- en dorpsgezichten en drie landschappen.

Te Gent de bescherming van : een 16de-eeuws (?) dwarspand (Sleepstraat 168) ; een 18de-eeuwse herenwoning ontworpen door J.-B. Pisson (Recolettenlei 16); het Citadelpark.

152. GEVAERT G., *De Aula van de Gentse universiteit*, in *G.O.V. Heralut*, jg. 21, (1986), nr. 6, 4 blz.

Ontstaan, bouw en beschrijving van de Aula. Geïllustreerd.

153. H.C., *Inventaire archéologique - Fiche nr. 18. Het Pakhuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 2, p. 86-89.

Op 20 april 1897 stelde Armand HEINS in de rubriek „Burgerlijke Bouwkunde” een fiche op over het Pakhuis op de Korenmarkt. Het Pakhuis werd opgericht in 1719 naar de plannen van Bernard De Wilde, nadat de Stad de oude stadsgevangenis op die plaats had laten slopen in 1716. Het Pakhuis zou ook onderdak verschaffen aan de Kamer van Koophandel, de Tekenakademie (1755-1804), de lagere school voor geneeskunde, de messengerie en de openbare waag (1833), de Commissie der Burgerlijke Godshuizen (1797-1799), de Rechtbank van Koophandel (1798-1802 en 1832-1846) en de kursussen geneeskunde (1817-1826).

In 1897 werd het gesloopt om plaats te maken voor het Postgebouw. Geïllustreerd.

154. *Het huis gezegd de Grooten Moor*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 4, p. 193-195.

Vertaling van de fiche uit de *Inventaire archéologique* door E. LACQUET gewijd aan de Grote Moor in de Hoogpoort. Met illustratie.

155. *Kultuurpatrimonium. Beschermde monumenten, landschappen, stadsgezichten en dorpsgezichten*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 39, (1985), p. 161-198.

Voor Gent wordt de rijwoning Lindelei 10 met gevel uit 1779 besproken. Geïllustreerd.

156. LEFEBURE J., *Het Gentse colliseum wettelijk onbeschermd... Enkele theoretische beschouwingen*, in *Stadsarcheologie*, jg. 10, (1986), nr. 1, p. 28-35.

Naar aanleiding van de verloedering van het Colliseum te Gent en de onmacht van de monumentenverzorgers pleit de auteur voor een geëngageerde monumenten- en landschapszorg.
Met voetnoten. Geïllustreerd.

157. VAN AERDE R., *De kleine kavaleriekazerne in de „Keyserstraete”*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 4, p. 182-186.

Historiek van de kleine kavaleriekazerne in de Keizerstraat (thans Brusselsepoortstraat). Deze kazerne werd vermoedelijk tussen 1760 en 1770 onder het Oostenrijks bewind opgetrokken en bleef tot 1961 in gebruik. Ze stond via een jaagpad langs de Schelde in verbinding met de grote kavaleriekazerne. Geïllustreerd.

158. VAN AERDE R., *De manège*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 4, p. 186-192.

Naar de plannen van de architect Louis Roelandt werd in de Lange Violettestraat een rijbaan opgetrokken voor de in Gent gelegerde kavalerietroepen. De kunstenaar De Vigne-Quyo ontwierp het basrelief van de inrijpoort. Met illustraties.

159. VAN AERDE R., *De Rijkswachtkazerne in de Ridderstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 1, p. 36-44.

In 1665 kregen de ursulinen uit Bergen van Karel II buiten het Gentse stadsbestuur om de toestemming zich in Gent te vestigen. De nonnen stichtten een klooster in de Ridderstraat. Ze richtten zich op het onderwijs. Omstreeks 1783 werd aan de ursulinen het door Jozef II afgeschafte klooster van Galilee in de Hoog- en Holstraat ter beschikking gesteld. De gebouwen in de Ridderstraat werden staatsdomein en werden wachthuis voor de vier hoofdgilden. In 1806 betrok de Gentse „Gendarmerie” een gedeelte van de ruimten. In 1970-73 zou voor een aantal diensten van de rijkswacht een nieuw gebouw worden opgericht aan de Groendreef en Lijsterstraat. De Rijkswachtbrigade Gent en de dienst van de Opsporingsbrigade (B.O.B.) werden in het stadscentrum behouden.
Geïllustreerd. Met voetnoten.

160. VAN AERDE R., *De tankkazerne te Sint-Denijs-Westrem*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 6, p. 322-328.

In 1915 besloot het Duitse leger te Sint-Denijs-Westrem een kazerne te bouwen langs de steenweg om er de „Flieger-Truppe” in te vestigen. Na de eerste wereldoorlog kwam in 1920 een regiment aanvalswagens en gebouwen bewonen. De geschiedenis van de tankkazerne en opeenvolgende bewoners loopt verder hand in hand met de lotgevallen van het vliegplein te Sint-Denijs-Westrem.

Vanaf 1955 kreeg de kazerne de naam „Luitenant Jacquemin”, naar een jong officier gesneuveld te Harelbeke in 1940. Geïllustreerd. Met bibliografie en noten.

161. VAN AERDE R., *Het militair hospitaal*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 2, p. 90-104.

Het Sinte Margrietklooster (oorspronkelijk een refugie van de augustinessen uit Deinze) werd in 1792 gedeeltelijk door de Oostenrijkers als krijgslazaret ingericht. Na 1794 bleef het onder de Fransen als krijgshospitaal behouden. In 1810 werd het evenals andere militaire gebouwen gratis afgestaan aan de stad met verplichting tot onderhoud. In 1873 kwam het voor altijd ten laste van de staat. Eerst in 1878 zouden de hospitaalzusters van St.-Augustinus opnieuw het hospitaal komen bedienen. De gebouwen werden geleidelijk aangepast aan de vereisten van een modern hospitaal, waarbij echter de restanten van het oude klooster werden gesloopt. Geïllustreerd. Met bibliografie en voetnoten.

162. VAN AERDE R., *Het militair kwartier aan de Sterre*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 5, p. 248-255.

Wegens plaatsgebrek in de grote en kleine kavaleriekazerne van de Brusselsepoortstraat werd ca. 1900 een militair domein aan de Sterre in gebruik genomen. Aanvankelijk betrof het uitsluitend een oefenterrein. Naar aanleiding van de wereldtentoonstelling van 1913 werden er diverse gebouwen opgetrokken. Het Ministerie van Oorlog nam ze nadien over. Thans behoort het terrein — op de schietstand na — aan de Rijksuniversiteit. Met illustraties.

163. VAN AERDE R., *Van St.-Pietersabdij tot St.-Pieterskazerne*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 3, p. 139-161.

De St.-Pietersabdij viel tijdens de Franse overheersing onder de wet van inbeslagname van kerkelijke goederen van 1 september 1796. Vanaf 1810 werd de abdij gebruikt als kazerne. Een gedeelte van de gebouwen werd gesloopt door de ondernemer Kieckepeest. Ook na de slag van Waterloo bleef de St.-Pietersabdij in gebruik als kazerne. Talrijke verbouwingen werden aangebracht. De pogingen van het Gentse stadsbestuur om na 1945 de gebouwen op te kopen werden eerst in 1959 met succes bekroond. Een laatste gedeelte, nl. het bouwvallig gedeelte werd eerst in 1972 aan de stad overgedragen. Met bibliografie, noten en korte biografie van Reniers-Georges Du Bosch (1765-1842) en Guillaume Charles Faipoult de Maisoncelle (1752-1817). Geïllustreerd.

164. VAN WESEMAEL M., *Het Rasphuis. Over de banaal AFBRAAK van een banaal Gebouw al rondneuzend in het verleden OP GE RA KELD*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 1, p. 2-27.

Na een korte historiek over het gevangeniswezen te Gent, met o.m. aandacht voor het tuchthuis in het Geraard de Duivelsteen, wordt de bouwgeschiedenis (vanaf 1771-1772) van het Rasphuis aan de Coupure belicht. Dit nieuw Rasphuis, ook Centrale Gevangenis of Provinciaal Correctiehuis genoemd, zou met een oppervlakte van 43.490 m² de vorm krijgen van een onregelmatige achthoek en werd ontworpen door Malfeson en Klukman onder impuls van J.J. Ph. Vilain XIII. In 1773 was de bouw reeds zover gevorderd dat er de eerste gevangenen konden opgesloten worden. Het artikel schenkt ook aandacht aan de behandeling van de gevangenen die zich met het raspen van bresilhout of met textielproductie onledig hielden. Onder het „maireschap” van Lieven Bauwens en tijdens de Franse overheersing kwam het tot een echte uitbuiting. Vanaf 1824 tot 1886 zou architect Louis Roelandt werken aan de voltooiing van het gebouw. In 1935 werd deze Centrale Gevangenis ontruimd en in 1936 gesloopt. Met illustraties en bibliografie.

165. VLERICK W., *Chronologisch overzicht van het bouwvallig oeuvre van Roelandt*, in *G.O.V. Heralut*, jg. 21, (1986), nr. 6, 3 blz.
166. WEZENBEEK P., *De urbanisatie van de Wondelgemmeersen (Rabotwijk)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, jg. 4, (1986), nr. 1/2, p. 89-165.

De Rabotwijk wordt begrensd door de Begijnhoflaan, de Blaisantvest, het Verbindingskanaal (in het noorden) en de Brugse Vaart (in het westen). Tot het midden van de 19de eeuw was het een moerassig en onbewoond gebied dat deel uitmaakte van de Wondelgemse meersen. Een verkavelingsplan uit 1867 laat reeds een zo voordelig mogelijke verkaveling voor de verkoop van gronden zien, wat vertaald wordt in een karakterloze, rigiede en monotone structuur.

Het uiteindelijke ontwerp van 1874 toont een typische 19de-eeuwse suburbane wijk, waar geen plaats is voor milieuvormende kwaliteiten. De voornaamste eigenaars van de gronden waren textielabrikanten die het door krisissen in de katoennijverheid vanaf 1861, door verscherpte buitenlandse concurrentie en door een dalende economische conjunctuur vanaf 1873 erg benauwd kregen. De oostzone kwam eerst aan de beurt, vanaf 1876 ook de westzone. Ook de „Banque de Gand” nam in verband met de uitbouw van de Rabotlaan deel aan dit urbanisatieproject. Het artikel wordt gevolgd door een steekproef waarin naar het profiel van de bewoners en eigenaars wordt gepeild. Deze steekproef behelst o.m. de economische beroepsstructuur der bewoners, de geboorteplaats van de bewoners, de gemiddelde leeftijd, de gemiddelde gezinsgrootte, het gemiddelde aantal bewoners per huis, de mobiliteit van de bewoners, de eigenaars (economische beroepsstructuur).

Met kritisch apparaat en tabellen. Rijk geïllustreerd.

Kunst en cultuur

167. CNOOPS J.L., *De beveiliging van het Lam Gods*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 5, (1986), nr. 4, p. 31-36.

Een overzicht van de technische beveiliging van het Lam Gods in een brandvrije kofferruimte. Geïllustreerd.

168. DECAVELE J. en J. DE ZUTTER, *Honderd jaar Vlaamse Academie te Gent*, (*Stadsarchief. Stedelijke Openbare Bibliotheek*), Gent, 1986, 32 blz.

In een eerste deel van de brochure wordt de honderdjarige geschiedenis van de Vlaamse Academie behandeld en haar verbondenheid met de stad Gent. Het tweede gedeelte brengt een kunsthistorische beschrijving van het Dammansteen, dat sinds 1892 de zetel van de Academie is. Met illustraties.

169. DE HERDT R., *Een visie vanuit het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*, in *Educatieve werking in Vlaamse en Brusselse Musea*, (*Vlaamse Museumvereniging. Educatieve Werking*), s.l., 1986, p. 51-72.

Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel te Gent heeft zich sinds een tiental jaren op edukatief gebied intensief ontplooid door tentoonstellingen, edukatieve projecten naar kinderen, volwassenen, het netwerkmuseum, enz. Het artikel biedt een rondblik over de edukatieve museumwerking in het algemeen, en over de edukatieve werking in het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel in het bijzonder.

Met uitgebreid voetnotenapparaat.

170. DIERICK A.L., *Van Eyck - Botanicus*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 5, (1986), nr. 4, p. 38-39.

Bondig overzicht van de bomen, struiken, bloemen en kruiden die door Van Eyck op het Lam Gods werden geschilderd. Geïllustreerd.

171. DE ZUTTER J., *De diaspora van een beiaard. Het Pauwels-carillon van de Gentse Sint-Baafskathedraal*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 35, (1986), nr. 1, p. 9-12.

Artikel over de beiaard uit 1725 van de klokgieter Jan Pauwels voor de Sint-Baafskathedraal. Deze beiaard werd grotendeels door het kathedraal kapittel verkocht om de oorlogsschatting na de Franse bezetting van 1796 te betalen. Enkele parochies uit de wijde omgeving van Gent verwierven klokken van dit carillon. Met illustraties.

172. EGGERMONT W., *Cercle Artistique et Littéraire de Gand*, in *Scriptophilie*, jg. 5, (1986), nr. 1, p. 4-5

De Koninklijke Kunst en Letterkundige Kring of Cercle Artistique et Littéraire is ontstaan in 1879 uit een samensmelten van de Société Littéraire de Gand (gesticht in 1835) en de maatschappij Kunstgenootschap (gesticht in 1842).

Korte historiek. Met afbeelding.

173. *Frans Masereel*, Gent, 1986, 175 blz.

Katalogus van de tentoonstelling *Frans Masereel* die door het Gemeentekrediet, het Commissariaat-Generaal voor de Internationale Samenwerking en de Stad Gent werd ingericht in het Museum voor Schone Kunsten te Gent van 26 juni tot 14 september 1986.

De tekenaar, schilder en graficus Frans Masereel werd op 30 juli 1889 geboren te Blankenberge. Zijn familie behoorde tot de Gentse franstalige bourgeoisie. In 1908 liet hij zich inschrijven aan de Akademie van Gent. Hij zou vanaf 1915 hoofdzakelijk in het buitenland verblijven. De catalogus omvat 221 items. Rijk geïllustreerd.

Inleidende teksten door R. HOOZEE en H. VANFLETEREN, *Frans Masereel 1910-1930*; G. GHEYSENS, *Het engagement van intellectueel en kunstenaar: Rollandisme en Clarté*; G. SCHMIDT, *Over de uitstraling van de kunst van Frans Masereel in Duitsland*. Met bibliografie.

174. *Frans Masereel 1889-1972. Gemälde, Aquarelle, Zeichnungen, Druckgraphik.*

Ausstellung des Kupperstickkabinetts in Zusammenarbeit mit dem Generalkommissariat für Internationale Kulturelle Zusammenarbeit der Flämischen Gemeinschaft im Königreich Belgien und dem Museum für Schöne Künste Gent (Staatliche Museen zu Berlin. Hauptstadt der DDR). Berlijn, 1986, 120 blz.

Tentoonstelling over de kunstenaar Frans Masereel (1889-1972) in de National-galerie te Berlijn van 1 april tot 15 mei 1986. Met bibliografie. Rijk geïllustreerd.

175. GOEDLEVEN E., *De prijs van veiligheid: 8 jaar palaver, 5 maand werk*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 5, (1986), nr. 4, p. 21-28.

Toen het Lam Gods in 1951, na restauratie terug in de Sint-Baafskathedraal te Gent werd geplaatst, werden de panelen opgesteld in een metalen bandstructuur. Om ze uit deze structuur te verwijderen diende een geheim systeem toegepast, dat regelmatig omwille van de veiligheid bij brand, inge oefend werd. Tijdens een dergelijke oefening in 1978 werd het Johannes-paneel zwaar beschadigd. Dit was het begin van het zoeken naar een betere beveiliging die zou resul-

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Plandinberg 2 - 9000 GENT

teren in de huidige oplossing van 1986. Een overzicht van de voorbereidende werkzaamheden. Geïllustreerd.

176. *Herdenkingstentoonstelling Karel van Belle 1884-1959*, Gentbrugge, 16-27 mei 1986.

Bondige bundel over de tekenaar-schilder Karel van Belle. De catalogus van vijftig items werd samengesteld door G. CAESE en N. POULAIN.

Karel van Belle (° Gent, 30 april 1884) leunde thematisch aan bij de symbolisten en prerafaëlieten. In 1913 behaalde hij de tweede plaats in de Prijs van Rome. Tijdens de oorlog schilderde hij doeken met Gentse onderwerpen. Nochtans was het centrale thema de vrouw. Geïllustreerd.

177. MANDERYCK M., *Enkele historische aspecten omtrent het Lam Godsretabel in de Sint-Baafskathedraal in Gent. Opstelling en beveiliging in het verleden*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 5, (1986), nr. 4, p. 12-20.

Er wordt nagegaan hoe het Lam Gods door de eeuwen heen beveiligd werd. Met bibliografie en voetnoten. Geïllustreerd.

178. MARTENS M.P.J., *Enkele middeleeuwse muurschilderingen te Gent. I, Gegevens op basis van kopieën*, in *HMGOG*, XXXIX, (1985), p. 85-121.

In de loop van vorige eeuw, maar ook meer recent werden heel wat muurschilderingen vernield. Van een aantal kan men zich nog een beeld vormen aan de hand van kopieën en *calques*. De bijdrage behandelt de muurschilderingen van de St.-Baafsabdij, het Geraard de Duivelsteen, de Wolweverskapel, het St.-Jacobsgodshuis en een schildering van Hugo van der Goes (huis Weytens aan de Muide). Achteraan volgt een catalogus met technische en materiële gegevens. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

179. MASSCHELEIN - KLEINER L., *De verplaatsing van het Lam Gods*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 5, (1986), nr. 4, p. 29-30.

Bij de verplaatsing van het Lam Gods in 1986 werd het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium door de kerkfabriek van Sint-Baafs belast met een dubbele opdracht, allereerst het toezien op de veiligheid van de panelen gedurende hun vervoer, en tevens het uitvoeren van een grondig onderzoek van hun huidige toestand vóór de plaatsing in de brandvrije koffer. Een bondig overzicht. Geïllustreerd.

180. *Musea*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 39, (1985), p. 209-211.

Bespreking van het Schoolmuseum Michel Thiery en het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd.

181. *Ook dit gebeurde in Oost-Vlaanderen*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 38, (1984), p. 213-219.

Te Gent hadden in 1984 manifestaties plaats in verband met : *Herdenking Achilles Mussche* ; 20 jaar „Yang” ; *het Creatief Begeleidingscentrum Kreekenland, een feest* ; *750 jaar begijnhofleven te Gent* ; *Franse franje naar Gentse maat* (woningbouw 18de eeuw) ; *Geo Henderick (1879-1957)* ; *Het affiche, spiegel van de industriële maatschappij*.

182. *Ook dit gebeurde in Oost-Vlaanderen*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 39, (1985), p. 247-255.

Bespreking van de manifestaties en tentoonstellingen : *Lichaam en hygiëne. Naar de wortels van de huidige gezondheidskultuur* ; *Poolse Kulturele Dagen* ; *Gemengd Boeket. Zes tentoonstellingen rond bloemen* ; *Gent in de oorlogsjaren 1940-1945* ; *De School van Barbizon. Meesters van de Franse landschap-schilderkunst* ; *12e Internationaal Filmgebeuren* ; *Een toren voor boeken 1935-1985* ; *Santiago de Compostela. 1000 jaar Europese bedevaart*.

183. *Retrospektieve Leon De Smet 1881-1966*, (*Museum Leon De Smet. Museum Mevrouw Jules Dhondt-Dhaenens*), Deurle, 1986, z.p.

Catalogus met teksten van Jan D'HAESE over de Gentse kunstschilder Leon De Smet. Met kronologische biografie, beknopte bibliografie en overzicht van de belangrijkste tentoonstellingen. De catalogus omvat 82 items. Rijk geïllustreerd.

184. ROMBAUTS W. en M. HOEBEKE, *De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (1886-1986)*, (*Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*), Gent, 1986, 68 blz.

In een beknopt historisch overzicht wordt uitgelegd hoe reeds Jan Frans Willems en Jan Baptist David, zonder succes overigens, in 1836 en in 1839 hadden geijverd voor de oprichting van een academie. Daarnaast groeide de gedachte om een gemeenschappelijke academie voor Zuid en Noord op te richten teneinde de taaleenheid te bevorderen. Toen dat door Nederland werd afgewezen ging minister A. Beernaert in 1886 over tot het instellen van een Vlaamse Academie met zetel te Gent.

In 1892 kon de Akademie het Dammansteen, het oude huis van de heren van Oombergen, Koningstraat 18, betrekken, waar zij heden ten dage nog gevestigd is. Haar aktie was niet alleen gericht op de taalwetenschappen en letterkunde, maar ook op de emancipatie van de Nederlandse taal en van het Vlaamse geestesleven (Th. Coopman en F. de Potter). Op de vooravond van de eerste wereldoorlog was de Akademie geëvolueerd in de richting van een akademie voor wetenschappen en voor onderwijs, omdat ze wilde beantwoorden aan de behoeften van de Vlaamse Beweging.

Na de oprichting in 1938 van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten en de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, kon de Akademie zich weer ten volle wijden aan haar oorspronkelijke taak, nl. het behartigen van de belangen van de taal en de letterkunde.

Dit leidde tot een herziening van het nieuw huishoudelijk reglement, dat werd goedgekeurd door het K.B. van 10 december 1951.

In 1946 kwam de Akademie ook in het bezit van het kasteel Beauvoorde te Wulveringem, dat haar door jonkheer Arthur Merghelynck bij testament van 1905 was geschonken.

In een tweede deel wordt de Akademie van vandaag ontleed: de opdracht; de structuur; de werking; fondsen, legaten en fondsprijzen; publikaties (met een kronologisch overzicht van de publikaties van de diverse commissies); de gebouwen van de Akademie.

185. STYKOWA M.B., *Maeterlinck en Pologne*, in *Handelingen van het Internationaal Colloquium. Nederlands-Poolse Kulturele Ontmoetingen*, Gent, 1985, p. 71-80.

186. VAN BRUWAENE C., *Een nieuw en merkwaardig museum te Gent: museum Dr. Guislain*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 35, (1986), nr. 3, p. 56-60.

In het Centrum Dr. Guislain te Gent werd een museum geopend dat de psychiatrische zorgenverlening door de eeuwen heen in beeld brengt. De opstelling omvat vijf delen, nl. de voorgeschiedenis van de moderne psychiatrie; het werk van kanunnik Triest; de baanbrekende akties van dokter Jozef Guislain; de verdere evolutie van de geestelijke gezondheidszorg en de ontwikkelingen in het psychiatrisch centrum Dr. Guislain; een beeld van de relatie tussen kunst en waanzin. Geïllustreerd.

187. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vijt-Borluutfundatie en het Lam Gods (Vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 1, p. 56-59.

Kronologische bespreking van belangrijke gebeurtenissen en feiten rond het Lam Gods: 1440-1449.

188. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vijt-Borluutfundatie en het Lam Gods (Vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 2, p. 108-111.

Kronologische geschiedenis van 1450 tot 1464-1469. Geïllustreerd.

189. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vijt-Borluutfundatie en het Lam Gods (Vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 3, p. 169-172.

Kronologisch behandeld vanaf 1467 tot 1468-1478.

190. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vijt-Borluutfundatie en het Lam Gods (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 4, p. 230-233.

Vervolg op de kroniek over de Vijt-Borluutstichting. Thans worden de jaren 1475 tot 1495 behandeld.

191. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vijt-Borluutfundatie en het Lam Gods (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 5, p. 282-285.

De kroniek behandelt de periode 1500-1535. Met illustratie.

192. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vijt-Borluutfundatie en het Lam Gods*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 6, p. 329-332.

Opeenvolgende wederwaardigheden en gegevens in verband met het Lam Gods en de Vijt-Borluut-kapel vanaf 1542 tot 1561.

193. WATERSCHOOT H., *Vijf jaar beeldende kunst in Oost-Vlaanderen 1980-1984*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 38, (1984), p. 127-142.

Een overzicht van de beeldende kunst, waarin het belang van de Oost-Vlaamse en vooral Gentse kunstenaars wordt afgewogen tegenover het buitenland; de deelneming van deze kunstenaars aan wedstrijden; de evolutie van de (Gentse) galerijen; een nekrologie. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde

194. BODE M., *Ontwikkeling van de ambachtelijke en industriële bedrijvigheid te Gentbrugge*, in *Land van Rode*, jg. 14 (1986), nr. 3, p. 130-134.

Onderverdeeld in de periodes : 1830-1854 en 1854-1876 (bestuur van burgemeester Louis Van Houtte).

195. BOMBAY J., *Er staat een bloem op mijn straatnaambord*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1985), p. 56-66.

Verklaring van Drongense straten met bloemennamen : Akkerwinde-
laan ; Dovenetelstraat ; Freesiastraat ; Ganzerikstraat ; Gaspeldoorn-
dreef ; Klaverdries ; Lange Varenweg ; Meekrapstraat ; Paaslelie-
dreef ; Rozenlaan ; Violtjesdreef ; Waterviolier ; Wederikstraat ;
Weegbreesstraat ; Zevenbladstraat. Met literatuurverwijzing.

196. BOMBAY J., *Straatnamen met religieuze en pseudoreligieuze oorsprong te Dronghine*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1984), p. 73-89.

Het betreft een korte historische bespreking van de namen van de straten: Abdijmolenstraat; Adolf Petitstraat; Asselskerkweg; Congregatiestraat; Heilig Huisdreef; Hof van Eden; Johannes Schinckdreef; Kapelanijmeers; Kloosterstraat; Kruisstraat; Luchterenkerkweg; Novicenstraat; Oude Abdijstraat; Paradijskouter; Rijkegasthuisbos; Sint-Aldegondisstraat; Sint-Gerolfstraat; Stroomkenkerkweg

197. BRUYNEEL F., *Bergenkruis te Destelbergen*, in *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXIII, (1986), p. 127-146.

Men heeft lang gedacht dat er een verband zou bestaan hebben tussen de bedevaartplaats 'Bergenkruis' in de hovingen van het kasteel Succa te Destelbergen en de Sint-Lievensbedevaart, bedevaart die ging van de Sint-Baafsabdij (Gent) naar Sint-Lievens-Houtem en terug. Een stand van zaken ; met kronologische opgave van gebeurtenissen. Geïllustreerd.

198. BRUYNEEL F., *Gemeente Sint-Amansberg. Commissie van Openbare Onderstand. (Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn - Wet van 8.7.1976)*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXII (1985), p. 88-98.

Alfabetische lijst van de leden met vermelding van de periode als raadslid en in een aantal gevallen datum van geboorte en van overlijden.

199. BRUYNEEL F., *Sint-Amansberg 1872-1976. Leden van de Gemeenteraad*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXII, (1985), p. 73-87.

Alfabetische lijst met geboortedatum, periode als raadslid en eventueel datum van overlijden.

200. *Campo Santo. Sint-Amandsberg. 25 oktober 1986*, (Gent, 1986), z.p.

Deze brochure, uitgegeven door het Beschermmomitee Campo Santo, bevat een korte biografische situering van acht architecten : Henricus D.E. Van Overstraeten (1818-1849) ; Mathias Josephus Wolters (1793-1859) ; Ludovicus J.A. Roelandt (1786-1864) ; L.Fr.M. Minard (1801-1875) ; Louis Martial Adrien Cloquet (1849-1920) ; Joannes Alphonsius Rooms (1864-1947) ; Valentinus Vaerwyck (1882-1959) ; Eduard Antoon Marie Rooms (1899-1974). Geïllustreerd.

201. CASSIMAN P., *Twee volkstellingen te Drongen : 1709 en 1866*, in *Dronghine. Jaarboek* (1985), p. 71-97.

De telling van 1866 omvat : Assels, Baarle, Beekstraat, Keuze-Vierhekkens, met een bevolking van 2.084 personen. Per wijk en per straat geeft de telling tevens een idee van beroep, burgerlijke stand, alfabetisatiegraad, taalkennis, enz. De telling volgens het plakkaat van 29 mei 1709 is niet zo uitgebreid. Oorspronkelijk was de bedoeling de graanvoorraden na te gaan. Ze geeft meteen de lijst van alle gezinshoofden met het aantal samenwonende personen. Met tabellen.

202. COGEN H., *Rond de Gentse Waterwegen. De Coupure*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 21, (1986), nr. 1, 12 blz. Geïllustreerd.

203. COPPENS A., *Hoogtaogen, mestaogen en afgestelde heilighaogen geven de koerouze op de leegtaogen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1984), p. 50-68.

Het dagelijks leven in Drongen aan de hand van een overzicht van hoogdagen en heiligendagen. Opgesteld in het dialect. Geïllustreerd.

204. COPPENS A., *Ons 't mee ons Here nie meer en goat, hemme chance dat er nog nen hoop mee heiligen bestoat*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1985), p. 31-46.

Overzicht in dialect van de heiligen die in Drongen vereerd worden.

205. *Een „Aenspraek” in 1846*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 5, p. 295-297.

Uitgave van een toespraak gehouden tijdens de tweede vergadering van de vereniging van gewezen kuldere te Gent op 10 mei 1846.

206. ELOY A., Y. HOLLEBOSCH-VAN RECK, V. MEILLANDER, *Een visie op de dood 1790-1914. Kerk - Vrijdenkerij - Esoterie - Spiritisme*, (*Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen. Museum voor Volkskunde. Stad Gent*), Gent, 1986, 168 blz.

Deze annex bij de tentoonstelling *Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw* omvat drie grote hoofdstukken : de dood in het dagelijks leven ; de reis naar de hemel ; de dood, een intellectuele uitdaging (niet-kerkelijke opvattingen over de dood).

207. GEYSEN C., *O.-L.-Vrouw met de Inktpot en haar Symboliek*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 21, (1986), nr. 1, 3 blz.

De O.-L.-Vrouw in de noordervleugel van het Groot Vleeshuis is voorgesteld als de „Maria Medeverlosseres” : het Jezuskind schrijft de verlossingsbrief waardoor de zondeschuld van de mens wordt kwijtscholden.

Het beeld werd ook in verband gebracht met enkele folkloristische verhalen. Geïllustreerd. Met bibliografie.

208. GOEME C., *Veerstraatmolen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1984), p. 7-34.

De bouw van de molen wordt gesitueerd omstreeks 1793-1794. In 1861 werd deze korenwindmolen afgebroken. Met aanduiding der bronnen.

209. GYSSELING M., *Catalogus van de tentoonstelling Geschiedenis van de Negenmeimarkt, 1986, mei 9-18, in de Sint-Amanduskapel te Sint-Amandsberg*, in *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXIII, (1986), p. 95-105.

Korte bespreking van de 73 items die op deze tentoonstelling werden getoond. Geïllustreerd.

210. GYSSELING M., *De Heenbeek te Destelbergen*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 16.

De vroegste vermelding dateert uit 1862/79. De Heenbeek verbindt de zuidwestelijke hoek van de Roosbroeken met de Schelde. *Heen* betekent „zegge” (een rietsoort).

211. GYSSELING M., *De naam Zeveneken*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 8-10.

De vroegste vermelding van Zeveneken dateert uit 1239. De betekenis : een plaats waar zeven eiken staan. De eerste kerk werd opgericht ca. 1287.

212. HOSTE L., *Belangrijke historische praalstoeten in Vlaanderen*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 2, p. 67-83.

Onder de Gentse praalstoeten krijgt men een beschrijving van : de historische stoet van 1849 ; de karnavalkavalkades te Gent ; de Pacificatiestoet ; de historische stoet Gent door de eeuwen heen ; de ommeegang van Sint-Michiel in 1913.

Met voetnoten. Geïllustreerd.

213. HOSTE L., *Uithangborden te Gent. Bijdrage tot vroegere en nog bestaande uithangtekens te Gent. Uithangborden en gevelstenen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1886), nr. 6, p. 306-318.

Na een inleiding volgen aspecten van de uithangborden in verband met de volkskunst, de plaatsbepaling, het herkennen van familie- en geslachtsnamen, het algemeen uitzicht der uithangborden, de benamingen, de invloed van de wapenkunde, oude uithangborden in Vlaanderen, uithangborden en kunst, de „Franse borden”, verplijtingen en misbruiken.

Met voetnotenapparaat.

214. HUYS P., *De herbergen te Drongen in 1779*, in *Dronghine. Jaarboek* (1984), p. 35-49.

Op 21 juli 1779 werd door keizerin Maria-Theresia een edikt uitgevaardigd waarvan de toepassing een doelmatige bestrijding van het alcoholisme moest mogelijk maken.

Het edikt omvatte o.m. de opdracht een inventaris op te maken van alle drankgelegenheden. Deze inventaris maakt het mogelijk de ligging van de drankgelegenheden na te gaan, alsook te peilen naar de oprichting, de toelating, het uithangbord.

Met voetnoten en weergave van de inventaris.

215. HUYS P., *Voer voor genealogen. Inwoners van Deinze en Petegem, overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1625-1780)*, in *Vlaamse Stam*, jg. 22, (1986), nr. 10, p. 421-422.

216. LEVIS E., *Nog over stoven*, in *De Draeke*, jg. 9, (1985), nr. 1, p. 15-21.

Over de Gentse stoven of badhuizen met verwijzing naar enkele bronnen. Geïllustreerd.

217. MAES D., *Toen de aarde ook te Gent beefde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 4, p. 217-222.

Overzicht van de tussen 1301 en 1760 in Gent bekende aardbevingen.

218. MAES D., *„Van die beroerlicke tijden” te Drongen*, in *Dronghine, Jaarboek*, (1985), p. 1-12.

Bondig overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen te Drongen in de tweede helft van de 16de eeuw. Inzonderheid gaat de aandacht naar de plunderingen van de abdij van de H. Maria tijdens de eerste (augustus 1566) en de tweede (september 1578) beeldenstorm.

219. MINNEBO W., *De foor*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 12-15.

Bespreking van de foor in de Heilig-Hartparochie in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog.

220. PATOOR W., *Gentbrugge. Straten die een persoonsnaam dragen (3)*, in *Land van Rode*, jg. 13, (1985), nr. 3, p. 54-56.

Bespreking van de Jean Jaureslaan en de Raf Verhaeststraat.

221. PATOOR W., *Gentbrugge. Straten die een persoonsnaam dragen (4)*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 95-96.

Bespreking van de Valerius De Saedeleerstraat.

222. PATOOR W., *Gentbrugge. Straten die een persoonsnaam dragen (5)*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 2, p. 115-117.

Bespreking van de Jan Oscar De Gruyterstraat en de Anton Van Dyckstraat.

223. PATOOR W., *Gentbrugge. Straten die een persoonsnaam dragen (6)*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 3, p. 141-144.

Bespreking van de Emiel Hullebroeckstraat en van het P.J. Triesthof.

224. POELMAN R., *De kleine geschiedenis van de Gentbrugge-brug*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 6, p. 9-12.

De brug werd als verbinding tussen Sint-Amansberg en Gentbrugge gebouwd in 1890-1893. Ze werd hernieuwd in 1947.

225. POELMAN R., *Geschiedenis van de Negenmeimarkt van 1795 tot heden*, in *De Oost-Oudburg*, jaarboek XXIII, (1986), p. 88-94. Geïllustreerd.

226. POELMAN R., *Het molenaarsgeslacht Auman te Destelbergen*, in *De Oost-Oudburg*. Jaarboek XXII, (1985), p. 28-45.

Historiek van het molenaarsgeslacht Auman. De stenen korenwindmolen in de Brandemanstraat te Laarne werd ook als de Aumanmolen aangeduid.

Met kritisch apparaat en bijlagen en glossarium.

227. *Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw, (Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken. Museum voor Volkskunde)*, Gent, 1986, 149 blz.

Catalogus van een tentoonstelling die van 31 oktober 1986 tot 25 januari 1987 werd opgesteld in het Museum voor Volkskunde en tot stand kwam met de medewerking van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen.

Alhoewel het opzet door de auteurs R. VAN DE WALLE, Y. HOLLEBOSCH - VAN RECK, V. MEILLANDER, G. WEZE algemeen wordt benaderd, worden toch overtalrijk Gentse toestanden belicht. Het boek omvat drie delen : „Als de doods-klok luidt”. Gebruiken bij afsterven en rouw ; „Pret en verzet met Magere Hein”. De dood in spel en ontspanning ; „Tijd en eeuwigheid”. Symbolische voorstellingen van de dood.

Met bibliografie en catalogus (394 items). Rijk geïllustreerd.

228. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 1, p. 52-59.

Deze rubriek is een heruitgave van de Gentse Keukenrubriek uit *Palmarès*. De tekst is van de folklorist Richard VAN KENHOVE. De illustraties van François ZENNER. *Ghendtsche Tydinghen* startte met de heruitgave in 1982, nr. 3.

229. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 2, p. 105-108.

Bespreking van de recepten : peperkoek, marsepein, konijn, de rug (râble) van het konijn, konijnenpastei, jong konijn met hesp, gehakt konijnenvlees in 't vet, konijn met „saucieses”.

230. R.V., *Onze Gentse keukenrubriek (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 3, p. 162-164.

Bespreking van Gentse gerechten : rode kolen op zijn Gents ; schaaps-ragoût of schaaupshutsepot ; chocoladepudding ; eiwitpudding met groseillesaus ; de Gentse Waterzooi van kip : iedere man zijne veugel of zijn halve veugel.

231. STEEGHERS W., *Familienaam Goethals voorkomend in de overlijdensregisters te Gent*, Gent, 1986, 27 blz.

De naam Goethals komt ook voor in de begrafenisboeken van het Bijlokehositaal, zie *V.V.F. Gent-Informatieblad*, IV, (1985), nr. 5, p. 8.

232. STEEGHERS W., *Personen uit Kortrijk en begraven in de augustijnerkerk te Gent (1757-1796)*, in *V.V.F. Gent-Informatieblad*, IV, (1985), nr. 3, p. 11.
233. STEEGHERS W., *Personen uit Sint-Martens-Latem en Deurle die Gentse poorters werden in de XVIIe en XVIIIe eeuw*, in *V.V.F. Gent-Informatieblad*, IV, (1985), nr. 6, p. 10-11.
234. STEEGHERS W., *Personen uit Assenede overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1651-1799)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, XXXVI, (1985), p. 227-229.

Geïllustreerd.

235. STEEGHERS W., *Personen uit Kaprijke en Merendree overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1651-1799)*, in *Vlaamse Stam*, jg. 21, (1985), p. 336; jg. 22, (1986), p. 357-358.

Met illustraties.

236. STEEGHERS W., *Bruggelingen gestorven te Gent*, in *V.V.F.'krant-afdeling Brugge*, XVIII, (1986), nr. 2, p. 17-18.

Deze overleden Bruggelingen werden teruggevonden in de begraafboeken van het Bijlokehospitaal, en van de augustijnen- en ursulienkloosters.

237. STEEGHERS W., *Personen uit Noord-Frankrijk voorkomend in de overlijdensregisters te Gent*, Gent, 1986, 2 dln., 7 + z.p.

Voor de personen uit Noord-Frankrijk, begraven bij de dominikanen, werd de lijst ook gepubliceerd in *Vlaamse Stam*, jg. 22, (1986), p. 286.

238. STEEGHERS W., *Personen geboren in Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Tjechoslowakije, Hongarije Polen, Spanje en Italië, overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1625-1799)*, Gent, 1986, 5 dln., z.p.

239. STEEGHERS W., *Personen uit Oudenaarde en de kasselrij Oudenaarde voorkomend in de overlijdensregisters te Gent*, Gent, 1986, 21 blz.

240. STEEGHERS W., *Personen uit het Land van Waas, overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1625-1652)*, in *V.V.F.-kroniek van het Land van Waas*, XIV, (1986), nr. 1, p. 2.

241. STEEGHERS W., *Personen uit het Land van Dendermonde overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1625-1652)*, in *De V.V.F. in het Land van Dendermonde*, jg. 4, (1986), nr. 2, p. 4.
242. STEEGHERS W., *Personen uit het Meetjesland en begraven in de kerk van de geschoeide karmelieten te Gent (1623-1796)*, in *V.V.F. Gent-Informatieblad*, V, (1986) nr. 2, p. 25-26.
243. STEEGHERS W., *Personen uit Watervliet, Lede, Sint-Martens-Latem, Deurle en Boekboute en overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1651-1799)*, in *V.V.F. Gent-Informatieblad*, IV, (1985), nr. 2, p. 12-13 en nr. 4, p. 9 ; V, (1986), nr. 1, p. 8-10 en nr. 3, p. 38.
244. STEEGHERS W., *Personen uit het Meetjesland en overleden op de parochie Sint-Michiels-Zuid te Gent (1685-1796)*, in *Ons Meetjesland*, XIX, (1986), nr. 1, p. 64.
245. STEELS M., *De Feesten van de 75ste verjaring van de Belgische onafhankelijkheid te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 1, p. 47-52.

Als belangrijkste bron werd het Feestalbum gebruikt dat bij die gelegenheid werd uitgegeven.

246. STORME J., *La Belle Epoque in Oude Prentkaarten 2*, in *De Draeke*, jg. 9, (1986), nr. 4, p. 105-111.

Een beschrijving van Gent in de 19de eeuw, geïllustreerd door oude prentbriefkaarten.

247. VAN AERDE R., *Het leger op de wereldtentoonstelling te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 6, p. 348-352.

Overzicht van de tentoonstellingsafdeling over het leger. Twee hoofdthema's kwamen aan bod : 1. het dagelijks leven van de soldaat en het nieuw materiaal waarover deze beschikte ; 2. een voorstelling van de verschillende fabrieken en werkhuizen die voor het leger werkten. Geïllustreerd. Met plan van de militaire stand.

248. VAN BOST F., *De Gentse reeks prentkaarten van Theo De Graeve*, in *Stadsarcheologie*, jg. 9, (1985), nr. 2, p. 39-44.

249. VAN BOST F., *Geschiedenis van de gebakvormen III* in *De Draeke*, jg. 9, (1985), nr. 1, p. 7-13.

Het artikel is een vervolg van de bijdragen in *De Draeke*, jg. 8, (1985) nr. 2/3, p. 38-56. Een aantal vormen, mogelijk van de hand van Fr. De Moor (1852-1870) (Sluizeken en Coupure) en in het bezit van het Gentse Museum voor Volkskunde, worden besproken.

250. VAN DAMME J., *Het kerkhof van Gentbrugge*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 2, p. 117-124.
251. VAN DAMME R., *De Koninklijke en Ridderlijke Sint-Sebastiaansgilde van de Edelen Handboog*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 3, p. 135-137.
252. VANDEN BROECKE R., *Ons spelleken. Het ontstaan van een poppenspel*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 10-11.
- Korte historiek van het poppenspel „Ons spelleken” dat vooral tussen 1926 en 1933 actief was te Sint-Amandsberg.
253. VAN DER LINDEN R., *Jozef Volckaert. 1ste-bron-volkskundige in Vlaanderen (1870 Nederbasselt — 1959 Gent). Autenticiteit, eerste bron en aktualiteit*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 1, p. 5-10.
- Bedenkingen bij de inhoud van het boek *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen aan een socialistische arbeider*, (Leuven, 1983), waarin Jozef Volckaert het verhaal beschrijft hoe hij te Gent socialist werd. Een belangrijk tijdsdokument voor de jaren 1870 tot 1942.
254. VAN DE WIELE J., *De stedelijke school aan de Hogeweg te Gent (1911-1915)*, in *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXII, (1985), p. 64-72. Geïllustreerd.
255. *Van vliegveld tot Flanders Expo. Tentoonstelling*, Gent, 1986, 13 blz.
- Begeleidende brochure bij de tentoonstelling die werd georganiseerd door de Stedelijke Openbare Bibliotheek te Sint-Denijs-Westrem van 18 tot 26 oktober. Ze omvat een bondig overzicht door E. DELBAERE van de geschiedenis van het vliegveld te Maaltebrugge in Sint-Denijs-Westrem. Het werd voor de eerste maal gebruikt als vliegveld in 1910. Daarnaast een bondig overzicht door J. BOURGEOIS en F. VERMEULEN van de archeologische vondsten die bij de opgravingen door het Seminarie voor Archeologie van de R.U.G. aan het licht kwamen.
256. VAN WITTENBERGHE O., *Avontuur van een Gentbrugs genealog in 1881*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 2, p. 112-115.
- Beschrijving van de onrechtmatige arrestatie van de genealog J.F. De Cock uit Gentbrugge.
257. VAN WITTENBERGHE O., *Enkele families te Gentbrugge in de 18de eeuw*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 3, p. 145-149.

Besproken worden : wwe Pieter Bauwens ; Frans Beeckman ; Gillis Colman ; Judocus Criel ; familie de Buck ; Jacobus de Cuyper ; Adriaan van Holle ; Pieter de Geest ; familie de Guchteneere ; Joannes de Meyere ; Cornelis de Moerloose ; Maerten de Reuse ; Christiaan de Roker ; Jacobus de Roef ; Jan de Smet ; Jaspert de Smet ; Carel de Vos ; Joannes de Waeghemacker ; Jan de Wilde ; Judocus Drieghe.

258. VERBEKE F., *Drongen 1939-1945. 40 jaar geleden doorkruiste Pluto onze gemeente*, in *Dronghine, Jaarboek*, (1984), p. 69-71.

Begin september 1944 werd Vlaanderen bevrijd door de Eerste Poolse Pantserdivisie onder bevel van generaal Stanislas Maczek, die deel uitmaakte van het Eerste Canadees leger. Om de geallieerden te bevoorraden werd door de afdeling PLUTO (Pipe Line Under The Ocean) een pijpleiding voor benzine aangelegd. De leiding doorheen Drongen kwam vanuit Boulogne en liep verder richting Antwerpen waar ze splitste naar Emmerik en naar Frankfurt.

259. VERBEKE F., *Drongen 1939-1945. 40 jaar geleden doorkruiste Pluto onze gemeente*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1985), p. 67-70.

De soldaten die er de wacht verzekerden waren gelegerd op het kasteel van de familie de Schietere de Lophem te Baarle-Drongen. De bewakende soldaten ontpopten zich overigens als geduchte smokkelaars. Geïllustreerd.

260. VERCRUYSSSEN M., *Verdwenen volksgebruiken : stro in de kerk*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 5, p. 11-12.

261. VERMEESCH K., *De vier gekroonden. H.H. Claudius, Nicostratus, Simpronianus, Castorius en Simplicius of „De Vier Gekroonden” genoemd* († 306), in *G.O.V. Heraut*, jg. 21, (1986), nr. 6, 9 blz.

In Gent zijn nog verscheidene ikonografische herinneringen te zien in verband met de „Vier Gekroonden” en de gilde van de Gentse metselaars en steenhouwers. Met bondige bibliografie. Geïllustreerd.

262. VERMEIRE R., *De geologische geschiedenis van Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1985), p. 50-55.

Bondig overzicht van de geologische lagen te Drongen. Met geologische kaart van Drongen.

263. *Windmolens op de grenskaart tussen de kasselrijen Kortrijk en de Oudburg in 1627*, in *Molenecho's*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 23-24.

De heemkundige kringen van Aalter, Nevele en Ruiselede gaven een gekleurde kaart uit, getekend in 1627 ter gelegenheid van een grensbetwisting tussen de twee kasselrijen. Het origineel bevindt zich in het Bijlokemuseum te Gent. Korte bespreking van de windmolens op de kaart.

Biografische nota's en biografieën

264. *Achilles Mussche. Leven en werk*, Gent, 1984, 23 blz.

Brochure naar aanleiding van de Mussche-herdenking op 4 februari 1984. Met bijdragen van R. LANCKROCK, E. PAREZ, L. DE BACKER en J. NOTTE. Mussche (Gent, 1896-1974) werd achtereenvolgens onderwijzer, leraar en inspekteur. Daarnaast was hij op zowat alle vlakken van de literatuur actief. Geïllustreerd. Sinds deze brochure verschenen nog : L. DE BACKER - DE VLEESCHAUWER, *Achilles Mussche als mens* in VANDER MOTTEN J.P., (ed.), *Elizabethan and modern studies presented to professor Willem Schrickx on the occasion of his retirement*, (R.U.G. Seminarie voor Engelse en Amerikaanse literatuur), Gent, 1985, p. 75-83 en R. VAN ELSLANDER, *Achilles Mussche als letterkundige*, in *o.c.*, p. 277-285.

265. BAERT L., *Dr. Jef Goossenaerts (1882-1963)*, in *Heemkundige Kring de Oost-Oudburg v.z.w., Jaarboek, XX*, (1983), p. 1-188.

Publikatie van de licentiaatsverhandeling over Jozef Goossenaerts, filoloog, folklorist en voorman in de Vlaamse Beweging. Na de biografie volgt de kataloog van de tentoonstelling-Goossenaerts die in 1982 op het Campo Santo ingericht werd door M. GYSSELING (p. 178-188). Geïllustreerd. In 1972 verscheen tevens *Dr. Jozef Goossenaerts 1882-1963. Een album samengesteld ter gelegenheid van de herdenkingstentoonstelling in het A.M.V.C. te Antwerpen van 6 maart tot 18 april 1982*.

266. BELPAIRE M.J., *De Gentse kunstenaar George Minne (1866-1944)*, in *Spiegel Historiae*, jg. 20, (1985), nr. 1, p. 35-40.

Minne (Gent, 1866 - Sint-Martens-Latem, 1941) studeerde aan de akademies van Gent en Brussel. Zijn beeldhouwwerken, boekillustraties en tekeningen waren in symbolistische en expressionistische zin opgevat. Geïllustreerd.

267. BOONE M., M. DANNEEL en N. GEIRNAERT, *Pieter IV Adornes (1460 - ca. 1496): een Brugs patriciër in Gent*, in *HMGOG, XXXIX*, (1985), p. 123-147.

Anselm Adornes viel te Brugge in ongenade na het plotse overlijden van hertog Karel de Stoute (1477). Zijn zoon Pieter IV Adornes week vermoedelijk daarom bij zijn huwelijk met Catharina Utenhove uit naar Gent. Hij werd er van 15 augustus tot 4 november 1487 schepen van gedele. Na het overlijden van zijn echtgenote ondernam hij een reis naar het Heilig Land en trad nadien in bij de minderbroeders-observanten. Het artikel rekonstrueert ook het sociale en economische aanzien van Pieter Adornes in de tijd van de burgeroorlogen tegen Maximiliaen van Oostenrijk. Ook verschenen als nummer 265 van *Studia Historica Gandensia*.

268. BOSSUYT I., *De componist Alexander Utendal (ca. 1543/1545-1581). Een bijdrage tot de studie van de Nederlandse polyfonie in de tweede helft van de zestiende eeuw, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten in België. Klasse der Schone Kunsten)*, jg. 45, (1983), nr. 36, 200 blz.

De komponist Utendal was vermoedelijk van Gentse afkomst. Met woord vooraf, inleiding, bijlagen, bibliografie, indices en illustraties. Een verkorte versie van de studie verscheen in *Spiegel Historiae* van 1983.

269. BUYLE M., *Charles René Callewaert, kunstschilder-lithograaf*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 5, p. 5-8.

Korte biografische nota over Natus Callewaert (1893-1936), leraar aan de Koninklijke Akademie voor Schone Kunsten te Gent.

270. BUYLE M., *Firmin de Vos. Beeldhouwer-kunstschilder*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 5-8.

Levensschets van de kunstenaar de Vos (Sint-Amandsberg 1925 -). Geïllustreerd.

271. BUYLE M., *Victor Frans de Budt, kunstschilder en etsen*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 2, p. 6-9.

Biografische nota over de kunstenaar de Budt (Gent, 1886 - 1965). Geïllustreerd.

272. BUYLE M., *Victor Lorein 1894-1954*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 5, p. 3-8.

Beknopte biografische schets van de Gentse kunstschilder. Met bibliografie.

273. BUYLE M., *Wilfried Sybrands, kunstschilder-etsen*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 3/4, p. 2-6.

Biografische nota over de kunstenaar Sybrands (Gent 1912-). Geïllustreerd.

274. CASSIMAN P., *In memoriam Pierre Taghon*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1984), p. 3-6.

Pierre Taghon (° Drongen, 1895 - † Aalter, 1983), was een bekend architect te Drongen.

275. *Constant Montald*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 4, p. 195-200.

Reproductie van een artikel door P. KLUYSKENS over de Gentse kunstschilder Montald (1862-1944) die in 1886 de prestigieuze Prijs van Rome won. Met foto van de kunstenaar.

276. DE BACKER C., *Heinrich Wandt (1890-1965), auteur van het Etappenleven te Gent. Een proeve van bio-bibliografie*, in *HMGOG*, XXXIX, (1985), p. 223-246.

In 1921 verscheen bij de Gentse socialistische volksuitgever Hippoliet Janssens de vertaling van het boek van Heinrich Wandt.

„Het Etappenleven te Gent” is een verzameling opstellen van een Duits journalist die vanaf het eind van de zomer 1915 tot oktober 1918 te Gent verbleef als dienstplichtige soldaat en die een groot aantal gegevens samenbracht over het dagelijks leven te Gent en de bezetter.

Etappe Gent en *Der Gefangene von Potsdam* (1927) zijn van belang voor de plaatselijke geschiedenis van Gent tijdens Wereldoorlog I en bevatten tal van biografische gegevens. De bibliografie van Heinrich Wandt omvat niet alleen boeken en brochures, doch ook een lijst van handschriften bewaard in het H. Wandt-archief van de auteur.

277. DECAVELE J., *Prudens van Duyse 1804-1859. Deel 2, Zijn rol in de geschiedschrijving en de literatuur in dienst van de Vlaamse ontvoogding*, Dendermonde, 1986, 31 blz.

Biografie van de dichter en historicus Prudens van Duyse (Dendermonde, 1804 - Gent, 1859). Van Duyse was van beroep archivaris van Gent en speelde een voorname rol in de ontluikende Vlaamse Beweging. Geïllustreerd.

278. DE CLERCQ R., *Antoon Sanderus over de gemeenten van het Scheldeveld*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XIV, (1985), p. 9-62.

Antoon Sanderus (° Antwerpen, 1586 - † Affligem, 1664) ontving een belangrijk gedeelte van zijn opleiding bij de jezuïeten te Gent.

In het artikel geeft de auteur een schematisch overzicht van zijn leven en werk, waarna de gegevens betreffende de gemeenten van het Scheldeveld uit de *Flandria Illustrata* in extenso worden weergegeven, inzonderheid uit *Flandriae Descriptio Generalis* en uit *Rerum Gandavensium, Liber IV*. Geïllustreerd.

279. DE LAET D., *John Flanders*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, VII, (1985), p. 1-32.

Raymond de Kremer, ps. John Flanders (Gent, 1887-1964) was medewerker aan diverse dagbladen en tijdschriften. Hij kreeg vooral bekendheid als detektiveschrijver en auteur van fantastische verhalen. Geïllustreerd.

280. DELEU F., *Norbert Rosseau 1907-1975*, Oudenaarde-Gent, 1984, 327 blz.

De auteur stelde een curriculum vitae en een volledige opuslijst samen van de komponist Rosseau (Gent, 1907-1975). Tevens verzamelde hij herinneringsartikelen bij diverse medewerkers en originele documenten. Geïllustreerd.

281. DE NAVE F., (red.), *Liber Amicorum Leon Voet*, Antwerpen 1985, XVIII + 651 blz.

Met voorbericht en ten geleide van F. NARMON, H. LIEBAERS, G. SCHMOOK en F. DE NAVE. Naast de artikelen bevat de bundel een beschouwing over het beroep van konservator door H. LIEBAERS en een bio-bibliografie van Leon Voet door F. DE NAVE. Voet (Gentbrugge, 1919-) behaalde een doctoraat in de geschiedenis aan de R.U.G. Van september 1944 tot december 1946 was hij leraar aan het Koninklijk Atheneum te Gent. Daarna keerde hij terug naar het universiteitsmilieu en werd assistent bij prof. E. Strubbe. Van 1949 af verbleef Voet te Antwerpen. Het stadsbestuur aldaar benoemde hem tot konservator van het Museum Plantijn-Moretus, het Stedelijk Prentenkabinet en het Rubenshuis. Geïllustreerd.

282. DE RIDDER J., *Pieter van Gent alias Pedro de Gante (1480?-1572)*, in *HMGOG*, XXXIX, (1985), p. 149-172.

Pieter van Gent trok in 1523 als minderbroeder naar het huidige Mexico. Hij verrichtte er evangelisatiearbeid en bouwde een gans onderwijssysteem op. Hij bekwaamde de Indianen niet alleen in de leeskunst, maar bracht hen ook praktische en artistieke handvaardigheden bij. Ook nam hij het op voor de gelijkberechtiging van de Indianen en hekelde de uitbuitingsmentaliteit van de kolonisten.

283. DE SMET G., (ed.), *Een gedenkboek ter gelegenheid van de professor Frans Daels-hulde op 5 februari 1983 in de Bijloke-abdij te Gent, (Vereniging voor Wetenschap)*, Gent, 1984, 69 blz.

Bundel met de lezingen gehouden op de herdenkingsdag van deze medikus, hoogleraar en Vlaamse voorman. Geïllustreerd.

284. DE SMET G., *In memoriam A. Burssens (1 september 1897 - 20 oktober 1983)*, in *Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Jaarboek*, XLVI, (1984), p. 263-271.

Burssens studeerde Germaanse filologie aan de K.U.L. In 1924 vertrok hij naar Kongo om er de inlandse talen te bestuderen. Na zijn terugkeer in 1926 werd hij leraar aan het Koninklijk Atheneum te Gent. Nog in hetzelfde jaar begon zijn universitaire loopbaan aan de R.U.G. Hij werd hoogleraar in de Afrikaanse talenstudie en bouwde mee het Instituut voor Oosterse, Oosteuropese en Afrikaanse talen aan de Gentse universiteit op. Met foto.

285. DE VRIENDT J., *De familie Deynoot (Deynoodt-Dynoodt)*, in *Vlaamse Stam*, jg. 19, (1983), nr. 3/4, p. 113-152 ; jg. 21, (1985), nr. 10 en 11, p. 433-452 en 481-494.

Uitvoerig bewerkte genealogie van de Gentse familie Deynoot. In het Ancien Regime behoorden leden van deze familie tot de ambachtsgilde van de vleeshouwers. Met illustratie.

286. DE VRIENDT J., *Onze kwartierstaat: Edward Anseele. Politicus - Minister van State*, in *Vlaamse Stam*, jg. 22, (1986), nr. 10, p. 423-426.

287. DE ZUTTER J., *Van het weten tot het schone. Herdenkingstentoonstelling Pierre Kluyskens 1921-1980, (Berschermkomitee Campo Santo)*, Sint-Amandsberg, 1985, z.p.

Katalogoog van een tentoonstelling op het Campo Santo. Pierre Kluyskens was jurist en hoogleraar, maar bleef vooral bekend als kunst-kritikus.

288. DUBOIS M., *Albert van Huffel 1887-1935. Een oeuvre van gevoel en rede*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 2, (1983), nr. 6, p. 32-44.

Van Huffel studeerde aan de Gentse akademie en was werkzaam als architect en ontwerper. De Basiliek van Koekelberg werd zijn levenswerk. Met illustraties. Dit artikel sluit aan bij de monografie *Albert van Huffel 1877-1935. Een oeuvre van gevoel en rede* (1983) van dezelfde auteur.

289. ELOY A., *De drie werelden van August Gaston Homblé. Biografie 1912-1985*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 3, p. 173-187.

Gaston Homblé werd geboren te Laken op 17 augustus 1912. Als kunstschilder-autodidakt studeerde hij kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Gentse Rijksuniversiteit. Als „röntgenassistent” was hij werkzaam bij gynecoloog Dr. José Daels. Hij publiceerde bovendien heel wat volkskundige en volksgeneeskundige bijdragen. Lid van de kunstgroep „Het Antenneke”, van „Open Kring-Gewest Gent”, van de Orde van Sint-Joris van Boergondië, van de Soevereine Orde van Sint-Jan van Jerusalem, Hospitaal-ridders-Malta, van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen. Geïllustreerd.

290. FLANDERS C., *Werner Pauwels*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, VII, (1985), p. 161-192.

Pauwels (Gent, 1937-) schrijft poëzie, proza en toneel. Geïllustreerd.

291. *Gustaaf De Reuse (1852-1924). Een Gentbruggenaar van betekenis*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 3, p. 139-140.

Korte levensbeschrijving van de tuinbouwer en praktijkleraar aan de Hofbouwschool Gustaaf De Reuse.

292. H.C. *In memoriam: Maurits Van Wesemael*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 6, p. 305.

Gents heemkundige (1900-1986) en vroege medewerker aan *Ghendtsche Tydinghen*.

293. *Herdenking 10 Vlaamse musici. Joseph Mengal, Isidoor de Vos, Florimond van Duyse, Franz de Vos, Franz Uyttenbove, Jozef de Maeght, Jef Tinel, Robrecht van der Spurt, Omer van Puyvelde, Gabriël Verschraegen, (Beschermkomitee Campo Santo)*, St.-Amandsberg, 1983, z.p.

Brochure met korte biografische nota's van deze Gentse musici. Geïllustreerd.

294. *Herdenking 5 Vlaamse beeldbouwers. Pierre de Vigne-Quyo, Leonard de Visch, Aloïs de Beule, Robert Heylbroeck, Frans Tinel, (Beschermkomitee Campo Santo)*, Sint-Amandsberg 1984, z.p.

Brochure met korte biografische gegevens van deze Gentse kunstenaars. Geïllustreerd.

295. HEYDE R., *Isidore Dubrucq. Gents beeldhouwer 100 jaar geleden overleden*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 21, (1986), nr. 3, 4 blz.

De beeldhouwer Dubrucq (Gent, 1844-1886) werd vooral bekend met zijn bustes en grafmonumenten van bekende Gentse figuren. Met illustraties.

296. HEYDE R., *Karel de Kesel (1849-1922). Portretschilder en beeldhouwer van Zomergemse afkomst*, Maldegem, 1985, 59 blz.

Brochure aansluitend bij een tentoonstelling rond deze kunstenaar in Zomergem. De Kesel studeerde aan de Gentse academie schilderkunst bij T. Canneel en beeldhouwkunst bij L. van Biesbroeck. Hij vervaardigde beelden voor de barokke poort aan de Vismijn op het Sint-Veerleplein. Met voorwoord en illustraties.

297. *In memoriam August Gaston Homblé*, in *Oostvlaamse Zanten*, LX, (1985), nr. 4, p. 216-217.

Kort in memoriam van de volkskundige A.G. Homblé (1912-1985).

298. *In memoriam*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 38, (1984), p. 221-227.

Met o.a. een in memoriam voor de volkskundige Clemens Trefois (° Gent, 1894 - † Gent, 1984).

299. *In memoriam*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, jg. 39, (1985), p. 257-268.

In memoriam met korte biografische nota van de volgende personen die allen in 1985 overleden en in verband kunnen gebracht worden met Gent: Berten De Keyzer (journalist); Armand Vanderlick (kunstschilder); Ernest Van den Driessche (kunstschilder); Albert Beussaert (kunstschilder); Jozef Van Ruysevelt (kunstschilder); Frederik Vanmelle (kunstschilder); Edgar Du Pont (akteur); Jeroom De Pauw (reporter); Nand Baert (regisseur-omroeper).

300. KRUIJMEL H.L., *De familie Van Reysschoot te Gent*, in C. WYFFELS en A. VAN HAVERBEKE, (red.), *Gedenkboek Michiel Mispelon, (Vlaamse Vereniging voor Familiekunde. Vlaams Centrum voor Genealogie en Heraldiek)*, Kortrijk-Handzame, 1982, p. 263-283.

Vooraf op basis van de Gentse Staten van goed reconstrueert de auteur de genealogie van de familie Van Reysschoot. De genealogie overspant een tijdvak van vijf eeuwen. Uit één van de familietakken is de bekende schildersfamilie Van Reysschoot voortgekomen.

301. LAMBERTS E., *Joseph de Hemptinne : een kruisvaarder in redingote*, in LAMBERTS E., (red.), *De kruistocht tegen het liberalisme, (KADOC)*, Leuven, 1984, p. 64-109.

De Gentse katoenindustriële De Hemptinne (1822-1909) was een voorname figuur in het plaatselijk Sint-Vincentius-a-Paulogenootschap. Dit genootschap trachtte de geestelijke en materiële noden van de armere gezinnen te lenigen. De Hemptinne was ook medestichter van het dagblad „Le Bien Public” en zette zich in voor talrijke katholieke werken. Hij wierp zich op tot woordvoerder van de anti-liberale en ultramontaanse stroming binnen het katholicisme. Hij wees het Belgisch staatsbestel af en streefde naar een konfessionalisering van de samenleving. Met illustraties.

302. LANCKROCK R., *Prosper de Smet*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, VI, (1983), p. 129-160.

De Smet (Gent, 1919-) was werkzaam bij het dagblad „Vooruit” en schrijft kursiefjes, poëzie, proza en toneel. Met illustraties.

303. LEKENS L., *In memoriam*, in *Heemkundig Nieuws*, jg. 14, (1986), nr. 6, p. 13-14.

In memoriam bij het afsterven van André Clierieck (1914-1986), schepen van openbare werken en leefmilieu te Destelbergen en bestuurslid van meerdere cultuur- en natuurverenigingen. Geïllustreerd.

304. *Louis Roelandt*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15 (1986), nr. 1, p. 30-36.

Biografische nota over deze 19de-eeuwse architect (° 1786-† 1864). Enkele bekende bouwwerken van zijn hand : de Aula, het Gerechthof, het Casino, de Grote Schouwburg (Opera). Geïllustreerd.

305. *Pater J. L. Callewaert o.p. 1886-1986*, Gent, 1986, 24 blz.

Brochure opgesteld naar aanleiding van een herdenking in Gent van pater Callewaert (1886-1964). Ze bevat korte biografische gegevens, opgesteld aan de hand van citaten uit handschriften en eerder gepubliceerde artikelen. Heel wat aandacht wordt geschonken aan de oorlogsbrief gericht aan Hendrik Elias waarbij Callewaert de Raad van Leiding van het V.N.V. vroeg de politieke koers ten opzichte van de bezetter te wijzigen. Geïllustreerd.

306. PEENE - DEJONGHE W., *175 jaar geleden werd Hippolyt van Peene geboren*, in *Vlaamse Stam*, jg. 22, (1986), nr. 1, p. 43-45.

Biografische schets met genealogische gegevens betreffende de Gentse geneesheer Van Peene, tekstschrijver van de „Vlaamse Leeuw”.

307. PIJNENBURG W.J.J., K. ROELANDTS en V.F. VANACKER, (red.), *Feestbundel voor Maurits Gysseling. Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden bij gelegenheid van zijn 65e verjaardag, (Instituut voor Naamkunde)*, Leuven, 1984, XI + 421 blz.

Naast de opstellen bevat de bundel een ten geleide en bio-bibliografie van Maurits Gysseling door K. ROELANDTS. Gysseling (Oudenburg, 1919-) studeerde Germaanse filologie aan de R.U.G. (1939-1945) en behaalde het diploma van archivaris-paleograaf (1946). In enkele jaren tijd excerpeerde hij in binnen- en buitenlandse archieven een groot aantal handschriften. Hiermee legde hij een verzameling aan van alle plaats- en persoonsnamen en van alle teksten in de volkstaal, die opgetekend werden vóór 1226 en betrekking hebben op de Nederlanden. Met dit materiaal gaf hij historische en filologische standaardwerken uit. In 1949 werd Gysseling archivaris op het Algemeen Rijksarchief te Brussel en van 1950 tot 1961 op het Rijksarchief te Gent. In 1961 volgde zijn benoeming tot fakulteitsgeaggregeerde bij de leerstoel Nederlandse taalkunde van de R.U.G. Met foto van de gevierde.

308. POULAIN N., (ed.), *Emiel Poetou. Gent 1885 - Drongen 1975, (Interbellum)*, Gent, 1986, 96 blz.

Rijkelijk geïllustreerd drietalig boek met artikelen over de experimentele beeldhouwer Poetou. Met bijdragen van J.F. BLET, E. DE BLOCK, Y. DE SMET en N. POULAIN. Het boek bevat ook biografische gegevens, een lijst van werken in openbaar bezit, een lijst van tentoonstellingen en een bibliografie.

309. *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx, (Symbolae series A/vol. 10)*, Leuven, 1981, XXI + 627 blz.

Naast de artikelen bevat het Liber Amicorum een inleiding van J.A. VAN HOUTTE en een bio-bibliografie door W. BUNTINX. Jan Buntinx ('s Herenelderen, 1911-) studeerde geschiedenis aan de K.U.L. en doktoreerde aan de R.U.G. in 1947. Hij slaagde ook voor het examen van kandidaat-archivaris bij het Rijksarchief (1935). Na een korte leraarsopdracht aan de Rijksnormaalschool te Lier, werd hij tot archivaris aangesteld in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en in het Rijksarchief te Gent (1938). Van 1963 af was hij verbonden aan de K.U.L. Met illustraties.

310. *Retrospectieve tentoonstelling Ferdinand Willaert (1861-1938), Museum van Deinze en Leiestreek*, Deinze, 1986, 47 blz.

Catalogus van de tentoonstelling (4 oktober - 1 december 1986) gewijd aan deze Gentse kunstenaar (° Gent, 1861 - † Gent, 1938). W. LAUREYSSSENS geeft in een uitvoerige biografische nota een inleiding.

311. *Richard-Casimir Van Damme (1885-1943)*, in *Land van Rode*, jg. 14, (1986), nr. 1, p. 90-92.

Korte biografie over de heemkundige R.-C. Van Damme. Geïllustreerd.

312. *Sanderus*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nr. 5, p. 240-248.

Herneming van een artikel door P. KLUYSKENS over Antoon Sanderus (1586-1664), priester en auteur van letterkundige en historische werken. Vooral bekend bleef zijn rijkelijk geïllustreerd „Verheerlijkt Vlaanderen”. Met afbeelding van de besprokene.

313. SCHEERDER J., *Nicasius van der Schuere. Een aanvoerder van de Beeldenstorm te Turnhout*, in *Taxandria*, nieuwe reeks, LVII, (1985), p. 51-64.

De Gentenaar Nicasius van der Schuere was een hervormde predikant die in het Wonderjaar (1566) eerst optrad te Gent tijdens de hagepredikaties, nadien te Turnhout.

314. SCHWILDEN T. en S. JOSEPH, *Désiré van Monckhoven (1834-1882). Son rôle dans le développement de la photographie*, in *Technologia*, jg. 5, (1982), nr. 2, p. 31-46 en jg. 7, (1984), nr. 1, p. 29-32.

De Gentenaar Van Monckhoven was een belangrijk onderzoeker en uitvinder op het gebied van de fotografie in de tweede helft van de 19de eeuw. Geïllustreerd.

315. STEELS M., *Joseph de Hemptinne*, in *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 15, (1986), nrs. 3, 4 en 5, p. 165-168, 222-227 en 289-294.

Met illustraties.

316. SUETENS A., *Lieven Bauwens: een mythe*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, jg. 4, (1986), nr. 3, p. 15-62.

Bauwens (Gent, 1769 - Parijs, 1822) bracht Engelse machines naar het vasteland over en startte een textiel fabriek te Passy (Frankrijk). Hij breidde zijn activiteiten uit en richtte bedrijven op in het Gentse.

Van 1800 tot 1802 was hij ook burgemeester van de stad. In 1814 werden zijn bedrijven in likwidatie gesteld. Het artikel tracht tegen de 19de eeuwse romantische beeldvorming in een wetenschappelijk verantwoorde biografie van deze figuur samen te stellen. Met illustraties.

317. TROCH L., *Professor J.F.J. Heremans (1825-1884). Pionier van het moedertaalonderwijs in Vlaanderen, (Archief R.U.G. Uit het Verleden van de R.U.G. nr. 16)*, Gent, 1984, 84 blz.

Heremans bracht het tot hoogleraar in de Nederlandse letterkunde aan de Gentse universiteit. Daarnaast was hij actief in de politiek. Hij werd in maart 1879 schepen van onderwijs voor de liberalen in de stad. Gans zijn streven was er op gericht de taalsituatie van de Vlamingen te verbeteren. Met inleiding, bijlagen, bibliografie en illustraties.

318. VAN AKEN P., *Georges Hebbelinck*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, VI, (1983), p. 33-64.

Hebbelinck (Gent, 1916-1964) was journalist bij het dagblad „Vooruit” en romancier. Met illustraties.

319. VAN DE PERRE R., *Frank Meyland*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, VII, (1985), p. 129-160.

Hubert Ascoop, ps. Frank Meyland (Gent, 1920-) was ambtenaar en journalist en schrijft poëzie. Geïllustreerd.

320. VAN DER LINDEN R., *In memoriam. Clemens Victor Ignace Trefois*, in *Oostvlaamse Zanten*, LX, (1985), nr. 1, p. 3-15.

Trefois (Gent, 1894-1984) was architect en volkskundige. Hij geldt als een autoriteit op het gebied van de landelijke architectuur in Vlaanderen.

321. VANDER MOTTEN J.P., (ed.), *Elizabethan and modern studies presented to professor Willem Schrickx on the occasion of his retirement, (R.U.G. Seminarie voor Engelse en Amerikaanse literatuur)*, Gent, 1985, 343 blz.

Naast de aangeboden studies bevat de bundel een bio-bibliografie van Willem Schrickx door J. DE VOS. Schrickx (Antwerpen, 1918-) studeerde Germaanse filologie aan de R.U.G. Van 1944 tot 1957 was hij leraar aan de Stedelijke Normalscholen te Antwerpen en aan de Rijkssecundaire Normalschool te Gent. In 1957 startte zijn wetenschappelijke loopbaan aan de Gentse universiteit. Hij werd directeur van het Seminarie voor Engelse en Amerikaanse letterkunde. Zijn grootste belangstelling ging uit naar het werk van W. Shakespeare. Met foto.

322. VANDER STRAETEN M., *Louis Roelandt. Een bekend Gents bouwmeester. Nieuwpoort 1786 - Gent 1864*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 21, (1986), nr. 6, 4 blz.

Levensschets van deze befaamde architect die begraven ligt op het Campo Santo te Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.

323. VAN ELSLANDE R., *De herkomst van de gebroeders Van Eyck*, in *Het Brugs Ommeland*, jg. 25, (1985), p. 235-259.

De auteur bespreekt de talrijke hypothesen omtrent de herkomst en opleiding van de gebroeders Van Eyck. Geïllustreerd.

324. VAN ELSLANDER A., *Een vriend van Cyriel Buysse, Maurice Maeterlinck en Karel van de Woestijne : Albert Frédéric Guequier (1870-1901)*, in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, I, (1985), p. 41-53.

Guequier (Gent, 1870-1901) was geneesheer en assistent aan de Gentse universiteit. In de literaire wereld van zijn tijd speelde hij een rol als redaktiesekretaris van het tijdschrift „Le Réveil” (1892-1896).

325. VAN OOTEGHEM B., *Constant Permeke 1886-1952*, in *G.O.V. Heraut*, jg. 21, (1986), nr. 4, p. 17-20.

Permeke (Antwerpen, 1886 - Oostende, 1952) volgde lessen aan de akademies van Brugge en Gent. Hij verbleef geregeld te Sint-Martens-Latem en was de leider van de expressionistische kunstbeweging in Vlaanderen. Geïllustreerd.

326. VAN RYSSSEL D., *Pliet van Lishout, in Oostvlaamse Literaire Monografieën*, VII, (1985), p. 97-128.

Hippoliet (Pliet) van Lishout (Gent, 1920 - Namen, 1982) was journalist en literator. Met illustraties.

327. VERBRUGGE J., *Georges Pannemaeker (1885-1962)*, in *De Roede van Tielt*, jg. 16, (1985), nr. 4, p. 184-186.

Pannemaeker (Gent, 1885 - Ukkel, 1962) vestigde zich bij zijn huwelijk in 1909 te Tielt en begon er de schoenfabriek „La Merveille”. Met foto.

328. VERSCHAEREN J., *Julius Vuylsteke (1836-1903). Klauwaard en gens*, Kortrijk, 1984, 486 blz.

Monografie over de Gentenaar Julius Vuylsteke. Vuylsteke was de bezieler van het Vlaamsgezinde liberalisme uit de tweede helft van de 19de eeuw en van het Willemsfonds. Met voorwoord van A. VERHULST, inleiding, bibliografie, en personen- en plaatsnamenregister. Geïllustreerd.

329. VLERICK - VERBEKEN Y., *Petrus Jozef Triest 1760-1836*, in *G.O.V. Herant*, jg. 21, (1986), 18 blz.

Biografie opgesteld naar aanleiding van de honderdvijftigste verjaaring van het overlijden van kanunnik Triest en de tentoonstelling over leven en werk van deze markante figuur in de Sint-Baafskathedraal. Triest (Brussel, 1760 - Gent, 1836) was de stichter van vier kloosterorden, die zich met karitatief werk belastten: de zusters en broeders van liefde, de broeders van Sint-Jan de Deo en de zusters kindsheid Jesu. Met illustraties.